[illegible]

อนุสรณ์

ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระบำราศนราดูร (บำราศ เวชชาชีวะ)

ป. จ., ม. ป. ช., ม. ว. ม.

ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์

วัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๑๖ ตุลาคม พ. ศ. ๒๕๒๘

สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ
ล้นเกล้าล้นกระหม่อม อันหาที่สุดมิได้

เมื่อพระบำราศนราดูร (นายแพทย์บำราศ เวชชาชีวะ) กราบถวายบังคมลาถึงแก่อนิจกรรม วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๒๗ นั้น ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทานน้ำหลวงอาบศพ พร้อมด้วยโกศแปดเหลี่ยมประกอบศพ เครื่องเกียรติยศ ฉัตรเบญจาตั้งประดับ ปี่กลองชนะประโคมเวลาพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส ทั้งพระราชทานพวงมาลา ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และของสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ไปวางหน้าโกศศพในวันตั้งศพวันแรก และพระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ในการศพ ๗ วัน พระราชทานพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม ๗ คืน และบำเพ็ญพระราชกุศล ๗ วัน พระราชทาน ครั้นในโอกาสพระราชทานเพลิงศพ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนเกียรติยศศพ โดยพระราชทานโกศไม้สิบสองประกอบศพ ฉัตรเครื่องตั้งประดับ แตรงอน แตรฝรั่ง ปี่กลองชนะประโคม เวลารับพระราชทานเพลิง

ต่อมาเมื่อถึงกำหนดจัดงานรับพระราชทานเพลิงศพ ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม เสด็จพระราชดำเนินไปในการพระราชทานเพลิงศพ ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส

พระมหากรุณาธิคุณอันหาที่สุดมิได้นี้ นับเป็นเกียรติอันสูงส่งของพระบำราศนราดูร (นายแพทย์บำราศ เวชชาชีวะ) และวงศ์ตระกูลสุดจะพรรณนา

ข้าพระพุทธเจ้า และครอบครัวของพระบำราศนราดูร (นาย-แพทย์บำราศ เวชชาชีวะ) ตลอดจนผู้ร่วมวงศ์ตระกูลเวชชาชีวะ มีความทราบซึ้งและสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมเป็นล้นพ้น อย่างจะหาอะไรเปรียบที่สุดมิได้ ข้าพระพุทธเจ้าและครอบครัวของพระบำราศนราดูร (นายแพทย์บำราศ เวชชาชีวะ) ตลอดจนผู้ร่วมวงศ์ตระกูล เวชชาชีวะ ขอพระราชทานกราบถวายบังคมแทบพระยุคลบาทที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานเกียรติยศอันสูงยิ่งแก่พระบำราศนราดูร (นายแพทย์บำราศ เวชชาชีวะ) และขอถวายความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และพระ-บรมราชจักรีวงศ์ ไปตราบตลอดชั่วชีวิต

ด้วยเกล้าด้วยกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้า

นายเสรี เวชชาชีวะ (บุตร) และครอบครัว

นายธีระ เวชชาชีวะ (บุตร) และครอบครัว

ขอเดชะ ฯ

(แบบ ก.)

สำนักพระราชวัง

หมายรับสั่งที่ ๑๕๑๔๔

๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๒๗

พระบำราศนราดูร (นายแพทย์บำราศ เวชชาชีวะ) ป.จ.,ม.ป.ช.,ม.ว.ม. อายุ ๘๙ ปี ข้าราชการบำนาญ สังกัดกระทรวงสาธารณสุข กราบถวายบังคมลาถึงอนิจกรรมด้วยโรคมะเร็ง ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ กรุงเทพมหานคร เมื่อวันจันทร์ ที่ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๒๗ เวลา ๑๑.๒๕ น.

วันอังคาร ที่ ๑๓ พฤศจิกายน ๒๕๒๗ เวลา ๑๗.๐๐ น. ขอรับพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ พร้อมด้วยเครื่องเกียรติยศประกอบศพ ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโกศแปดเหลี่ยมประกอบศพ ฉัตรเบญจาตั้งประดับ ปี่ กลองชนะ ประโคมเวลาพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ และรับศพอยู่ในพระบรมราชานุเคราะห์ ๗ วัน มีพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมเวลากลางคืน กำหนด ๗ คืน

ประถมรัตน์/พิมพ์/ ๑๓๒ /ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระบำราศนราดูร เพื่อทราบ เครื่องประกอบเกียรติยศที่พระราชทานมานี้ และเจ้าพนักงานผู้มาปฏิบัติ เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่างใดทั้งสิ้น

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่ง

โดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ข.)

หมายรับสั่งที่ ๑๒๓๓๑

สำนักพระราชวัง

๑๗ กันยายน ๒๕๒๘

พระราชทานเพลิงศพ พระบำราศนราดูร (นายแพทย์บำราศ เวชชาชีวะ) ป.จ.,ม.ป.ช. ม.ว.ม. ข้าราชการบำนาญ สังกัดกระทรวงสาธารณสุข ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

วันอังคาร ที่ ๑๕ ตุลาคม ๒๕๒๘ เวลา ๑๔.๓๐ น. เจ้าพนักงานจัดการเปลื้องเครื่องสุกำศพ ณ ศาลากวีนิรมิต วัดเทพศิรินทราวาส ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานโกศไม้สิบสองประกอบศพ ฉัตรเครื่องตั้งประดับ แล้วเชิญบุพโพไปเผา ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส (เมรุด้านใต้)

วันพุธ ที่ ๑๖ ตุลาคม ๒๕๒๘ เวลา ๑๕.๐๐ น. เชิญโกศศพแห่เวียนเมรุ แล้วเชิญขึ้นตั้งบนจิตกาธาน

เวลา ๑๗.๐๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินพระราชทานเพลิง

วันพฤหัสบดี ที่ ๑๗ ตุลาคม ๒๕๒๘ เวลา ๗.๐๐ น. เก็บอัฐิ.

ประถมรัตน์/พิมพ์/ มยุร /ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระบำราศนราดูร
	เพื่อทราบ
	เครื่องประกอบเกียรติยศที่พระราชทานมานี้ และเจ้าพนักงานผู้มาปฏิบัติ
	เจ้าภาพไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายอย่างใดทั้งสิ้น.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่ง

โดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

(แบบ ข.)

หมายรับสั่งที่ ๖๖๓๓๖ สำนักพระราชวัง

๑๗ กันยายน ๒๕๒๘

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่ และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานเพลิงศพ พระบำราศนราดูร (นายแพทย์บำราศ เวชชาชีวะ) ป.จ.,ม.ป.ช.,ม.ว.ม. ที่เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส กรุงเทพมหานคร

วันพุธ ที่ ๑๖ ตุลาคม ๒๕๒๘ เวลา ๑๗.๐๐ น. เสด็จพระราชดำเนินขึ้นสู่พลับพลาอิศริยาภรณ์ ทรงพระกรุณาโปรดเกลา ฯ พระราชทานผ้าไตรของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ๕ ไตร และของสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ๕ ไตร ให้ทายาทนำไปทอดที่โกศศพ พระสงฆ์ ๑๐ รูปบังสุกุล เสร็จแล้ว เสด็จพระราชดำเนินขึ้นเมรุพระราชทานเพลิง สมควรแก่เวลา เสด็จพระราชดำเนินกลับ

แต่งกายเครื่องแบบครึ่งยศ ไว้ทุกข์

ประถมรัตน์/พิมพ์/ ๔๙๒ /ทาน.

วัน	หน้าที่ พนักงานพระราชพิธี
	นำหมายเรียน เจ้าภาพศพ พระบำราศนราดูร
	เพื่อทราบ.

ทั้งนี้ให้จัดการตามหน้าที่และกำหนดวันตามรับสั่งอย่าให้ขาดเหลือ ถ้าสงสัยก็ให้ถามผู้รับรับสั่ง

โดยหน้าที่ราชการ

ผู้รับรับสั่ง

พระบำราศนราดูรอดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข

ได้เป็นกรรมการสภากาชาด เป็นเวลาถึง ๒๐ ปี และได้ทำประโยชน์

อีกหลายประการทั้งในหน้าที่ราชการและหน้าที่พิเศษ ผลกุศลอัน

เกิดจากกิจการเหล่านี้จึงเป็นบุญปัจจัยแก่ท่านในสุคติสัมปรายภพ

สิริกิติ์

ธรรมานุสรณ์

คุณเสรี เวชชาชีวะ ได้มาพบขออนุญาตพิมพ์เรื่อง "๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า" เล่ม ๒ พรรษาที่ ๖ ถึงพรรษาที่ ๙ เพื่อแจกเป็นธรรมานุสรณ์ ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณพระบำราศนราดูร ผู้บิดา ขออนุโมทนาในกุศลเจตนาของคุณเสรี เวชชาชีวะ ที่ได้เลือกสรรหนังสือสำหรับแจกด้วยตนเอง เพื่อเป็นสิ่งอนุสรณ์ถึงท่านผู้เป็นบุพพการี กับทั้งขออนุโมทนาบุตรทั้งหลายซึ่งมีความเห็นร่วมกันเพื่อสนองพระคุณท่านผู้เป็นบิดา และก็เป็นการปฏิบัติสืบต่อกุศลเจตนาของท่านผู้บิดา โดยที่ในคราวงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงบำราศนราดูร (สุภาพ เวชชาชีวะ) เมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๓ คุณพระบำราศนราดูรและคุณเสรี เวชชาชีวะ ได้มาขออนุญาตพิมพ์เรื่อง "๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า" เล่ม ๑ พรรษาที่ ๑ ถึงพรรษาที่ ๕ แจกเป็นธรรมานุสรณ์ ในครั้งนี้คุณเสรี เวชชาชีวะ ได้มาขออนุญาตพิมพ์เรื่องนี้ต่อถึงพรรษาที่ ๙ จึงเป็นอันได้ปฏิบัติต่อกุศลเจตนาของท่านบิดา สนองพระเดชพระคุณท่านในโอกาสพระราชทานเพลิงศพท่าน

หนังสือเรื่อง "๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า" นี้ ผู้ที่ได้รับไปอ่านย่อมจะได้รู้พระพุทธศาสนาพร้อมทั้งพุทธประวัติไปด้วยกัน และโดย

เฉพาะตั้งแต่พรรษาที่ ๖ ไป ได้รวบรวมเรื่องที่แสดงไว้ในคัมภีร์พระ-พุทธศาสนา มีเรื่องนรกสวรรค์เป็นต้น เรื่องอภิธรรมและเรื่องอื่น ๆ ที่เห็นว่าน่ารวบรวมไว้ในตอนนั้น ๆ เป็นเรื่องที่พระธรรมสังคาหกาจารย์สังคายนาไว้ในพระไตรปิฎก เช่นพระสูตรต่าง ๆ ที่เล่าว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้เองบ้าง เป็นเรื่องที่พระอาจารย์ถัดลงมา ที่เรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ พระฎีกาจารย์ กับพระอาจารย์ผู้รจนาปกรณ์พิเศษต่าง ๆ กล่าวอธิบายขยายความออกไปบ้าง เพื่อให้เป็นหนังสือประมวลเรื่องที่ท่านได้กล่าวไว้ทั้งหมดเท่าที่จะรวบรวมได้เช่นในพรรษาที่ ๖ เพื่อท่านผู้ประสงค์ทราบจะได้ทราบ และอาจพิจารณาไตร่ตรองว่าจะพึงพึ่งได้เพียงไร ในอปัณณกสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้มีความสำคัญตอนหนึ่งสรุปได้ว่า ในเรื่องหลังตายว่าจะเป็นอย่างไร ความเชื่อว่าหลังตายต้องไปตามกรรมที่ได้ทำไว้ ทำดีก็ให้ไปเกิดดี ทำชั่วก็ให้ไปเกิดชั่ว ดีกว่าไม่เชื่อเพราะจะทำให้ไม่ทำกรรมชั่ว ประกอบกรรมดี ฉะนั้น ถ้าหลังตายต้องไปเกิดอีก ก็จะไปเกิดดีมีสุข ผู้ที่ประสงค์อ่านทั้งหมดก็อาจอ่านทั้งหมดได้ ผู้ที่ประสงค์เลือกอ่านก็อาจเลือกอ่านได้ตามต้องการ และอาจเป็นประ-โยชน์เพิ่มพูนทั้งในด้านความรู้และในด้านสัมมาปฏิบัติได้ตามสมควร

คุณพระบำราศนราดูร ได้ดำรงชีวิตประกอบคุณงามความดีเป็นประโยชน์ต่าง ๆ ไว้เป็นอันมาก ดังที่ปรากฏในประวัติของท่าน จึงเป็นผู้มีเกียรติเป็นที่รู้จักยกย่องนับถือ แม้ท่านจะล่วงไป แต่เกียรติคุณย่อมดำรงอยู่ และคุณงามความดีที่ท่านได้ประกอบกระทำนั้น ๆ ย่อมเป็นบุญกุศลที่อำนวยให้ทั้งชีวิตนี้ทั้งชีวิตหน้าเป็นสุคติคือไปดี

ขออำนาจกุศลที่บุตรหลานญาติมิตรทั้งหลายได้บำเพ็ญ กับทั้งพิมพ์หนังสือแจกเป็นอนุสรณ์อุทิศส่วนกุศลสนองพระคุณ จงเป็นผลสัมฤทธิ์เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแก่คุณพระบำราศนราดูร โดยฐานนิยม

(สมเด็จพระญาณสังวร)

วัดบวรนิเวศวิหาร

มกราคม ๒๕๒๘

๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า

เล่ม ๒ ตอน ๑, ๒

พรรษาที่ ๖ – ๘

สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒโน)

วัดบวรนิเวศวิหาร

เรียบเรียง

สารบาญ

หน้า

หน้า

หน้า

หน้า

พรรษาที่ ๖

ท้าวจตุโลกบาล

ในพรรษาที่ ๖ พระอาจารย์กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จจำพรรษาที่ **มกุฏบรรพต** แต่ในปฐมสมโพธิกถาพระนิพนธ์กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส กล่าวว่า "*เสด็จไปสถิตบนมกุฏบรรพต ทรงทรมานหมู่อสูร เทพยดา และมนุษย์ให้เสียพยศอันร้ายแล้ว และให้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา*" ภูเขาชื่อนี้ยังค้นไม่พบว่าอยู่ที่ไหน ถ้าจะคาดคะเน ก็น่าจะอยู่ในแคว้นมคธหรือโกศลหรือในแคว้นที่ใกล้เคียงกันนั้น

สถานเสด็จจำพรรษาของพระพุทธเจ้า มิใช่เป็นที่ประทับตลอดปี พระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาชั่วเวลา ๓ เดือนในฤดูฝน ออกพรรษาแล้วก็เสด็จจาริกไปในตำบลต่าง ๆ เรื่องพระพุทธจาริกจะได้กล่าวถึงข้างหน้า ในตอนนี้จะเล่าเรื่อง ภาณยักข์ ภาณพระ ที่มีประวัติเล่าว่าเกิดขึ้นเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่บนเขาคิชฌกูฏแคว้นมคธนั้น ไม่ปรากฏว่าในพรรษาที่เท่าไร

ภาณยักข์ ภาณพระ นี้ ใช้สวดในพระราชพิธีเดือน ๔ เรียกว่า **พระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์** (ตัดปี หรือสิ้นปี เพราะเป็นพระราชพิธี

ในปลายเดือน ๔ ขึ้นเดือน ๕ ซึ่งนับว่าเป็นต้นปี) พระราชพิธีนี้เพิ่งมาเลิกในตอนหลัง

ภาณยักข์ ภาณพระ นี้ ได้แก่ **อาฏานาฏิยสูตร** ซึ่งตัดมาสวดในเจ็ดตำนาน ขึ้นต้นว่า **วิปสฺสิสฺส นมตฺถุ** มีความย่อว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่บนเขาคิชฌกูฏใกล้กรุงราชคฤห์ สมัยหนึ่ง เมื่อล่วงปฐมยามแห่งราตรีแล้ว ท้าวมหาราช ๔ องค์ พร้อมกับเสนาหมู่ใหญ่มาเฝ้าพระพุทธองค์ ภูเขาคิชฌกูฏสว่างไสวไปทั่ว

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ มีหน้าที่เป็นโลกบาล (ปกครองรักษาโลก) ทั้ง ๔ ทิศ คือ

๑. **ท้าวเวสสวัณ** หรือกุเวร ก็มียักข์เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศเหนือ

๒. **ท้าวธตรัฏฐ์** มีคนธรรพ (หรือภูต) เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันออก

๓. **ท้าววิรุฬหก** มีกุมภัณฑ์ (หรือเทวะ) เป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศใต้

๔. **ท้าววิรูปักข์** มีนาคเป็นเสนาบริวาร เป็นโลกบาลประจำทิศตะวันตก

ท้าวเวสสวัณได้กราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ยักข์ทั้งหลายที่มีอำนาจมาก มีอำนาจปานกลาง มีอำนาจน้อย บางพวกไม่เลื่อมใสในพระ

พุทธเจ้า บางพวกก็เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า แต่โดยมากไม่เลื่อมใส เพราะพระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม เพื่อเว้นจากการฆ่าทำลายชีวิต เว้นการลักทรัพย์ เว้นประพฤติผิดในทางกาม เว้นพูดเท็จ เว้นดื่มน้ำเมา คือสุราและเมรัย อันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท ส่วนยักษ์โดยมากไม่งดเว้นดั่งกล่าว จึงไม่รักไม่ชอบธรรมของพระพุทธเจ้าและสาวกของพระพุทธเจ้าผู้อยู่ป่าอันสงัดเงียบก็มีอยู่มาก พวกยักษ์ก็มักอยู่ในป่าเช่นนั้น ฉะนั้น เพื่อให้พวกยักษ์ที่ไม่เลื่อมใสธรรมของพระพุทธเจ้าบังเกิดความเลื่อมใสขึ้น ก็ขอให้พระพุทธเจ้าได้โปรดรับอาฏานาฏิยรักขา เพื่อคุ้มครองรักษาพุทธบริษัททั้งหลายให้พ้นจากการถูกเบียดเบียนเพื่ออยู่ผาสุก พระพุทธเจ้าได้ประทับโดยดุษณีภาพ ท้าวเวสสวัณจึงได้กล่าวบทอาฏานาฏิยรักขานี้ว่า วิปสฺสิสฺส นมตฺถุ เป็นต้น

ใจความของบทรักขานี้ ขึ้นต้นด้วยนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ คือ ๑. พระวิปัสสี ๒. พระสิขี ๓. พระเวสสภู ๔. พระกกุสันธะ ๕. พระโกนาคมนะ ๖. พระกัสสปะ ๗. พระสักยบุตร (คือพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายในบัดนี้)

ต่อจากนั้น กล่าวถึงเรื่องโลก อันประกอบด้วยดวงอาทิตย์ กลางคืน กลางวันและสมุทร กล่าวถึงท้าวจตุโลกบาล ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก ทิศใต้และทิศเหนือ ตามลำดับ ท้าวโลกบาลแต่ละองค์มีโอรสองค์ละ ๙๑ เท่ากัน ล้วนมีชื่อว่าอินทเหมือนกันทั้งหมด ต่างก็

เคารพกราบไหว้พระโคตมพุทธเจ้า และได้กล่าวถึงทิศเหนือเป็นพิเศษ คือกล่าวถึงอุตตรกุรุทวีป มีภูเขามหาเนรุ หรือสิเนรุ (ไทยเรามักเรียกว่าเขาพระสุเมรุ) เป็นที่ซึ่งมนุษย์จำพวกหนึ่งเกิดอยู่ ไม่มีการถือสิทธิหวงแหนสิ่งใดสิ่งหนึ่งแก่กันและกันทั้งสิ้น ไม่ต้องไถ ไม่ต้องหว่าน มีข้าวสาลีเกิดขึ้นเอง เวลาจะหุงต้มก็ไม่ต้องใช้ไฟฟืนไฟถ่าน ใช้หม้อข้าววางบนก้อนหินสามก้อนที่เกิดไฟขึ้นเองเป็นต้น และกล่าวถึงท้าวโลกบาลผู้ครองทิศนี้ คือท้าวเวสสวัณณ์หรือท้าวกุเวรว่า มีนครอยู่หลายนคร มีชื่อว่าอาฏานาฏา กุสินาฏา ปรกุสินาฏา เป็นต้น แลท้าวกุเวรนี้ กล่าวว่า แต่ก่อนเป็นพราหมณ์ชื่อว่ากุเวร ได้บำเพ็ญกุศลไว้ จึงมาเกิดเป็นท้าวโลกบาลประจำทิศเหนือมีชื่อว่ากุเวร แลเพราะมีราชธานีอันวิสาณ (กว้างใหญ่) จึงเรียกว่าเวสสวัณณ์

ต่อจากนี้ กล่าวถึงยักข์เสนาชั้นหัวหน้า ซึ่งเป็นเสนาผู้นำข่าวสาส์น ๑๒ คน ชื่อว่า ตโตลา ตัตตลา ตโตตลา เป็นต้น กล่าวถึงสระโบกขรณีและยักขสภาชื่อว่า ภคลวตี กล่าวถึงต้นไม้แลสัตว์ต่าง ๆ

ต่อจากนี้ ได้กล่าวว่า อาฏานาฏิยรักขานี้ เพื่อคุ้มครองรักษาพุทธบริษัททั้งหลาย ถ้าพวกอมนุษย์ที่เป็นเสนาบริวารของท้าวจตุโลกบาล จะเป็นชายหรือหญิงก็ตาม ลูกชายหรือลูกหญิงก็ตาม เป็นมหาอำมาตย์ เป็นบริษัทบริวารก็ตาม จะพึงมีจิตคิดร้ายยืนเดินนั่งนอนเฉียดกรายพุทธบริษัทผู้ใดผู้หนึ่ง อมนุษย์ผู้นั้นก็จะต้องถูกตัดลาภ

ถูกไล่ที่ ถูกตัดสมาคม ถูกห้ามอาวาหะวิวาหะ ถูกตำหนิ ถูกครอบศีรษะด้วยหม้อเหล็กเปล่า ตลอดจนถึงถูกผ่าขมองศีรษะออกเป็น ๗ เสี่ยง

แต่ก็มีพวกอมนุษย์ผู้ดุร้ายหยาบช้า ไม่เชื่อฟังท้าวมหาราช (โลกบาล) ไม่เชื่อฟังราชบุรุษของท้าวมหาราช ไม่เชื่อฟังคนของราชบุรุษของท้าวมหาราช เรียกว่าเป็นศัตรูของท้าวมหาราช เหมือนอย่างพวกโจรในแว่นแคว้นของพระเจ้ากรุงมคธ ไม่เชื่อฟังพระราชโองการและเจ้าหน้าที่ผู้ใดผู้หนึ่ง ก็เรียกว่าเป็นศัตรูของพระมหาราช พวกอมนุษย์ผู้ประพฤติละเมิดดั่งกล่าวก็เช่นเดียวกัน เรียกว่าเป็นศัตรูผู้ทำผิด ขัดเทพอาณัติของท้าวจตุโลกบาล ถ้าจะพึงมีขึ้นไซร้ก็ให้ร้องกล่าวโทษแก่มหาเสนาบดียักข์ว่า ยักข์ตนนี้ ๆ เข้ามาจับ มาสิงเบียนให้เกิดโรค เบียนให้เกิดอาพาธ เบียนให้ผ่ายผอม เบียนให้เหี่ยวแห้ง ไม่ยอมปล่อย มหาเสนาบดียักข์ซึ่งมีหน้าที่เป็นผู้รับคำร้องกล่าวโทษมี ๒๘ ตน ชื่อว่า อินทะ โสมะ วรุณะ เป็นต้น

ครั้นท้าวเวสสวัณได้แสดงอาฏานาฏิยรักขานี้ถวายพระพุทธเจ้าแล้ว ได้กราบทูลลากลับ วันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสเล่าแก่ภิกษุทั้งหลายมีถ้อยคำและข้อความอย่างเดียวกัน

ความย่อของอาฏานาฏิยสูตรมีดั่งกล่าวมานี้ แบ่งออกเป็นสองตอน ตอนต้นที่ท้าวเวสสวัณมาเฝ้ากราบทูลแสดงอาฏานาฏิยรักขา

ของตน เรียกว่า **ภาณยักข์** (บทกล่าวของยักข์) ตอนหลังที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าเรียกว่า **ภาณพระ** (บทกล่าวของพระ)

สูตรภาณยักข์ภาณพระนี้ ตอนต้นเป็นบทนมัสการพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์ ต่อไปกล่าวถึงท้าวจตุโลกบาลและเสนาบริวาร ทั้งสองเรื่องนี้น่าวิจารณ์ว่าจะเป็นพระพุทธศาสนาโดยแท้จริงเพียงไร.

พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์

เรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ มีในพระพุทธศาสนาที่แสดงเป็นกลาง ๆ เช่นในพระโอวาท ๓ ที่แปลความว่า **การไม่ทำบาปทั้งปวง การทำกุศลให้ถึงพร้อม การทำจิตใจให้ผ่องแผ้ว นี้เป็นคำสอนของพระพุทธทั้งหลาย** คำว่า **พุทธะ** นี้ ใช้เป็นพหูพจน์มีความหมายทั่วไปว่า *ผู้รู้ทั้งหลาย* พระพุทธเจ้าซึ่งเป็นบรมศาสดาก็เรียกว่า **พุทธะ** พระอรหันตสาวกก็เรียกว่า **พุทธะ** แต่มักเติมคำว่าอนุข้างหน้า เป็น อนุพุทธะ แปลว่าผู้รู้ตามหรือผู้รู้ในภายหลัง เรียกรวมกันว่า พุทธานุพุทธะ แปลว่าพระพุทธะและพระอนุพุทธะ พระพุทธะนั้นมีพระองค์เดียว ส่วนพระอนุพุทธะนั้นมีมากเท่าจำนวนพระอรหันตสาวกทั้งหลาย เมื่อถือว่าเป็นพระพุทธะด้วยกัน ก็กล่าวได้ว่าพระพุทธะมีจำนวนมาก.

ในบางพระสูตรได้แสดงพระพุทธะอีกจำพวกหนึ่ง เรียกว่า **พระปัจเจกพุทธะ** แปลว่า *ผู้ตรัสรู้เฉพาะตนผู้เดียว* ไทยเราเรียกพระปัจเจก

พุทธเจ้าหรือพระปัจเจกโพธิ ท่านอธิบายว่าเป็นผู้ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองเช่นเดียวกับพระพุทธเจ้า ซึ่งเป็นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายในบัดนี้ แต่ไม่สอนผู้อื่น น่าพิจารณาว่า คงหมายความว่า ไม่สอนผู้อื่นให้ตรัสรู้ตามหรือไม่ตั้งศาสนาขึ้น และเมื่อมีพระปัจเจกพุทธเจ้า ก็เรียกพระพุทธเจ้า ซึ่งสอนผู้อื่น เช่นพระบรมศาสดาของเราทั้งหลายว่า **พระสัมมาสัมพุทธเจ้า** แปลว่า *ผู้ตรัสรู้เอง* หรือ **พระสัพพัญญูพุทธเจ้า** แปลว่าพระพุทธะผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง พระปัจจเจกพุทธะท่านแสดงว่ามีจำนวนมาก อยู่ด้วยกันในที่แห่งหนึ่ง ๆ จำนวนหลายร้อยก็มี.

เมื่อแสดงถึง พระปัจเจกพุทธะ ก็แสดงต่อไปว่า มีขึ้นในกาลสมัยที่ว่างพระพุทธศาสนา ในสมัยที่พระพุทธศาสนายังดำรงอยู่ไม่อันตรธานไปจากโลก พระปัจเจกพุทธะก็ยังไม่บังเกิด ต่อเมื่อพระพุทธศาสนาอันตรธานไปหมดสิ้นแล้ว ทั้งปฏิเวธ ปฏิบัติ และปริยัติ สิ้นบรรพชิตในพระพุทธศาสนา สิ้นพุทธบริษัททุกจำพวก ตั้งแต่สมัยดั่งกล่าวจนถึงเกิดมีพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้พระธรรม และตั้งพระพุทธศาสนาขึ้นใหม่อีกพระองค์หนึ่ง เรียกว่าพุทธันดร แปลว่า 'ระหว่างแห่งพระพุทธเจ้า' พระปัจเจกพุทธะทั้งหลายบังเกิดขึ้นในกาลสมัยที่เป็นพุทธันดรเช่นนี้ ตามคตินี้พระพุทธเจ้าผู้เป็นบรมศาสดาของเราทั้งหลาย เมื่อตรัสรู้แล้ว ถ้าไม่สั่งสอนใคร ไม่ได้ตั้งพระพุทธ-

ศาสนา ไม่ได้ประดิษฐานพุทธบริษัทขึ้น ก็คงเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง.

เมื่อคติแห่งพระพุทธศาสนาขยายออกไปถึงพระปัจเจกพุทธะ และขยายออกไปถึงกาลเวลาอันเรียกว่าพุทธันดร ก็จะต้องขยายออกไปถึงพระพุทธเจ้าอีกพระองค์หนึ่ง ซึ่งเป็นขีดขั้นสิ้นสุดแห่งพุทธันดร เพราะจะต้องมีองค์หนึ่งอยู่ที่สุดทางนี้ และอีกองค์หนึ่งอยู่ที่สุดทางโน้น จึงเกิดมีคติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ขึ้น และมีคตินับเวลาของโลกอันยืดยาวที่สุด เรียกว่ากัปหรือกัลป์

ในคัมภีร์แสดงพระนามพระพุทธเจ้า ซึ่งบังเกิดขึ้นในกัปต่าง ๆ หลายจำนวน เช่นในภาณยักข์ภาณพระ แสดงไว้ ๗ พระองค์ ในที่อื่น เช่นในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาแสดงย้อนหลังไปอีกมากรวมกันถึง ๒๘ พระองค์ก็มี หรือที่ระบุจำนวนไว้มากยิ่งกว่านั้นอีกมาก ดังในบทสวด **สัมพุทเธ** ต้นเจ็ดตำนาน ซึ่งเข้าใจว่าแต่งในลังกาก็มี จะกล่าวแต่เฉพาะ ๒๘ พระองค์ ซึ่งมักอ้างในบทสวดหรือในการประกอบพิธีหลายอย่างมีดังนี้

๑. พระ**ตัณหังกร** ๒. พระ**เมธังกร** ๓. พระ**สรณังกร** ๔. พระ**ทีปังกร** (รวม ๔ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง) ๕. พระ**โกณ-ฑัญญะ** (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง) ๖. พระ**สุมังคละ** ๗. พระ**สุมนะ** ๘. พระ**เรวตะ** ๙. พระ**โสภิตะ** (รวม ๔ พระองค์

อุบัติในกัปหนึ่ง) ๑๐. พระอโนมทัสสี ๑๑. พระปทุมะ ๑๒. พระนารทะ (รวม ๓ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง) ๑๓. พระปทุมุตตระ (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง) ๑๔. พระสุเมธะ ๑๕. พระสุชาตะ (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง) ๑๖. พระปิยทัสสี ๑๗. พระอัตถทัสสี ๑๘. พระธรรมทัสสี (รวม ๓ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง) ๑๙. พระสิทธัตถะ (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง) ๒๐. พระติสสะ ๒๑. พระปุสสะ (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง) ๒๒. พระวิปัสสี (เพียงพระองค์เดียวอุบัติในกัปหนึ่ง) ๒๓. พระสิขี ๒๔. พระเวสสภู (รวม ๒ พระองค์อุบัติในกัปหนึ่ง) ๒๕. พระกกุสันธะ ๒๖. พระโกนาคมนะ ๒๗. พระกัสสปะ ๒๘. พระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย (รวม ๔ พระองค์อุบัติแล้วในกัปนี้)

อนึ่ง ในกัปนี้เอง จักอุบัติขึ้นในอนาคตอีกหนึ่งพระองค์ คือ พระเมตเตยยะ ไทยเราเรียกว่า พระเมตไตรย หรือ พระศรีอารยเมตไตรย แต่มักเรียกกันว่า พระศรีอารย.

เพราะในกัปปัจจุบันนี้จะมีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นถึง ๕ พระองค์ รวมทั้งพระศรีอารย์ จึงเรียกว่า ภัททกัป หรือ ภัทรกัป แปลว่า กัปเจริญ.

นับรวมพระพุทธเจ้าที่ระบุพระนามอันเป็นส่วนอดีตได้ ๒๘ พระองค์ นับตั้งแต่พระวิปัสสีได้ ๗ พระองค์ นับเฉพาะในภัททกัปนี้

ทั้งอดีต และอนาคตได้ ๕ พระองค์ บทนมัสการว่า **นโม พุทฺธาย** แปลตามศัพท์ว่า *นอบน้อมแด่พระพุทธเจ้า* เป็นคำกลาง ๆ แต่ก็นับถือกันว่าเป็นบทไหว้พระเจ้า ๕ พระองค์ น่าจะเพราะนับได้ ๕ อักษร และพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์นั้น ก็หมายถึงพระพุทธเจ้าซึ่งได้อุบัติแล้วและจักอุบัติในภัททกัปนี้.

ตรัสพยากรณ์

จำนวนพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ นับตั้งต้นในกัปของพระ-ทีปังกรพุทธเจ้า ซึ่งได้ทรงพยากรณ์พระบรมศาสดาของเราทั้งหลายว่าจะได้ตรัสเป็นพระพุทธเจ้า ตามที่ท่านเล่าไว้ว่า

ในที่สุดแห่ง ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัปจากภัททกัปนี้ มีนครหนึ่งชื่อว่า **อมรวดี** ได้มีพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อว่า **สุเมธ** อาศัยอยู่ในนครนั้น เป็นพราหมณ์คฤบดีบัณฑิต มั่งคั่งด้วยทรัพย์ต่าง ๆ ต่อมาสุเมธบัณฑิตได้ปรารภถึงความทุกข์ในโลกอันเนื่องมาจากชาติ ภพ ปรารถนาจะพ้นจากชาติ ภพ ได้พิจารณาเห็นว่า **เมื่อมีทุกข์ก็ย่อมสุข มีภพก็ย่อมมีวิภพ** (ปราศจากภพ) **มีร้อนก็ย่อมมีเย็น** มีกองไฟ ๓ กอง (ราคะ โทสะ โมหะ) **ก็ย่อมมีนิพพาน** (ดับไฟกิเลส) **มีบาปก็ย่อมมีบุญ** มีชาติก็ย่อมมีอชาติ (ไม่เกิด) **เป็นคู่กัน** จึงสละทุก ๆ สิ่งออกบวชเป็นดาบส ประพฤติพรตพรหมจรรย์ในป่า

สำเร็จสมาบัติ ๘ และอภิญญา ๕ ใช้เวลาให้ล่วงไปด้วยความสุขอันเกิดจากสมาบัติ.

สมัยนั้น พระพุทธเจ้าทรงพระนามว่า ทีปังกร อุบัติขึ้นในโลก เสด็จจาริกประกาศพระพุทธศาสนา จนใกล้จะถึงรัมมกนคร ประทับพักอยู่ในสุทัศนมหาวิหาร ประชาชนชาวรัมมกนครได้ออกไปเฝ้าทูลเชิญเสด็จเข้าสู่พระนคร เพื่อรับบิณฑบาตในวันรุ่งขึ้น แล้วพากันตกแต่งทางที่เป็นเปือกตม หลุมบ่อ ต้นไม้ขึ้นรกรุงรัง ช่วยกันถมแผ้วถางเกลี่ยทำให้เรียบร้อย โปรยข้าวตอกดอกไม้ ยกธงชัย ธงผืนผ้า ต้นกล้วย เป็นต้น.

ในกาลนั้น สุเมธดาบสได้ผ่านมาพบเข้า ถามทราบความแล้วจึงขอแบ่งที่ตกแต่งทางตอนหนึ่ง ไม่ยอมใช้ฤทธิ์ ลงมือขนดินถมทางด้วยตนเอง ครั้นพระพุทธเจ้าทีปังกรเสด็จผ่านมาก็ทอดตนลงนอนถวายหลังให้เป็นทางเสด็จ และเมื่อได้พินิจพิจารณาเห็นพระพุทธสิริของพระพุทธเจ้าทีปังกร มีความเลื่อมใส จนถึงตั้งจิตปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต. ท่านแสดงว่า *ถ้าแม้สุเมธดาบสขอบรรพชาอุปสมบทเป็นภิกษุพุทธสาวกของพระทีปังกรพุทธเจ้า ก็จะพึงบรรลุนิพพานได้ในชาตินั้น แต่สุเมธดาบสปรารถนาที่จะบรรลุสัมโพธิญาณเหมือนพระทีปังกรทศพล ช่วยยกมหาชนขึ้นสู่ธรรมนาวาพาให้ข้ามจากสังสารสาครแล้วจึงจะปรินิพพานในภายหลัง.* ฝ่ายพระทีปังกรทศพล

เมื่อเสด็จถึงองค์สุเมธดาบส ประทับยืน ณ ที่เบื้องศีรษะ ก็ได้ตรัสพยากรณ์ว่า ดาบสนี้ทำอภินิหารปรารถนาเพื่อเป็นพระพุทธะ ความปรารถนาของดาบสนี้ จักสำเร็จในอนาคตเบื้องหน้าโน้น สุเมธดาบสครั้นได้รับพุทธพยากรณ์ ก็ได้ชื่อว่าเป็นโพธิสัตว์จำเดิมแต่นั้นมา

ท่านแสดงว่า อภินิหาร ความปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าของบุคคลใดบุคคลหนึ่งนั้น จักสำเร็จเพราะผู้ตั้งความปรารถนาประกอบด้วย ธรรมสโมธาน ๘ ประการ (ความประชุมแห่งธรรม คือคุณสมบัติรวมกันครบ) ได้แก่

๑. เป็นมนุษย์

๒. เป็นบุรุษเพศสมบูรณ์

๓. มีเหตุสมบูรณ์ คือมีนิสสัยบารมีพร้อมทั้งการปฏิบัติประมวลกัน เป็นเหตุที่จะให้บรรลุพระอรหัตต์ในอัตภาพนั้นก็ได้แล้ว แต่เพราะปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าจึงยังไม่สำเร็จก่อน

๔. ได้เห็นพระศาสดา คือได้เกิดทันและได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง

๕. บรรพชา คือถือบวชเป็นนักบวช เช่นฤษี ดาบส ไม่ใช่เป็นคฤหัสถ์

๖. ถึงพร้อมด้วยคุณ คือได้อภิญญา ๕ สมาบัติ ๘ หมายถึงได้สมาธิจิตอย่างสูง จนจิตบังเกิดความรู้ความเห็น อย่างมีตา มีหูเกินมนุษย์สามัญ

๗. **ถึงพร้อมด้วยอธิการ** คือการกระทำอันยิ่งจนถึงอาจบริจาคชีวิตของตนเพื่อพระพุทธเจ้าได้

๘. **มีฉันทะ** คือมีความพอใจ มีอุตสาหะพยายามยิ่งใหญ่จนถึงเปรียบเหมือนว่ายอมแบกโลกทั้งโลกเพื่อนำไปสู่แดนเกษมได้ หรือเปรียบเหมือนว่ายอมเหยียบย่ำโลกทั้งโลกที่เต็มไปด้วยขวากหนามหอกดาบ และถ่านเพลิงไปได้

ท่านผู้ประกอบด้วยธรรมสโมธาน ๘ นี้ ทำอภินิหาร ปรารถนาเป็นพระพุทธเจ้าในสำนักของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดพระองค์หนึ่ง ความปรารถนาของท่านย่อมสำเร็จได้

สุเมธดาบสมีธรรมสโมธาน ๘ ข้อเหล่านี้บริบูรณ์ จึงมีอภิหารปรารถนาพุทธภูมิได้ และว่าเรียกพระโพธิสัตว์จำเดิมแต่ได้รับพยากรณ์จากพระทีปังกรทศพล ต่อจากนั้นพระโพธิสัตว์ก็ได้บำเพ็ญ **พุทธการกธรรม** (ธรรมที่ทำให้เป็นพระพุทธเจ้า) ๑๐ ประการ ได้แก่

๑. **บำเพ็ญทาน** สละบริจาคสิ่งทั้งปวงจนถึงร่างกายชีวิตให้ได้หมดสิ้น เหมือนอย่างเทภาชนะน้ำคว่ำจนหมดน้ำ

๒. **บำเพ็ญศีล** รักษาศีลยิ่งกว่าชีวิต เหมือนอย่างเนื้อทรายรักษาขนยิ่งกว่าชีวิต

๓. **บำเพ็ญเนกขัมม์** ออกจากกามจากบ้านเรือน เหมือนอย่างมุ่งออกจากพันธนาคาร

๔. **บำเพ็ญปัญญา** เข้าหาศึกษาไต่ถามบัณฑิต โดยไม่เว้นว่าจะเป็นบุคคลมีชาติชั้นวรรณต่ำปานกลางหรือสูง เหมือนอย่างภิกษุเที่ยวบิณฑบาตรับไปโดยลำดับ ไม่เว้นแม้ที่ตระกูลต่ำ

๕. **บำเพ็ญวิริยะ** มีความเพียรมั่นคงไม่ย่อหย่อนทุกอิริยาบถ เหมือนอย่างสีหราชมีความเพียรมั่นคงในอิริยาบถทั้งปวง

๖. **บำเพ็ญขันติ** อดทนทั้งในการได้รับการยกย่อง ทั้งในการถูกหมิ่นแคลน เหมือนอย่างแผ่นดินใครทิ้งของสะอาดไม่สะอาดก็รองรับได้ทั้งนั้น

๗. **บำเพ็ญสัจจะ** รักษาความจริงไม่พูดเท็จทั้งรู้ แม้ฟ้าจะผ่าเพราะเหตุไม่พูดเท็จ ก็ไม่ยอมพูดเท็จ หรือแม้เมื่อพูดเท็จจะได้ทรัพย์เป็นต้น ก็ไม่ยอมพูดเท็จ เหมือนอย่างดาวโอสธี ดำเนินไปในวิถีของตนเที่ยงตรงทุกฤดู

๘. **บำเพ็ญอธิษฐาน** ตั้งใจมุ่งมั่นไม่หวั่นไหว คือเด็ดเดี่ยวแน่นอนในสิ่งที่อธิษฐานใจไว้ เหมือนอย่างภูเขาหิน ไม่หวั่นไหวในเมื่อถูกลมกระทบทุกทิศ

๙. **บำเพ็ญเมตตา** แผ่มิตรภาพไมตรีจิต ไม่คิดโกรธอาฆาต มีจิตสม่ำเสมอเป็นอันเดียวทั้งในผู้ที่ให้คุณ ทั้งในผู้ที่ไม่ให้คุณหรือให้โทษ เหมือนอย่างน้ำแผ่ความเย็นไปให้อย่างเดียวกันแก่ทั้งคนชั่วทั้งคนดี

๑๐. **บำเพ็ญอุเบกขา** วางจิตมัธยัสถ์เป็นกลาง ทั้งในคราวสุข ทั้งในคราวทุกข์ เหมือนอย่างแผ่นดินเมื่อใครทิ้งของสะอาดไม่สะอาดลงไปก็มัธยัสถ์เป็นกลาง

พุทธการกธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้เรียกว่า **บารมี** ตรงกับคำว่า ปรมะ ที่แปลว่าอย่างยิ่ง หมายถึงว่าเต็มบริบูรณ์ แต่ก็มิใช่ว่าจะเต็มบริบูรณ์ได้เอง ต้องปฏิบัติบำเพ็ญเพิ่มพูนขึ้นเรื่อย ๆ ไป คือต้องทำให้เต็มบริบูรณ์ เหมือนอย่างตักน้ำเทใส่ตุ่มใหญ่อยู่เรื่อย ๆ จนกว่าจะเต็ม *บำเพ็ญจนเต็มบริบูรณ์เมื่อใดก็สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้าเมื่อนั้น* พระโพธิสัตว์ได้บำเพ็ญบารมีนับตั้งแต่ได้รับพยากรณ์จากพระทีปังกรพุทธเจ้า ตลอดเวลา ๔ อสงไขย ๑๐๐,๐๐๐ กัป ผ่านพระพุทธเจ้าที่ได้ตรัสรู้ในกัปนั้น ๆ นับแต่พระทีปังกรเป็นต้นมาถึง ๒๔ พระองค์ (ดูพระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์) จึงได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

บารมีที่บำเพ็ญมาโดยลำดับดังกล่าว แบ่งเป็น ๓ ขั้น ขั้นสามัญเรียกว่า**บารมี**เฉย ๆ ขั้นกลางเรียกว่า**อุปบารมี** ขั้นสูงสุดเรียกว่า**ปรมัตถบารมี** เช่น การบริจาคพัสดุภายนอก เรียกว่าทานบารมี บริจาคอวัยวะ เรียกว่าทานอุปบารมี บริจาคชีวิต เรียกว่าทานปรมัตถบารมี

ต้นไม้ที่ตรัสรู้

คติเรื่องพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี เกี่ยวเนื่องจากคติเรื่องพระ-พระพุทธเจ้าหลายพระองค์ เพราะจะต้องมีท่านผู้เตรียมพระองค์จะเป็นพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ ในคัมภีร์ชาดก เป็นเรื่องเล่าถึงพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย เมื่อเป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติต่าง ๆ จนถึงเป็นพระเวสสันดร นับได้ ๕๔๗ ชาดก (ไม่นับสุเมธดาบส ซึ่งเป็นชาติเริ่มต้น) ในบัดนี้ก็มีพระศรีอารย์เป็นพระโพธิสัตว์ สถิตอยู่ในดุสิตสวรรค์ซึ่งจะได้จุติมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในเวลาอสงไขยปีในอนาคต

ในกัปของพระทีปังกรพุทธเจ้า มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น ๔ พระองค์ พระทีปังกรเป็นองค์ที่ ๔ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจำนวน ๒๘ พระองค์ จึงนับแต่พระตัณหังกร ซึ่งเป็นองค์ ๑ ในกัปนั้น ส่วนในภาณยักษ์ภาณพระเป็นต้น แสดงไว้เพียง ๗ พระองค์.

โพธิพฤกษ์หรือไม้โพธิ์ คือต้นไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ตั้งแต่พระทีปังกรเป็นต้นไป พบในพุทธวงศ์เป็นต้น ส่วนองค์ที่ ๑ ถึงที่ ๓ พบในชินกาลมาลี ดังต่อไปนี้

๑. พระตัณหังกร *ไม้สัตตบัณณะ* (ตีนเป็ดขาว)

๒. พระเมธังกร *ไม้กิงสุกะ* (ทองกวาว)

๓. พระสรณังกร *ไม้ปาตลี* (แคฝอย)

๔. พระทีปังกร *ไม้ปิปผลิ* (เลียบ)

๕. พระโกณฑัญญะ *ไม้สาลกัลยาณี* (ขานาง)
๖. พระมังคละ *ไม้นาคะ* (กากะทิง)
๗. พระสุมนะ *ไม้นาคะ* (กากะทิง)
๘. พระเรวตะ *ไม้นาคะ* (กากะทิง)
๙. พระโสภิตะ *ไม้นาคะ* (กากะทิง)
๑๐. พระอโนมทัสสี *ไม้อัชชุนะ* (รกฟ้าขาว)
๑๑. พระปทุมะ *ไม้มหาโสณะ* (อ้อยช้าง, คำมอก)
๑๒. พระนารทะ *ไม้มหาโสณะ* (อ้อยช้าง, คำมอก)
๑๓. พระปทุมุตตระ *ไม้สลพะ* (สน)
๑๔. พระสุเมธะ *ไม้มหานิมพะ* (สะเดาป่า)
๑๕. พระสุชาตะ *ไม้มหาเวฬุ* (ไผ่ใหญ่)
๑๖. พระปิยทัสสี *ไม้กกุธะ* (กุ่ม)
๑๗. พระอัตถทัสสี *ไม้จัมปกะ* (จำปาป่า)
๑๘. พระธัมมทัสสี *ไม้พิมพชาละ* หรือกุรวกะ (มะพลับ, ซ้องแมว)
๑๙. พระสิทธัตถะ *ไม้กัณณิการะ* (กรรณิการ์)
๒๐. พระติสสะ *ไม้อสนะ* (ประดู่ลาย)
๒๑. พระปุสสะ *ไม้อามลกะ* (มะขามป้อม)
๒๒. พระวิปัสสี *ไม้ปาฏลิ* (แคฝอย)
๒๓. พระสิขี *ไม้ปุณฑริกะ* (มะม่วงป่า)

๒๔. พระเวสสภู *ไม้มหาสาละ* (สาละใหญ่, ส้านหลวง หรือมะตาดทางภาคเหนือ)

๒๕. พระกะกุสันธะ *ไม้มหาสิริสะ* (ซึกใหญ่)

๒๖. พระโกนาคมนะ *ไม้อุทุมพระ* (มะเดื่อ)

๒๗. พระกัสสปะ *ไม้นิโครธะ* (ไทร, กร่าง)

๒๘. พระโคตมะ คือพระพุทธเจ้าพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย *ไม้อัสสัตถะ* (โพธิ์, บ่าแบ้ง, ไม้อัสสัตถะ ไทยเราทั่วไปเรียกกันว่าโพธิ์ หรือ โพ หรือโพใบ (ยังมีโพทะเลอีกอย่างหนึ่ง) ลังกาก็เรียกว่าโพ จะเป็นคำเดิม หรืออาจจะมาจากโพก็ได้ ได้ทราบว่าทางภาคอีสานเรียกว่าไม้บ่าแบ้ง)

๒๙. พระเมตไตรย ในอนาคต *ไม้นาคะ* (กากะทิง)

ไม้โพธิ์ของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย และไม้ที่เกี่ยวกับพระพุทธเจ้าดังกล่าวในพุทธประวัติหรือที่เกี่ยวแก่พระพุทธศาสนประวัติ แม้ภายหลังพุทธปรินิพพาน ได้มีนิยมปลูกในวัดทั้งหลาย น้อยบ้างมากบ้าง แต่ไม้อัสสัตถะที่เราเรียกกันว่า ต้นโพธิ์ ได้นิยมปลูกในวัดทั่วไป มีหลายวัดได้หน่อหรือพันธุ์มาจากโพธิ์ที่พุทธคยาอันเป็นที่ตรัสรู้

คติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์ และพระโพธิสัตว์มีกล่าวในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทนี้ ตั้งแต่ชั้นบาลีเป็นต้นไป จึงมีคล้ายกับมหายาน แต่ไม่เหมือนกัน ถึงอย่างนั้นก็คงมีแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระ-

องค์ด้วยกัน และแสดงพระโพธิสัตว์ด้วยกัน ส่วนอธิบายมีต่างกัน ได้กล่าวในฝ่ายเถรวาทนั้นแล้ว จะได้เลือกกล่าวในฝ่ายมหายานเทียบเคียงโดยสังเขป

พระพุทธเจ้าฝ่ายมหายาน

ในฝ่ายมหายาน แสดงว่ามีพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งสถิตอยู่เป็นนิรันดรในสรวงสวรรค์ คือ *พระสยัมภูพุทธเจ้า*หรือ*พระอาทิ-พุทธเจ้า* และมีพระพุทธเจ้าอีก ๕ พระองค์ เกิดด้วยอำนาจฌานสมาบัติทั้ง ๕ ของพระอาทิพุทธเจ้า สถิตอยู่ในสวรรค์เช่นเดียวกัน เรียกว่า *พระธยานิพุทธเจ้า* ๕ พระองค์

๑. **พระไวโรจนะ** ทำหัตถ์อย่างปางปฐมเทศนา
๒. **พระอักโษภยะ** ทำหัตถ์อย่างปางมารวิชัย
๓. **พระรัตนสัมภวะ** ทำหัตถ์อย่างปางประทานพร
๔. **พระอมิตาภะ** ทำหัตถ์อย่างปางสมาธิ
๕. **พระอโมฆสิทธะ** ทำหัตถ์อย่างปางประทานอภัย

พระพุทธรูปศิลาแห่งพระพุทธเจ้า ๕ พระองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้มาชุดหนึ่ง เมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินเกาะชวา เมื่อ พ. ศ. ๒๔๓๙ โปรดให้ประดิษฐานที่พระเจดีย์วัดราชาธิวาส ๔ องค์ ที่ ๔ มุมแห่งพระเจดีย์ อีกองค์หนึ่งโปรดให้ประดิษฐานที่ซุ้มยอดปรางค์ด้านทิศตะวันตกแห่งพระอุโบสถ

วัดบวรนิเวศวิหาร คือพระไวโรจนะ ถือกันว่าพระไวโรจนะเป็นองค์กลาง อีก ๔ องค์อยู่ล้อมรอบแต่ละทิศ พระพุทธรูปศิลาชุด ๕ องค์นี้เดิมประดิษฐานอยู่ที่พระเจดีย์บูโรพุทโธในเกาะชวา (เมื่อเร็ว ๆ นี้ ที่วัดราชาธิวาส ถูกผู้ร้ายลักตัดพระเศียรไปองค์หนึ่ง ถ้าใครติดตามนำกลับมาต่อคืนได้ จะเป็นกุศลอย่างยิ่ง)[๑]

ต่อมา มีเพิ่มขึ้นมาใหม่อีกปางหนึ่ง เรียกว่าพระ**ไภษัชคุรุ** ทำพระหัตถ์อย่างปางสมาธิ คือวชิระ ดูเป็นหม้อน้ำมนต์หรือผลสมอไปบ้าง เป็นต้นแบบพระกริ่งทั้งปวง

พระพุทธเจ้าเหล่านี้ เป็นผู้บันดาลให้พระโพธิสัตว์จุติลงมาเกิดเป็นพระมนุษยพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย หรือแม้พระพุทธเจ้า ๒๘ พระองค์ ตลอดจนถึงพระศรีอารย์ที่จะตรัสรู้ข้างหน้าเป็นพระมนุษยพุทธเจ้าทั้งนั้น พระมนุษยพุทธเจ้ามีพระกาย ๓ อย่างคือ

๑. **พระธรรมกาย** ได้แก่กายธรรม คือตัวพระธรรมที่ตรัสรู้
๒. **สัมโภคกาย** ได้แก่กายเนื้อหรือรูปนามเกิดแก่ตาย
๓. **นิรมาณกาย** ได้แก่กายที่บริสุทธิ์ตั้งแต่ได้ตรัสรู้

พระไภษัชคุรุ บางพวกถือว่าเป็นพระมนุษยพุทธเจ้าพระองค์หนึ่งด้วย

---

๑ ธันวาคม ๒๕๐๕

พระโพธิสัตว์

ส่วนพระโพธิสัตว์มีมาก ได้แก่ท่านผู้ที่จะสำเร็จก็ได้ แต่ไม่ยอมสำเร็จเป็นพระอรหันต์มุ่งจะช่วยโลกต่อไปก่อน แบ่งเป็น **ธยานิโพธิสัตว์** พวกหนึ่ง **มนุษยโพธิสัตว์**จำพวกหนึ่ง มีจำนวนมาก แต่พระ-ธยานิโพธิสัตว์ที่สำคัญมี ๕ พระองค์คือ

๑. **สมันตภัทรโพธิสัตว์** ผู้รักษาพระศาสนาของพระกกุสันธะพุทธเจ้า

๒. **วัชรปาณีโพธิสัตว์** ผู้รักษาพระศาสนาของพระโกนาคม-พุทธเจ้า

๓. **รัตนปาณีโพธิสัตว์** ผู้รักษาพระศาสนาของพระกัสสป-พุทธเจ้า

๔. **อวโลกิเตศวรโพธิสัตว์** ผู้รักษาพระศาสนาของพระโคดม-สักยมุนีพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน

๕. **วิศวปาณีโพธิสัตว์** จะเป็นผู้รักษาพระศาสนาของพระศรี-อารยเมตไตรยพุทธเจ้าต่อไปในอนาคต

อาจริยวาทและมหายาน

คำว่า **อาจริยวาท**และ**มหายาน** เป็นต้น มีความหมายโดยย่อดั่งต่อไปนี้

อาจริยวาท แปลว่า *ถ้อยคำของพระเถระ* ประวัติของคำนี้มีว่า ในคราวที่พระอรหันต์จำนวน ๕๐๐ รูป ประชุมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยครั้งที่ ๑ ภายหลังพุทธปรินิพพาน ๓ เดือน พระมหากัสสปเถระซึ่งเป็นประธาน ได้ตั้งข้อ**ห้ามการถอนพระพุทธบัญญัติ** ตามที่ได้มีพระพุทธานุญาตไว้ว่า เมื่อสงฆ์ปรารถนา ก็ให้ถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้ ที่ประชุมทั้งหมดรับรอง ฉะนั้นพระสงฆ์ฝ่ายที่ปฏิบัติตามข้อตกลงนี้จึงเรียกว่าฝ่าย**เถรวาท** เพราะได้ถือปฏิบัติตามวาทะของพระเถระ คือพระมหากัสสปหรือของพระเถระผู้ให้ความตกลงเป็นครั้งแรกเหล่านั้น แต่ได้มีพระสงฆ์อีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งไม่ได้เข้าประชุมสังคายนาครั้งนั้น ไม่เห็นด้วย คือเห็นว่าเมื่อมีพระพุทธานุญาตให้ถอนสิกขาบทเล็กน้อยได้ **ก็ควรจะถอนได้** ฉะนั้นจึงได้ถอนสิกขาบทเล็กน้อยต่าง ๆ ที่เห็นว่าปฏิบัติไม่สะดวก ต่างอาจารย์ก็ต่างถอน ตรงกันบ้าง ไม่ตรงกันบ้าง ฝ่ายนี้เรียกว่า **อาจริยวาท** แปลว่า *ถ้อยคำของอาจารย์* เมื่อแผ่ขยายออกไปในถิ่นต่าง ๆ ก็ยิ่งต่างกันออกไป ทั้งก็ยิ่งถอนจนถึงสิกขาบทใหญ่ ๆ เปลี่ยนแปลงแก้ไขไปตามหมู่คณะและถิ่นประเทศ พระสงฆ์สายนี้โดยมากแผ่ขยายไปทางเหนือของอินเดีย จึงเรียกว่า **อุตตรนิกาย** แปลว่านิกายเหนือ ส่วนสายอาจริยวาท โดยมากแผ่ไปทางใต้ของอินเดีย จึงเรียกว่า **ทักษิณนิกาย** แปลว่านิกายใต้ สายอาจริยวาทหรืออุตตรนิกายนั้น ในเวลาต่อมาก็มิใช่แก้แต่วินัยเท่านั้น แต่ได้แก้หลักธรรมตามคติเดิมด้วย ดังเช่นแก้เรื่องพระพุทธเจ้าและพระโพธิสัตว์ดังกล่าวแล้ว

ตามคติเดิมแสดงว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาไม่ใช่ตน คำว่าธรรม หมายถึงทั้งสังขาร วิสังขาร เป็นอนัตตาทั้งหมด วิสังขาร โดยเฉพาะคือพระนิพพานก็เป็นอนัตตา พระพุทธเจ้าและพระอรหันต์ทั้งหลายเป็นผู้สิ้นอาสวะกิเลสหมดแล้ว ก็สิ้นชาติภพ ไม่เกิดเป็นอะไรอีกต่อไป และสิ้นสมมติบัญญัติทุกอย่าง หมดเรื่องที่จะพูดว่าเป็นอะไรทั้งสิ้น ส่วนทางอุตตรนิกายแก้เป็นมีอาทิพุทธเจ้าเป็นต้น เป็นอัตตาตัวตนอยู่บนสรวงสวรรค์ สถิตอยู่เป็นนิรันดร จึงเป็นแก้ธรรมให้เป็นอัตตาขึ้น และแสดงพระโพธิสัตว์เป็นอันมาก ซึ่งยังคงอยู่กับโลกเพื่อช่วยโลก จึงเรียกฝ่ายของตนว่า มหายาน แปลว่ายานคือพาหนะที่ใหญ่ อาจที่จะช่วยบรรทุกสัตวโลกเป็นอันมากให้ข้ามพ้นความทุกข์ได้ และเรียกฝ่ายเถรวาทว่าหินยาน แปลว่ายานคือพาหนะที่เล็ก เพราะเอาตัวรอดเฉพาะตัว ปฏิบัติเพื่อบรรลุพระอรหันต์เฉพาะตน ไม่รออยู่ช่วยโลกต่อไปก่อน ฉะนั้น เถรวาท ทักษิณนิกาย หรือหินยาน จึงเป็นสายเดียวกัน บัดนี้ตั้งอยู่ในลังกา ไทย พม่า มอญ เป็นต้น สายนี้ยึดถือรักษาพระธรรมวินัยตามหลักเดิมไว้ ส่วนอาจริยวาท อุตตรนิกายหรือมหายานก็เป็นสายเดียวกัน บัดนี้ตั้งอยู่ในธิเบต จีน ญี่ปุ่น เกาหลี ญวน เป็นต้น ทั้งสองสาย เดิมก็คงไม่ต่างกันมาก แต่เมื่อล่วงมานาน ๆ ก็ยิ่งต่างกันออกไปทุกที และในสายเดียวกันก็ยังแบ่งย่อยออกเป็นนิกายเล็กน้อยอีกเป็นอันมาก

เฉพาะในสายเถรวาทนั้น คติเรื่องพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระโพธิสัตว์ จะเกิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไรยากที่จะทราบได้ แต่ถ้าสมมติว่า เกิดขึ้นภายหลัง เพื่อมิให้ด้อยน้อยหน้ากว่าฝ่ายมหายาน แต่ก็ยังรักษาหลักเดิม คือแสดงพระพุทธเจ้าในมนุษย์ซึ่งอุบัติขึ้นในกัปต่าง ๆ แต่ไม่บังเกิดขึ้นในคราวเดียวกัน ๒ พระองค์ เมื่อศาสนาของพระองค์หนึ่งเสื่อมสูญไปสิ้นแล้ว ถึงยุคสมัยจึงจะเกิดขึ้นอีกพระ-องค์หนึ่ง และธรรมของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์แสดงสั่งสอน เช่นอริยสัจจ์ก็เป็นอย่างเดียวกัน ไม่มีแตกต่างกัน ส่วนพระโพธิสัตว์ก็ใช้จำกัดเฉพาะผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์หนึ่ง ๆ เท่านั้น และมีหลักเกณฑ์ดั่งกล่าวแล้วในเรื่องสุเมธดาบส แต่ก็มีแสดงว่าอาจสำเร็จได้ หากไม่ยอมสำเร็จ เพราะปรารถนาพุทธภูมิเพื่อจะช่วยโลก คล้ายกับความต้องการเป็นพระโพธิสัตว์ในฝ่ายมหายาน

พิจารณาดูตามเหตุผล อันความจริงในโลกหรือกฎความจริงของสิ่งทั้งหลาย ย่อมมีอยู่เป็นอย่างเดียวกันทุกกาลสมัย ยกตัวอย่างในทางโลก เช่นสิ่งที่เรียกว่าไฟฟ้า กฎความจริงในเรื่องนี้ก็มีอยู่ประจำโลก เมื่อใครค้นพบก็ประดิษฐ์ไฟฟ้าขึ้นใช้ได้ ถ้าวิชาในเรื่องนี้ต้องสาปสูญไปเพราะเหตุอะไรก็ตาม ก็มิใช่ว่ากฎความจริงในเรื่องนี้ จะต้องสาปสูญไปด้วย เมื่อใครค้นพบเข้าอีกก็อาจประดิษฐ์ใช้ได้อีก

ธรรมคือความจริงที่สถิตอยู่เป็นอกาลิโก (ไม่มีกาล) ได้มีพระสูตรหนึ่งแสดงโดยความว่า "พระตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลาย จะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ธาตุนั้นก็คงตั้งอยู่เป็นธรรมฐิติ (ความตั้งอยู่แห่งธรรม) เป็นธรรมนิยาม (ความกำหนดแน่แท้แห่งธรรม) คือสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา"

พิจารณาดูหลักพระพุทธศาสนาที่แท้จริงนั้น มุ่งแสดงธรรมเพื่อให้เกิดความรู้เข้าใจปฏิบัติให้สำเร็จประโยชน์ได้ในปัจจุบัน เช่นหลักอริยสัจจ์ ไม่ได้มุ่งสืบความยาวสาวความยืดให้เนิ่นช้า ไม่มีประโยชน์ และคำที่เป็นพหูพจน์ เช่นพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระ-ตถาคตทั้งหลาย ก็เป็นสำนวนของภาษา แม้คนเดียวก็มีสำนวนนิยมพูดเป็นพหูพจน์ เช่นเมื่อพูดกับผู้ใหญ่แม้คนเดียว ใช้สรรพนามแทนท่านด้วยพหูพจน์ หรือต้องการจะพูดให้พึงรวม ๆ กัน ให้หมายคลุมถึงในวงเดียวกันทั้งหมดก็ใช้พหูพจน์ และในปฐมเทสนาของพระพุทธเจ้าตรัสเรียกพระองค์เองว่าตถาคตแทนคำสรรพนาม เมื่อกล่าวถึงพระองค์ในเวลาก่อนตรัสรู้ เรียกว่าโพธิสัตว์ เป็นคำที่ใช้เรียกเพื่อให้เข้าใจกันเท่านั้น แต่เมื่อได้มีคติความคิดสืบสาวออกไป ก็กลายเป็นเรื่องยืดยาวใหญ่โต ถึงดังนั้นก็เป็นเรื่องที่นับถือกันอยู่เป็นอันมาก และเป็นวรรณคดีทางศาสนาอันมีค่าที่พึงรักษาไว้ ประกอบด้วยคติธรรมเป็นอันมาก

กัปหรือกัลป์

เมื่อกล่าวถึงพระพุทธเจ้าหลายพระองค์และพระโพธิสัตว์ ก็ควรจะกล่าวถึงเรื่องกัปหรือกัลป์บ้าง เพราะท่านกล่าวไว้ว่า พระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลายได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาถึงสี่อสงไขยแสนกัลป์ นับแต่เมื่อเสวยพระชาติเป็นสุเมธดาบส กล่าวตามสำนวนเก่าว่า สี่อสงไขยกำไรแสนกัลป์ หรือ "*สี่อสงไขยกำไรแสนมหากัลป์*"

ความคิดในเรื่องกาลเวลาอันยืดยาวของโลก ได้มีกล่าวในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นแรกก็มี ชั้นหลังก็มี ในคัมภีร์ทางศาสนาพราหมณ์ก็มี ความคิดในเรื่องนี้น่าจะมีตั้งแต่เก่าก่อนพุทธกาลช้านาน วิธีหมายรู้ในเรื่องกาลเวลาในคัมภีร์ทั้งหลายดังกล่าว น่าจะสรุปได้เป็น ๒ วิธี คือ

๑. นับด้วยจำนวนสังขยา หรือนับด้วยตัวเลข เช่น ๑-๒-๓ เป็นต้น

๒. กำหนดด้วยอุปมา หรือด้วยเครื่องกำหนดอย่างใดอย่างหนึ่งในเมื่อมากเกินไปที่จะนับด้วยสังขยาหรือเลข

การกำหนดดังกล่าวในวิธีที่ ๒ นี้แหละ เป็นที่มาของคำว่ากัป (กัปปะในภาษามคธ) หรือกัลป์ (ในภาษาสันสกฤต) เพราะคำนี้แปลอย่างหนึ่งว่า กำหนด แต่ก็ใช้ในความหมายหลายอย่าง เช่นในความหมายว่า "สมควร" เป็นต้น และที่ใช้ในความหมายถึงกาลเวลาแห่ง

อายุตามยุคตามสมัยก็มี เช่นในคราวที่พระพุทธเจ้าปลงอายุสังขารว่าอีกสามเดือนจะเสด็จปรินิพพาน พระอานนท์ได้กราบทูลอาราธนาขอให้เสด็จอยู่กัปหนึ่ง เพราะได้เคยสดับพระพุทธเจ้าตรัสว่า *ผู้ที่เจริญอิทธิบาท ๔ ประการ ถ้าจำนงใจจะดำรงรูปกายอยู่ ก็จะพึงอยู่ได้กัปหนึ่งหรือเหลือกว่ากัปหนึ่ง* พระอาจารย์อธิบายว่า คำว่ากัปในที่นี้ หมายถึงอายุกัป คือกำหนดอายุของคนในยุคปัจจุบันซึ่งมีประมาณร้อยปี ฉะนั้น กัปหนึ่งจึงกำหนดว่าร้อยปี ส่วนคำว่ากัป กัลป์ที่จะกล่าวต่อไปนี้ มิได้หมายถึงกัปที่ใช้ในความหมายต่าง ๆ ดั่งกล่าวนั้น แต่หมายถึงระยะเวลายืดยาวเกินที่จะนับด้วยสังขยาหรือเลข ต้องกำหนดด้วยวิธีอุปมา

ในเบื้องต้นพึงทราบความหมายอย่างกว้างก่อนว่า กัปหรือกัลป์ คือ*กำหนดอายุของโลก* หมายถึงระยะเวลาตั้งแต่เกิดโลกจนถึงโลกสลาย เหมือนอย่างกำหนดอายุของบุคคล หมายถึงตั้งแต่เกิดจนตาย กำหนดอายุของโลกดั่งกล่าวคราวหนึ่ง ๆ เรียกว่ากัปหนึ่ง ๆ มีระยะเวลายืดยาวมาก ไม่เป็นการง่ายที่จะนับว่ามีจำนวนกี่หมื่นกี่แสนปี แต่อาจจะกำหนดได้โดยอุปมา เหมือนอย่างภูเขาหินใหญ่ยาวโยชน์หนึ่งกว้างโยชน์หนึ่งสูงโยชน์หนึ่ง ไม่มีช่องไม่มีโพรง เป็นก้อนหินแท่งทึบ ถึงร้อยปีหนหนึ่ง มีบุรุษใช้ผ้าทอที่แคว้นกาสี (ผ้าเนื้อดี) มาลูบครั้งหนึ่งทุก ๆ ร้อยปี ภูเขาหินนั้นก็จะพึงราบเรียบไปก่อน แต่กัปยังไม่สิ้น อีกอุปมาหนึ่ง เหมือนอย่างนครยาวหนึ่งโยชน์กว้างหนึ่งโยชน์ กำแพง

สูงหนึ่งโยชน์ เต็มด้วยเมล็ดพันธุ์ผักกาดแน่นขนัด ถึงร้อยปีหนหนึ่ง มีบุรุษหนึ่งมาหยิบพันธุ์ผักกาดไปเมล็ดหนึ่งทุก ๆ ร้อยปี กองเมล็ดพันธุ์ผักกาดนั้นก็จะพึงสิ้นไปก่อน ส่วนกัปยังไม่สิ้น กัปที่ยาวมากดั่งนี้ เรียกว่า มหากัป ก็มี

กัปหนึ่ง ๆ แม้จะมีระยะเวลายืดยาวจนต้องกำหนดด้วยอุปมาดั่งกล่าว แต่ก็ยังมีคติความคิดของคนในสมัยเก่าแก่ว่า ได้มีกัปจำนวนมากมายล่วงไปแล้วในอดีต หมายความว่าโลกได้เคยเกิดดับหรือดับเกิดมาแล้วในอดีตมากครั้งจนนับไม่ถ้วน จนถึงต้องกำหนดด้วยอุปมาเหมือนกัน คือเหมือนอย่างสาวกสี่คนมีอายุร้อยปี ระลึกถึงกัปในอดีตได้วันละแสนกัป ระลึกอยู่ถึงร้อยปี ก็ยังไม่หมดกัปที่ล่วงไปแล้ว ต้องตายไปเสียก่อน อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนทรายในเนื้อที่ตั้งแต่ต้นแม่น้ำคงคา จนจดถึงมหาสมุทร ซึ่งนับไม่ได้ว่ามีจำนวนเท่าไรเม็ด กัปในอดีตมีจำนวนมากมายเหลือที่จะนับดั่งกล่าว เรียกว่าอสงไขย ตรงกับคำว่า *นับไม่ถ้วน* สงสาร *คือความท่องเที่ยวเวียนตายเกิด หรือเกิดตาย ของสัตวโลกทุกสัตว์ทุกบุคคลในกัปทั้งหลายนับไม่ถ้วน* จึงเรียกว่าอนมตัคคะ แปลว่ามีที่สุด (ที่สุดเบื้องต้นและที่สุดเบื้องปลาย) ที่ไม่รู้

ท่านแสดงว่าพระโพธิสัตว์ ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาตลอดเวลาสี่อสงไขย คือตลอดกัปที่นับไม่ถ้วนนั้นสี่ครั้ง มีปัญหาว่า มี

เกณฑ์อะไรเป็นเครื่องกำหนดว่าอสงไขยหนึ่ง ๆ เรื่องนี้ตรวจดูในพุทธวงศ์ พอจับความได้ว่า ถือเอาเกณฑ์พระพุทธเจ้าในอดีตดังที่ได้กล่าวมาแล้ว คือพระพุทธเจ้าองค์ต้น ๆ ได้ตรัสรู้ในกัปหนึ่ง แล้วเว้นไปนับไม่ถ้วนกัปจึงมีมาตรัสรู้ขึ้นอีก ระยะเว้นว่างของพระพุทธเจ้าตลอดเวลาเป็นกัปจนนับไม่ถ้วนนี้เรียกว่าอสงไขยหนึ่ง ๆ เป็นดังนี้สี่อสงไขยจึงถึงระยะที่นับได้แสนกัป ย้อนกลับไปจากกัปปัจจุบัน ซึ่งได้มีพระพุทธเจ้ามาตรัสโดยลำดับมาจนถึงพระองค์ปัจจุบัน ฉะนั้น จึงกล่าวว่า **สี่อสงไขยกำไรแสนมหากัปป์**

เรื่องกัปที่นับไม่ถ้วน ซึ่งเรียกว่าอสงไขยและที่นับได้แสนหนึ่งนี้ ท่านกล่าวว่าได้ปรากฏในปุพเพนิวาสญาณ คือ***ความรู้ระลึกชาติหนหลังได้ของพระพุทธเจ้า*** นึกทำความเข้าใจตามคำของท่านเอาเองว่า เมื่อระลึกย้อนกลับไปยาวไกลเหมือนอย่างดูออกไปสุดลูกตา ก็คงจะปรากฏเป็นห้วง ๆ เหมือนอย่างมองไปในอากาศในเวลากลางคืนเห็นดวงดาวทั้งหลาย แต่จะกำหนดระยะห่างกันของดวงดาวเหล่านั้นว่าเท่าไรก็นับได้ยาก (เช่นในบัดนี้ก็ต้องคิดนับด้วยปีแสง) เมื่อมาถึงระยะใกล้จึงพอนับได้ ในระยะแสนกัปก็น่าจะปรากฏพอนับได้เหมือนกันฉะนั้น

กล่าวถึงการกำหนดนับในพุทธวงศ์ พระพุทธเจ้าองค์ที่ ๑ ถึงองค์ที่ ๔ อุบัติในกัปหนึ่ง องค์ที่ ๕ อุบัติขึ้นในอีกกัปหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๔ ถึงองค์ที่ ๕ มีระยะห่างกันมากจนนับกัปไม่ถ้วน

(เป็นอสงไขยที่ ๑) พระพุทธเจ้าองค์ที่ ๖-๗-๘-๙ อุบัติขึ้นในอีกกัป หนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๕ และองค์ที่ ๖ มีระยะห่างกันมากจนนับกัปไม่ถ้วน (อสงไขยที่ ๒) องค์ที่ ๑๐-๑๑-๑๒ อุบัติขึ้นในอีกกัปหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๙ และองค์ที่ ๑๐ มีระยะห่างกันมากจนนับกัปไม่ถ้วน (อสงไขยที่ ๓) องค์ที่ ๑๓ อุบัติขึ้นในอีกกัปหนึ่ง แต่ในระหว่างองค์ที่ ๑๒ และองค์ที่ ๑๓ มีระยะห่างกันมากจนนับกัปไม่ถ้วน (อสงไขยที่ ๔)

นับตั้งแต่องค์ที่ ๑๓ นั้นมาจนถึงปัจจุบัน หรือว่านับตั้งแต่ภัทร-กัปในปัจจุบันนี้ย้อนไปจนถึงองค์ที่ ๑๓ อุบัติขึ้นรวมได้แสนกัป ท่านใช้วิธีนับย้อนกลับไปแบบวิธีระลึกชาติ คือย้อนกลับไปแสนกัป องค์ที่ ๑๓ ดังกล่าวองค์เดียวอุบัติขึ้นในกัปนั้น ย้อนกลับไปสามหมื่นกัป องค์ที่ ๑๔-๑๕ อุบัติขึ้นในกัปนั้น ย้อนกลับไปหมื่นแปดพันกัป องค์ที่ ๑๖-๑๗-๑๘ อุบัติขึ้นในกัปนั้น ย้อนกลับไปเก้าสิบสี่กัป องค์ที่ ๑๙ อุบัติขึ้นองค์เดียวในกัปนั้น ย้อนกลับไปเก้าสิบสองกัป องค์ที่ ๒๐-๒๑ อุบัติขึ้นในกัปนั้น ย้อนกลับไปเก้าสิบเอ็ดกัป องค์ที่ ๒๒ องค์เดียวอุบัติขึ้นในกัปนั้น (นี้คือพระวิปัสสีที่กล่าวถึงเป็นองค์แรกในพระ-พุทธเจ้าจำนวนเจ็ดพระองค์ในภาณยักข์ภาณพระ) ย้อนกลับไปสามสิบเอ็ดกัป องค์ที่ ๒๓-๒๔ อุบัติขึ้นในกัปนั้น ต่อจากนั้นก็มาถึงภัทรกัปปัจจุบัน องค์ที่ ๒๕-๒๖-๒๗-๒๘ ได้อุบัติขึ้นแล้วโดยลำดับ

และจะอุบัติขึ้นข้างหน้าอีกพระองค์หนึ่ง รวมเป็นพระเจ้า ๕ พระองค์ในกัปนี้ เพราะกัปนี้มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นมากกว่ากัปอื่น ๆ ในอดีตที่ท่านระลึกไปถึง จึงเรียกว่า**ภัททกัป** หรือ**ภัทรกัป** แปลว่า*กัปเจริญ*

ในคัมภีร์ฝ่ายเถรวาทนี้ ได้มีกล่าวถึงพระโพธิสัตว์ของเราทั้งหลาย ได้ทรงบำเพ็ญพระบารมีมาตั้งแต่สมัยพระพุทธเจ้าองค์ที่ ๔ จนมาตรัสเป็นองค์ที่ ๒๘ กำหนดนับได้สี่อสงไขยกำไรแสนมหากัลป์ ด้วยวิธีกำหนดนับดั่งกล่าวนี้ ได้มีฝ่ายที่นับถือเรื่องนี้อยู่ไม่น้อย ที่กาบาเอ้ประเทศพม่า ได้ปลูกไม้ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าทั้งหมดไว้ แต่ถึงจะไม่นับถือ เมื่อทราบวิธีกำหนดนับของท่าน ก็อาจจะเข้าใจหนังสือที่ได้อ่านหรือได้ฟัง ซึ่งมีอยู่ไม่น้อยในสำนวนเก่า โดยเฉพาะก็จะได้ทราบว่า ความคิดของคนเก่าแก่นั้นมีอยู่ในเรื่องอายุโลกว่าอย่างไร เมื่อสรุปความเข้าแล้ว คนรุ่นเก่าแก่ได้เห็นแล้วว่าโลกนี้มีเกิดดับเช่นเดียวกับสังขารมนุษย์ และมีความเชื่อว่าโลกนี้เมื่อดับแล้วก็เกิดขึ้นอีก คล้ายกับมีชาติภพ และชาติหนึ่ง ๆ ของโลกมีระยะเวลายาวไกลเรียกว่ากัปหรือกัลป์ ดั่งกล่าวมานั้นแล

ระยะเวลาเกิดดับของโลกคราวหนึ่ง ๆ อันเรียกว่ากัปหนึ่ง ๆ ตามที่กล่าวมาแล้ว ท่านจำแนกออกเป็น ๔ ส่วนคือ

๑. **สังวัฏฏกัป** แปลว่ากัปเสื่อม

๒. **สังวัฏฏฐายีกัป** แปลว่ากัปที่ตั้งอยู่เนื่องด้วยกัปเสื่อม

๓. วิวัฏฏกัป แปลว่ากัปเจริญ

๔. วิวัฏฏฐายีกัป แปลว่ากัปที่ตั้งอยู่เนื่องด้วยกัปเจริญ

กัปทั้ง ๔ นี้ เป็นกัปย่อย คือจำแนกกัปที่เป็นอายุโลกออกเป็น ๔ กัปย่อย เพื่อเรียกให้ต่างกัน จึงเรียกกัปที่เป็นอายุโลกทั้งหมดว่า มหากัป แม้แยกย่อยออกเป็น ๔ ก็เป็นการไม่ง่ายที่จะนับว่าเท่านั้นเท่านี้ปี หรือร้อยปี พันปี แสนปี จึงเรียกว่าอสงไขยเหมือนกัน หมายความว่านับไม่ถ้วน ฉะนั้นกัปย่อยทั้ง ๔ จึงเรียกว่าอสงไขยทั้ง ๔ รวมความว่าแบ่งกัปใหญ่ที่เป็นอายุโลกทั้งหมดออกเป็น ๔ กัปหรือ ๔ อสงไขย แต่พึงเข้าใจว่า ๔ อสงไขยในที่นี้หมายถึง ๔ กัปย่อยดั่งกล่าวเท่านั้น มิใช่หมายถึง ๔ อสงไขย ที่กล่าวมาแล้วในตอนที่ว่าด้วยเรื่อง *สี่อสงไขย กำไรแสนมหากัลป์* ฉะนั้นอสงไขยในที่นี้เท่ากับเป็นอสงไขยย่อย เช่นเดียวกับกัปย่อย บางทีก็เรียกรวมว่าอสงไขยกัป อันหมายถึงส่วนย่อยทั้ง ๔ ของอายุโลกดั่งกล่าวเท่านั้น และใช้เรียกว่าอสงไขยก็เพราะแม้เป็นส่วนย่อยก็นับปีไม่ถ้วนเหมือนกัน (อสงไขยในตอนนี้หมายถึงนับปีไม่ถ้วน ส่วนในตอนโน้นหมายถึงนับกัปไม่ถ้วน)

ในกัปย่อยทั้ง ๔ นั้น จะกล่าวถึงกัปเสื่อมก่อน หมายความว่า ระยะเวลาที่โลกวินาศ คือสลายหรือดับ ความวินาศของโลกมี ๓ อย่างคือ **อาโปสังวัฏฏะ** วินาศเพราะน้ำ **เตโชสังวัฏฏะ** วินาศ

เพราะไฟ **วาโยสังวัฏฏะ** วินาศเพราะลม อธิบายตามคติเก่าแก่นั้นว่า เมื่อโลกวินาศเพราะไฟ จะเกิด **มหาเมฆกัปวินาศ** คือเกิดฝนตกใหญ่ทั่วโลกก่อน ครั้นฝนนั้นหยุดแล้ว จะไม่มีฝนตกอีก จะเกิดความแห้งแล้งไปโดยลำดับ จะมีดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ ปรากฏขึ้นจนถึงดวงที่ ๗ จึงจะเกิดไฟประลัยกัลป์ไหม้โลกจนหมดสิ้น อากาศเบื้องบนจะเป็นอันเดียวกับอากาศเบื้องล่าง หมายความว่าเหลือแต่อากาศว่างเปล่า มีความมืดมิดทั่วไป ครั้นแล้ว **มหาเมฆกัปสมบัติ** (ก่อเกิดกัป) จะตั้งขึ้น ฝนจะตกทั่วที่ซึ่งถูกไฟไหม้ ลมจะประคองรวมน้ำฝนให้รวมกันเป็นก้อนกลมเหมือนหยาดน้ำบนใบบัว แล้วก็แห้งขอดลงไป ปรากฏโลกขึ้นใหม่ จึงถึงวาระที่เรียกว่ากัปเจริญ สัตว์ที่บังเกิดขึ้นเป็นพวกแรกนั้นเป็นพวกพรหมในพรหมโลกชั้นที่ไฟไหม้ขึ้นไปไม่ถึง ลงมาเกิดเป็นพวก อุปปาติกะ (แปลกันว่าลอยเกิด หมายความว่าเกิดเป็นตัวตนใหญ่โตปรากฏขึ้นทีเดียว) พากันบริโภคง้วนดิน (ปฐวิรส คือเมื่อน้ำแห้งขอด ก็เกิดเป็นแผ่นฝ้าขึ้นในเบื้องบน มีสีงาม มีรสหอมหวาน) สะเก็ดดิน (ปฐวีปปฏก) เครือดิน (ปทาลตา) หมดไปโดยลำดับ จากนั้นจึงบริโภคธัญชาติ เป็นต้นว่าข้าวสาลีสืบต่อมา สัตวโลกจำพวกแรกเหล่านั้นจึงมีร่างกายหยาบขึ้นโดยลำดับ จนปรากฏเป็นบุรุษสตรีสร้างบ้านเรือนสืบพันธุ์กันมา ในชั้นแรกมีอายุยืนยาวเป็นอสงไขย (นับปีไม่ถ้วน) ต่อมาพากันประพฤติอกุศลกรรมด้วยอำนาจของราคะ โลภะ โทสะ โมหะ มาก

ขึ้น อายุก็ลดน้อยถอยลงโดยลำดับจนถึง ๑๐ ปี ก็พากันถึงความพินาศเป็นส่วนมาก เพราะภัย ๓ อย่าง คือ ***ศัสตราวุธ***, *โรค*, *ทุพ-ภิกขภัย* คือความขาดแคลนอาหาร เรียกว่าถึงสมัย **มิคสัญญี** แปลว่า*มีความสำคัญในกันแลกันว่าเหมือนอย่างเนื้อ* คือเห็นกันฆ่ากันเหมือนอย่างเนื้อถึก แต่ก็ยังไม่พินาศกันหมดทั้งโลก ยังมีสัตว์ที่เหลือตายหลบหลีกไป และกลับได้ความสังเวชสลดจิต พากันประพฤติกุศล-กรรมมากขึ้น ก็พากันเจริญอายุมากขึ้นด้วยอำนาจกุศลโดยลำดับจนถึงอสงไขย แล้วกลับอายุถอยลงมาด้วยอำนาจอกุศลกรรมจนถึงอายุ ๑๐ ปี แล้วก็กลับเจริญอายุขึ้นใหม่อีก วนขึ้นวนลงอยู่อย่างนี้ จนกว่าจะถึงคราวโลกวินาศอีกครั้งหนึ่ง ระยะเวลาทั้งหมดนี้จัดเป็นกัปย่อยทั้ง ๔ ได้ดังนี้ :–

สังวัฏฏกัป *กัปเสื่อม* ตั้งแต่เกิดมหาเมฆกัปวินาศตกใหญ่จนถึงไฟประลัยกัลป์ไหม้โลกจนหมดสิ้นดับลงแล้ว

สังวัฏฏฐายีกัป *กัปที่ตั้งอยู่เนื่องด้วยกัปเสื่อม* ตั้งแต่ไฟไหม้โลกดับ จนถึงมหาเมฆกัปสมบัติตกใหญ่เริ่มก่อกำเนิดโลกขึ้นใหม่

วิวัฏฏกัป *กัปเจริญ* ตั้งแต่มหาเมฆกัปสมบัติ จนถึงปรากฏดวงจันทร์ดวงอาทิตย์

วิวัฏฏฐายีกัป *กัปที่ตั้งเนื่องอยู่ด้วยกัปเจริญ* ตั้งแต่บัดนั้นจนถึงมหาเมฆกัปวินาศบังเกิดขึ้นอีก

ส่วนความวินาศด้วยน้ำนั้น เกิดมหาเมฆกัปวินาศขึ้นเช่นเดียวกันก่อน แล้วจึงเกิดมหาเมฆน้ำด่างตกลงมาเป็นน้ำประลัยกัลป์ย่อยโลกให้วินาศไปเช่นเดียวกับไฟไหม้โลก และความวินาศด้วยลมนั้นก็เกิดมหาเมฆกัปวินาศขึ้นก่อน แล้วเกิดลมกัปวินาศเป็นลมประลัยกัลป์พัดผันโลกให้ย่อยยับเป็นจุณวิจุณไปเช่นเดียวกับไฟไหม้โลก

เกณฑ์โลกวินาศดังกล่าวนี้ คติเก่าแก่นั้นกล่าวไว้ว่า วินาศด้วยไฟ ๗ ครั้ง แล้ววินาศด้วยน้ำในครั้งที่ ๘ ครั้นวินาศด้วยไฟและน้ำดังนี้ครบ ๘ ครั้ง ๘ หนแล้ว จึงวินาศด้วยลมครั้ง ๑ และส่วนที่ ๔ ของกัปย่อย (วิวัฏฏฐายีกัป) ระยะเวลาสัตวโลกมีอายุ ๑๐ ปี เพิ่มขึ้นจนถึงอสงไขยแล้วถอยลงจนถึง ๑๐ ปีอีก เรียกว่า อันตรกัป (กัปในระหว่าง) ๑ ประมาณ ๖๔ อันตรกัปจึงเป็นกัปย่อยที่ ๔ นั้น แต่บางอาจารย์กล่าวว่า ประมาณ ๒๐ อันตรกัป และระยะเวลาที่พระพุทธเจ้ามาตรัสนั้นในยุคที่มนุษย์มีอายุ ๑ แสนปี ลงมาถึง ๑๐๐ ปี เพราะเมื่อมนุษย์มีอายุมากเกินไปก็เห็นทุกข์ได้ยาก มีอายุน้อยเกินไปก็มีกิเลสหนาแน่นมากยากที่จะตรัสรู้ธรรมได้เช่นเดียวกัน

เรื่องโลกวินาศและโลกสมบัติ หรือโลกดับโลกเกิดตามคติความคิดเก่าแก่ ซึ่งติดมาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนามีดังที่กล่าวมาโดยย่อฉะนี้

ตามคติความคิดเรื่องโลกประลัยได้มีกล่าวถึงเขตแห่งความประลัยไว้ว่า ไฟประลัยกัลป์ไหม้โลกตั้งแต่พรหมชั้นอาภัสสรลงมา น้ำประลัยกัลป์ท่วมโลก ตั้งแต่พรหมชั้นสุภกิณหะลงมา ลมประลัยกัลป์พัดผันโลกตั้งแต่พรหมชั้นเวหัปผลลงมา ฉะนั้น ก็ควรกล่าวถึงเรื่องโลกตามคติความคิดเก่าแก่นั้นต่อไป

โลก ๓ ประเภท

ได้มีกล่าวถึงในวรรณคดีภาษาไทยเรื่อง **ไตรภูมิ** ไตรภพ หรือ ไตรโลก ไตรภูมิ ได้แก่ *กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ* ไตรภพ ได้แก่ *กามภพ รูปภพ อรูปภพ* ไตรโลก ได้แก่ *กามโลก รูปโลก อรูปโลก* แต่เมื่อหมายเฉพาะโลกที่เป็นชั้นดีอันเรียกว่าสุคติ ก็จัดเป็น มนุษย์โลก เทวโลก พรหมโลก พระพุทธเจ้าได้พระนามว่าไตรโลกนาถ แปลว่า ที่พึ่งของโลกสามคำนี้ ใช้เป็นพระปรมาภิไธย พระเจ้าแผ่นดินก็มี ดังเช่น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ในสมัยกรุงศรีอยุธยา คำว่า โลก หรือ ภพ *ใช้ในความหมายที่ยังเป็นโลกด้วยกัน* ส่วนคำว่า **ภูมิ** *ใช้ในความหมายตั้งแต่ยังเป็นโลกจนถึงเป็นโลกุตตร* ฉะนั้น ภูมิจึงมี ๔ ด้วยกัน เพิ่มโลกุตตรภูมิอีกข้อหนึ่ง

คำว่า โลก ภพ หรือ **ภูมิ** นี้ พึงเข้าใจความหมายรวม ๆ กันก่อนว่า ได้แก่ที่เป็นที่ถือปฏิสนธิ คือเป็นที่เกิดของสัตวโลกทั้งหลาย

ผู้ที่มีจิตใจยังท่องเที่ยวพัวพันอยู่ในกาม ก็ยังเกิดในกามโลก (หรือกามาวจรโลก แปลว่าโลกของผู้ที่เที่ยวข้องอยู่ในกาม จะเรียกว่ากามาวจรภูมิ หรือกามาวจรภพก็ได้) ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิจนจิตใจสงบจากกามารมณ์บรรลุถึงรูปฌานย่อมบังเกิดในรูปโลก (หรือรูปาวจรโลก แปลว่าโลกของผู้ที่เที่ยวข้องอยู่ในรูปสมาธิ) ผู้ที่บำเพ็ญสมาธิละเอียดกว่านั้น จนบรรลุถึงอรูปฌานย่อมบังเกิดในอรูปโลก (หรืออรูปาวจรโลก โลกของผู้ที่เที่ยวข้องอยู่ในอรูปสมาธิ) **โลกเหล่านี้แบ่งไว้ตามภูมิชั้นของจิตใจ** เมื่อจิตใจแยกภูมิชั้นออกไป ก็เลยแยกโลกซึ่งเป็นที่อาศัยอยู่ให้ต่างกันออกไปอีกมากมาย ผู้อ่านหรือฟังควรทำใจไว้ก่อนว่าเป็นเรื่องคติความคิดเก่าแก่เท่านั้น ยังไม่ควรตั้งข้อคาดคั้นว่า จริงหรือไม่จริง *เพราะไม่ใช่เป็นธรรมะซึ่งพึงพิสูจน์ได้ภายในตนเอง แต่เป็นเรื่องโลกข้างนอก ซึ่งมีบาลีหลายแห่งแสดงว่า พระพุทธเจ้าไม่ทรงพยากรณ์*

จะกล่าวถึง **กามภูมิ** ก่อน แบ่งไว้ดังนี้คือ อบายภูมิ ๔ **มนุษย์** ๑ สวรรค์ ๖ รวมเป็น ๑๑ จะกล่าวถึงมนุษย์ก่อน

โลก ที่คนเราอาศัยอยู่นี้ มีสัตว์เดียรัจฉานอาศัยอยู่ด้วยก็จริง แต่มนุษย์เราก็เรียกยึดถือเอาว่ามนุษยโลก ถ้าจะพูดเป็นกลาง ๆ ก็ว่า **โลกนี้** ตามคติความคิดโบราณว่า กลมอย่างล้อรถหรือล้อเกวียนตั้งอยู่ในน้ำในอากาศ และมีขอบเหล็กเป็นเหมือนกำแพงกั้นข้างนอก

อยู่โดยรอบอย่างกงล้อ จึงเรียกว่า **จักกวาฬะ** หรือ **จักรวาละ** แปลว่า *สิ่งที่มีขอบกั้นล้อมเป็นวงกลมเหมือนอย่างล้อ* คำว่า จักรวาลจึงหมายถึงโลกนี้เอง คติความคิดโบราณกล่าวว่ามีจักรวาลลักษณะดั่งกล่าวนี้อยู่เป็นอันมาก ถึงแสนโกฏิจักรวาล จะเรียกว่าแสนโกฏิโลกก็ได้ คติดั่งกล่าวนี้ แสดงว่าความคิดเรื่องโลกกลมได้มีมานานแล้ว แต่กลมอย่างล้อรถหรือล้อเกวียน น่าจะเพราะมองด้วยตาเห็นดวงจันทร์ดวงอาทิตย์มีลักษณะกลม เช่นนั้น แลก็จำจะต้องมีขอบกั้นข้างนอกโดยรอบไม่เช่นนั้นก็จะพังทลายลง เป็นเหตุให้เกิดคำว่า จักรวาล ที่แปลว่ามีขอบกั้นเป็นวงล้อ เหมือนอย่างวงเกวียน ส่วนที่ว่าตั้งอยู่ในน้ำในอากาศนั้นพิจารณาดูถึงความรู้ในปัจจุบัน ซึ่งทราบแน่แล้วว่าโลกกลม (แต่ไม่ใช่อย่างล้อรถ) และพื้นโลกเป็นน้ำโดยมาก ฉะนั้น ถ้ามีใครซึ่งอยู่ในภาคพื้นส่วนใดส่วนหนึ่งของโลก ถ้าสามารถมองทะลุโลกลงไปจนถึงอีกด้านหนึ่ง คงจะพบน้ำเป็นส่วนมาก พ้นน้ำไปก็เป็นอากาศและคติความคิดนั้นยังมีว่า เมื่อไม่มีดวงอาทิตย์ ก็คงจะมีแต่ความมืดมิดทั่วไป ก็น่าจะต้องกับความรู้ในปัจจุบัน

เมื่อวางรูปโลกให้กลมแบบล้อรถและมีกำแพงเหล็กเป็นขอบวงรอบอย่างกงล้อ จึงเรียกว่าจักรวาล (แปลสั้นว่า มีขอบกำแพงเป็นวงกลม) เช่นนั้นแล้ว ก็ได้มีคติความคิดวางแผนผังโลกไว้อย่างมีระเบียบ คือตรงใจกลางโลก มีภูเขาสูงใหญ่ ชื่อว่า สุเมรุ (มักเรียกในภาษาสันสกฤต) หรือ สิเนรุ (มักเรียกในภาษามคธ) เหมือน

อย่างเพลารถอยู่กลางล้อรถ เขาสุเมรุจึงเท่ากับเป็นเพลาโลกหรือ**จักรวาลนี้.**

เขาสุเมรุมีภูเขาแวดล้อมเป็นวงรอบอีก ๗ ชั้น และมีมหาสมุทรคั่นอยู่ในระหว่าง ๗ มหาสมุทร ภูเขาทั้ง ๗ มีชื่อนับจากข้างในออกมาข้างนอกดั่งต่อไปนี้ ๑. **อัสสกัณณะ** ๒. **วินตกะ** ๓. **เนมินธร** ๔. **ยุคันธร** ๕. **อิสินธร** ๖. **กรวีกะ** ๗. **สุทัสสนะ** ชื่อเหล่านี้กล่าวเรียงลำดับตามเนมิราชชาดก ในชาดกนั้นกล่าวว่า เขาเหล่านี้สูงกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ นับจากเขาสุทัสสนะซึ่งอยู่ข้างนอกต่ำกว่าทั้งหมด จนถึงเขาอัสสกัณณะซึ่งอยู่ข้างใน ซึ่งสูงถัดจากเขาสุเมรุ รวมเรียกว่า **สัตตปริภัณฑบรรพต** หรือเขา **สัตตบริภัณฑ์** (สัตตแปลว่า ๗ บริภัณฑ์ แปลว่าวงล้อม)

ส่วนสมุทรซึ่งคั่นอยู่ระหว่าง นับจากระหว่างเขาสุเมรุ เขาอัสส-กัณณะ รวม ๗ สมุทร เรียกว่า **สีทันดรมหาสมุทร** แปลว่ามหา-สมุทรที่อยู่ในระหว่าง ซึ่งมีน้ำสุขุมละเอียดยิ่งนัก ถึงกับทำให้ทุก ๆ สิ่งแม้เบาที่สุด เช่นแววหางนกยูง เมื่อตกลงก็จมทันที คำว่า **สีทะ** แปลว่า *ทำให้ทุก ๆ สิ่งจมลง* บวกกับคำว่า **อันตร** แปลว่า *ระหว่าง* หมายถึงคั่นอยู่ระหว่างภูเขาดั่งกล่าว จึงรวมเรียกว่า **สีทันตระ** ไทยเราเรียกว่า **สีทันดร**

ส่วนใน **ไตรภูมิพระร่วง** ลำดับชื่อภูเขานับจากข้างในออกไปข้างนอก แตกต่างออกไปบ้าง คือ ๑. **ยุคันธร** ๒. **อิสินธร** ๓. กรวิก ๔. **สุทัสสนะ** ๕. **เนมินธร** ๖. **วินันตก** ๗. **อัสสกัณณะ**

ในคัมภีร์มหายานของธิเบต เรียงลำดับชื่อต่างออกไปอีกบ้าง และให้คำแปลดังนี้ ๑. **ยุคันธร** (ทรงแอก) ๒. **อิสันธร** (ทรงคันไถ ตามเนมิราชชาดกเรียก อิสินธร แปลว่าทรงฤษี) ๓. **กรวีกะ** (เขียงเท้า หรือไม้จันทน์ แต่ทั่วไปแปลว่านกชื่อนี้) ๔. **สุทัศนะ** (มีทัศนะที่ดี คือน่าดู) ๕. อัศวกรัณะ (หูม้า) ๖. **วินายกะ** (มารร้าย หรือที่ประชุม) ๗. **เนมินธร** (ทรงวงกลม หรือกง)

ใน **อภิธานัปปทีปิกา** เรียงลำดับดังนี้ ๑. **ยุคันธร** ๒. **อิสธร** ๓. กรวีกะ ๔. สุทัสสะ ๕. **เนมินธร** ๖. **วินตกะ** ๗. **อัสสกัณณะ** และกล่าวว่า เขาสุเมรุนั้นเรียก ๕ ชื่อ คือ **สิเนรุ เมรุ ติทิวาธาร มรุ สุเมรุ**

เขาสัตตบริภัณฑ์ คือเขาบริวารของเขาสุเมรุ ทั้ง ๗ ถึงจะเรียกชื่อสับกันบ้าง แต่ก็รวมลงว่าทั้งหมดมี ๗ เทือกเขา และในฉบับมหายานของธิเบตยังกล่าวถึงน้ำในสีทันดรมหาสมุทรทั้ง ๗ พิสดารออกไปอีกว่า เป็นน้ำต่าง ๆ กัน นับจากข้างในออกไปโดยลำดับ ดังนี้ ๑. มหาสมุทรแห่งน้ำนมที่มีกลิ่นหอม ๒. แห่งน้ำนมส้ม ๓. แห่งเนย ๔. แห่งน้ำโลหิต หรือน้ำอ้อย ๕. แห่งน้ำยาพิษ หรือเหล้า

๖. แห่งน้ำจืด ๗. แห่งน้ำเค็ม และกล่าวว่ามหาสมุทรเหล่านี้กว้างลึกมากและน้อยลงโดยลำดับจากข้างในออกมาข้างนอก เช่นเดียวกับเขาสัตตบริภัณฑ์ ครั้นพ้นเทือกที่ ๗ ออกมาแล้วก็เป็นมหาสมุทรน้ำเค็ม มีเกาะใหญ่ที่เรียกว่าทวีปอยู่ใน ๔ ทิศ ทิศละ ๑ ทวีป คือ

๑. ทางทิศตะวันออก มีทวีปชื่อว่า **วิเทหะ** (กายใหญ่) หรือเรียกว่า **บุพพวิเทหะ** ฉบับธิเบตกล่าวว่า มีรูปเหมือนพระจันทร์ครึ่งซีก เป็นถิ่นผิวขาว ชาวทวีปนี้มีจิตใจสงบ และมีความประพฤติดี มีรูปหน้าเหมือนอย่างรูปของทวีป

๒. ทางทิศใต้ มีทวีปชื่อว่า **ชมพู** (ชื่อต้นไม้) ดังที่เรียกว่า **ชมพูทวีป** คัมภีร์ธิเบตเรียกชื่อว่า ชมุ และกล่าวว่ามีรูปเหมือนสบักแกะ (สามเหลี่ยม) ศูนย์กลางของทวีปนี้อยู่ที่โพธิพฤกษ์ พุทธคยา (เห็นได้ว่ารูปคาบสมุทรอินเดียนั่นเอง) เป็นถิ่นผิวสีน้ำเงิน มีความสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สิน มีทั้งความชั่วและความดี ชาวทวีปนี้มีรูปหน้าเป็นสามเหลี่ยมเหมือนอย่างรูปทวีป

๓. ทางทิศตะวันตก มีทวีปชื่อว่า **อมรโคยาน** คัมภีร์ธิเบตเรียกว่า **โคธันยะ** (สมบัติแห่งโค คำว่าโค แปลว่าสัตว์ชนิดหนึ่งก็ได้ แปลว่าพระอาทิตย์ก็ได้) และกล่าวว่ามีรูปเหมือนอย่างดวงอาทิตย์ คือกลม เป็นถิ่นผิวสีแดง ชาวทวีปนี้มีอำนาจมาก ชอบบริโภคเนื้อปศุสัตว์ มีรูปหน้ากลมเหมือนอย่างรูปทวีป

๔. ทางทิศเหนือ มีทวีปชื่อ อุตตรกุรุ (ชาวกุรุภาคเหนือ) คัมภีร์ธิเบตกล่าวว่า มีรูป ๔ เหลี่ยม เป็นถิ่นผิวสีเขียว ชาวทวีปนี้เข้มแข็ง มีเสียงดัง มีรูปหน้าสี่เหลี่ยมเหมือนม้า มีต้นไม้ซึ่งอำนวยความสำเร็จสิ่งที่ต้องการเป็นที่อยู่อาศัย

ทวีปใหญ่ทั้ง ๔ นี้ คัมภีร์ธิเบตกล่าวว่า มีทวีปน้อยเป็นบริวารทวีปละ ๒ ตั้งอยู่สองข้างของทวีปใหญ่ รวมเป็น ๑๒ ทวีป ส่วนในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่ามีทวีปเล็ก ๆ เป็นบริวารมาก นับรวมถึงสองพัน และได้กล่าวรูปหน้าของชาวทวีปทั้ง ๔ นี้ว่า คนในชมพูทวีปหน้าดั่งดุมเกวียน คนในบุพพวิเทหะ หน้าดั่งเดือนเพ็ญและกลมดั่งหน้าแว่น คนในอุตตรกุรุ หน้าเป็นสี่มุม คนในอมรโคยานหน้าดั่งเดือนแรม ๘ ค่ำ ไตรภูมิพระร่วงแต่งจากคัมภีร์ทางหินยานหรือทักษิณนิกาย คัมภีร์ฝ่ายนี้ พรรณนาอุตตรกุรุทวีปไว้ดีวิเศษ ดั่งที่ได้กล่าวมาแล้วโดยย่อในตอนที่ว่าด้วยภาณยักษ์ภาณพระ

ทวีปทั้งหมดเหล่านี้ ตั้งอยู่ในมหาสมุทรน้ำเค็มใน ๔ ทิศของเขาสัตตบริภัณฑ์ ซึ่งมีเขาสุเมรุเป็นศูนย์กลาง ถัดจากทวีปเหล่านี้ออกไปก็ถึงที่สุดโลกโดยรอบ ซึ่งมีกำแพงเหล็กเป็นขอบกั้นอยู่รอบเหมือนอย่างกงแห่งล้อ รวมเป็นจักรวาล โลกของเรานี้ ก็เป็นจักรวาลอันหนึ่งในจักรวาลทั้งหลายที่มีอยู่เป็นอันมาก คัมภีร์ฝ่ายมหายานของธิเบตกล่าวไว้ว่า ทุก ๆ จักรวาลตั้งอยู่ในอากาศว่างเปล่า (Space) อันไม่อาจหยั่งอาศัยอยู่บนผืนลมเหมือนอย่างวชิระ คือ ศรพระอินทร์ (อศนีบาต

รูปกากบาท) แข็งทนทานเหมือนวัชระคือเพชร บนลมนั้นมีห้วงน้ำตั้งอยู่ บนห้วงน้ำมีรากฐานเป็นทองคำ โลกตั้งอยู่บนรากฐานทองคำนั้น มีเขาพระสุเมรุพุ่งขึ้นไปเป็นแกนกลาง

แผนผังโลกตามความคิดเก่าของอินเดียดังที่กล่าวมานี้ ถ้าลองเขียนเป็นแผนที่ย่อดู จะเห็นว่าวางเป็นระเบียบเรียบร้อยน่าดู คือจะเห็นโลกทั้งหมดเป็นรูปจักรวาล คือวงกลมชนิดมีขอบ อย่างล้อรถซึ่งใหญ่โตมหึมา มีเขาสุเมรุสูงใหญ่เป็นศูนย์กลาง มีเขาสูงลดหลั่นลงไปล้อมเป็นบริวารอยู่อีก ๗ ชั้น และมีมหาสมุทรคั่นอยู่ในระหว่างทุกชั้นพ้นออกไปก็เป็นมหาสมุทรมีทวีปทั้ง ๔ ตั้งอยู่ใน ๔ ทิศ ดูอย่างแผนผังเมืองที่มีระเบียบ แต่อย่าเพ่งคาดคั้นเอาความจริง เพราะเป็นตำราภูมิศาสตร์โลกในสมัยหลายพันปีมาแล้ว ทวีปทั้ง ๔ นั้น ชมพูทวีปก็คือโลกในความจริงของผู้เป็นต้นคติความคิดเรื่องนี้ โดยเฉพาะก็คืออินเดียเอง ส่วนอีก ๓ ทวีป แม้จะกล่าวว่ามีอยู่ในจักรวาลนี้ แต่ก็น่าจะเป็นโลกในความคิดนึกในใจ หรือกำหนดเอาด้วยภาพทางใจซึ่งจะปรากฏขึ้นด้วยเหตุไรก็ตาม เพราะในสมัยโบราณนานไกล น่าจะไปเที่ยวสำรวจให้รอบโลกได้ยาก แต่เมื่อกำหนดลงเป็นแน่ว่ามีทวีปใน ๔ ทิศ ทวีปในทิศที่ตนอาศัยอยู่ก็ได้เห็นอยู่แน่แล้ว จึงต้องค้นคิดหาทวีปในอีก ๓ ทิศ ตั้งเขาสุเมรุเป็นศูนย์กลาง

ได้มีบุคคลบางพวกในปัจจุบัน แสดงความเห็นว่า อีก ๓ ทวีปนั้นไม่ได้ตั้งอยู่ในโลกนี้ แต่ในคัมภีร์ที่กล่าวถึงทวีปเหล่านี้ได้กล่าวว่า

มีอยู่ในจักรวาลนี้นั่นแหละ พิเคราะห์ดูตามแผนผังโลกของท่านก็จะต้องมี ไม่เช่นนั้นก็ขาดไป ๓ ทิศ และยังได้แสดงเวลาของดวงอาทิตย์ไว้ว่า เวลาดวงอาทิตย์ขึ้นในชมพูทวีปนี้ เป็นเวลาเที่ยงวันในบุพพ-วิเทหะ เป็นเวลาอาทิตย์ตกในอุตตรกุรุ เป็นเวลาเที่ยงคืนในอมรโคยาน, เวลาอาทิตย์ขึ้นในบุพพวิเทหะ เป็นเวลาเที่ยงวันในอุตตรกุรุ เป็นเวลาอาทิตย์ตกในอมรโคยาน เป็นเวลาเที่ยงคืนในชมพูทวีป, เวลาอาทิตย์ขึ้น ในอุตตรกุรุ เป็นเวลเเที่ยงวัน ในอมรโคยาน เป็นเวลาอาทิตย์ตกในชมพูทวีป เป็นเวลาเที่ยงคืนในบุพพวิเทหะ, เวลาอาทิตย์ขึ้นในอมรโคยาน เป็นเวลาเที่ยงวันในชมพูทวีป เป็นเวลาอาทิตย์ตกเนบุพพวิเทหะ เป็นเวลาเที่ยงคืนในอุตตรกุรุ, ตามคติความคิดนี้ ดวงอาทิตย์เดินโคจรไปตามวงกลมของจักรวาลผ่านทวีปทั้ง ๔

ได้ขอให้ผู้ทรงภูมิรู้ในปัจจุบันช่วยค้นเวลาเทียบเคียงดูว่า เวลา ๖.๐๐ น. ที่อินเดีย อันเป็นชมพูทวีปในเวลานั้น โดยเฉพาะที่พาราณสี ซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งพุทธคยา จะเป็นเวลาเที่ยงวันเป็นต้นที่ประเทศไหนบ้าง ท่านผู้นั้นได้จัดให้ดังต่อไปนี้

เวลา ๖.๐๐ น. พาราณสี Lat. ๒๖°N. Long. ๘๓°E.

เวลา ๑๒.๐๐ น. นิวซีแลนด์ Lat. ๒๖°N. Long. ๑๗๓°E.

เวลา ๑๘.๐๐ น. นิวออร์ลีนส์, ชิคาโก Lat. ๒๖°N. Long. ๙๗°W.

เวลา ๒๔.๐๐ น. อิงแลนด์ Lat. ๒๖°N. Long. ๗°W.

ตามที่เทียบกันนี้ ชมพูทวีปอยู่ที่อินเดีย บุพพวิเทหะอยู่ที่แถบนิวซีแลนด์ อุตตรกุรุอยู่ที่แถบนิวออร์ลีนส์, ชิคาโก (นับกว้าง ๆ ว่าอเมริกา) อมรโคยานอยู่ที่แถบอังกฤษ (นับกว้าง ๆ ว่ายุโรป) แต่ตามคติความคิดเรื่อง ๔ ทวีป น่าจะมิได้มุ่งหมายถึงประเทศปัจจุบันเหล่านี้ เพราะมีแนวความคิดเรื่องโลกกลมคนละอย่าง ทั้งพรรณนาถึงลักษณะภูมิประเทศและบุคคลคล้ายกับเรื่องในนิยาย (หรือจะเป็นอย่างเดียวกัน แต่มองคนละทัศนะ เหมือนอย่างดวงอาทิตย์โคจรกับดวงอาทิตย์อยู่กับที่ ใช้อันไหนเป็นเกณฑ์คำนวณเวลาก็ได้ผลอย่างเดียวกัน) แต่เมื่อแสดงเวลาอาทิตย์โคจรผ่านทวีปทั้ง ๔ ไว้ด้วย จึงลองค้นหาดู ก็ได้พบประเทศต่าง ๆ ดั่งกล่าวนั้น

เรื่องจักรวาลโลกตามคติความคิดที่เล่ามานี้ เห็นได้ชัดว่า **ไม่ใช่พุทธศาสน์** แต่เป็นภูมิศาสตร์เก่า จะเป็นเพราะมีผู้เชื่อถืออยู่มากจึงติดเข้ามาในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาด้วย คัมภีร์ชั้นหลังยิ่งแสดงวิจิตรพิสดารมาก **ถ้าพุทธศาสน์จะมุ่งแสดงอย่างนี้ก็กลายเป็นภูมิศาสตร์ไป และท่านผู้แสดงก็จะกลายเป็นอาจารย์ภูมิศาสตร์ในยุคหนึ่ง มิใช่เป็นศาสดาผู้ประกาศศาสนาที่เป็นสัจจธรรมอยู่ทุกยุคสมัย** ด้วยเหตุผลที่เป็นสามัญสำนึกเพียงเท่านี้ ไม่ต้องอ้างหลักฐานธรรมในพระพุทธศาสนา ก็เพียงพอที่จะกล่าวได้ว่าไม่ใช่พระพุทธศาสนา ได้มีผู้แสดงประกาศลัทธิศาสนามากด้วยกัน ทั้งที่

เกิดก่อน ทั้งที่เกิดหลังพระพุทธศาสนา ชอบแสดงตนเป็นอาจารย์ภูมิศาสตร์ (แม้ผู้อธิบายพระพุทธศาสนาต่อ ๆ มา คือพระอาจารย์ยุคต่าง ๆ ก็เช่นเดียวกัน) แม้จะเป็นมูลฐานของปัจจุบัน แต่ก็ก้าวมาไม่ถึงยุคปัจจุบัน จึงกลายเป็นเรื่องล้าหลัง เป็นนิยายหรือวรรณคดีโบราณไป แต่ก็เป็นเรื่องน่ารู้อยู่ เพราะจะได้ทราบคติความคิดในชั้นเดิม เมื่ออ่านคัมภีร์หรือหนังสือวรรณคดีทางศาสนาเก่า ๆ ก็จะพอเข้าใจและมองเห็นภูมิประเทศตามคติความคิดนี้ได้โดยตลอด

ขุมนรกใหญ่

ตามคติความคิดของอินเดียเก่าแก่ที่ติดมากล่าวว่า ลึกลงไปภายใต้แผ่นดินของจักรวาลโลกนี้ เป็นที่ตั้งของนรกมากมาย เป็นสถานที่ทรมานสัตว์ผู้ทำบาปต่าง ๆ ซึ่งไปบังเกิดรับการทรมานภายหลังจากที่ตายไปแล้ว คำว่า **นรก** แปลว่า เหว ในภาษาบาลีมักเรียกว่า **นิรยะ** แปลว่า *สถานที่ไม่มีความเจริญ* คือไม่มีสุข มีแต่ทุกข์ทรมาน คำว่า **นิรยะ** หรือ **นรก** ใช้หมายถึงสถานที่ทรมานสัตว์ทำบาปดังกล่าวเช่นเดียวกัน

นรกที่เป็นขุมใหญ่มีกล่าวไว้ใน*สังกิจจชาดก*เป็นต้น ว่ามี ๘ คือ

๑. สัญชีวะ แปลว่า *คืนชีวิตขึ้นเอง* คือ สัตว์นรกในขุมนี้ถูกตัดเป็นท่อนเล็กท่อนใหญ่ แล้วก็กลับคืนชีวิตขึ้นมาเองอีก รับการ

ทรมานอยู่ร่ำไป ในคัมภีร์มหายานของธิเบตแสดงว่า นรกขุมนี้สำหรับบาปที่ทำฆาตกรรมตนเอง ทำฆาตกรรมผู้อื่น หมอที่ทอดทิ้งฆ่าคนไข้ของตน ผู้จัดการทรัพย์มรดกที่คดโกง และผู้ปกครองที่โหดร้ายเบียดเบียนประชาชน

๒. **กาฬสุตตะ** แปลว่า *เส้นดำ* คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกขีดเป็นเส้นดำที่ร่างกาย เหมือนอย่างตีเส้นที่ต้นซุงเพื่อจะเลื่อย แล้วถูกผ่าด้วยขวานเป็น ๘ เสี่ยง ๑๖ เสี่ยง แต่ตามคัมภีร์ธิเบตกล่าวว่าถูกเลื่อยด้วยเลื่อย และกล่าวการลงโทษอีกอย่างหนึ่ง คือลากลิ้นออกมาตอกและไถด้วยไถเหล็กแหลมเป็นจัก ๆ สำหรับบาปที่พูดส่อเสียดยุยงให้เขาแตกกัน และเข้าไปยุ่งเกี่ยวขัดขวางกิจการของผู้อื่น และแสดงโดยทั่วไปว่า นรกขุมนี้สำหรับบาปที่แสดงความไม่นับถือลบหลู่ดูหมิ่นมารดาบิดา พระรัตนตรัย หรือพระศาสนา

๓. **สังฆาฏะ** แปลว่า *กระทบกัน* คือมีภูเขาเหล็กคราวละ ๒ ลูกจากทิศที่ตรงกันข้าม เลื่อนเข้ามากระทบกันเอง บดสัตว์นรกในระหว่างแหลกละเอียด จาก ๔ ทิศก็เป็นภูเขา ๔ ลูก เลื่อนเข้ามากระทบกันตลอดเวลา ในคัมภีร์มหายานของธิเบตกล่าวว่า ภูเขามีศีรษะเป็นสัตว์หรือเป็นเหล็กใหญ่รูปอย่างหนังสือ เลื่อนเข้ามาบดขยี้สัตว์เช่นเดียวกัน และกล่าวว่านรกขุมนี้สำหรับพวกพระ คฤหัสถ์ และคนที่ไม่เชื่อในศาสนา ซึ่งลบหลู่ดูหมิ่นหรือทำลายความศักดิ์สิทธิ์ของพระคัมภีร์ และสำหรับพวกพระที่สะสมเงินเป็นก้อน ซึ่งพวกตนไม่ได้

ประกอบการงาน และแสดงการทรมานอีกอย่างหนึ่ง คือบดตำในครกเหล็ก ตีบนทั่งเหล็ก สำหรับทรมานผู้ทำโจรกรรม ผู้ที่มีสันดานร้ายกาจด้วยความโกรธริษยา โลภอยากได้ ผู้ที่ใช้เครื่องชั่งตวงวัดโกง และผู้ที่ทิ้งขยะมูลฝอยหรือสัตว์ตายลงในถนนหนทางสาธารณะ

๔. โรรุวะ แปลว่า *ร้องครวญคราง* คือมีเปลวไฟเข้าไปทางทวารทั้งเก้า เผาไหม้ในสรีระ จึงร้องครวญครางเพราะเปลวไฟ (ชาลโรรุวะ) บางพวกถูกหมอกควันด่าง (กรด) เข้าไปละลายสรีระจนละเอียดเหมือนแป้ง จึงร้องครวญครางเพราะหมอกควัน (ธูมโรรุวะ) ในคัมภีร์ธิเบตกล่าวว่า กรอกน้ำเหล็กแดงอันร้อนแรงทางปากผ่านลำคอลงไป สำหรับบาปที่กั้นปิดทางน้ำเพื่อประโยชน์ของตน แช่งด่าดินฟ้าอากาศ ทำลายพืชพันธุ์ธัญญาหารให้เสียหาย

๕. มหาโรรุวะ แปลว่า *ร้องครวญครางมาก* คือเป็นที่ทุกขทรมานยิ่งกว่าข้อ ๔ ในคัมภีร์ธิเบตกล่าวว่าสำหรับพาหิรชนคนบาปหนา

๖. ตาปนะ แปลว่า *ร้อน* ได้แก่ถูกให้นั่งเสียบตรึงไว้ด้วยหลาวเหล็กบนแผ่นดินเหล็กแดงลุกเป็นไฟร้อนแรง บ้างก็ถูกต้อนขึ้นไปบนภูเขาเหล็กแดงเป็นไฟลุกโพลง ถูกลมพัดตกลงมาถูกเสียบด้วยหลาวเหล็กที่โผล่ขึ้นมาจากแผ่นดินเหล็กแดง ในคัมภีร์ธิเบตกล่าวว่าถูกขังอยู่ในห้องเหล็กแดงเป็นไฟร้อนแรง สำหรับบาปที่ปิ้งทอดหรือเสียบสัตว์ปิ้งเป็นอาหาร

๗. **ปตาปนะ** แปลว่า *ร้อนสูงมาก* คือเป็นที่ทุกข์ทรมานยิ่งกว่าข้อ ๖ ในคัมภีร์ธิเบตกล่าวว่า ถูกทิ่มแทงด้วยหอกสามง่ามล้มกลิ้งลงไปบนพื้นเหล็กแดงอันร้อนแรง สำหรับบาปที่ละทิ้งพระศาสนา (เลิกนับถือ) หรือปฏิเสธความจริง

๘. **อวีจิ** แปลว่า *ไม่มีระหว่าง* คือไม่เว้นว่าง บางทีเรียก **มหาอวีจิ** แปลว่า *อเวจีใหญ่* ภาษาไทยมักเรียกว่า **อเวจี** เปลวไฟนรกในนรกขุมนี้ลุกโพลงเต็มทั่วไปหมด ไม่มีระหว่างหรือเว้นว่าง สัตว์นรกในขุมนี้ก็แน่นขนัดเหมือนยัดทะนาน ไม่มีระหว่างหรือเว้นว่าง แต่ก็ไม่เบียดเสียดกันอย่างวัตถุ ต่างถูกไฟไหม้อยู่ในที่เฉพาะตน ๆ และความทุกข์ทรมานของสัตว์นรกในขุมนี้ ก็บังเกิดขึ้นสืบเนื่องกันไป ไม่มีระหว่างหรือเว้นว่าง ฉะนั้น จึงเรียกว่า **อวีจิ** หรือ **อเวจี** ซึ่งมีคำแปลดังกล่าว ในคัมภีร์ทางธิเบตกล่าวว่า สำหรับบาปที่ถือว่าเป็นอุกฤษฏ์โทษตามลัทธิลามะ แต่ฝ่ายเถรวาทแสดงว่าสำหรับบาปที่เป็นอนันตริยกรรม

นรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุมนี้ ในสังกิจจชาดกเป็นต้น เรียงอวีจิไว้หน้าตาปนะ แต่ในที่อื่น เช่นในไตรภูมิพระร่วง แสดงอวีจิไว้เป็นที่สุด และกล่าวว่าอยู่ซ้อนไปตามลำดับ สัญชีวะอยู่เบื้องบนที่สุด และอยู่ใต้กันลงไปจนถึงอเวจีอยู่ใต้ที่สุด

เครื่องทรมานในนรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุมดังกล่าว มีเหล็ก เช่นพื้น

แผ่นดินเหล็กและเครื่องอาวุธเหล็กต่าง ๆ มีไฟ คือเหล็กนั่นแหละลุกเป็นไฟร้อนแรง มีภูเขาเหล็กที่กลิ้งมาบด และมีหมอกควันชนิดเป็นกรดหรือด่าง ในขุมนรกที่ ๑ และที่ ๒ มีนายนิริยบาล แปลว่า *ผู้รักษานรก* ไทยเราเรียกว่า ยมบาล เป็นผู้ทำการทรมานสัตว์นรก แต่นรกขุมที่ลึกลงไปกว่านั้น ในอรรถกถาสังกิจจชาดกไม่ได้กล่าวถึงนายนิริยบาล กล่าวถึงไฟ เหล็ก เช่นเครื่องอาวุธต่าง ๆ เป็นต้นบังเกิดขึ้นทรมานสัตว์นรกเอง

ขุมนรกน้อย

อนึ่ง มีแสดงไว้ว่า นรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุม มีนรกเล็กเป็นบริวารใน ๔ ด้าน ด้านละ ๔ ขุม, รวม ๑๖ ขุม, รวมนรกบริวารของนรกใหญ่ทั้ง ๘ ขุมได้ ๑๒๘ ขุม, รวมนรกใหญ่อีก ๘ ขุม เป็น ๑๓๖ ขุม, นรกบริวาร ในไตรภูมิพระร่วงเรียกว่าฝูงนรกบ่าว

ในเนมิราชชาดกกล่าวว่า พระมาตลีเทพสารถีนำพระเจ้าเนมิราชพระราชาครองนครมิถิลา ในแคว้นวิเทหรัฐไปเที่ยวดูนรกบริวาร ๑๖ ขุม ซึ่งอยู่ล้อมรอบสัญชีวนรก อันเป็นนรกใหญ่ขุมที่ ๑ มีชื่อดั่งต่อไปนี้

๑. เวตรณีนรก แปลว่า *นรกแม่น้ำเวตรณี* แปลว่า *ข้ามยาก* คือเป็นแม่น้ำด่างที่ร้อนเดือดพล่าน เรียกว่าเวตรณี บัวและสิ่งต่าง ๆ ในแม่น้ำนั้นเป็นอาวุธทั้งสิ้น นายนิริยบาลตกเบ็ดสัตว์นรกอีกด้วย

สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้าเบียดเบียนผู้ที่อ่อนกำลังกว่า

๒. **สุนขนรก** แปลว่า *นรกสุนัข* คือมีฝูงสุนัขขาว แดง ดำ เหลือง และฝูงแร้งกากลุ้มรุมกัดตีจิกทรมาน สำหรับบาปที่กล่าวคำร้ายด่าว่าสมณพราหมณ์ และท่านผู้มีคุณ

๓. **สัญโชตินรก** แปลว่า *นรกไฟโพลง* คือ สัตว์นรกในขุมนี้มีสรีระลุกเป็นไฟโพลงแผดเผา ทั้งถูกทรมานต่าง ๆ สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้าเบียดเบียนบุรุษสตรี ที่เป็นคนดีมีศีลธรรมไม่มีความผิด

๔. **อังคารกาสุนรก** แปลว่า *นรกหลุมถ่านเพลิง* คือตกลงไปไหม้ทรมานในหลุมถ่านเพลิง สำหรับบาปที่ฉ้อโกง เบียดบัง ถือเอาทรัพย์ที่เขาบริจาคเพื่อการกุศล หรือชักชวนให้เขาบริจาค อ้างว่าเพื่อการกุศล ได้ทรัพย์มาแล้วถือเอาเสียเอง แลสำหรับบาปที่เป็นหนี้ทรัพย์ผู้อื่นแล้วโกงหนี้นั้น

๕. **โลหกุมภีนรก** แปลว่า *นรกหม้อโลหะ* ไทยเราเรียกว่า *นรกหม้อทองแดง* เป็นที่ตกลงไปไหม้ทรมาน สำหรับบาปที่ทุบตีเบียดเบียนสมณพราหมณ์ผู้มีศีล

๖. **คีวลุญจนรก** แปลว่า *นรกที่ดึงคอให้หลุด* คือถูกเอาเชือกพันคอดึงจุ่มลงไปในน้ำร้อนในหม้อทองแดงให้คอหลุดทรมาน สำหรับบาปที่ประกอบกรรมหยาบช้า เบียดเบียน ทำลายหมู่เนื้อนก (นรกขุมนี้ในไตรภูมิพระร่วงเรียกโลหกุมภีเหมือนกัน)

๗. ฤสุปลาสนรก แปลว่า *นรกข้าวลีบและแกลบ* คือสัตว์นรกขุมนี้ลงไปวักน้ำในแม่น้ำนรกดื่มด้วยความกระหาย น้ำที่ดื่มเข้าไปนั้นก็กลายเป็นข้าวลีบและแกลบไฟ ไหม้ร่างกายทั้งหมดเป็นการทรมาน สำหรับบาปที่เอาข้าวลีบแกลบหรือฟาง ปนข้าวเปลือก ลวงขายว่าข้าวดี (เอาข้าวสารไม่ดีปนข้าวดีลวงขายว่าข้าวดี ก็น่าจะอยู่ในนรกขุมนี้)

๘. สัตติหตสยนรก แปลว่า *นรกที่แทงด้วยหอกจนล้มลง* คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกแทงด้วยอาวุธต่าง ๆ จนตัวพรุนอย่างใบไม้เก่า สำหรับบาปที่ประกอบกรรมมิชอบ เลี้ยงชีวิตด้วยอทินนาทานต่าง ๆ มีปล้นสดมภ์ ขโมย ฉ้อโกง ทุจริต เบียดบัง เป็นต้น

๙. วิลกตนรก แปลว่า *นรกแล่เนื้อ* คือแล่เนื้อสัตว์นรกออกเป็นชิ้น ๆ สำหรับบาปที่ประกอบธรรมหยาบช้า ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต

๑๐. ปุราณมิพหนรก แปลว่า *นรกมูตรคูถหรือนรกอาจมเก่า* คือสัตว์นรกในขุมนี้กินอาจมเก่าที่เหม็นนักหนา และลุกเป็นควันหรือเป็นไฟร้อนแรง สำหรับบาปที่ประทุษร้าย เบียดเบียนมิตรสหาย หรืออาศัยกินข้าวเขาแล้วยังขู่เอาทรัพย์ของเขา หรือเจ้าหน้าที่ผู้ขูดรีด

๑๑. โลหิตปุพพนรก แปลว่า *นรกน้ำเลือดน้ำหนอง* คือสัตว์นรกในขุมนี้อยู่ในแม่น้ำแห่งเลือดและหนอง หิวกระหาย กินน้ำเลือดน้ำหนอง ซึ่งร้อนเป็นไฟ เข้าไปลวกไหม้ทรมาน สำหรับบาปที่ทำร้ายมารดาบิดา และท่านที่มีคุณควรกราบไหว้บูชาทั้งหลาย.

๑๒. อยพลิสนรก แปลว่า *นรกเบ็ดเหล็ก* (หรือเรียกว่าโลหพลิสนรก) คือสัตว์นรกในขุมนี้ถูกเบ็ดเหล็กร้อนแดงเกี่ยวลิ้นลากออกมา ให้ล้มไปทรมานบนพื้นเหล็กแดงแรงร้อน สำหรับบาปที่กดราคาของซื้อ โก่งราคาของขายเกินควร และใช้วิธีชั่งตวงวัดคดโกงด้วยโลภเจตนา.

๑๓. อุทธังปาทนรก แปลว่า *นรกที่จับเท้ายกขึ้นเบื้องบน* ทิ้งลงไปให้จมผึ่งลงไปแค่สะเอว แล้วยังมีภูเขากลิ้งจากทิศทั้ง ๔ มาบดทรมานเป็นนรกสำหรับสตรีที่นอกใจสามี เป็นชู้ด้วยชายอื่น (นรกแยกเพศเฉพาะหญิง).

๑๔. อวังสิรนรก แปลว่า *นรกที่จับศีรษะห้อยลงเบื้องต่ำ* ทิ้งลงไปให้ไหม้ทรมานเช่นเดียวกัน เป็นนรกสำหรับบุรุษที่เป็นชู้ด้วยภรรยาของคนอื่น (นรกแยกเพศเฉพาะชาย).

๑๕. โลหสิมพลีนรก แปลว่า *นรกต้นงิ้วเหล็ก* คือสัตว์นรกในขุมนี้ต้องปีนต้นงิ้วเหล็ก มีหนามเหล็กแหลมแดงเป็นเปลวไฟร้อนแรง สำหรับบาปผิดศีลข้อ ๓ ทั้งชายและหญิง (นรกสหเพศ หรือสหนรก).

๑๖. ปจนนรก แปลว่า *นรกหมกไหม้* (หรือเรียกว่ามิจฉาทิฏฐินรก) คือสัตว์นรกในขุมนี้ต้องถูกหมกไหม้และถูกทิ่มแทงทรมานสำหรับบาปที่เป็นมิจฉาทิฏฐิคือเห็นผิด ว่าผลทานผลศีลไม่มี ผล

กรรมดีกรรมชั่วไม่มี คุณมารดาบิดาไม่มี คุณสมณพราหมณ์ไม่มี เป็นต้น

นรก ๑๖ ขุมนี้มีในไตรภูมิพระร่วง ส่วนในเนมิราชชาดกมีเพียง ๑๕ ขุม เว้นนรกสหเพศ (ขุมที่ ๑๕) ขาดไปก็ดูไม่เป็นไร เพราะมีนรกแยกเพศอยู่แล้ว จึงยังมีที่สำหรับผู้ผิดศีลข้อ ๓ ไปได้อยู่, เป็นแต่ต้องแยกกันอยู่คนละแห่ง

นรกทั้ง ๖ ขุมนี้ ท่านว่ายัดเยียดเบียดเสียดเต็มไปด้วยสัตว์นรก จึงเรียกว่า **อุสสทนรก** แปลว่า *นรกยัดเยียดเบียดเสียด* เป็นนรกบริวาร ซึ่งอยู่ ๔ ด้านของสัญชีวนรก ซึ่งเป็นนรกใหญ่ขุมที่ ๑ มีนายนิรยบาลเป็นผู้ทำหน้าที่ทรมานประจำอยู่ทุกขุม เป็นจำพวกนรกร้อนเช่นเดียวกัน ส่วนนรกบริวารของนรกใหญ่อีก ๗ ขุม ยังไม่พบแสดงไว้ นอกจากนี้ยังกล่าวว่ามีนรกอนุบริวารถัดออกไป อยู่รอบนอกของนรกบริวารทั้ง ๑๖ นั้นอีกมากมาย และเป็นธรรมดาของสัตว์นรกทั้งปวง ที่ถูกทรมานอยู่ในนรกจะไม่ตาย รับการทรมานต่อไปจนกว่าจะสิ้นกรรม ดังคำที่เรียกว่า สัญชีวะ (แต่พระอาจารย์อธิบายว่าตายแล้วเป็นขึ้นอีกทันที ส่วนชั้นบาลีว่าไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม)

อนึ่ง ในที่อื่นจากที่อ้างและนำมากล่าวแล้ว ได้มีแสดงถึงวิธีนำตัวคนบาปไปสู่การพิจารณาของยมราช (พญายม) แล้วถูกนำตัวไปสู่นรก พรรณนานรกเพี้ยนกันไป เช่นในเทวทูตสูตร เล่าไว้โดยความว่า สัตว์ (คน) ผู้ประกอบด้วยทุจริตทางกาย วาจา และใจ ติเตียน

ด่าว่าคนดีประเสริฐ เป็นมิจฉาทิฏฐิ ยึดถือกรรมของคนมิจฉาทิฏฐิ ครั้นกายแตกสลายตายลง นายนิรบาลจับไปแสดงแก่ยมราชขอให้ลงโทษ ยมราชซักถามว่า เคยเห็นเทวทูต ๕ คือเด็กแรกคลอด, คนแก่, คนเจ็บ, คนถูกราชทัณฑ์, คนตาย บ้างหรือไม่ เมื่อผู้นั้นตอบว่าเคยเห็น ก็ซักต่อไปว่า ได้เคยคิดบ้างหรือไม่ว่า เรามีความเกิดเป็นธรรมดา มีความแก่เป็นธรรมดา มีความเจ็บเป็นเป็นธรรมดา ผู้ทำกรรมชั่วก็จะต้องลูกลงราชทัณฑ์ต่าง ๆ ในปัจจุบัน และเรามีความตายเป็นธรรมดา เอาละ เราจะทำกรรมที่ดีงาม ทางกาย วาจา ใจ ต่อไป เมื่อผู้นั้นกล่าวว่าไม่ได้คิดมัวประมาทไปเสีย ยมราชจึงกล่าวว่า เจ้ามีความประมาท จึงไม่ทำกรรมงามทางกาย วาจา ใจ ก็จักทำเจ้าให้สาสมกับที่ประมาทไปแล้ว บาปกรรมนั้น มารดาบิดาเป็นต้นไม่ได้ทำให้เจ้า เจ้าทำเอง ก็จักเสวยวิบากของกรรมนั้นเอง เมื่อยมราชว่าดั่งนี้แล้วก็นิ่งอยู่ นายนิรยบาลทั้งหลายทำกรรมกรณ์ มีพันธนะ (การผูกตรึง หรือจองจำ) ๕ อย่าง ได้แก่ตรึงดุ้นเหล็กอันร้อนที่มือ ๒ ข้าง ที่เท้า ๒ ข้าง และที่กลางอก เขาเสวยเวทนาเผ็ดร้อน แต่ไม่ทำกาลกิริยาจนกว่าบาปกรรมนั้นจะสิ้นไป ต่อจากนี้แสดงวิธีทรมานที่ยิ่งขึ้นไป คือ

๑. นายนิรยบาลถากด้วยผึ่ง

๒. จับตัวให้หัวห้อยเท้าชี้ฟ้า ถากด้วยพร้า

๓. เอาตัวเทียมรถให้วิ่งไปวิ่งมาบนพื้นอันร้อนโชน

๔. ให้ขึ้นภูเขาถ่านเพลิงอันร้อนโชน

๕. จับตัวเอาหัวห้อยเท้าชี้ฟ้า ทิ้งลงในโลหกุมภี (หม้อเหล็ก) อันร้อนโชน ถูกเคี่ยวอยู่ในนั้นผุดเป็นฟอง ผุดขึ้นข้างบนบ้าง จมลงข้างล่างบ้าง รี ๆ ขวาง ๆ บ้าง แต่ก็ไม่ตาย

ต่อจากนั้นแสดงถึงมหานิรยะ ว่านายนิรยบาลใส่ลงไปในมหานิรยะ (นรกใหญ่ พระอาจารย์อธิบายว่าได้แก่อเวจีนรก ซึ่งเป็นนรกใหญ่ขุมที่ ๘ ที่กล่าวแล้ว) นรกใหญ่นั้นมีสัณฐานเป็น ๔ เหลี่ยม มี ๔ ประตู (ด้านละ ๑ ประตู) ภายในจัดเป็นส่วน ๆ, มีกำแพงเหล็กล้อม ครอบข้างบนด้วยเหล็ก พื้นเป็นเหล็กร้อนโชนเป็นเปลวแผ่ไป ๑๐๐ โยชน์โดยรอบ เปลวไฟเกิดจากฝาทั้ง ๔ ทิศพุ่งไปกระทบฝาด้านตรงกันข้าม สัตว์นรกถูกเผาไหม้ดังนั้นก็ไม่ตาย บางคราวเห็นประตูด้านใดด้านหนึ่งเปิด วิ่งไปเพื่อจะหนี, ผิวหนัง, เนื้อ, เอ็นไหม้กระดูกร้อนเป็นควัน ไปยังไม่ทันถึง ประตูปิดเสีย

เทวทูต

"พระอาจารย์ผู้อธิบายมฆเทวสูตรได้กล่าวอธิบายคำไว้ว่า **เทวทูต** แปลว่า *ทูตของเทวะ*, อะไรคือเทวะ, ยกตัวอย่างว่า มัจจุ (ความตาย) ชื่อว่าเทวะทูตของมัจจุ ชื่อว่าเทวทูตอย่างหนึ่ง ได้แก่ทุกสิ่งที่เตือนว่าใกล้ความตายเข้าทุกที, เช่นเมื่อเส้นผมบนศีรษะหงอก ก็เป็นเครื่องเตือนใจว่าใกล้ความตายเข้าแล้ว ผมหงอกจึงเป็นเทวทูตอย่างหนึ่ง,

ทุก ๆ สิ่งที่เป็นลักษณะแห่งเกิด แก่ เจ็บ ตาย และราชทัณฑ์ ชื่อว่าเทวะทั้งนั้น และเพราะเป็นเครื่องเตือนใจเหมือนอย่างทูตมาบอกข่าว จึงเรียกว่าเทวทูต. อีกอย่างหนึ่งเทวทูต แปลว่าทูตเหมือนเทพยดา คล้ายคำว่าทูตสวรรค์, คือเหมือนเทวดามาบอกเตือนให้ไม่ประมาท, อีกอย่างหนึ่ง **เทวทูต** แปลว่า***ทูตของวิสุทธิเทพ*** หมายถึงพระอรหันต์ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เพราะได้สอนให้พิจารณาเนือง ๆ เพื่อความไม่ประมาท. ฉะนั้น เมื่อเห็นเทวทูต ก็ย่อมจะไม่ประมาทและเว้นทุจริตต่าง ๆ ได้. ส่วนคนที่ประพฤติทุจริตต่าง ๆ นั้น ก็เพราะไม่เห็นเทวทูตมาตักเตือนใจ จึงเป็นผู้ประมาทมัวเมาต่าง ๆ, แม้จะได้พบเห็นคนเกิด แก่ เจ็บ ตาย และคนถูกลงราชทัณฑ์ แต่ก็ไม่ได้ข้อเตือนใจ เทวทูตก็ไม่ปรากฏ เรียกว่าไม่เห็นเทวทูตนั่นเอง, ฉะนั้น คนที่ทำบาปทุจริตทั้งปวงเรียกว่าไม่เห็นเทวทูตทั้งนั้น. ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า เทวทูตไม่อาจจะเห็นได้ด้วยตาธรรมดา จะเห็นได้ด้วยตาปัญญา เช่นเดียวกับเทวดา (ตามที่เชื่อถือกัน) ตาธรรมดามองไม่เห็น น่าจะเรียกว่าเทวทูต เพราะมีแยบยลดั่งกล่าวนี้ด้วย.

ครั้นยมราชซักแล้ว ปรากฏว่าผู้นั้นไม่เห็นเทวทูต คือได้ทำบาปทุจริตแล้ว ก็นิ่งอยู่หาได้สั่งให้ลงโทษอย่างไรไม่. การที่ซักถามนั้น ก็เป็นเงื่อนให้คิดว่า เตือนให้ระลึกถึงบุญกุศล คือความดีที่ได้ทำมาแล้วด้วยความไม่ประมาท เพราะได้เห็นเทวทูตในบางครั้งบางคราว, ถ้าไม่

ได้ทำบุญกุศลไว้บ้างเลย ก็เป็นการจนใจช่วยไม่ได้. ดูยมราชก็จะช่วยอยู่ เท่ากับเป็นตัวสตินั่นเอง, แต่เมื่อช่วยไม่ได้ ไม่ได้สติที่จะระลึกถึงคติธรรมดาและบุญกุศลบ้างเลยแล้ว ก็จำต้องนิ่งอยู่ เหมือนอย่างวางอุเบกขาปล่อยให้เป็นไปตามยถากรรม, **ยมราชจึงไม่ต้องสั่งลงโทษสัตว์ผู้ทำบาปต้องเป็นตามกรรมของตนเอง ตามหลักกรรมในพระพุทธศาสนา.** เทวทูตสูตรนี้จึงแฝงคติธรรมที่สุขุมอยู่มาก แต่แสดงเป็นปุคคลาธิษฐาน คือตั้งเรื่องขึ้นเป็นบุคคลมีตัวตน และแสดงนรกตามเค้าคติความคิดเรื่องนรกในชาดกดั่งกล่าวนั่นแหละ แต่ปรับปรุงรวบรัดเข้า, แต่พระอาจารย์ก็ยังอธิบายให้เข้ากันกับนรกในชาดก, คืออธิบายว่า มหานิรยะที่กล่าวในเทวทูตสูตรก็คือ**อวีจินิ**รยะหรือ**อเวจีนรก,** อเวจีในชาดกสำหรับบาปหนัก แต่มหานิรยะในพระสูตรเป็นนรกกลางสำหรับบาปทั่วไป เพราะมิได้ระบุประเภท ชนิด ของบาปไว้, ทั้งในพระสูตรนี้ยังเอื้อถึงกฎหมายบ้านเมือง แสดงราชทัณฑ์เป็นเทวทูตอย่างหนึ่ง, เพราะแม้จะไม่คำนึงถึงคติธรรมดา นึกถึงกฎหมายบ้านเมืองเกรงราชทัณฑ์ ก็ยังช่วยให้ละเว้นทุจริตต่าง ๆ ตามกฎหมายได้, เป็นเค้าเงื่อนให้เห็นความสัมพันธ์แห่งชาติและศาสนาเหมาะดีอยู่. และในเทวทูตสูตรนั้นไม่ได้กล่าวว่านรกอยู่ที่ไหน ต่างจากคติที่กล่าวว่านรกอยู่ใต้แผ่นดินนี้ลงไป ซึ่งพระอาจารย์นำมาอธิบายนรกที่กล่าวในชาดก. พิจารณาดูจะเห็นได้ว่า คติความคิดว่านรกอยู่ใต้พื้นแผ่นดิน น่าจะเป็นของเก่ากว่า คือเก่าแก่มาตั้งแต่ก่อนพุทธกาล เช่นเดียวกับคติเรื่องกัป

กัลป์ และ ๔ ทวีป, แล้วจึงเปลี่ยนแปลงมาเป็นคติความคิดที่ไม่แสดงว่าอยู่ที่ไหน, ทั้งในพระสูตรนั้นกล่าวว่า สัตว์นรกไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม ต่างจากที่พระอาจารย์อธิบายในชาดกว่าตายแต่เกิดอีกทันที.

ยังมีนรกอีก ๑๐ ชื่อ ต่างจากชื่อนรกที่กล่าวแล้ว แสดงไว้ในคัมภีร์ชั้นบาลีเหมือนกัน ไม่ได้กล่าวถึงวิธีทรมาน แสดงแต่ระยะกาลที่สัตว์นรกจะต้องเสวยทุกข์ ตั้งแต่นรกที่ ๑ จนถึงที่ ๑๐ ยืดยาวกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ อย่างกำหนดการจำคุกในกฎหมาย คือ :–

๑. อัพพุทะ มีเกณฑ์นับดั่งนี้ เมล็ดงาโกศลเต็มเกวียน อันบรรทุกน้ำหนักได้ ๒๐ ขารี (๔ ปัตถะมคธ เป็น ๑ ปัตถะโกศล, ๔ ปัตถะนั้น เป็น ๑ อาฬหกะ, ๔ อาฬหกะเป็น ๑ โทณะ, ๔ โทณะเป็น ๑ มานิกะ, ๔ มานิกะเป็น ๑ ขารี) ล่วงแสนปีหยิบเอาออกเสียเมล็ดหนึ่ง เมล็ดงานั้นจะหมดก่อนอัพพุทะหนึ่ง.

๒. นิรัพพุทะ หนึ่งเท่ากับ ๒๐ อัพพุทะ.

๓. อพัพพะ หนึ่งเท่ากับ ๒๐ นิรัพพุทะ.

๔. อหหะ หนึ่งเท่ากับ ๒๐ อพัพพะ.

๕. อฏฏะ หนึ่งเท่ากับ ๒๐ อหหะ.

๖. กุมุทะ หนึ่งเท่ากับ ๒๐ อฏฏะ.

๗. โสคันธิกะ หนึ่งเท่ากับ ๒๐ กุมุทะ.

๘. อุปปละ หนึ่งเท่ากับ ๒๐ โสคันธิกะ.

๙. ปุณฑริกะ หนึ่งเท่ากับ ๒๐ อุปปละ.

๑๐. ปทุมะ หนึ่งเท่ากับ ๒๐ ปุณฑริกะ.

พระอาจารย์แสดงการคำนวณปีไว้ดั่งนี้ : ร้อยแสนเป็นโกฏิ, ร้อยแสนโกฏิเป็นปโกฏิ, ร้อยแสนปโกฏิเป็นโกฏิปโกฏิ, ร้อยแแสนโกฏิปโกฏิเป็นนหุต, ร้อยแสนนหุตเป็นนินนหุต, ร้อยแสนนินนหุตเป็นหนึ่งอัพพุทะ, ๒๐ อัพพุทะเป็น ๑ นิรัพพุทะ. ต่อจากนั้นก็คูณด้วย ๒๐ โดยลำดับ และท่านอธิบายว่า อัพพุทะเป็นต้น ไม่ใช่เป็นนรกแผนกหนึ่ง แต่หมายถึงเกณฑ์คำนวณระยะกาลที่จะต้องไหม้ทรมานอยู่ในอวีจินิรยะนั้นเอง เมื่อมีระยะกาลยืดยาวที่จะพึงคำณวนด้วยอัพ-พุทะคณนา ก็เรียกว่าอัพพุทะ, นิรัพพุทะ เป็นต้น ก็เช่นเดียวกัน. ตามอธิบายของท่านนี้ ชื่อทั้งสิ้นนี้จึงเป็นชื่อสังขยา เหมือนอย่างคำว่า โกฏิ นหุต เป็นต้น.

นรกรอบนอก

บางคราวสัตว์นรกหนีออกไปได้ทางประตูใดประตูหนึ่ง แต่ก็ไปตกนรกใหญ่ ซึ่งมีอยู่หลายนรกด้วยกัน ตั้งอยู่ถัดกันออกไปโดยลำดับ คือ :–

๑. คูถนิรยะ แปลว่า*นรกคูถ* มีสัตว์ปากแหลมเหมือนอย่างเข็มพากันบ่อนผิวหนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อกระดูก เจ็บปวดรวดร้าวยิ่งนัก แต่ก็ไม่ตาย.

๒. **กุกกุลนิรยะ** แปลว่า*นรกเถ้ารึง* อยู่ถัดจากนรกคูถไป เต็มไปด้วยถ่านเพลิง มีเปลวแรงร้อน สุมเผาให้เร่าร้อน แต่ก็ไม่ตาย.

๓. **สิมพลิวนนิรยะ** แปลว่า*นรกป่าไม้งิ้ว* อยู่ถัดจากนรกเถ้ารึงไป มีป่างิ้วใหญ่ แต่ละต้นสูงตั้งโยชน์มีหนามยาว ๑๖ นิ้ว ร้อนโชน ถูกให้ปีนขึ้นปีนลงต้นงิ้ว ถูกหนามทิ่มแทงเจ็บปวดร้อนแรง แต่ก็ไม่ตาย.

๔. **อสิปัตตวนนิรยะ** แปลว่า*นรกป่าไม้มีใบคมดุจดาบ* เมื่อถูกลมพัดก็บาดมือ เท้า ใบหู และจมูก ให้เกิดทุกขเวทนาเผ็ดร้อน แต่ก็ไม่ตาย.

๕. **ขาโรทกนทีนิรยะ** แปลว่า*นรกแม่น้ำด่างหรือน้ำกรด* อยู่ถัดไปจากนรกป่าไม้มีใบคมดุจดาบ เป็นที่ตกลงลอยไปตามกระแสบ้าง ทวนกระแสบ้าง รี ๆ ขวาง ๆ บ้าง เสวยทุกขเวทนาเผ็ดร้อน แต่ก็ไม่ตาย. นายนิรยบาลเอาเบ็ดเกี่ยวขึ้นมาบนบก ถามว่าอยากอะไร เขาบอกว่าหิว นายนิรยบาลเอาขอเหล็กแดงงัดปาก ยัดก้อนเหล็กแดงเข้าไปไหม้ริมฝีปาก ไหม้ปาก คอ อก พาเอาไส้ใหญ่ไส้น้อยออกมาทางเบื้องล่าง, แต่ถ้าเขาบอกว่าระหาย นายนิรยบาลงัดปากเอาทองแดงละลายคว้างกรอกเข้าไปในปาก เผาอวัยวะที่กล่าวแล้วนำออกมาเบื้องล่าง เสวยทุกขเวทนาเผ็ดร้อน (แต่ก็ไม่ตาย. นรกแม่น้ำด่างนี้ พระอาจารย์อธิบายว่า เรียกว่านรกแม่น้ำเวตรณี ชื่อเดียวกับนรกบริวารในชาดกที่กล่าวแล้ว) นายนิรยบาลเอาตัวใส่เข้าไปในมหานิรยะ

อีก เขาเสวยทุกขเวทนาแรงกล้าถึงเพียงนั้นก็ไม่ตายจนกว่าจะสิ้นกรรม.

พระยายม

ในท้ายพระสูตรกล่าวว่า ยมราชคิดถึงเหล่าสัตว์ผู้ทำบาปถูกทำกรรมกรณ์ต่าง ๆ อย่างนั้น ยมราชเองปรารถนาความเป็นมนุษย์และได้พบ ได้ฟังธรรม ได้รู้ธรรม ของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งอุบัติขึ้นในโลก.

พระอาจารย์ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า ยมราชเป็นราชาแห่งเปรตที่มี-วิมาน ในคราวหนึ่งเสวยทิพยสมบัติ ในคราวหนึ่งเป็นธรรมิกราชเสวยกรรมวิบาก. และกล่าวถึงพระเทวทัตต์ว่าบังเกิดในมหานิรยะหรืออวีจินิรยะนั้น ยืนถูกทรมานอยู่ เท้าทั้ง ๒ จมพื้นโลหะถึงข้อเท้า มือทั้ง ๒ จมฝาโลหะถึงข้อมือ ศีรษะเข้าไปในเพดานโลหะถึงคิ้ว หลาวโลหะอันหนึ่งออกจากพื้นเบื้องล่างแทงร่างกายทะลุขึ้นไปในเพดาน หอกอันหนึ่งออกจากฝาทิศตะวันออก แทงทะลุหทัยไปเข้าฝาทิศตะวันตก หอกอีกเล่มหนึ่งออกจากฝาทิศเหนือแทงทะลุซี่โครงไปเข้าฝาทิศใต้ ถูกตรึงแน่นไม่หวั่นไหวไหม้อยู่ (มีรูปเขียนในโบสถ์บางแห่ง).

คติเรื่องนรกในพระสูตรที่กล่าวมา ดูก็คล้ายคลึงกันกับในชาดกแต่มีเพี้ยนกัน ดูน่าจะมีคติความคิดในสายเดียวกัน แต่ปรับปรุงแก้ไขให้เข้าหลักธรรมในพระพุทธศาสนามากขึ้น และให้มีความกว้างขวาง

ขึ้น, นรกในเนมิราชชาดกกล่าวถึงนรก ๑๕ ขุม ซึ่งพระเจ้าเนมิราชเสด็จไปเที่ยวดู, ส่วนในสังกิจจชาดกกล่าวถึงนรก ๘ ขุม, ดูก็น่าจะมาจากคติความคิด ๒ ฝ่าย แต่พระอาจารย์อธิบายให้เกี่ยวกันว่า นรก ๘ ขุมนั้นมีนรกบริวารอีกขุมละ ๑๖ ทั้งยังมีนรกอนุบริวารอีกมากมาย, และนรกที่พระเจ้าเนมิราชเสด็จไปเที่ยวดูนั้น เป็นนรกบริวารของนรกที่ ๑ ที่กล่าวในสังกิจจชาดก จึงต้องเพิ่มเข้าอีกขุมหนึ่งให้ครบ ๑๖ (คือนรกไม้งิ้ว) ดังกล่าวในไตรภูมิพระร่วง และยังได้อธิบายถึงบาปประเภทชนิดต่าง ๆ ที่ทำให้ไปตกนรกต่าง ๆ เหล่านั้น, แต่เมื่อพิจารณาดูแล้วก็ยังไม่ได้เหตุผลและหลักเกณฑ์เพียงพอ ทั้งบาปต่าง ๆ ที่ไม่ได้ระบุไว้ก็มีอีกมาก. ครั้นมาถึงเทวทูตสูตร ไม่ได้ระบุประเภท ชนิด ของบาปโดยเฉพาะไว้ แต่ระบุรวมกันไปว่าประพฤติทุจริตต่าง ๆ เป็นต้น เท่ากับวางแม่บทใหญ่ไว้ว่า เมื่อประพฤติทุจริตก็จะต้องไปอบายภูมิมีนรกเป็นต้น เป็นการแสดงเข้าหลักใหญ่เหมือนอย่างคำว่า ทำชั่วได้ชั่ว เมื่อกล่าวถึงนรก ก็แสดงนรกเป็นหลักไว้เพียงหนึ่ง คือมหานิรยะ นอกจากนั้นเป็นนรกประกอบ, ทั้งได้กล่าวถึงเจ้านรกคือยมราช มีนายนิรยบาลทั้งหลายเป็นลูกมือ. ส่วนในชาดกไม่ได้กล่าวถึงยมราช กล่าวถึงแต่นายนิรยบาลซึ่งมีอยู่ในนรกขุมต้น ๆ หน้าที่ของยมราช คือเป็นผู้ซักถามผู้ทำบาปที่ถูกนำตัวเข้าไป หลักซักถามคือเทวทูต ๕ ถ้าพิจารณาดูตรง ๆ ก็ยากที่จะเข้าใจ ว่าจะใช้เป็นกฎเกณฑ์สำหรับวินิจฉัยได้อย่างไร, แต่เมื่อพิจารณาโดยหลักธรรม ก็อาจจะเห็นความมุ่ง

หมายว่า คนที่ทำบาปทุจริตต่าง ๆ นั้น ก็เพราะมีความประมาท ไม่ได้คิดพิจารณา ว่าเกิดมาแล้วจะต้องแก่ เจ็บ ตาย เป็นธรรมดา, ไม่ได้คิดถึงราชทัณฑ์ คือไม่เกรงกฎหมายบ้านเมือง, เรียกว่าไม่เห็นเทวทูต.

นรกในนิกายลามะ

นรกทั้ง ๑๐ ตามที่กล่าวมานี้ ท่านใช้คำว่า นิรยะ ประจำอยู่ทุก ๆ คำ ดูเค้าเงื่อนจะเป็นนรกอีกแผนกหนึ่ง ได้พบในหนังสือกล่าวถึงนรกตามลัทธิลามะของธิเบต กล่าวว่านรกมี ๒ ส่วน คือนรกร้อน, และนรกเย็น, ผู้เรียบเรียงสันนิษฐานว่า น่าจะเป็นเพราะพระ-พุทธศาสนาฝ่ายเหนือแผ่ไปตั้งอยู่ในท้องถิ่นที่หนาวเย็น จึงมีนรกเย็นขึ้นอีกส่วนหนึ่ง แต่พระพุทธศาสนาฝ่ายใต้แผ่ไปตั้งอยู่ในท้องถิ่นมีอากาศร้อน ไม่มีอากาศหนาวเย็นร้ายกาจ จึงมีแต่นรกร้อนเท่านั้น. นรกร้อน ๘ ขุมตามลัทธิลามะนั้น มีชื่อเหมือนกันกับนรกใหญ่ ๘ ขุมทางฝ่ายใต้ และตั้งอยู่ก้นบึ้งของแผ่นดินเช่นเดียวกัน, ส่วนนรกเย็นอีก ๘ ขุม ตั้งอยู่ภายใต้ของกำแพงที่วงรอบโลก (จักร-วาล) มีภูเขาน้ำแข็งล้อมรอบ และมีนายนิรยบาลที่น่ากลัวเหมือนในนรกร้อน มีชื่อเป็นภาษาสันสกฤต ดังต่อไปนี้:

๑. อรพุทะ แปลว่า *บวม เจ็บปวด* คือสัตว์นรกที่นี่ถูกใส่ลงไปแช่น้ำแข็งที่เลื่อนไหลไป มีร่างกายเช่นมือเท้าบวมเบ่ง เจ็บปวด

ด้วยความหนาวเย็น. (ภาษาบาลีว่าอัพพุทะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๑.)

๒. **นิรรพุทะ** *ร่างกายเช่นมือเท้าบวมเบ่งยิ่งขึ้น* เป็นเม็ดเจ็บปวดมีโลหิตไหลออกซิบ ๆ เจ็บปวดรวดร้าวด้วยความหนาว. (ภาษาบาลีว่า นิรัพพุทะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๒.)

๓.อตตะ คือ*ร้องไม่เป็นภาษา*ด้วยความทุกข์ทรมาน. (ภาษาบาลีว่า อฏฏะ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๕.)

๔. หหวะ คือ*หนาวเย็นยิ่งขึ้น*จนลิ้นแข็ง ร้องได้แต่ว่า ฮะ ๆ เท่านั้น. (คล้ายอพัพพะ ซึ่งเป็นชื่อภาษาบาลีของนรก ๑๐ ขุมที่ ๓.)

๕. อหหะ *ขากรรไกรและฟันกระทบกันเพราะความหนาว.* (ภาษาบาลีอย่างเดียวกัน เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๔.)

๖. อุตปละ *อาการบวมเบ่งเจ็บปวด*ของร่างกายบวมเบ่งมากจนเหมือนดอกบัวเขียว. (ภาษาบาลีว่าอุปปละ เป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๘.)

๗. ปทมะ *อาการบวมเบ่งที่มีโลหิตไหลซิบ ๆ* พุพองมากขึ้นจนเหมือนดอกบัวแดง. (ภาษาบาลีว่าปทุมะเป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๙.)

๘. **ปุณฑรีกะ** อาการบวมเบ่งที่มีโลหิตไหลซิบ ๆ นั้น บวมเบ่งมากขึ้นจนเนื้อ*หลุดออกจากกระดูก* เหมือนกลีบดอกบัวใหญ่หลุดออกไป มีนกและแมลงปากเหล็กจิกกัด ได้รับทุกข์ทรมานแสนสาหัส (ภาษาบาลีก็ว่า ปุณฺฑริกเป็นชื่อนรก ๑๐ ขุมที่ ๑๐.)

นรกเย็น ๘ ขุมดั่งกล่าวนี้ ได้เทียบกับนรก ๑๐ ไว้ด้วยแล้ว มีชื่อเดียวกันเกือบทั้งหมด ต่างแต่ใช้ภาษาบาลี หรือมคธฝ่ายหนึ่ง ใช้ภาษาสันสกฤตฝ่ายหนึ่ง, นรก ๑๐ มีเพิ่มกุมุทะ (ที่ ๖) และโส-คันธิกะ (ที่ ๗), นรก ๘ ก็ขาด ๒ ชื่อนี้, แม้จะชื่อเดียวกัน แต่ก็เรียงลำดับสับกันดั่งที่เทียบไว้แล้ว. น่าตั้งข้อสังเกตว่ามาจากเค้าคติเดียวกัน ฝ่ายไหนจะได้จากฝ่ายไหนไม่อาจทราบได้, ส่วนคำอธิบายต่างกันไปคนละอย่าง.

ทางลัทธิลามะของธิเบตนั้น มีกล่าวต่อไปว่า ยังมีนรกที่เป็นด้านหน้าที่ทางออกจากนรกใหญ่อีก ๔ ส่วนคือ

๑. อัคนินรก แปลว่า *ขุมไฟ* เต็มไปด้วยเถ้าถ่านที่ร้อนแรง ทำให้หายใจไม่ออก เป็นเถ้าถ่านของซากศพและสิ่งปฏิกูลทุกชนิด.

๒. กุณปังกะ แปลว่า*สถานแห่งซากศพ* อยู่ถัดไปจากอัคนินรก.

๓. ขุรธาราวนะ แปลว่า*ป่าไม้คมมีดโกน* คือป่าไม้แห่งหอกและจักรอันคมเหมือนใบมีดโกนอยู่ถัดไปจากนรกที่ ๒.

๔. อสิธาราวนะ แปลว่า*ป่าไม้คมดาบ* คือป่าไม้ใบเป็นดาบ อยู่ถัดนรกที่ ๓ แต่มีแม่น้ำแข็งคั่นอยู่ สัตว์นรกหนีจากนรกที่ ๓ ข้ามแม่น้ำนั้นได้แล้ว ขึ้นฝั่งเป็นนรกที่ ๔ ต้องถูกใบไม้คมดาบบาดเจ็บทรมาน. มีพิธีสวดสำหรับผู้ตายขอให้แม่น้ำแข็งซึ่งใหญ่โตปานมหาสมุทรกลายเป็นลำธารเล็ก ๆ และขอให้ต้นไม้คมดาบกลายเป็นต้นกัลปพฤกษ์อำนวยให้สำเร็จปรารถนาสิ่งต่าง ๆ.

นรกรอบนอกเหล่านี้ ดูเค้าเดียวกันกับนรกรอบนอกของนรกใหญ่ในเทวทูตสูตร น่าจะมาจากคติเดิมเดียวกัน. และนรกเย็นขุมที่ ๑ คือ อรพุทะ หรืออัพพุทะ ใช้ชื่อเดียวกันกับกำเนิดรูปกายในครรภ์มารดาที่แสดงไว้ในอินทกสูตรสังยุตตนิกาย ว่าสัปดาห์ที่ ๑ เป็นกลละ สัปดาห์ที่ ๒ เป็นอัพพุทะหรืออัมพุทะ คือเริ่มมีสีเรื่อ ๆ เป็นน้ำล้างเนื้อ แต่ยังเหลวเหมือนดีบุกเหลว (จะแสดงถึงในพรรษาที่ ๗). ในลัทธิลามะนั้น ยังกล่าวว่ามีนรกภายนอกอีกมากมาย จำนวนถึง ๘๔,๐๐๐ โดยมากตั้งอยู่บนพื้นโลก ในภูเขาในที่รกร้าง ในที่ร้อน ในทะเลสาป.

นรก อีกชนิดหนึ่งรู้จักกันในภาษาไทยโดยมากว่า *โลกันต์*, แต่ชื่อที่ถูกต้องว่า ***โลกันตริกะ*** แปลว่าตั้งอยู่ในระหว่างแห่งโลก. ท่านอธิบายว่าอยู่นอกขอบกำแพงวงกลมรอบโลก (จักรวาล), คืออยู่ในระหว่าง ๓ จักรวาล หรือระหว่างโลก ๓ โลกที่อยู่ใกล้กันดังเกวียน ๓ เกวียน หรือบาตร ๓ บาตรที่วางไว้ใกล้กัน (เป็น ๓ มุม กระมัง), โลกันตริยะอยู่ในระหว่างนั้น เป็นนรกที่มืดมิดอยู่นิรันดร ต่อพระพุทธเจ้าเกิดขึ้น จึงมีแสงสว่างคราวหนึ่ง แต่ไม่สว่างอยู่นาน แวบเดียวเท่านั้นแล้วก็มืดไปตามเดิม. สัตว์บาปในนรกแห่งนี้เกาะโหนห้อยกำแพงจักรวาลอย่างค้างคาวจับตะครุบกินกันเอง พากันตกลงไปในน้ำที่เย็นนักหนา, ร่างกายก็เปื่อยแหลก แล้วก็กลับเป็นรูปร่างปีนขึ้นไปเกาะโหนอยู่ใหม่, สำหรับบาปที่เป็น **พาลหลง** (เรียกในไตรภูมิพระร่วง) คือที่เป็น **นิยตมิจฉาทิฏฐิ** ความเห็นผิดที่ดิ่งลง ๓ อย่างคือ:—

๑. อกิริยทิฏฐิ *เห็นว่าไม่เป็นอันทำ คือทำบาปไม่เป็นบาป ทำบุญไม่เป็นบุญ.*

๒. อเหตุกทิฏฐิ *เห็นว่าไม่มีเหตุ เช่นเห็นว่าสุขทุกข์ไม่มีเหตุ เกิดขึ้นเอง.*

๓. นัตถิกทิฏฐิ *เห็นว่าไม่มี เช่นเห็นว่า ทาน ศีล เป็นต้น ไม่มีผล วิบากของกรรมดีกรรมชั่วไม่มี มารดาบิดาไม่มีคุณ เป็นต้น.*

นอกจากนี้ สำหรับบาปที่ทำหนักหนา ทารุณต่อมารดาบิดา สมณพราหมณ์ผู้ทรงธรรม และทำกรรมที่สาหัสอย่างอื่นมีฆ่าสัตว์ทุก ๆ วัน เป็นต้น.

ในภาษาไทยมักเรียกว่า โลกันตนรก, แต่คำว่า โลกันต แปลว่า *ที่สุดแห่งโลก* (โลก+อันตะ), ในที่บางแห่งใช้เป็นที่ชื่อแห่งพระนิพพาน ดั่งแสดงไว้ในโรหิตัสสสูตรว่า *ที่สุดแห่งโลกไม่พึงถึงด้วยการไปในเวลาไหน ๆ*, จึงต่างจากคำว่า โลกันตริยะ ดั่งกล่าวแล้ว (โลก+อันตริกะ ตั้งอยู่ในระหว่างแห่งโลก.)

ตามคติความคิดเรื่องโลกประลัย แสดงว่านรกสวรรค์ทั้งบ่วงพลอยประลัยไปด้วยกับโลก, จนถึงพรหมโลก (มีระบุไว้ว่า ประลัยขึ้นไปถึงชั้นไหน) เหมือนอย่างล้างกันเสียคราวหนึ่ง. สัตว์โลกตลอดถึงพวกนรกก็ขึ้นไปเกิดในพรหมโลกที่ยังเหลืออยู่ พวกนรกที่ยังไม่สิ้นกรรมก็ต้องอพยพไปในนรกของจักรวาลอื่น. (ท่านว่าไว้อย่างนี้ เพื่อ

แก้ปัญหาเกี่ยวแก่ที่อยู่ของสัตว์โลกทุกประเภท.) แต่สำหรับโลกันตริกนรกไม่ต้องประลัยไปพร้อมกับโลก เพราะอยู่ในระหว่างโลกจึงยังเหลือที่อยู่สำหรับพวกบาปที่เป็นมิจฉาทิฏฐิดิ่งลง และพวกบาปหนักอย่างอื่น. ดูท่านที่เป็นต้นคดิความคิดเรื่องนี้ จะมุ่งให้มีนรกสักแห่งหนึ่งที่ยั่งยืนไม่ต้องประลัยไปพร้อมกับโลก จึงตั้งนรกนี้ไว้ในระหว่างโลกหรือจักรวาลทั้งหลาย เพื่อเป็นที่ทรมานสัตว์บาปประเภทที่ท่านไม่ยอมให้เลิกแล้วกันเสียทีในคราวโลกวินาศนั้น.

เรื่องนรกมีลักษณะต่าง ๆ ตามที่กล่าวมานี้ น่าจะเป็นที่เชื่อถือกันตลอดเวลาช้านาน, ในมิลินทปัญหาก็ยังได้กล่าวถึงว่า ไฟนรกร้อนยิ่งกว่าไฟปกติมากมาย ก้อนหินเล็ก ๆ ที่ใส่เผาในไฟปกติตลอดวันก็ยังไม่ย่อยละลาย แต่ถ้าใส่ในไฟนรกแม้จะใหญ่โตเท่าเรือนยอดก็ย่อยละลายลงไปทันที, แต่ว่าสัตว์นรกบังเกิดอยู่ได้นาน ไม่ย่อยละลายไป. พระเจ้ามิลินทไม่ทรงเชื่อในเรื่องนี้, พระนาคเสนทูลแถลงว่าอยู่ได้เพราะกรรม. ตามมิลินทปัญหานี้ไม่ได้ค้านว่านรกไม่มี แต่ค้านในลักษณะบางอย่างเท่านั้น แสดงว่าในสมัยนั้นยังเชื่อถือกันอยู่. ในเมืองไทยก็คงได้เชื่อกันมานานเหมือนกัน, แม้ท่านจะแสดงนรกไว้น่ากลัวมากเพื่อให้คนกลัวจะได้ไม่ทำบาป ถึงดั่งนั้นคนก็ยังทำบาปกันอยู่เรื่อยมา, แม้ในสมัยที่มีความเชื่อกันสนิทก็ยังทำบาปกันอยู่นั่นแหละ, แต่ก็มีคนไม่น้อยที่ไม่ทำบาปเพราะกลัวไปนรก เพราะท่านแสดงนรกไว้

ล้วนแต่น่ากลัว ในที่บางแห่งยังได้กล่าวว่าทุกข์ในนรกนั้นร้ายกาจนัก นักโทษที่ถูกทรมาน แทงด้วยหอก ๑๐๐ เล่มในเวลาเช้ายังไม่ตาย ก็แทงด้วยหอกอีก ๑๐๐ เล่มในเวลากลางวัน ยังไม่ตาย ก็แทงด้วยหอกอีก ๑๐๐ เล่ม ในเวลาเย็น ความทุกข์ของนักโทษนี้ เมื่อเทียบกับทุกข์ในนรกแล้ว ก็เล็กน้อยเหมือนอย่างหินก้อนเล็ก ๆ ส่วนทุกข์ในนรกเหมือนอย่างพญาเขาหิมวันต์. เรื่องคนไม่กลัวนรกทั้งที่เชื่อว่านรกมีอยู่และเป็นทุกข์มากมาย ไม่ใช่เป็นของแปลกเพราะมองไม่เห็น, แม้คุกตะราง และการลงราชทัณฑ์ต่าง ๆ มองเห็นอยู่ด้วยตาก็ยังไม่กลัว ยังมีคนเข้าไปอยู่เต็ม โดยมากเวลาจะทำผิดก็ไม่ได้คิดกลัวกัน เช่นพวกปล้น เวลาปล้นดูจะกลัวไม่ได้ทรัพย์มากกว่า, โลภ โกรธ หลง นี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ทำให้ไม่ค่อยกลัวอะไร, ใกล้ตายังไม่กลัว ไกลตาก็ยิ่งลืมกลัวไปเลย.

การลงทัณฑ์

เรื่องนรกมีลักษณะส่วนใหญ่คล้ายคลึงกับคุกตะราง และการลงทัณฑ์นักโทษสมัยโบราณอันเรียกว่า กัมมกรณ์ แปลว่า *การกระทำกรรม* หมายถึง การลงทัณฑ์ ท่านแสดงว่ามี ๓๒ อย่าง เรียกว่า *ทวัตติงสกัมมกรณ์* แปลว่า กัมมกรณ์สามสิบสอง มีกล่าวถึงในหลายพระสูตร จะได้นำมากล่าวโดยคัดจากคำแปล และอธิบายตามนัยอรรถกถาของท่านผู้หนึ่งดังต่อไปนี้ คือ

๑. **กสาหิปิ ตาเฬนฺเต** โบยด้วยแส้

๒. **เวตฺเตหิปิ ตาเฬนฺเต** โบยด้วยหวาย

๓. **อฑฺฒทณฺฑเกหิปิ ตาเฬนฺเต** ตีด้วยตะบองสั้น

๔. **หตฺถมฺปิ ฉินฺทนฺเต** ตัดมือ

๕. **ปาทมฺปิ ฉินฺทนฺเต** ตัดเท้า

๖. **หตฺถปาทมฺปิ ฉินฺทนฺเต** ตัดทั้งมือทั้งเท้า

๗. **กณฺณมฺปิ ฉินฺทนฺเต** ตัดหู

๘. **นาสมฺปิ ฉินฺทนฺเต** ตัดจมูก

๙. **กณฺณาสมฺปิ ฉินฺทนฺเต** ตัดทั้งหูทั้งจมูก

๑๐. **พิลงฺคถาลิกมฺปิ** กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธี *หม้อเคี่ยวน้ำส้ม* (คือต่อยขมองออกแล้วเอาคีมคีบก้อนเหล็กแดงใส่ลงไปให้มันสมองเดือดพลุ่งขึ้น เหมือนน้ำส้มเดือดล้นหม้อ)

๑๑. **สงฺขมุณฺฑิกมฺปิ** กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธี *ขอดสังข์* (คือกรีดหนังตัด กำหนดตรงจอนหูทั้งสองและหลุมคอโดยรอบ รวบผมทั้งหมดขมวดรวมกันเข้า พันกับท่อนไม้ ถลกขึ้นให้หนังหลุดขึ้นไปพร้อมกับผม แล้วขัดกระโหลกศีรษะด้วยก้อนกรวดหยาบ ๆ ล้างทำให้มีสีเหมือนสังข์)

๑๒. **ราหุมุขมฺปิ** กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธี *ปากราหู* (คือเอาขอเกี่ยวปากให้อ้าแล้วจุดไฟในปากนั้น หรือเอาสิ่วตอกแต่จอนหู

เข้าไปทะลุปาก โลหิตไหลออกมาเต็มปาก ดูปากอ้าแดงดั่งปากราหู)

๑๓. โชติมาลิกมฺปี่ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์ *มาลัยไฟ* (คือเอาผ้าชุบน้ำมันพันทั่วตัวแล้วเอาไฟจุด)

๑๔. หตฺถปฺปชฺโชติกมฺปี่ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธี *คบมือ* (คือเอาผ้าชุบน้ำมันพันนิ้วทั้ง ๑๐ แล้วเอาไฟจุด)

๑๕. เอรกวฏฺฏิกมฺปี่ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธี *ริ้วส่าย* (คือเชือดหนังออกลอกเป็นริ้ว ๆ ตั้งแต่ใต้คอลงไปจนถึงข้อเท้า แล้วเอาเชือกผูกฉุดให้เดิน นักโทษเดินเหยียบริ้วหนังของตัวก็ล้มลุกคลุกคลานไปจนกว่าจะตาย)

๑๖. จีรกวาสิกมฺปี่ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธี *นุ่งเปลือกไม้* (คือเชือดหนังเป็นริ้ว ๆ อย่างบทก่อน แต่ทำเป็นสองตอน ตั้งแต่ใต้คอถึงเอวตอนหนึ่ง ตั้งแต่เอวถึงข้อเท้าตอนหนึ่ง ริ้วหนังตอนบนห้อยคลุมลงมาปิดกายตอนใต้เอวดูดั่งนุ่งเปลือกไม้)

๑๗. เอเณยฺยกมฺปี่ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธี *ยืนกวาง* (คือเอาห่วงเหล็กสวม ข้อศอกทั้งสองและเข่าทั้งสองให้โก้งโค้งลงกับดิน เอาหลักเหล็กสอดตอกตรึงไว้เป็นกิริยาว่าสัตว์ ๔ เท้า แล้วก่อไฟล้อมลนไปจนตาย)

๑๘. พลิสมํสิกมฺปี่ กโรนฺเต ลงกัมมกรณ์วิธี *เกี่ยวเหยื่อเบ็ด* (คือเอาเบ็ดมีเงี่ยงสองข้างเกี่ยวตัว ดึงเอาหนังเนื้อและเอ็นออกมาให้หมด)

๑๙. **กหาปณกมฺปิ กโรนฺเต** ลงกัมมกรณ์วิธี *เหรียญกษาปณ์* (คือเอามีดคมค่อยเฉือนเนื้อออกเป็นแว่น ๆ ขนาดเท่าเงินเหรียญ จนกว่าจะตาย)

๒๐. **ขาราปฏิจฺฉกมฺปิ กโรนฺเต** ลงกัมมกรณ์วิธี *แปรงแสบ* (คือสับฟันเสียให้ยับทั่วกาย แล้วเอาแปรงหรือหวีแข็งชุบน้ำแสบ (น้ำเกลือ น้ำด่าง น้ำกรด) ขูดถูไปให้หนังเนื้อเอ็นขาดหลุดออกมาหมด เหลือแต่กระดูก)

๒๑. **ปลิฆปริวตฺตกมฺปิ กโรนฺเต** ลงกัมมกรณ์วิธี *กางเวียน* (คือให้นอนตะแคง แล้วเอาหลาวเหล็กตอกตรงช่องหูทะลุลงไปตรึงแน่นอยู่กับดินแล้วจับเท้าทั้งสองยกเดินเวียนไป)

๒๒. **ปาลสปิฐกมฺปิ กโรนฺเต** ลงกัมมกรณ์วิธี *ตั่งฟาง* (คือเอาลูกบดศิลากลิ้งทับตัว บดให้กระดูกแตกป่นแต่ระวังไม่ให้หนังขาด แล้วจับผมรวบยกขย่อน ๆ ให้เนื้อรวมกันเข้าเป็นกอง จึงเอาผมนั่นแหละพันตะล่อมเข้าวางไว้เหมือนตั่งทำด้วยฟางสำหรับเช็ดเท้า)

๒๓. **ตตฺเตนปิ เตเลน โอสิญฺจนฺเต** ราดด้วยน้ำมันเดือด ๆ

๒๔. **สุนเขหิปิ ขาทาเปนฺเต** ให้สุนัขทึ้ง (คือขังฝูงสุนัขไว้ให้อดหิวหลายวันแล้ว ปล่อยให้ออกมารุมกัดทึ้งพักเดียวเหลือแต่กระดูก)

๒๕. **ชีวนฺตมฺปิ สูเล อุตฺตาเสนฺเต** ให้นอนหงายบนหลาวทั้งเป็น ๆ (คือตรงกับที่กฎหมายเก่าเรียกว่า *เสียบเป็น*)

๒๖. **อสินาปิ สีสํ ฉินฺทนฺเต** ตัดศีรษะด้วยดาบ

วิธีลงกัมมกรณ์ ตั้งแต่ข้อ ๑–๒๖ เหล่านี้ในกฎหมายเก่า (กฎหมายราชบุรี เล่ม ๒ ตอนลักษณะขบถศึก หน้า ๒๔๑–๒๔๖ พิมพ์เมื่อ ร. ศ. ๑๒๐) ได้นำไปตราไว้เป็นบทลงโทษเหมือนกัน ขึ้นต้นมีพระบาลีดังที่ยกมาไว้แล้ว กำหนดความผิดต่าง ๆ มีขบถต่อราชบัลลังก์เป็นต้น แล้วจึงกล่าวบทลงโทษตามพระบาลีนั้น วิธีลงกัมมกรณ์ที่กล่าวถึงในพระสูตรมีเพียง ๒๖ แต่อ้างกันในที่โดยมากว่ามี ๓๒ จึงเรียกว่า **ทวัตติงสกัมมกรณ์** ท่านผู้แปลนั้น ได้รวบรวมมาอีก ๖ อย่างนี้:

๒๗. เอาขวานผ่าอก

๒๘. แทงด้วยหอกทีละน้อยกว่าจะตาย

๒๙. ขุดหลุมฝังเพียงเอวเอาฟางสุม คลอกด้วยไฟ พอหนังไหม้เอาไถเหล็กไถ

๓๐. เชือดเนื้อออกมาทอดให้กินเอง

๓๑. ตัด หรือแหวะปาก

๓๒. จำ ๕ ประการไว้ในคุก

คุกตะรางและกัมมกรณ์ต่าง ๆ เช่นที่กล่าวมานี้ เป็นนรกในโลกนี้ สำหรับคนประพฤติผิดกฎหมาย, มีวิธีและเครื่องมือทรมาน

เค้าเดียวกับนรกที่กล่าวมาโดยมาก อาจจะเป็นต้นแบบของนรกทั้งหลายก็ได้.

พระพุทธศาสนากับเรื่องนรก

ทาง พระพุทธศาสนารับรองเรื่องนรกทั้งหลายเพียงไร ? การที่จะตอบปัญหานี้ ต้องอาศัยหลักฐานและเหตุผล ตามหลักชั้นบาลีที่อ้างว่าเป็นพระพุทธวจนะ ก็กล่าวในที่ทั่วไปถึง **นิรยะ** หรือ **นรก** ในฐานะเป็นคติที่ไปภายหลังตายของคนทำบาปอกุศลทุจริต, แต่โดยมากมิได้กล่าวถึงลักษณะและรายละเอียดต่าง ๆ, มีเฉพาะบางพระสูตรและชาดกเท่านั้นแสดงลักษณะและรายละเอียดไว้ ดังได้ยกมากล่าวไว้แล้ว ลักษณะและรายละเอียดเหล่านั้น น่าจะเป็นเรื่องแทรกเข้ามาตามคติเก่าแก่ซึ่งเชื่อกันต่อ ๆ มาจากต้นเดิมหลายทางด้วยกัน จนถึงพระอาจารย์จดเข้าไว้ในบาลีพระสูตร. พระอาจารย์ต่อมาผู้อธิบายบาลีได้ปรับปรุงจัดให้อยู่ในแนวทางเดียวกัน ซึ่งก็ไม่สนิทนักดังกล่าวแล้ว และในนรกก็ใช้เครื่องเหล็กตลอดถึงอาวุธ เป็นต้นว่า หอกดาบเช่นเดียวกับในมนุษยโลก จึงน่าจะมีแสดงขึ้นในสมัยที่มนุษย์รู้จักใช้เหล็กและรู้จักทำหอกดาบเป็นต้นใช้แล้ว ฉะนั้น **น่าจะยุติได้โดยไม่ผิดว่า ทางพระพุทธศาสนานำชื่อว่านิรยะ หรือนรก มาใช้เช่นเดียวกับคำอื่น ๆ เช่น** อรหันต์ ภควา พรหม ภิกขุ นิพพาน เป็นต้น, แต่คำเหล่านี้ เดิมมีความหมายอย่างหนึ่ง ทางพระพุทธศาสนานำ

มาใช้ในความหมายอีกอย่างหนึ่งไม่ตรงกัน, คำว่านิรยะก็เช่นเดียวกัน.

เมื่อเป็นเช่นนี้จะมีความหมายอย่างไร ? ในเบื้องต้น ควรจะหาความหมายตามหลักฐานที่ยุติไว้ด้วยเหตุผลก่อน ได้พบบาลีอธิบายเรื่องนิรยะไว้ในสฬายตนวรรค ในรูปความเป็นพระพุทธดำรัสตรัสไว้ว่า

"ภิกขุทั้งหลายเราได้เห็นนิรยะชื่อว่าผัสสายตนิกะ (เกิดทางอายตนะที่เป็นทางผัสสะ คือสัมผัสถูกต้อง) ๖ แล้ว, คือในนิรยะนั้น (๑) เห็นรูปด้วยจักษุ (๒) ได้ยินเสียงด้วยหู (๓) ดมกลิ่นด้วยจมูก (๔) ลิ้มรสด้วยลิ้น (๕) ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย (๖) รู้เรื่องด้วยใจ อย่างใดอย่างหนึ่ง, ก็ได้เห็น ได้ยิน ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูกต้อง ได้รู้ ซึ่งรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และเรื่องล้วนแต่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารักใคร่ ไม่น่าชอบใจ"

ตามอธิบายนี้ควรฟังได้ว่า เป็นอธิบายนิรยะในพระพุทธศาสนา เป็นอธิบายที่ไม่มีผิด คลุมไปได้ในนรกทั้งหมด และครอบได้ทุกกาลเวลา, แม้ในปัจจุบันเดี๋ยวนี้เองก็ตกนรกได้ ในเมื่อเครื่องแวดล้อมทั้งปวงมีแต่ทุกข์ซึ่งตนเองต้องรับเสวย, ถึงนรกในภายหลังตายจะมีก็รวมลงเป็นเครื่องแวดล้อมให้เป็นทุกข์ ซึ่งบังเกิดขึ้นทางผัสสายตนะทั้ง ๖ นี้เช่นเดียวกัน, เว้นผัสสายตนะทั้ง ๖ นี้เสียแล้ว ทุกข์หรือสุขอะไรก็บังเกิดขึ้นไม่ได้. ฉะนั้น จึงยุติได้ว่า พระพุทธภาษิตนี้เป็น

อธิบายนรกในพระพุทธศาสนาโดยตรง. การอธิบายให้ต้องด้วยหลักฐานเหตุผลใช้ได้ทุกกาลสมัยดั่งนี้ พึงเห็นว่าเป็นลักษณะอธิบายพระพุทธศาสนาโดยทั่ว ๆ ไป.

ภูมิดิรัจฉาน

ได้กล่าวถึงเรื่องนรกมาแล้ว จะได้กล่าวถึงดิรัจฉานต่อไป จำพวกนี้จัดเป็นอบายภูมิหรือทุคติ ถัดจากนรก โดยมากอยู่ร่วมโลกกับมนุษย์เห็นกันอยู่โดยปรกติ ไม่เกิดปัญหาว่ามีหรือไม่มีอย่างอบายภูมิจำพวกอื่น แต่ในคัมภีร์ก็ยังมีกล่าวถึงดิรัจฉานบางจำพวกในป่าหิมพานต์เป็นจำพวกพิเศษ เช่น นาค ครุฑ และในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เช่น ช้างเอราวัณ คนธรรมดาในโลกไม่เคยพบเห็นตัวจริง พบแต่ที่พรรณนาลักษณะต่าง ๆ ไว้ในหนังสือคัมภีร์ และภาพที่เขียนไว้ ตามที่คนเรานี่เองเขียนตามลักษณะที่พรรณนาไว้นั้น และใช้ความคิดดัดแปลงให้เกิดความงดงามอ่อนโยนหรือดุร้ายเป็นต้น ตามที่ต้องการ กลายเป็นภาพจิตรกรรมหรือศิลปจิตรกรรม ภาพของสัตว์บางชนิดลงตัว เพราะเป็นที่รู้จักรับรองกันทั่วไป เช่นภาพครุฑ ภาพหงส์ เมื่อเขียนให้มีลักษณะอย่างนั้น ก็รู้จักรับรองกันว่าครุฑ ว่าหงส์ ถ้าใครไปเขียนเป็นอย่างอื่น ก็ไม่ใช่ครุฑ ไม่ใช่หงส์ นึกถึงลายเครือวัลย์ที่เขียนหรือแกะสลัก อันที่จริงเป็นภาพศิลปประดิษฐ์ขึ้นจากเครือเถาต้นไม้จริง ๆ แต่เมื่อประดิษฐ์ให้งดงามแล้ว ก็กลายเป็นประดิษฐ์ศิลป

ไม่ใช่ของจริง ถึงดั่งนั้นก็มีมูลความจริงคือเครือเถาต้นไม้นั่นเอง สัตว์พิเศษเช่นครุฑหงส์เป็นต้น ก็น่าจะเป็นเช่นเดียวกัน ตัวจริงที่เป็นมูลเดิมน่าจะมี อาจสาบสูญไปแล้ว หรือมีซ่อนเร้นอยู่ก็ได้.

ตามศัพท์เรียกว่า **ติรัจฉานโยนิ** แปลว่า ***กำเนิดดิรัจฉาน*** (สัตว์ที่ไปตามขวาง คือทอดกายไป ไม่ตั้งกายขึ้นตรงเหมือนอย่างมนุษย์) ในพาลบัณฑิตสูตรแสดงไว้ ๕ ประเภท คือ

๑. **ติณภักขา** จำพวกมีหญ้าเป็นภักษา ระบุชื่อ ม้า โค ลา แพะ เนื้อ

๒. **คูถภักขา** จำพวกมีคูถเป็นภักษา ระบุชื่อ ไก่ สุกร สุนัข สุนัขจิ้งจอก

๓. **จำพวกเกิด แก่ ตายในที่มืด** ระบุชื่อตั๊กแตน บุ้ง ไส้เดือน

๔. **จำพวกเกิด แก่ ตายในน้ำ** ระบุชื่อปลา เต่า ฉลาม

๕. **จำพวกเกิด แก่ ตายในของโสโครก** เช่นเกิดในปลาเน่า ในศพเน่า ในขนมบูด ในน้ำครำ ในน้ำเน่า

อีกอย่างหนึ่ง ท่านจัดไว้ ๓ จำพวก คือพวก**กามสัญญา** มุ่งหมายแต่กาม **อาหารสัญญา** มุ่งหมายแต่จะกิน **มรณสัญญา** ตายรวดเร็ว แต่จำพวก**ธรรมสัญญา** มุ่งหมายธรรม มีน้อยมาก.

สัตว์พิเศษที่แสดงไว้มีในที่ต่าง ๆ น่าจะรวมกล่าวไว้ในที่นี้ มีดังต่อไปนี้

สีหะ มี ๔ จำพวก คือ

๑. **ติณสีหะ** คือสีหะประเภทกินหญ้าเป็นอาหาร มีขนมันดังปีกนกเขา

๒. **กาฬสีหะ** คือ สีหะมีสีดำดังวัวดำ

๓. **ปัณฑรสีหะ** คือ สีหะมีสีเหลืองดังใบตองกินเนื้อเป็นอาหาร

๔. **เกสรสีหะ** คือ สีหะมีเกสร (หรือเรียกว่าไกรสร) ได้แก่ขนสร้อยอันอ่อนงามดังเอาผ้าแดงมีค่าสูงมาพาดไว้ และขนในตัวที่ขาวดังสังข์ขัด สีปากและปลายเท้าทั้ง ๔ แดงดังทาด้วยน้ำครั่งละลายด้วยชาดหรคุณปากและท้องก็แดงดั่งนั้น และเป็นแนวแดงตั้งแต่ศีรษะไปตลอดหลังเลี้ยวลงไปถึงขา

คำว่า **สีหะ** ถ้าแปลว่า***สิงห์โต*** ก็มีตัวตนที่รู้จักกันในปัจจุบัน แต่ถ้าแปลว่า***ราชสีห์***ก็กลายเป็นสัตว์พิเศษ ดังที่เคยพบเห็นในภาพเขียนซึ่งอาจจะแผดเสียงให้มนุษย์และสัตว์ดิรัจฉานอื่น ๆ หูแตกตายได้ หรือคำว่าหงส์ ถ้าแปลว่า*หงษ์* ก็เป็นสัตว์พิเศษ ถ้าแปลว่า*ห่าน* ก็เป็นสัตว์ธรรมดาไป.

ตระกูลช้าง ๑๐ คือ ๑. กาฬาวกะ ๒. คังเคยยะ ๓. ปัณฑระ ๔. ตัมพะ ๕. ปิงคละ ๖. คันธะ ๗. มังคละ ๘. เหมะ

๙. **อุโปสถะ** ๑๐. **ฉัททันตะ.**

ในมโนรถปูรณีกล่าวว่า ช้างตระกูลกาฬาวกะ ได้แก่ตระกูลช้างโดยปรกติ (ท่านว่ามีกำลังเท่ากับบุรุษ ๑๐ คนรวมกัน แต่น่าจะต้องเป็นบุรุษที่มีกำลังมากเป็นพิเศษทั้ง ๑๐ คน จึงจะรวมกันเท่ากับกำลังช้างเชือกหนึ่ง) ตระกูลช้างถัดจากนี้มีกำลังมากกว่ากัน ๑๐ เท่า ๆ ขึ้นไปโดยลำดับ และ ๑๐ เท่า ของช้างตระกูลฉัททันต์เรียกว่าตถาคตพละ หรือกำลังนารายน์.

ยังมีพวกปลาใหญ่ ๆ ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ อภิธานัปปทีปิกา ๗ จำพวก คือ

๑. **ติมิ** ๒. **ติมิงคิละ** (กลืนปลามิได้) ๓. **ติมิรปิงคละ** ๔. **อานนท์** ๕. **ติมินทะ** ๖. **อัชฌาโรหะ** ๗. **มหาติมิ.**

มีกล่าวถึงในไตรภูมิพระร่วง ๗ จำพวกเช่นเดียวกัน ส่วนในคัมภีร์อุทานกล่าวไว้ ๓ จำพวก คือ ๑. **ติมิ** ๒. **ติมิงคละ** ๓. **ติมิ-ติมิงคิละ** (กลืนปลาทั้งสองนั้นได้) ปลาใหญ่ ๓ จำพวกนี้ ดูกล่าวไว้เป็นกลาง ๆ โดยลักษณะที่ใหญ่โต จนถึงกลืนกันได้โดยลำดับ แบบคำว่าปลาใหญ่กินปลาเล็ก.

นอกจากนี้ ยังกล่าวถึงครุฑ นาค และหงส์ เช่นที่กล่าวถึงในหนังสือนิทานชาดกหรือวรรณคดีเก่า ๆ ซึ่งมีภาพเขียนหรือแกะสลักเกี่ยวกับเรื่องเทพนิยาย เป็นต้น.

รวมความว่า สัตว์ดิรัจฉานทุกจำพวก จะเป็นชนิดสามัญ หรือชนิดพิเศษ โดยลักษณะธรรมชาติ หรือโดยอำนาจบุญพิเศษ เช่นเป็นราชพาหนะ ได้ขึ้นระวางอย่างมียศ ก็ตาม ก็คง*เป็นจำพวกอบาย-ภูมิเหมือนกัน.*

เปรต

คำที่คนไทยส่วนมากได้รู้จักกันคำหนึ่ง คือ เปรต และเป็นที่เข้าใจกันว่าหมายถึงผีชนิดหนึ่ง ซึ่งมักจะมีรูปร่างสูงอย่างต้นตาล จึงมักใช้เรียกล้อหรือกระทบคนที่มีรูปร่างสูง. ตามที่เล่าอ้างกัน เปรตปรากฏกายแก่บางคนในบางโอกาส แต่ใครเป็นผู้เคยเห็นก็ยากที่จะอ้างเพราะไม่ได้ลองประกาศหาตัว ทั้งถ้าจะมีใครมาเล่ายืนยันว่าเคยเห็นก็อาจจะไม่เชื่อ เพราะไม่มีพยานหลักฐานยืนยัน, แต่เรื่องเปรตนี้ ก็คงเป็นเรื่องที่เล่าอ้างกันในหมู่คนไทยเรา ในลักษณะบางอย่างที่คล้ายคลึงกันมาช้านาน จนเมื่อกล่าวว่าเปรตก็เป็นที่เข้าใจตรงกันว่าเป็นผีชนิดไหน.

เปรต เป็นภาษาสันสกฤต ภาษาบาลีว่า เปต แปลว่า *ผู้ละไปแล้ว* หมายถึงคนที่ตายไปแล้วทั่ว ๆ ไป. อีกอย่างหนึ่งแปลว่า บิดร คือญาติร่วมโลหิตผู้ใหญ่ผู้สืบสายตรงลงมา แต่มุ่งถึงญาติดั่งกล่าว ผู้ละไปแล้ว ที่เรียกว่า *บุรพบิดร* การทำบุญอุทิศให้บุรพบิดร

เรียกว่า *บุพพเปตพลี.* คำว่าเปรต มีคำแปลและความหมายดั่งกล่าวนี้ จึงไม่ตรงกับเปรตตามที่เข้าใจกัน เพราะหมายถึงคนที่ตายไปแล้วทั่ว ๆ ไป และบุรพบิดรคือญาติร่วมสายโลหิตชั้นผู้ใหญ่ที่ตายไปก่อนแล้ว. คำนี้ในชั้นเดิมก็น่าจะใช้ในความหมายเป็นกลาง ๆ ทั่ว ๆ ไปอย่างนั้น และมักจะใช้ในเรื่องการทำบุญอุทิศให้ผู้ตายไปแล้ว คือกล่าวถึงผู้ตายไปแล้วว่า เปต ในพระสูตรหนึ่งได้กล่าวไว้โดยความว่า เปตชน *คือคนที่ตายไปแล้ว ไม่อาจจะรับส่วนกุศลได้ทุกคน เฉพาะผู้ไปเกิดเป็น*ปรทัตตูปชีวี *(ผู้มีปรกติอาศัยส่วนบุญที่คนอื่นให้เป็นอยู่) เท่านั้นจึงอาจได้รับ ในเมื่อได้ทราบและได้อนุโมทนากุศลที่ญาติในปัจจุบันได้ทำและอุทิศให้,* ในพระสูตรนั้นได้กล่าวว่า ไม่เป็นฐานะที่จะว่างจากญาติร่วมโลหิตซึ่งได้ไปเกิดเป็นปรทัตตูปชีวี. เพราะใช้ในถ้อยคำดั่งกล่าวบ่อย ๆ เมื่อได้ยินคำว่าเปรต ก็ทำให้นึกถึงผีจำพวกนั้นทันที. ซ้ำยังมีเรื่องกล่าวถึงเปตญาติ คือญาติผู้ตายไปแล้วของพระเจ้าพิมพิสาร ซึ่งไปเกิดเป็นผีจำพวกนี้ มาขอรับส่วนพระราชกุศลของพระเจ้าพิมพิสาร ก็ยิ่งทำให้ความเข้าใจเอียงไปถึงผีจำพวกนั้น, และแม้เป็นผีคนอื่น ไม่ใช่ผีญาติของตน เมื่ออยู่ในลักษณะเดียวกันก็เลยเรียกว่าเปรตด้วยกันทั้งหมด. เปรตคือคนที่ตายไปแล้ว (ยังไม่ได้กล่าวว่าตายไปเป็นอะไร) ก็เลยเปลี่ยนความหมายว่าตายไปเป็นเปรตกลายเป็นภูมิชั้นอีกชนิดหนึ่งของอบายหรือทุคต เรียกว่าปิตติวิสยะแปลกันว่า *วิสัย คือแดนหรือถิ่นฐานของเปรต.* แต่คำว่าปิตตินำจะ

แปลว่า*ของบิดา* [บิตฤ ในภาษาสันสกฤต มีคำเทียบในภาษาบาลี คือ เปตฺติก แปลว่า*ของบิดา*], คำนี้ก็มีความหมายเปลี่ยนแปลงไปจากในวงศ์ญาติจนหมายถึงเปรตทั่ว ๆ ไป

รูปร่างและชนิดของเปรต

ในเรื่องพระเจ้าพิมพิสารแห่งมคธรัฐ ทรงบำเพ็ญกุศลอุทิศแก่เปรตที่เคยเป็นญาติแต่ก่อนนั้น พระอาจารย์ได้แสดงรูปลักษณะของเปรตที่มายืนรับส่วนบุญที่ภายนอกฝาตำหนัก, เป็นต้นว่า เปรตเหล่านั้นเสวยผลของความริษยาและความตระหนี่ : บางพวกมีหนวดผมยาว มีหน้าดำ, บางพวกมีเส้นเอ็นหย่อน มีอวัยวะใหญ่น้อยห้อยย้อย ผอมโซหยาบและดำ, บางพวกยืนดำเกรียมเหมือนต้นตาลที่ถูกไฟป่าไหม้, บางพวกกระหายจนเป็นเปลวไฟในท้องแลบออกจากปาก บางพวกมีหลอดคอเล็กขนาดปลายรูเข็ม แต่มีท้องใหญ่อย่างภูเขา แม้จะได้ข้าวน้ำก็บริโภคไม่ได้ตามต้องการ ต้องรับแต่รสของความหิวกระหาย, บางพวกตะกรุมตะกรามดื่มเลือดหนอง และไขข้อเป็นต้นที่ไหลออกจากปากแผล ฝีและต่อมที่แตกของกันและกันหรือของสัตว์เหล่าอื่น ทั้งหมดล้วนมีรูปร่างพิกลน่าเกลียดน่ากลัว.

ในที่อื่น ได้กล่าวถึงเปรตมีรูปร่างวิปริตต่าง ๆ ได้รับทุกข์ทรมานในอาการต่าง ๆ กัน. สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา-

วชิรญาณวโรรส ได้ทรงประมวลชนิดเปรตไว้ ๔ ชนิด ในหนังสือธรรมวิจารณ์ คือ

๑. รูปร่างไม่สมประกอบ ซูบผอม อดโซ ดังกล่าวแล้ว.

๒. ร่างกายพิการ เช่นร่างกายเป็นอย่างของมนุษย์ แต่ศีรษะเป็นอย่างของสัตว์ดิรัจฉาน เช่นเป็นกาบ้าง เป็นสุกรบ้าง เป็นงูบ้าง.

๓. รูปร่างพิกล เสวยกัมมกรณ์อยู่ตามลำพังด้วยอำนาจบาปกรรม.

๔. รูปร่างอย่างมนุษย์ปรกติ แม้เป็นผู้สวยก็มี มีวิมานอยู่ แต่ในราตรีต้องออกวิมานไปเสวยกัมมกรณ์กว่าจะรุ่ง เรียกว่าเวมานิกเปต.

เรื่องเปรตเหล่านี้ มักเล่านิยายถึงคนทำบาปตายไปตกนรกแล้วพ้นจากนั้นมาเกิดเป็นเปรตก็มี.

ในลัทธิลามะของธิเบตตามหนังสือเล่มหนึ่งได้กล่าวถึงเรื่องเปรตว่า เป็นผีจำพวกอดหยากหิวกระหาย เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่ในโลกเป็นคนตระหนี่โลภจัด ไม่มีการสละบริจาค มีแต่มักได้ จึงมาเกิดเป็นเปรตมีปากไม่โตกว่ารูเข็ม หลอดคอไม่กว้างกว่าเส้นผม แม้จะพบอาหารและเครื่องดื่มมากมาย ก็ไม่อาจจะบริโภคให้เพียงพอแก่ความต้องการของร่างกายที่ใหญ่โต. และอาหารอะไร ๆ ที่บริโภคเข้าไปก็กลายเป็นของร้อนแผดเผาอยู่ในกระเพาะ. เปลี่ยนไปเป็นมีด เลื่อย และอาวุธอื่น ๆ ที่มแทงลำไส้หล่นลงไปยังภาคพื้น ทำให้เป็นบาดแผลเจ็บปวด พากัน

ร้องคร่ำครวญหาน้ำ หรือขอน้ำอยู่เนืองนิตย์, ความกระหายน้ำมีมาก ดังที่เขียนเป็นภาพมีเปลวเพลิงแลบออกมาจากปาก, และเมื่อพยายามที่จะจับต้องน้ำที่ได้ ก็กลายเป็นไฟขึ้น. และกล่าวว่า เปรตทั้งหมดมี ๓๖ ชนิด แบ่งเป็นหมู่ ๆ คือเป็นเปรตต่างศาสนาที่น่าสยะแสยง. เป็นเปรตพุทธศาสนิกที่น่าสยะแสยง. เป็นเปรตที่กิน ดื่ม น่าสยะแสยง. เพราะสิ่งที่กินดื่มเข้าไป กลายเป็นอาวุธต่าง ๆ. เป็นเปรตที่ไม่ถูกจำกัดที่อยู่ เที่ยวไปได้ในโลกมนุษย์. (อีกหมู่หนึ่ง น่าจะเป็นเปรตที่ถูกจำกัดที่อยู่ จึงรวมเป็น ๕ หมู่ ดังกล่าวในหนังสือนั้น). เปรตเหล่านี้มี ๓๖ ชนิด (ตามลัทธิลามะในหนังสือนั้น) คือ

๑. มีร่างกายแบน คือแบนอย่างใบไม้ นอนหงายได้อย่างเดียว (มีคำเรียกการนอนอย่างนี้ว่าเปตไสยา).

๒. มีปากเล็กเท่าเข็ม มีลำคอเล็ก แต่ท้องโต เพราะเมื่อมีชีวิตอยู่อยากแต่จะกินอย่างเดียว.

๓. กินสิ่งที่อาเจียนออกมาของผู้อื่น.

๔. กินอุจจาระ ปัสสาวะ เปรตจำพวกนี้เห็นวัจจกุฏิ (ส้วม) เป็นที่ปรุงอาหารที่ดีที่สุด (ผีกระสือกระมัง).

๕. กินหมอก เพราะเห็นหมอกปรากฏดุจอาหาร.

๖. เลี้ยงตัวด้วยน้ำที่เขาให้.

๗. มองเห็นยาก เพราะมีรูปละเอียด.

๘. เลี้ยงตัวด้วยเขละที่ผู้อื่นถ่มทิ้งไว้ (ผีกระโถนกระมัง).

๙. กินผมขน เพราะเห็นอยู่แต่เฉพาะผมขนเท่านั้น.

๑๐. ดูดเลือดของผู้อื่น.

๑๑. เลี้ยงตัวด้วยความคิดอันเป็นบาป อันชั่วร้ายของผู้อื่น เพราะเป็นความคิดที่อยู่ในระดับเดียวกันกับของตน.

๑๒. กินเนื้อของตนเอง.

๑๓. เลี้ยงตัวด้วยควันธูปที่เขาบูชา.

๑๔. ทำความไข้เจ็บ คือเป็นเหตุให้เกิดความไข้เจ็บ.

๑๕. สอดส่ายเพื่อจะรู้เห็นความลับที่เขาปกปิด เช่นเดียวกับพวกจารบุรุษ (ผีนักสืบกระมัง).

๑๖. หลบซ่อนอยู่ตามแผ่นดิน ไม่กล้าแสดงตัวในที่ประชุมชน.

๑๗. เป็นวิญญาณหรือผีเที่ยวทำเสียงรบกวนในที่ต่าง ๆ (แสดงเสียงหลอก).

๑๘. มีแปลวไฟออกมาจากข้างใน ไหม้ของกินของดื่มเสียหมดในเวลาที่เปิบเข้าปาก.

๑๙. ลักพาเด็กเพื่อกินเป็นอาหาร.

๒๐. อาศัยอยู่ในทะเล.

๒๑. ....

๒๒. ถือตะบองของยมราช คือองครักษ์ หรือผู้รับใช้ของยมราช.

๒๓. อดหยากทนทุกข์ทรมาน.

๒๔. กินเด็ก.

๒๕. กินอวัยวะภายในของสัตว์และคนอื่น เช่น ตับ ไต ไส้พุง (ผีปอบกระมัง).

๒๖. รักขสะ หรือรากษส มีร่างกายแข็งแรงน่ากลัว อยู่ตามป่าช้า มีซากศพเป็นอาหาร.

๒๗. กินควัน.

๒๘. อาศัยอยู่ในที่ลุ่มต่ำหรือที่น้ำขัง ที่ชื้นแฉะ ซึ่งไม่มีใครอาศัยอยู่.

๒๙. กินลม.

๓๐. เลี้ยงตัวด้วยเถ้าถ่านที่ได้ในที่ต่าง ๆ.

๓๑. กินสิ่งเป็นพิษ.

๓๒. อาศัยอยู่ในทะเลทราย.

๓๓. เลี้ยงตัวอยู่ด้วยเปลวไฟแลบที่มีในที่ต่าง ๆ.

๓๔. อาศัยอยู่บนต้นไม้

๓๕. อาศัยอยู่ตามข้างถนน.

๓๖. ฆ่าผู้อื่นเพื่อเข้าสิงอยู่ในร่างกายเขาแทน

เปรต ๓๖ ชนิดตามที่แบ่งไว้นี้ ดูคล้ายเที่ยวเก็บอมนุษย์หรือผีที่กล่าวถึงในที่ต่าง ๆ มารวมไว้เท่านั้น ไม่ใช่จัดตามหลักเกณฑ์ที่จะทำ

ให้ได้ความเข้าใจและมองเห็นว่าประมวลมาไว้ทั้งหมด แต่ก็หลายจำพวกที่ตรงกับคติ ในคัมภีร์ทางฝ่ายใต้ (หินยาน) เช่นชนิดที่ ๒๒ ว่า ผู้ถือตะบองของยมราชเป็นเปรตชนิดหนึ่ง ในอรรถกถาพาลบัณฑิตสูตร พระอาจารย์กล่าวว่า องค์ยมราชเองซึ่งเป็นเจ้าแห่งนรกเป็นเปรตชนิดหนึ่ง เรียกว่าเวมานิกเปรต (แปลว่าเปรตมีวิมานอยู่) ฉะนั้น พวกยมบุรุษ คือคนของยมราช ก็น่าจะเป็นเปรตชนิดหนึ่ง เช่นเดียวกัน.

ส่วนรากษส หรือรักขสะ นักเรียนบาลีในเมืองไทยแปลกันว่า ผีเสื้อน้ำ พระอาจารย์ทางฝ่ายเราอธิบายว่า หน้าขาว ท้องเขียว มือเท้าแดง เขี้ยวใหญ่ เท้าเก รูปพิกลน่ากลัว อาศัยอยู่ในน้ำ (ไม่ใช่ในป่าช้า) ไม่ได้กล่าวว่าเป็นเปรตชนิดหนึ่ง ส่วนทางมหายานเก็บมารวมเป็นเปรตชนิดหนึ่งด้วย.

วิบากกรรมของเปรต

ในไตรภูมิพระร่วงตอนเปรตภูมิ กล่าวถึงพวกเปรตมากมายหลายจำพวก มีถิ่นฐานอยู่รอบเมืองราชคฤห์ กลางสมุทร เหนือเขา กลางเขา ที่มีปราสาทอยู่ก็มี ที่มีพาหนะยวดยานเที่ยวไปในอากาศก็มี เมื่อเดือนแรมเป็นเปรต เดือนขึ้นเป็นเทพยดาหรือกลับกันก็มี แฝงต้นไม้ใหญ่อยู่ หรืออยู่บนที่ราบก็มี เป็นพวกผีเสื้อ ผีในต้นไม้ก็มี เป็นพวกผีปีศาจซ่อนตนอยู่ในแผ่นดินก็มี มีอายุยืนต่าง ๆ กัน ๑๐๐ ปี ๑,๐๐๐ ปี ตลอดถึงกัปกัลป์พุทธันดร ต้องทนอดหยากทุกข์ยากต่าง ๆ

ลางจำพวก อายุยืนเท่าไรก็ไม่ได้ข้าวสักเมล็ด น้ำสักหยาดเข้าปากเข้าคอ

ลางจำพวกตัวใหญ่ปากเล็กเท่ารูเข็ม

ลางจำพวกผอมนักหนา จะหาเลือดสักหยดก็ไม่ได้ หนังติดกระดูก ตากลวงลึก ผมยุ่งรุ่ยร่าย ไม่มีผ้าปกกาย เหม็นสาบ ร้องเพราะอยากอาหารนักหนา นอนสิ้นแรง ได้ยินเหมือนเสียงร้องเรียกให้มากินข้าวกินน้ำ ลุกล้มล้มลุกไปมา แต่ก็ไม่มีข้าวน้ำจะได้แต่ที่ไหน

เปรตเหล่านี้ เมื่อเป็นคนมักริษยาคนมี ดูแคลนคนยาก ทำกลเอาสินท่านมาเป็นสินตน ตระหนี่ไม่ให้ทาน เห็นเขาจะให้ก็ห้าม ฉ้อทรัพย์สินสงฆ์

ลางจำพวก มีตัวงามดังมหาพรหม งามดั่งทอง มีปากดั่งหมูอดหยากนักหนา เพราะเมื่อก่อนได้บวชเป็นชีมีศีลบริสุทธิ์ จึงงามดั่งทอง มีปากดั่งปากหมูเพราะประมาทครูบาอาจารย์เจ้ากูสงฆ์ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง ตัวงามดังทอง ปากเหม็นนักหนา หนอนเต็มปากบ่อนกินปากเจาะกินหน้าตา เพราะได้รักษาศีลเมื่อก่อนจึงมีตัวงามปากเหม็นหนอนบ่อนกินปาก เพราะได้ติเตียนยุยงสงฆ์ให้ผิดกัน

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิง (หรือชาย) มีตนเหม็นนักหนาแมลงวันตอมอยู่ทั่ว เจาะกินตน ผอมนักหนา หาเนื้อมิได้เลย เอ็นหนังพอกกระดูกอยู่ อดหยากนักหนา กินเนื้อลูกตนเอง เพราะเมื่อ

เป็นคนอยู่ หลอกให้ยาแท้งแก่หญิงมีครรภ์ และสบถว่า ถ้าให้ยาลูกตกก็ให้เป็นเปรตเหมือนอย่างนั้น

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิง (หรือชาย) อดหยากนักหนา เห็นข้าวน้ำหยิบมาก็เป็นก้อนอาจม เป็นเลือดเป็นหนอง เห็นผ้าเอามาห่มก็กลายเป็นแผ่นเหล็กแดงไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่ออยู่เป็นคนขึ้งเคียดด่าทอสามี (หรือภรรยา) ผู้บริจาคทาน ให้ไปกินข้าวน้ำที่กลายเป็นอาจมเลือดหนอง ให้ใช้ผ้าผ่อนที่กลายเป็นเหล็กแดง

จำพวกหนึ่ง ตนใหญ่สูงเพียงลำตาล ผมหยาบตัวเหม็น อดหยากไม่มีข้าวสักเมล็ด น้ำสักหยาดเข้าท้อง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนตระหนี่นัก ไม่มักทำบุญทาน ทั้งห้ามปรามผู้อื่นมิให้ทำ

จำพวกหนึ่ง สองมือกอบเอาข้าวลีบลุกเป็นไฟมาใส่บนหัวตัวเอง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนเอาข้าวลีบปนข้าวดีไปลวงขาย

จำพวกหนึ่ง เอาฆ้อนเหล็กแดงตีหัวตนเอง เพราะเมื่อกำเนิดก่อนได้ตีศีรษะพ่อแม่ด้วยมือไม้หรือด้วยเชือก

จำพวกหนึ่งอดหยาก ครั้นกินข้าวน้ำที่เห็นว่ามีรสอร่อย ก็กลายเป็นอาจมเน่าเป็นหนอนเหม็น เพราะเหตุที่เมื่อกำเนิดก่อนได้สบถให้เป็นดั่งนั้น เพื่อพรางว่าไม่มีข้าวน้ำที่จะบริจาค

จำพวกหนึ่ง เป็นหญิงมีเล็บมือใหญ่ยาวและคมดั่งมีดคมกริบขูดเนื้อหนังของตัวเองกิน เพราะลักเนื้อของผู้อื่นแล้วปฏิเสธ ด้วยสบถให้ไปเป็นอย่างนั้น

จำพวกหนึ่ง กลางวันถูกยิงแทงตีด่า มีสุนัขใหญ่ไล่ขบกัดกินเนื้อ กลางคืนเป็นเทพยดา เสวยทิพยสมบัติ เพราะเมื่อกำเนิดก่อน กลางวันเข้าป่าล่าเนื้อ กลางคืนจำศีล

จำพวกหนึ่ง มีวิมานดั่งเทพยดา แต่อดหยากนักหนา เอามือคมกริบขูดเนื้อหนังของตนออกมากิน เพราะเมื่อกำเนิดก่อนเป็นนายเมืองบังคับความราษฎร มักกินสินจ้าง ที่ชอบว่าผิด ที่ผิดว่าชอบ จึงสนองให้ขูดเนื้อหนังของตนกิน แต่เพราะได้จำศีลจึงมีวิมานอยู่

จำพวกหนึ่ง กินเสลดอาเจียรน้ำลายเหงื่อไคล น้ำเน่าน้ำหนองและของเหม็นอื่น ๆ เพราะเมื่อกำเนิดก่อนให้ของเดนของเสียแก่พระสงฆ์ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง กินน้ำหนองและซากสุนัขเน่า เพราะเหตุที่เมื่อชาติก่อนนำเนื้อต้องห้ามมาอำพรางให้พระสงฆ์ฉัน

จำพวกหนึ่ง เปลวไฟพุ่งออกแต่อก ลิ้นปากลามไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่อชาติก่อนได้ด่าสบประมาทกล่าวมุสาวาทต่อพระสงฆ์ และผู้เฒ่าผู้แก่ผู้มีศีล

จำพวกหนึ่ง อยากน้ำดั่งใจจะขาด เห็นน้ำใสเอามือกอบมากิน น้ำก็กลายเป็นไฟไหม้ทั้งตัว เพราะเมื่อชาติก่อนข่มเหงคนเข็ญใจ ไม่มีกรุณาปรานี เห็นของท่านก็ใคร่จะได้ เห็นสินท่านก็ใคร่จะเบียดบังเอา ใส่ความผิดท่าน

จำพวกหนึ่ง มีตัวเปื่อยเน่า ผอมหลังขดมือเน่า เท้าเปื่อย เอาไฟมาครอกตัวเอง กลิ้งอยู่ดั่งขอนไม้ เพราะเมื่อชาติก่อนครอกเผาป่า (ทำลายไม้ ทำลายสัตว์ป่า)

จำพวกหนึ่ง มีตนใหญ่เท่าภูเขา มีเส้นขนรียาวเสียบแหลม เล็บตีนเล็บมือใหญ่คมกริบดั่งมีดหอกดาบ เล็บและขนกระทบกันดังลั่น ลุกเป็นไฟไหม้ทั้งตัว บาดตัวดั่งขวานฟ้าผ่า เพราะเมื่อชาติก่อน เป็นนายเมืองแต่งความมิชอบธรรมเห็นแก่สินจ้าง ไม่เป็นกลาง ที่ชอบว่าผิด ที่ผิดว่าชอบ

เปรตจำพวกต่าง ๆ ในไตรภูมิพระร่วง ดูรายชื่อคัมภีร์ที่ค้นมาเรียบเรียงก็เห็นได้ว่า เก็บจากคัมภีร์สายเถรวาท หรือพระพุทธศาสนานิกายสายใต้ แสดงลักษณะทรมานต่าง ๆ และแสดงกรรมที่กระทำในชาติก่อนด้วย แต่ของบางจำพวกดูก็ไม่ค่อยเหมาะสม พระอาจารย์น่าจะเก็บเปรตมาจากที่ต่าง ๆ แลแสดงกรรมกำกับไว้ แต่ก็มีลักษณะเป็นเปรตมากกว่าเปรตทางสายธิเบต เพราะทางนิกายสายใต้นี้มีลักษณะตรงกันอยู่อย่างหนึ่งว่า ทนทุกข์ทรมานด้วยตนเอง ตนเองเป็นผู้หิวกระหาย ถูกไฟไหม้ ถูกสัตว์บ่อนกัดกินเป็นต้น มิได้เที่ยวไปทำร้ายใคร ส่วนเปรตทางนิกายสายเหนือมีลักษณะเป็นปีศาจ หรือผีที่เที่ยวไปทำร้ายคนหรือสัตว์ดิรัจฉานอื่น ๆ ด้วย แต่ทั้งสองสายก็มีลักษณะตรงกันอยู่ข้อหนึ่งว่า *เปรตต่างจากสัตว์นรก นรกนั้นเป็นสถานทรมานที่มีอยู่*

ส่วนหนึ่ง เทียบอย่างคุกตะราง สัตว์นรกรวมอยู่ในคุกนรกนั้น ส่วนเปรตอยู่ในที่ต่าง ๆ บนโลก เป็นที่จำกัดบ้าง ไม่จำกัดบ้าง เป็นพวกมีร่างกายพิกลพิการอดหยากยากแค้น ทนทุกข์ทรมานในลักษณะต่าง ๆ เทียบด้วยคนอดหยากยากแค้นไม่สมประกอบพิกลพิการมีที่อยู่เป็นหลักเป็นแหล่งในที่ต่าง ๆ หรือเที่ยวเร่ร่อนไป ไม่มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง

การทำบุญอุทิศกุศลให้

เรื่องผีบุพบิดรและวิธีทำทักษิณา คือทำบุญอุทิศให้ ได้มีแสดงไว้แล้วในลัทธิพราหมณ์ ก่อนแต่พระพุทธศาสนาได้มาบังเกิดขึ้น ดั่งที่ได้กล่าวมาแล้ว. คิดดูถึงจิตใจของคนที่เป็นญาติกัน เมื่อเชื่อว่าญาติที่ตายไปแล้วของตนไปเกิดตกทุกข์ได้ยาก ก็ย่อมจะมีความสงสารและคิดช่วยด้วยประกอบพิธีตามที่เชื่อถือ จึงเกิดพิธี "ศราทธพรต" (วัตรวิธีตามที่เชื่อ) ขึ้น. เมื่อพระพุทธศาสนาได้บังเกิดขึ้น พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงบุพเปตพลีในพระพุทธศาสนา แต่ในชั้นหลังได้แยกออกเป็น ๒ สาย คือมหายานและเถรวาท ฝ่ายเถรวาทได้นับถือพระพุทธวจนะ ที่พระเถระทั้งหลายมีพระมหากัสสปเป็นประธาน ได้ทำสังคายนาไว้ (ครั้งที่หนึ่ง) และได้รักษาสืบต่อมาจนถึงได้จารึกเป็นตัวอักษรในลังกา การแสดงพระพุทธศาสนาของสายนี้ ตลอดจนการอ้างว่า พระพุทธเจ้าตรัสอย่างนั้นตรัสอย่างนี้ ก็อ้างจากพระไตรปิฎก

ซึ่งได้จดจารึกตั้งแต่ครั้งนั้น และคัดลอกสืบกันมา. ส่วนฝ่ายมหายานได้มีแสดงผิดแผกออกไป ดังเช่นเปรตประเภทต่าง ๆ ที่อ้างมาแล้ว แม้วิธีช่วยก็เช่นเดียวกัน. ดังในหนังสือเล่มหนึ่ง ได้กล่าวถึงเรื่องพระโมคคัลลานะไปช่วยมารดา มีความว่า

สมัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ใกล้กรุงสาวัตถี ครั้งนั้น พระโมคคัลลานะซึ่งเป็นพระอัครสาวกเบื้องขวา (ได้ทราบว่าทางจีนถือเบื้องซ้ายเป็นสำคัญ เบื้องขวาเป็นรอง ทางธิเบตจะถือเช่นเดียวกันกระมัง) ได้คิดจะช่วยมารดาบิดาผู้ละไปแล้ว จึงตรวจดูไปทั่วโลกว่า ท่านทั้งสองนั้นไปอยู่ที่ไหน ก็ได้เห็นมารดาไปเกิดอยู่ในเปตโลก ไม่มีความสุขปราศจากอาหารและน้ำดื่ม มีร่างกายผ่ายผอมเหลือแต่หนังหุ้มกระดูก มีความสงสารเป็นอย่างยิ่ง จึงได้ไปหามารดา ได้ยื่นบาตรที่เต็มด้วยข้าวให้ มารดาของท่านรับบาตรมาถือไว้ในมือซ้าย พยายามที่จะหยิบข้าวเปิบเข้าปากด้วยมือขวา แต่ก่อนที่จะถึงริมฝีปาก ข้าวก็กลายเป็นเถ้าถ่านไฟ นางไม่อาจที่จะบริโภคได้ เมื่อได้เห็นเช่นนี้ พระโมคคัลลานะก็มีความสังเวชสลดใจ ได้กลับไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ ที่ประทับ กราบทูลเรื่องที่เกิดขึ้นและรอฟังคำสั่งสอนของพระองค์ พระบรมครูได้ตรัสว่า บาปที่ผูกมัดมารดาของพระโมคคัลลานะไปสู่ฐานะที่ไม่เป็นสุขนี้เป็นบาปหนัก พระโมคคัลลานะหรือใครในโลก หรือเทวโลกทั้งหมดไม่อาจจะช่วยให้หลุดพ้นได้ด้วยลำพังกำลังของตนเอง แต่ความหลุดพ้นอาจจะมีได้โดยสงฆ์

คือภิกษุในสิบทิศมาประชุมกัน ด้วยกำลังทางจิตใจของสงฆ์ดั่งกล่าว ความหลุดพ้นจึงอาจมีได้ จึงทรงแนะนำวิธีจะช่วยให้พ้นจากความทุกข์นี้และความทุกข์ที่คล้ายกันทั้งหมด คือในวันที่ ๑๕ ของเดือนที่ ๗ ภิกษุในสิบทิศมาประชุมรวมกัน แล้วก็พึงถวายทานเพื่อที่จะช่วยบุพชนด้วยวิธีนี้ บุพชนทั้งหลายจะหลุดพ้นจากความทุกข์ และเกิดขึ้นทันทีในภูมิที่มีสุขในสวรรค์ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสสอนคำที่จะสวดในขณะที่มีการถวายทาน ซึ่งจะให้บังเกิดคุณอย่างแน่นอน. พระโมคคัลลานะมีความชื่นชมยินดี และด้วยวิธีที่ทรงสอนนี้ก็ได้ช่วยมารดาให้พ้นจากความทุกข์ได้.

อีกเรื่องหนึ่ง เล่าถึงพระพุทธเจ้าเสด็จไปโปรดนางพญาเปรตมีความว่า

นางพญาเปรตมีนามว่า **หาริติ** ปากเป็นไฟ มีลูกถึง ๕๐๐ นางเที่ยวจับเด็กที่มีชีวิตมาเลี้ยงพวกลูกของนาง. พระพุทธเจ้าผู้ทรงพระมหากรุณาได้เสด็จมายังที่พำนักของนาง ได้ทรงซ่อนบุตรคนเล็กสุดที่รักของนางชื่อ **บิ่งคละ** ไว้ในบาตรของพระองค์ เมื่อนางกลับมาไม่พบบุตรก็มีความเศร้าโศก และได้ทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงช่วยติดตามนำกลับมา พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงให้นางทราบว่า บิ่งคละ ของนางอยู่ในบาตรของพระองค์ นางและพวกบริวารได้ช่วยกันพยายามที่จะนำบิ่งคละออกมาจากบาตร แต่ไม่สำเร็จ จึงได้ทูลขอให้พระพุทธเจ้าทรงช่วยอีก พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า นางเที่ยวกินเด็กที่เป็นบุตร

ของมนุษย์ ซึ่งมีบุตรกันคนละสองสามคนเท่านั้น ส่วนนางมีลูกถึง ๕๐๐ คน ถึงอย่างนั้นก็ยังเศร้าโศกเพราะเสียลูกไปเพียงคนเดียว นางพญาเปรตกราบทูลว่า บุตรคนนี้เป็นสุดที่รัก และได้ถวายปฏิญญาว่า จักไม่กินเด็กมนุษย์อีกต่อไป พระพุทธเจ้าได้ทรงคืนปิงคละให้แก่นาง นางได้ถึงสรณะ ๓ และสมาทานศีล ๕. เรื่องนี้อ้างว่ามีในรตนะกูฏสูตร และทางลัทธิลามะได้กล่าวต่อไปว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงสัญญาว่า ในอนาคตภิกษุในพระพุทธศาสนาทั้งหมด จักให้ข้าวประจำวันกำมือหนึ่ง ๆ แก่นาง.

ทั้งสองเรื่องนี้ เล่าแทรกเข้ามาเพื่อให้เป็นเรื่องแปลกหู เรื่องแรกก็พอเป็นเรื่องเปรตได้ ส่วนเรื่องหลังเป็นเรื่องยักษิณีมากกว่า แต่วิธีช่วยในเรื่องที่หนึ่ง และตามที่ลัทธิลามะเพิ่มเติมไว้ท้ายเรื่องที่สองก็มีเค้าเป็นพิธีทักษิณา แต่ก็ไม่ตรงกับวิธีบำเพ็ญทักษิณา ตามที่ได้กล่าวไว้แล้วในตอนที่ว่าด้วยพรรษาที่ ๒-๓

ภูมิอสุรกาย

อบายภูมิอีกประเภทหนึ่ง คือ อสุรกาย แปลว่า หมู่อสุระ หรือกายที่มิใช่ของสุระ คำว่า อสุระ หรือ อสูร ไทยเรามักเข้าใจว่า ได้แก่พวกยักษ์ตามเรื่องรามเกียรติหรือในเรื่องอื่น ซึ่งมีลักษณะดุร้ายกินคน และไม่ใช่คน ดังที่เรียกว่า อมนุษย์ แต่ตามฎีกาอภิธรรมท่านอธิบายว่า อสุระมี ๒ จำพวก คืออสุรเปรต และอสุระที่เป็นข้าศึกของเทพ และท่านแปลคำว่าอสุระไว้ ๒ อย่าง คือมิใช่สุระอัน

หมายถึงเทพ ได้แก่ไม่ใช่เทพ คำว่า สุระ ท่านแปลว่า เล่น หมายถึงเสวยสุข พวกเทวดาเสวยสุขด้วยทิพยสมบัติ จึงเรียกว่าสุระ อสุระมีภาวะตรงกันข้าม คือเสวยทุกข์ เท่ากับเป็นเปรตชนิดหนึ่งจึงเรียกว่าอสุรเปรต, อีกจำพวกหนึ่ง ไม่ได้หมายถึงอสุระที่เสวยทุกข์อย่างนั้นแต่หมายถึงจำพวกที่เป็นข้าศึกของเทพ เดิมเกิดอยู่ในชั้นดาวดึงส์ เมื่อพวกเทพเกิดขึ้นก็ถูกกำจัดตกสมุทรลงไป ต้องตั้งถิ่นฐานอยู่ใหม่ในที่ต่ำต้อย ได้ทำสงครามกับพวกเทพหลายครั้ง ผลัดกันแพ้ผลัดกันชนะจำพวกนี้มีถิ่นฐานที่อยู่เสวยทิพย์สมบัติเหมือนกัน แต่ด้อยกว่าพวกเทวดาและไม่ยอมเป็นบริษัทบริวารของเทวดา จึงเรียกว่าอสุระเหมือนกัน แปลว่ามิใช่สุระหรือเทพ มีความหมายว่ามิใช่พวกเทพเท่านั้นในอบายภูมินี้ท่านแสดงว่า หมายถึงพวกอสุรเปรตจำพวกเดียว น่าจะมุ่งให้มีความหมายเฉพาะดั่งกล่าว จึงไม่เรียกว่าอสุระเฉย ๆ แต่เรียกว่าอสุรกาย อาจแปลว่ามีกายไม่เหมือนอย่างสุระหรือเทพ หมายถึงพวกผียักษ์เลว ๆ ที่หลอกคนเข้า (สิง) คนก็ได้

ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า อสุรกายมี ๒ คือ กาลกญฺชกาสุรกาย และทิพอสุรกาย ประเภทแรกบางจำพวกมีตัวผอมนักหนาดั่งใบไม้แห้ง ไม่มีเนื้อเลือดเลย มีลักษณะพิกลพิการมากมาย ไม่มีความสุข ยากเย็นเข็ญใจนักหนา บางจำพวกมีรูปร่างต่าง ๆ กัน แต่ก็พิกลพิการต่าง ๆ กัน จำพวกนี้ก็ดูจะตรงกับอสุรเปรตที่นับเข้าในอบายภูมิดั่งกล่าวแล้ว ส่วนพวกทิพอสุรกายในไตรภูมิพระร่วงพรรณนาไว้มาก

ตลอดจนถึงพวกที่เป็นข้าศึกของเทพ.

รวมอบายภูมิ ๔ คือ ๑. นิรยะ (นรก) ๒. ติรัจฉานโยนิ (กำเนิดดิรัจฉาน) ๓. ปิตติวิสยะ (แดนเปรต) ๔. อสุรกาย (กายอสุระ) เป็นทุคติ (คติที่ชั่วเลว) อกุศลกรรมนำให้เกิดในทุคติเหล่านี้ กำเนิดดิรัจฉานเห็นกันอยู่ด้วยตา ส่วนอีก ๓ ภูมิจะมีจริงหรือไม่เพียงไร ในพระพุทธศาสนาชั้นบาลีโดยมากแสดงแต่ชื่อ ในชั้นอรรถกถาลงไปมีแสดงโดยละเอียด อาจอธิบายตามความเชื่อเก่า (ของพราหมณ์) หรืออาจปรับปรุงขึ้นให้มีความกลมกลืนกับแนวพระพุทธศาสนา แต่บางเรื่องยิ่งอธิบายมากไปก็ยิ่งทำให้ไม่น่าเชื่อ สู้คงไว้แต่ชื่อหรือมีคำอธิบายย่อ ๆ ให้มีความกว้างไม่ได้ เพราะชื่ออบายภูมิเหล่านี้ล้วนส่องคติที่ไม่ดีทั้งนั้น ทั้งคำและความ, จึงอาจสรุปได้ว่าทางพระพุทธศาสนาแสดงอบายภูมิ ๔ ว่าเป็นผลของอกุศลกรรมดังที่ปรากฏอยู่ในพระสูตรต่าง ๆ ใช้ชื่อเก่าซึ่งคนเข้าใจกันอยู่แล้วในความหมายรวม ๆ ว่าเป็นคติที่ไม่ดี แต่โดยมากมิได้รับรองอธิบายเก่า ๆ ของชื่อเหล่านั้น เลือกรับรองหรืออธิบายใหม่ตามหลักพระพุทธศาสนา หรืออ้างแต่ชื่อขึ้นมา ปล่อยให้คำและความของชื่อนั้น ๆ อธิบายตัวเอง เพราะคนก็เข้าใจได้ทันทีแล้วว่าไม่ดียิ่งอธิบายก็ยิ่งเข้าใจช้า หรือไม่เข้าใจ เพราะพระพุทธศาสนามุ่งอธิบายปฏิบัติธรรมแก่คนพึ่งในปัจจุบัน อ้างถึงอบายภูมิก็เพื่อให้คนละกรรมชั่วในเวลาเดี๋ยวนี้. การละกรรมชั่วจึงเป็นข้อสำคัญ ไม่ต้อง

เสียเวลาเถียงกันว่านรกมีจริงหรือไม่มีจริง นึกดูว่า ควมชั่วในตนมีจริงหรือไม่มีจริงดีกว่า ถ้าพบว่ามีจริงก็ควรเข้าใจว่านี่แหละอบายภูมิ และพยายามละเสียไม่ทำอีกต่อไป

มนุษยภูมิ

จะกล่าวถึงมนุษยภูมิต่อไป ตามความคิดเก่าแก่ จักรวาลคือโลกนี้มีเขาสิเนรุเป็นแกนกลาง มีภูเขาล้อมรอบเป็น ๗ ชั้น เรียกว่าสัตตปริภัณฑบรรพต มีมหาสมุทรคั่นในระหว่าง ๗ มหาสมุทร เรียกว่าสีทันดรมหาสมุทรทั้ง ๗ ถัดออกไปก็มีมหาสมุทรโดยรอบ มีทวีปใหญ่ทั้ง ๔ อยู่ใน ๔ ทิศ แต่ละทวีปใหญ่มีทวีปเล็กเป็นบริวารอีกเป็นจำนวนมาก ดูเหมือนอย่างมีการวางแผนผังไว้อย่างเป็นระเบียบ อบายภูมิทั้ง ๔ อยู่ภายใต้โลกนี้เองบ้าง อยู่บนพื้นโลกบ้าง (เว้นแต่โลกันตริกนรกซึ่งอยู่ระหว่างจักรวาล แต่ก็มีกล่าวว่าสัตว์นรกจำพวกนี้เกาะขอบจักรวาลอยู่ก็มี) อบายภูมิจำพวกเปรตและอสุรกาย แม้จะอาศัยอยู่บนพื้นโลก แต่ก็เป็น อทิสสมานกาย แปลว่า *มีกายไม่ปรากฏแก่ตามนุษย์* ส่วนจำพวกสัตว์ดิรัจฉานนานาชนิดเห็นกันอยู่โดยทั่วไปแล้ว พวกมนุษย์นั้นอาศัยอยู่ในทวีปทั้ง ๔ และทวีปเล็กทั้งหลาย แต่ที่เห็นกันแน่นอนคือชาวชมพูทวีปซึ่งเป็นต้นตำราภูมิศาสตร์โลกดังกล่าวเอง ส่วนมนุษย์ในทวีปอื่นน่าจะเป็นมนุษย์ในความนึกคิดหรือญาณปัญญาของผู้เป็นต้นตำรา จะเห็นได้ชัดดังที่พรรณนาถึงในอุตรกุรุทวีป

เรื่องจักรวาลโลกนี้ได้กล่าวมาแล้วตลอดถึงกำเนิดมนุษย์ตามความคิดเก่าแก่ซึ่งติดเข้ามาใน อัคคัญญสูตร ในพระพุทธศาสนา ฉะนั้นในที่นี้จะกล่าวถึงป่าหิมพานต์ซึ่งเป็นป่าใหญ่ในชมพูทวี เรียกว่าหิมวันตประเทศก็มี คนไทยเราคุ้นต่อคำนี้มาเป็นเวลาช้านาน ในเวสสันดรชาดกหรือมหาชาติได้มีกล่าวถึงใน ๒ กัณฑ์ คือกัณฑ์หิมพานต์และวนปเวส

ป่าหิมพานต์

ป่าหิมพานต์ตั้งอยู่ในชมพูทวีป คือในด้านเหนือของอินเดีย มีภูเขาใหญ่ที่มีชื่อเสียงชื่อว่า **หิมวันตบรรพต** แปลว่า *ภูเขามีหิมะ* จะตรงกับชื่อที่เรียกในบัดนี้ว่าภูเขาหิมาลัย ในอรรถกถาพรรณนาไว้ว่า ชมภูทวีปนี้เป็นมหาสมุทร ๔ ส่วน เป็นแผ่นดินมนุษย์อยู่ ๓ ส่วน เป็นป่าหิมพานต์หรือบริเวณหิมวันตบรรพต ๓ ส่วน รวมเป็น ๑๐ ส่วน ในเขตหิมวันต์นั้นมีสระใหญ่ ๗ คือ ๑. อโนตัตตะ (อโนดาต) ๒. กัณฑมุณฑะ ๓. รถกาพะ ๔. ฉันทันตะ ๕. กุนาละ ๖. มันทากินิ ๗. สีหัปปาตะ สระอโนดาตมีภูเขาทั้ง ๕ แวดล้อม คือ ๑. สุทัสสนกูฏ ๒. จิตตกูฏ ๓. กาฬกูฏ ๔. คันธมาทนกูฏ ๕. เกลาสกูฏ.

สุทัสสนกูฏ ล้วนแล้วไปด้วยทอง โค้งเป็นวง ภายในมีสัณฐานเหมือนปากกายื่นออกไปคลุมสระอโนดาต *จิตตกูฏ* ล้วนแล้วไปด้วย

กาฬกูฏ ล้วนแล้วไปด้วยหินเขียวดั่งดอกอัญชัญ *คันธมาทนกูฏ* ล้วนแล้วไปด้วยสานุ ภายในมีสีดั่งถั่ว (สานุ แปลว่า ที่มีพื้นเสมอ บางแห่งให้คำแปลว่าป่าไม้ สำหรับในที่นี้บางท่านแปลเป็น มสารคัลละ แก้วลาย) อบอวลไปด้วยกลิ่นทั้ง ๑๐ คือ กลิ่นราก กลิ่นแก่น กลิ่นกระพี้ กลิ่นใบ กลิ่นเปลือก กลิ่นกระเทาะเปลือก กลิ่นรส กลิ่นดอก กลิ่นผล และกลิ่นลำต้น หนาแน่นไปด้วยโอสถนานัปการ *เกลาสกูฏ* ล้วนแล้วไปด้วยเงิน เมื่อฝนตกเป็นแม่น้ำไหลรวมเข้าไปสู่สระอโนดาต และเพราะภูเขาเหล่านี้แวดล้อมชโงกเงื้อมอยู่โดยรอบ แสงจันทร์และอาทิตย์ไม่ส่องลงไปต้องสระอโนดาตโดยตรง จึงเกิดชื่อว่า **อโนตัตตะ** (ไม่ถูกแสงส่องให้ร้อน).

สระอโนดาตนี้มีท่าสำหรับลงอาบของพระพุทธะ พระปัจเจกพุทธะ และผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย และมีท่าสำหรับลงเล่นน้ำของพวกเทพและยักษ์เป็นต้น และที่ด้านข้างทั้ง ๔ ด้าน มีมุข คือปากของแม่น้ำ ๔ สายไหลออกไป ชื่อว่า สีหมุข (ปากสีหะ) หัตถีมุข (ปากช้าง) อัสสมุข (ปากม้า) อุสภมุข (ปากโคผู้).

ที่ฝั่งแม่น้ำที่ไหลออกทางสีหมุข มีสีหะอาศัยอยู่มากกว่าสัตว์อื่น ที่ฝั่งแม่น้ำที่ไหลออกทางหัตถีมุข อัสสมุข และอุสภมุข ก็มีช้าง ม้า และโค อาศัยอยู่มากกว่าสัตว์อื่น แม่น้ำที่ไหลออกทางทิศตะวันออกไหลผ่านป่าหิมพานต์ด้านทิศตะวันออกและทิศเหนือไปสู่มหาสมุทร ไม่

ผ่านถิ่นมนุษย์ แม่น้ำที่ไหลออกทางทิศตะวันตกและทิศเหนือไหลผ่านป่าหิมพานต์ด้านทิศตะวันตกและทิศเหนือไปสู่มหาสมุทร ไม่ผ่านถิ่นมนุษย์เช่นเดียวกัน.

ส่วนแม่น้ำที่ไหลออกทางด้านทิศใต้ (อินเดียอยู่ทางใต้) ไหลเวียนขวาสระอโนดาต (แม่น้ำที่กล่าวมาแล้วก็ว่าไหลเวียนขวาสระอโนดาตก่อนเหมือนกัน แต่เฉพาะแม่น้ำสายนี้เรียกชื่อตอนนี้ว่า **อาวัตตคงคา** แปลว่า *คงคาเวียน*) แล้วไหลไปตามหลังแผ่นหิน ตรงไปทางทิศเหนือ (ตอนนี้เรียกว่า **กัณหคงคา** แปลว่า *คงคาดำ*) จนไปกระทบภูเขาพุ่งเป็นท่อน้ำขึ้นไปบนอากาศ (ตอนนี้เรียกว่า **อากาสคงคา** แปลว่า *คงคาในอากาศ*) แล้วตกลงไปในอ่างหินชื่อว่า **ติยัคคฬะ** เกิดเป็นสระใหญ่ (ตอนนี้เรียกว่า **ติยัคคฬโบกขรณี**) น้ำพังฝั่งของสระโบกขรณีนั้นเซาะหินลึกเข้าไป (ตอนนี้เรียกว่า **พหลคงคา** แปลว่า *คงคาหนา*) แล้วเซาะดินเป็นอุโมงค์ต่อไป (ตอนนี้เรียกว่า **อุมมังคคงคา** แปลว่า *คงคาในอุโมงค์* คือแม่น้ำไหลใต้ดิน) จนไปกระทบภูเขาขวาง (ติรัจฉานบรรพต) ชื่อว่า **วิชฌะ** จึงแยกออกเป็นปัญจธารา คือธารน้ำ ๕ สาย เช่นกับนิ้วมือ ๕ นิ้ว *ปัญจธารา* เหล่านี้ไหลไปยังแดนมนุษย์เป็นแม่น้ำ ๕ สาย คือ คงคา ยมุนา อจิรวดี สรภู มหี ในชมพูทวีปหรืออินเดียในปัจจุบัน.

ในไตรภูมิพระร่วงเก็บเรื่องป่าหิมพานต์จากหนังสือต่าง ๆ มารวมไว้จนดูเป็นป่าที่สลับซับซ้อนยิ่งนัก จะเลือกนำมากล่าวโดยสรุปดั่ง

ต่อไปนี้ เขาหิมพานต์สูงใหญ่มากมาย มียอดมาก ดังที่กล่าวไว้ว่า สูง ๕๐ โยชน์ ใหญ่ ๒๕๐๐ โยชน์ มียอด ๘๔๐๐ ยอด ที่เชิงเขาหิมพานต์นั้นมีไม้หว้า (ชมพู) ใหญ่ ที่ฝั่งน้ำสีทานทีเป็นที่เกิดทองคำ อันเรียกว่าทองชมพูนท (ไทยเราเรียกชมพูนุท ในที่อื่นกล่าวว่าบ่อทองเกิดขึ้นในที่ผลหว้าตกที่ฝั่งทั้งสองของแม่น้ำทั้งหลายที่ไหลผ่านต้นหว้าใหญ่ไปจึงเรียกชื่อว่า **ชมพูนท** แปลว่า *เกิดที่ฝั่งแม่น้ำต้นหว้า*) ต่อจากป่าไม้หว้านั้นไปเป็นป่ามะขามป้อม ถัดไปก็มีแม่น้ำ ๗ มีป่าไม้หว้า แล้วจึงถึงป่าไม้นารีผล (ออกผลมีรูปเหมือนนารีอายุ ๑๖ ปี) เรื่อยไปทางตะวันออกจนถึงมหาสมุทร ส่วนทางตะวันตกไปถึงแม่น้ำใหญ่ ๗ นั้น ถัดไปเป็นป่ามีชื่อทั้ง ๖ เป็นที่อยู่ของพวกนักธรรม ถัดป่านั้นไปยังมีป่าไม้มะขวิด

ในไตรภูมิพระร่วงได้พรรณนาถึงแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๗ คือสระทั้ง ๗ มีสระอโนดาตเป็นต้น ได้พรรณนาถึงภูเขา ๕ ลูก ที่ล้อมรอบสระอโนดาต **เขาคันธมาทน์** มีถ้ำเป็นที่อยู่ของพระปัจเจกโพธิ เวลากลางคืนเดือนดับมีแสงดั่งถ่านเพลิง เมื่อเดือนเพ็ญยิ่งสว่างดั่งไฟไหม้ป่า ริมนอกสระทั้ง ๗ มีบัวนานาชนิด ถัดไปมีป่าข้าวสาลีขาว ข้าวสาลีแดง ถัดไปมีป่าแตงชะแล ป่าน้ำเต้า ป่าแตงมิง ป่าอ้อย ป่ากล้วย ป่าขนุน ป่ามะม่วง ป่ามะขวิด โดยลำดับ. สระฉัททันตะ ก็มีภูเขาล้อมรอบ ๗ ล้วนแล้วด้วยทองแก้วหินเขียวดั่งดอกอัญชัญ ผลึกรัตนะชาติหิงคุ แก้วมรกต ตระกูลช้างฉัททันต์เกิดอยู่ในที่นั้น ริมนอกสระ

ฉัททันต์นั้นมีป่าผักตบ ป่าบัวนานาชนิด ป่าจงกลณี และป่าบัวชนิดอื่น ๆ รอบนอกก็เป็นผักตบอีก มีข้าวสาลี มีหมู่ไม้ใหญ่ มีป่าถั่ว ป่าฟักแฟงแตงเต้า ป่าอ้อย ป่ากล้วย ป่าไม้รัง ป่าไม้ขนุน ป่ามะขาม ป่ามะขวิด ป่าไม้หลายพันธุ์ หลายเหล่า มีภูเขา ๗ ล้อมรอบเป็นชั้นสอง ในเขาไกรลาส (เกลาส) มีเมืองกินนรกินนรี เขาจิตรกูฏ มีคูหาทองเป็นที่อยู่ของสุวรรณหงส์ทั้งหลาย

ในหนังสืออื่น ๆ พรรณนาถึงสัตว์วิเศษในป่าหิมพานต์อีกหลายชนิด ภาพป่าหิมพานต์ประกอบด้วยภูเขาและต้นไม้ นักสิทธิ์ วิทยาธร และสัตว์ต่าง ๆ มีเขียนไว้ในพระวิหารวัดสุทัศนเทพวราราม เป็นจิตรกรรมที่น่าดู แสดงความคิดและศิลปอันวิจิตร

ในเวสสันดรชาดก แสดงระยะทางเสด็จของพระเวสสันดรจากนครเชตุดรแห่งรัฐสีพี ดั่งต่อไปนี้ จากนครเชตุดรถึงภูเขาสุวรรณคิริตาละ ๕ โยชน์ จากภูเขานั้นถึงแม่น้ำโกนติมาลา ๕ โยชน์ จากแม่น้ำนั้นถึงหมู่บ้านพราหมณ์ตุณณวิธนาลิทัณฑะ ๕ โยชน์ จากหมู่บ้านพราหมณ์นั้นถึงมาตุลนครในรัฐเจตะ ๑๐ โยชน์ รวมระยะทางจากกรุงเชตุดรถึงรัฐนั้นเป็น ๓๐ โยชน์ พระยาเจตราชทั้งหลายเสด็จไปส่งพระเวสสันดรจากมาตุลนครเป็นระยะทาง ๑๕ โยชน์ แล้วทรงบอกหนทางที่จะเสด็จต่อไปอีก ๑๕ โยชน์ ผ่านที่ต่าง ๆ ดั่งต่อไปนี้ เขาคันธมาทน์วิบูลบรรพต แม่น้ำเกตุมดี ไม้ไทรมีผลวิเศษ นาลิกบรรพต สระมุจลินท์ (อยู่ทางทิศอีสานของภูเขานั้น) ป่าหมอกซึ่งเป็นป่าชัฏ

สระโบกขรณี เว้งเขาวงกต พระเวสสันดรได้ประทับอยู่ที่เว้งเขาวงกตนั้นแล.

ป่าหิมพานต์

หิมวันตประเทศ หรือ ป่าหิมพานต์ อันเป็นที่ตั้งแห่งภูเขาหิมวันต์หรือหิมาลัย ปรากฏว่าเป็นถิ่นที่มนุษย์ได้ไปถึงมาแล้วตั้งแต่โบราณกาล เช่นที่กล่าว พระเวสสันดร ได้ไปบำเพ็ญพรตอยู่ที่เขาวงกต ระยะทางจากนครเชตุดรแห่งรัฐสีพี ถึงเขาวงกตตามที่พรรณนาไว้ก็ไม่ไกลนัก แต่ที่พรรณนาถึงภูเขา ป่า แม่น้ำ ตลอดถึงสิงห์สาราสัตว์ในหนังสือคัมภีร์ต่าง ๆ ดูก็ยังคล้ายนิยายอยู่มาก ทำให้คิดว่าผู้ที่เข้าไปท่องเที่ยวในป่าหิมพานต์น่าจะมีน้อย ในคัมภีร์ต่าง ๆ เองก็ยังกล่าวว่า *เป็นที่อยู่เฉพาะของผู้มีฤทธิ์* ฉะนั้น คนธรรมดาสามัญก็คงไม่กล้าเข้าไปไกลนัก พระอาจารย์ผู้เขียนพระคัมภีร์ซึ่งส่วนมากอยู่ในลังกาก็ยิ่งน่าจะไม่ได้ไปแม้แต่ในเขตใกล้ป่าหิมพานต์ จึงน่าจะเขียนขึ้นตามที่เล่ากันมา ในบัดนี้ ได้มีนักสำรวจเข้าไปสำรวจกันมากขึ้นจนถึงได้พยายามขึ้นไปจนถึงยอดเขาหิมาลัยที่ว่าสูงที่สุด ต้นของแม่น้ำ ๕ สายในอินเดียที่พรรณนาไว้ ก็อาจสำรวจได้ ในสมัยโบราณเป็นวิสัยของผู้มีฤทธิ์ เป็นถิ่นที่ลี้ลับน่าอัศจรรย์ ในสมัยปัจจุบันเมื่อคนไปสำรวจได้ก็กลายเป็นภูมิประเทศสามัญ ไม่อัศจรรย์อย่างไร เพียงแต่เป็นป่าใหญ่มีภูเขาที่สูงมากปกคลุมไปด้วยหิมะ ยากที่จะสำรวจได้ทั่วถึง แต่เมื่อ

ประสงค์จะสำรวจกันจริง ๆ ก็อาจสำรวจได้.

เรื่องป่าหิมพานต์ หรือภูเขาหิมวันต์เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาอย่างไร ตอบได้ว่า *ไม่ได้เกี่ยวข้องกันโดยตรง* ในธรรมบทมีคาถาพระพุทธภาษิตกล่าวถึงภูเขาหิมวันต์ เป็นเครื่องเปรียบทางธรรมเท่านั้น พระคาถานั้นแปลความเฉพาะที่ยกขึ้นเปรียบว่า **สัตบุรุษคือคนดีทั้งหลาย ย่อมประกาศคือปรากฏ ในที่ไกล เหมือนหิมวันตบรรพตฉะนั้น**.

เทวภูมิ

เมื่อได้กล่าวถึงมนุษยภูมิแล้ว จะได้เล่าถึง *เทวภูมิ*ต่อไป คำว่าเทวะ แปลว่า *ผู้เล่น* หมายถึงเล่นทิพยกีฬาต่าง ๆ เป็นสุขเพลิดเพลินอยู่โดยไม่บกพร่อง อีกอย่างหนึ่งแปลว่า *สว่าง* ในอบายภูมิ จำพวกสัตว์นรกมีความทุกข์อยู่ตลอดเวลา ส่วนอบายภูมิจำพวกอื่นมีความทุกข์อยู่ตลอดเวลาก็มี มีความสุขบ้างในบางครั้งก็มี แต่ก็เป็นจำพวกที่ปราศจากความเจริญ เช่นสัตว์ดิรัจฉาน ถึงจะมีความสุขบ้าง ก็ยังเป็นอบาย ซึ่งแปลว่า *ปราศจากความเจริญ* ไม่มีจิตใจประกอบด้วยปัญญาที่จะทำความเจริญให้สูงขึ้นกว่าพื้นเพเดิมได้เลย เดิมเป็นอย่างไรก็คงเป็นอย่างนั้น เช่นไม่รู้จักสร้างบ้านเมืองและทำสิ่งต่าง ๆ **ต่างจากมนุษย์ซึ่งมีจิตใจประกอบด้วยปัญญา ทำความเจริญต่าง ๆ ให้เกิดขึ้น** แต่ในมนุษยภูมินี้ **มีทั้งสุข**และทุกข์ปนกันไป จะเอาแต่เล่น

เพลิดเพลินอย่างเดียวไม่ได้ และร่างกายมนุษย์ก็เป็นของหยาบปฏิกูล และเป็นของมืดไม่มีแสงสว่างในตัว เป็นภูมิที่อาจพิจารณาเห็นทุกข์ได้ง่าย เพราะมีอายุไม่ยืนยาวนัก ความแก่ ความเจ็บของร่างกาย ตลอดถึงความตายปรากฏให้เห็นได้เร็ว ทั้งเป็นเจ้าปัญญาความคิดรู้ต่าง ๆ ท่านจึงแสดงว่า พระพุทธเจ้าเกิดในมนุษยภูมินี้เท่านั้น นับเป็นภูมิกลางของภูมิทั้งปวง ไม่ใช่เป็นทุกข์โดยส่วนเดียวอย่างภูมินรก ทั้งไม่ใช่เป็นสุขโดยส่วนเดียวเหมือนอย่างเทวภูมิ ซึ่งมีภาวะผิดกันอย่างตรงกันข้าม.

*กายของเทพ*เรียกว่าเป็น**กายทิพย์** เป็นกายสว่าง ละเอียดไม่ปฏิกูล เกิดเป็น อุปปาติกะ ซึ่งแปลว่า *ลอยเกิด* คือผุดเกิดขึ้นมีตัวตนใหญ่โตทีเดียว แต่เป็นอทิสสมานกาย คือ *กายที่ไม่ปรากฏแก่ตาคน* สัตว์นรกและเปรตอสุรกายโดยมากก็เป็นจำพวกอุปปาติกะเหมือนกัน ในเทวภูมิบริบูรณ์ด้วยความสุข อายุก็ยืนยาว แก่ เจ็บ ไม่ปรากฏ ตายก็ไม่ปรากฏซาก จึงเห็นทุกข์ได้ยาก ผู้ที่เกิดเป็นเทพมักเสวยความสุขเพลิดเพลินอยู่ตลอดเวลา แต่ก็มีแสดงไว้ว่า ได้เคยมาเฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังธรรมในบางครั้งบางคราว มักจะมาเฝ้าในเวลากลางคืนดึก ๆ.

เรื่อง**เทวดา** นี้ มีเล่าไว้ในที่ต่าง ๆ มากแห่งด้วยกัน มีที่อยู่และชั้นต่าง ๆ กันมาก น่าจะเก็บมาจากคติความเชื่อเก่าก่อน *พระ*-

พุทธศาสนาเก็บมาเล่าโดยตรงบ้าง ดัดแปลงแก้ไขให้เข้าหลักเกณฑ์ในพระพุทธศาสนาบ้าง ดังเรื่องสวรรค์ ๖ ชั้น ที่จะกล่าวต่อไป คือชั้น **จาตุมหาราชิก ชั้นดาวดึงส์ ชั้นยามะ ชั้นดุสิต ชั้นนิมมานรดี ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี.**

สวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิก

ก่อนที่จะกล่าวถึงสวรรค์ ๖ ชั้นนี้ น่าจะนึกถึงลักษณะของจักรวาล คือโลกที่มีเขาสิเนรุเป็นแกนกลาง มี**เขาสัตตบริภัณฑ์** คือเขาล้อมรอบ ๗ ชั้น ซึ่งมี**สีทันดรมหาสมุทร**คั่นอยู่ในระหว่าง ตั้งเป็นรูปร่างขึ้นไว้ก่อน ภูมิสวรรค์อยู่พ้นทวีปทั้งหลายซึ่งเป็นที่อยู่ของมนุษย์ เช่นชมพูทวีปซึ่งมีอินเดียเป็นศูนย์กลาง จึงอยู่พ้นป่าหิมพานต์ พ้นภูเขาหิมวันตะหรือหิมาลัย พ้นมหาสมุทรแห่งทวีปทั้งปวง แล้วถึงภูเขาสัตตบริภัณฑ์ ตั้งต้นแต่ภูเขาสุทัสสนะ จนถึงภูเขาอัสสกัณณ จึงเป็นอันถึงสวรรค์ชั้นที่ ๑ เพราะ*ยอดเขาสัตตบริภัณฑ์เหล่านี้เองเป็นที่อยู่ของท้าวมหาราช ๔ องค์กับบริวาร* นับเป็นสวรรค์ชั้นที่ ๑ เรียกว่า **จาตุมหาราชิก.**

ท้าวมหาราช ๔ องค์นี้ แบ่งกันครอบครองดังนี้

ด้านทิศตะวันออกของเขาสิเนรุเป็นที่อยู่ของ **ท้าวธตรัฏฐะ** มี*มีพวกคนธรรพ์เป็นบริวาร* (ถัดออกไปเป็นปุพพวิเทหทวีป)

ด้านทิศใต้เป็นที่อยู่ของท้าววิรุฬหก *มีพวกกุมภัณฑ์เป็นบริวาร* (ถัดออกไปเป็นชมพูทวีป) พวกกุมภัณฑ์นี้ ท่านอธิบายว่าได้แก่ ทานพรากษส

ด้านทิศตะวันตกของเขาสิเนรุเป็นที่อยู่ของท้าววิรูปักข์ *มีพวกนาคเป็นบริวาร* (ถัดออกไปเป็นอมรโคยานทวีป)

ด้านทิศเหนือของเขาสิเนรุเป็นที่อยู่ของท้าวกุเวร *มีพวกยักษ์เป็นบริวาร* (ถัดออกไปเป็นอุตตรกุรุทวีป)

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ครองอยู่ ๔ ทิศของเขาสิเนรุ มีกล่าวถึงในอาฏานาฏิยสูตร ดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นแล้ว หน้าที่ของท้าวมหาราชทั้ง ๔ และบริวารตามที่กล่าวไว้คือ เป็นผู้รักษาด่านหน้าของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เพื่อป้องกันพวกอสูรซึ่งเป็นศัตรูของเทพชั้นดาวดึงส์จะยกขึ้นมาตีเอาถิ่นสวรรค์ชั้นนั้น แต่ในสุตตันตปิฎกติกนิบาต ได้มีแสดงหน้าที่ให้เป็นผู้ตรวจดูโลกซึ่งเป็นที่อยู่ของหมู่มนุษย์อีกด้วย แสดงเป็นพระพุทธภาษิตมีความว่า ในวัน ๘ ค่ำแห่งปักษ์ อมาตย์บริษัทของท้าวมหาราชทั้ง ๔ เที่ยวตรวจดูโลก ในวัน ๑๔ ค่ำแห่งปักษ์บุตรทั้งหลายของท้าวมหาราชทั้ง ๔ เที่ยวตรวจดูโลก ในวัน ๑๕ ค่ำแห่งปักษ์ ท้าวมหาราชทั้ง ๔ เที่ยวตรวจดูโลกเองว่า พวกมนุษย์พากันบำรุงมารดาบิดา บำรุงสมณพราหมณ์ เคารพนอบน้อมผู้ใหญ่ในตระกูล รักษาอุโบสถ ทำบุญกุศล มีจำนวนมากด้วยกันอยู่หรือ เมื่อตรวจดูแล้ว ถ้าเห็นว่ามีจำนวนน้อย ก็ไปบอกแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ ซึ่งประชุมกันใน**สุธรรมสภา** พวกเทพชั้นดาวดึงส์ เมื่อได้ฟังดังนั้นก็มีใจหดหู่ว่า

ทิพยกายจักลดถอย อสุรกายจักเพิ่มพูน แต่ถ้าเห็นว่าพวกมนุษย์พากันทำดี มีบำรุงมารดาบิดาเป็นต้น เป็นจำนวนมาก ก็ไปบอกแก่พวกเทพชั้นดาวดึงส์เหมือนอย่างนั้น พวกเทพชั้นดาวดึงส์ก็พากันมีใจชื่นบานว่า ทิพยกายจักเพิ่มพูน อสุรกายจักลดถอย เรื่องนี้แสดงสอดคล้องกับลัทธิที่ว่า ท้าวมหาราชทั้ง ๔ มีหน้าที่เป็นจตุโลกบาล คือเป็นผู้คุ้มครองโลกทั้ง ๔ ทิศ ตามที่เชื่อถือกันมาเก่าก่อนพระพุทธศาสนา แต่เมื่อพระพุทธศาสนาเกิดขึ้นแล้ว พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมเป็นโลกบาล คือ คุ้มครองโลกไว้ ๒ ข้อ คือ *หิริ ความละอายใจ ที่จะทำชั่ว โอตตัปปะ ความเกรงกลัวต่อความชั่ว* เพราะเหตุนี้จึงไม่กล่าวให้ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ทำหน้าที่คุ้มครองโลกโดยตรง จะไม่กล่าวถึงเลยก็จะขัดขวางต่อความเชื่อของคนทั้งหลายจนเกินไป จึงกล่าวเปลี่ยนไปให้มีหน้าที่เที่ยวตรวจดูโลกมนุษย์ ว่าได้พากันทำดีมากน้อยอย่างไร แล้วก็นำไปรายงานพวกเทพชั้นดาวดึงส์ พวกเทพชั้นนั้นได้รับรายงานแล้วก็เพียงแต่มีใจชื่นบานหรือไม่เท่านั้น เห็นได้ว่าท่านผู้รวบรวมร้อยกรองเรื่องนี้ไว้ในพระสุตตันตปิฎก ต้องการจะรักษาเรื่องเก่าที่คนส่วนมากเชื่อถือ ด้วยวิธีนำมาเล่าให้เป็นประโยชน์ในทางตักเตือนให้ทำดี เหมือนอย่างที่มีคำเก่ากล่าวไว้ว่า ถึงคนไม่เห็น เทวดาก็ย่อมเห็น คือแสดงจตุโลกบาลที่เขาเชื่อกันอยู่แล้วในทางที่อาจเข้าใจเป็นธรรมาธิษฐาน ซึ่งเป็นข้อมุ่งหมายโดยตรง ถึงจะเชื่อว่ามีตัวตนอยู่จริงและมาคอยตรวจดูโลกว่า

ใครทำดีไม่ดีอย่างไรก็ไม่เสียหาย กลับจะดีเพราะจะได้เกิดความละอาย กลัวเกรงว่า จตุโลกบาลจะรู้จะเห็นว่า ทำไม่ดีหรือไม่ทำดี เป็นอันหนุนให้เกิดหิริโอตตัปปะขึ้นได้ *ผู้ที่ไม่ยอมเชื่อเสียอีกอาจจะร้ายกว่าเพราะไม่มีที่ละอายยำเกรง เว้นไว้แต่จะมีภูมิธรรมในจิตใจดีอยู่แล้ว* ***หรือมีที่ละอายยำเกรงอย่างอื่นแทนอยู่*** วันที่ท่านกล่าวว่า จตุโลกบาลมา**ตรวจดู**โลกเดือนหนึ่งมีไม่กี่วัน ดูเหมือนจะน้อยไป แต่คงไม่หมายความว่าตรวจกรรมของคนเฉพาะวันนั้น วันอื่นไม่เกี่ยวข้องด้วย ควรเข้าใจว่าตรวจดูรู้ย้อนไปถึงวันอื่น ๆ ในระหว่างที่ไม่ได้ลงมานั้นด้วย ตัวของเราเองทุก ๆ คนนึกย้อนตรวจดูกรรมของตนภายใน ๗ วัน ยังจำได้ ไฉนโลกบาลจะไม่รู้กรรมที่ตนเองทำ แม้จะลืมไปแล้วโลกบาลก็ต้องรู้ เมื่อเชื่อว่าโลกบาลมีจริง ก็ควรจะเชื่ออย่างนี้ด้วย จึงจะเป็นโลกบาลที่สมบูรณ์ สรุปลงแล้วทำความเข้าใจว่า **โลกบาลมาตรวจตราดูที่จิตใจนี้**เอง จะเกิดประโยชน์มาก.

ตามหลักในการจัดภูมิต่าง ๆ สัตว์ดิรัจฉานเป็นอบายภูมิต่ำกว่าภูมิมนุษย์และสวรรค์ พระอาจารย์จึงกล่าวว่าในสวรรค์ไม่มีสัตว์เดียรัจ-ฉาน การเกิดในสวรรค์ เกิดโดยอุปปาติกกำเหนิดอย่างเดียว จึงน่ามีปัญหาว่า พวกนาคซึ่งเป็นบริวารของท้าวมหาราชจะจัดว่าเป็นภูมิอะไร นอกจากนั้นบริวารของท้าวมหาราชจำพวกอื่น เช่นพวกกุมภัณฑ์ก็มีลักษณะพิกล ยักษ์บางพวกก็ดุร้าย เป็นผีเที่ยวสิงมนุษย์ก็มี ดูต่ำต้อยกว่าภูมิมนุษย์ แต่ก็อยู่ในสวรรค์ชั้นหนึ่งนี้ด้วย ตามที่กล่าวมานี้

น่าเห็นว่า เก็บเอามาจากเรื่องเก่า ๆ จึงพึ่งไม่สนิทตามหลักการจัดภูมิต่าง ๆ ดั่งกล่าว

สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

สวรรค์ชั้นที่สองชื่อว่า ตาวติงสภวนะ แปลว่า ***ภพดาวดึงส์*** เรียกกันว่า *สวรรค์ชั้นดาวดึงส์* ตั้งอยู่บนพื้นเบื้องบนของเขาสิเนรุ ซึ่งอยู่กลางภูเขาบริภัณฑ์ทั้ง ๗ เป็นแกนกลางของโลกดั่งกล่าวมาแล้ว นครดาวดึงส์นี้ท่านกล่าวในคัมภีร์ว่าตั้งอยู่ในที่หมื่นโยชน์ (น่าจะนับผ่าศูนย์กลาง) เพราะมีกล่าวว่า ระหว่างทวารของปราการ (ประตูกำแพงเมือง) อันเป็นทวารกลางทั้ง ๔ ด้าน นับได้ด้านละหมื่นโยชน์ เป็นนครคีรีที่มีปราการโดยรอบเหมือนอย่างเมืองโบราณทั้งปวง มีทวารทั้งหมดพันทวาร ประดับไปด้วยสวนและสระโบกขรณีทั้งหลาย ท่ามกลางนครมีปราสาทชื่อเวชยันต์ เป็นที่ประทับของท้าวสักกเทวราชผู้เป็นจอมเทพ ที่ไทยเราเรียกกันว่า ***พระอินทร์*** เวชยันต์ปราสาทนี้แพรวพราวไปด้วยรัตนะทั้ง ๗ (ในอภิธานัปปทีปิกา กล่าวรัตนะทั้ง ๗ ไว้ว่า ทอง เงิน มุกดา มณี ไพฑูรย์ วชิระ (เพชร) ประพาฬ แต่ในที่อื่นว่า คือ มณี ไพฑูรย์ ประพาฬ มุกดา วชิระ แก้วผลึก แก้วหุง) ประดับไปด้วยธงรัตนะต่าง ๆ คือ ธงแก้วมณีมีคันเป็นทอง ธงแก้วมุกดา มีคันเป็นแก้วประพาฬ ธงแก้วประพาฬมีคันเป็นแก้วมุกดา ธงรัตนะทั้ง ๗ มีคันเป็นรัตนะทั้ง ๗. มีต้นปาริฉัตตกะ สูงใหญ่

ภายใต้ต้นไม้นี้มีแท่นศิลาชื่อว่า บัณฑุกัมพล (เหมือนผ้าขนสัตว์สีเหลือง) มีสีเหมือนดอกชัยพฤกษ์สีครั่งและสีบัวโรย เป็นพระแท่นที่ประทับของพระอินทร์ ในเวลาประทับนั่งอ่อนยวบลงไปกึ่งกาย ในเวลาลุกขึ้นก็กลับเต็มขึ้นมาเหมือนเตียงสปริง. มีช้างชื่อเอราวัณ เป็นพาหนะสำหรับทรง. แต่ท่านว่าในเทวโลกไม่มีสัตว์ดิรัจฉาน ฉะนั้นช้างนี้จึงเป็นเทวบุตรชื่อว่าเอราวัณ มีหน้าที่คอยเนรมิตตนเป็นช้างสำหรับทรงของพระอินทร์ ในเวลาที่มีพระประสงค์จะเสด็จออกเพื่ออุทยานกีฬา พรรณนาถึงช้างเทวบุตรจำแลงนี้ว่า มีตระพอง ๓๓ ตระพองสำหรับเทวบุตร ๓๓ พระองค์ รวมทั้งพระอินทร์ซึ่งเป็นสหายบำเพ็ญกุศลร่วมกันมาในสมัยเป็นมนุษย์ ตระพองกลางชื่อว่า สุทัสสนะ เป็นที่ประทับของพระอินทร์ มีมณฑปรัตนะ (จะตรงกับคำว่ากูบกระมัง) มีธงรัตนะในระหว่าง ๆ ปลายสุดห้อยข่ายพรวนกระดึงหรือกระดิ่ง เมื่อต้องลมอ่อน ๆ โชยพัด ก็ดังปานเสียงทิพย์สังคีตอันเสนาะประสานกับเสียงดนตรีมีองค์ ๕ กลางมณฑปมีบัลลังก์มณีเป็นที่ประทับของพระอินทร์ ตระพองบริวารนอกนี้เป็นที่ประทับของเทพบุตรทั้งหลายผู้บำเพ็ญกุศลร่วมกันมาแต่ปางบรรพ์ ตระพองทั้ง ๓๓ นั้น แต่ละตระพองมี ๗ งา มีคำพรรณนาถึงสิ่งที่มีอยู่ในงาแต่ละงายิ่งวิจิตรพิสดารว่ามีสระโบกขรณีแห่งปทุมชาติชูสล้างไปด้วยดอกและใบ ซึ่งแต่ละใบเป็นลานฟ้อนรำของเทพธิดา ท่านนับรักษาจำนวนอย่างละ ๗ ๆ อย่างเคร่งครัด นายช่างแกะสลักงาผู้สามารถก็น่าจะแกะสลักงาให้เหมือน

อย่างที่พรรณนาไว้ได้โดยยาก. ช้างเอราวัณ ๓๓ ตระพอง น่าจะเขียนภาพได้ยาก และดูจะรุงรังไม่งดงาม จึงมักเขียนย่อลงมาเป็นช้าง ๓ เศียร เศียรละ ๒ งา ซึ่งดูงดงามและเป็นสัญลักษณ์พิเศษว่าเป็นช้างทรงของพระอินทร์ โดยเฉพาะเห็นภาพก็รู้กันได้โดยทั่วไป. นอกจากนี้ยังมีรถชื่อ**เวชยันต์** เทียมม้าอาชาไนยที่แอกข้างละพันม้า มีบัลลังก์ที่ประทับ ปักเศวตฉัตรกางกั้น พร้อมทั้งธงติดประดับอยู่ตามที่ (ม้าอาชาไนยนั้น แม้ไม่ได้กล่าวว่าเทพบุตรจำแลงแต่เมื่อวางกฎเกณฑ์ลงไปว่า ในเทวโลกไม่มีสัตว์เดรัจฉาน และเมื่อต้องการจะให้มีม้าเทียมรถ ก็ต้องกล่าวว่าเป็นเทวบุตรจำแลงเช่นเดียวกัน และในคัมภีร์รุ่นเก่ากล่าวว่า เทียมม้าหนึ่งพัน ส่วนในคัมภีร์รุ่นหลังกล่าวขยายออกว่า เทียมแอกข้างละพัน จึงรวมเป็นสองพัน)

เมืองนครไตรตรึงษ์ (เรียกในไตรภูมิพระร่วง) นี้ เบื้องบูรพทิศมีอุทยานชื่อว่า**นันทนวัน** และจุล**นันทนวัน** มีสระโปกขรณีชื่อนันทา และจุลนันทา แทบฝั่งสระโปกขรณีนั้นมีแผ่นหินดาดชื่อว่า **นันทา** และจุลนันทา.

เบื้องทักษิณทิศ มีอุทยานชื่อปารุสกวัน มี**ภัทราโปกขรณี** (สุภัทราโปกขรณี) มีแผ่นหินดาดชื่อว่า**ภัทรา** (และสุภัทรา)

เบื้องปัจฉิมทิศ มีอุทยานชื่อ **จิตรลดาวัน** (จุลจิตรลดาวัน) มีสระ**จิตราโปกขรณี** (จุลจิตราโปกขรณี) มีหินดาด**จิตรา** (จุลจิตรา).

เบื้องอุตรทิศ มีอุทยานชื่อมิสสกวัน สระธัมมาโปกขรณี (สระสุธัมมาโปกขรณี) มีแผ่นหินดาดธัมมา (สุธัมมา).

เบื้องอีสานทิศ มีอุทยานชื่อ **มหาวัน** และ **ปุณฑริกวัน** ในปุณฑริกวโนทยานนั้นมีต้นปาริฉัตตกะ ซึ่งภายใต้มีแท่นบัณฑุกัมพลศิลาดั่งกล่าวแล้ว. ถัดต้นปาริฉัตตกะนั้นออกไป มีศาลาใหญ่ชื่อ **สุธัมมา** เป็น*เทวสภา* ที่ประชุมสภาเทวดา.

เบื้องทิศอาคเนย์ มีพระเจดีย์ทองชื่อ **จุฬามณี** งามรุ่งเรืองด้วยแก้วอินทนิล กลางองค์เป็นทองจนถึงยอด ประดับด้วยแก้ว ๗ ประการ มีกำแพงประดับด้วยธงล้อมรอบ.

วนะ (ป่า) หรืออุทยาน (สวน) พระอินทร์นครดาวดึงส์ในอภิธานัปปทีปิกา ว่ามี ๔ คือ **นันทนวัน** **มิสสกวัน** จิตตลดาวัน (หรือจิตรลดาวัน) ผาลุสกวัน แต่ในที่อื่นเรียก*ปารุสกวัน*แทน*ผาลุสกวัน*ก็มี ในไตรภูมิพระร่วง เพิ่มมหาวัน และปุณฑริกวัน ในทิศอาคเนย์

ต้นไม้ที่ใหญ่ มีอายุยืนนานตลอดกัปกัลป์ตามคติโบราณว่า มีอยู่ ๗ ต้น คือ ๑. **ชมพู** (ไม้หว้า) ประจำชมพูทวีป ๒. **สิมพลี** (ไม้งิ้ว) ของพวกครุฑ ๓. **กะทัมพะ** (ไม้กะทุ่ม) ประจำอมรโคยานทวีป ๔. **กัปปรุกขะ** (กัลปพฤกษ์) ประจำอุตรกุรุทวีป ๕. **สิรีสะ** (ไม้ทรึก) ประจำปุพพวิเทหทวีป ๖. **ปาริฉัตตกะ** หรือปาริชาตก์

(ไม้ปาริชาตก์ทิพย์) ประจำภพดาวดึงส์ ๗. **จิตรปาฏลี** (ไม้แคฝอยทิพย์) ประจำภพอสูร ซึ่งเป็นบุพพเทพของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

บุพกรรมของพระอินทร์

พระอินทร์ซึ่งเป็นพระราชาของเทพชั้นดาวดึงส์ มีประวัติเล่าไว้ในอรรถกถาทั้งหลายว่า ก่อนแต่ไปเกิดเป็นเทวราชได้เกิดเป็นมนุษย์ในหมู่บ้าน **มจลคาม** ใน **มคธรัฐ** เป็นบุตรของสกุลใหญ่ ได้นามในวันขนานนามว่า **มฆกุมาร** แต่เรียกกันเมื่อเติบโตขึ้นว่า ***มฆมาณพ*** มีภริยาและบุตรธิดาหลายคน. มฆมาณพให้ทาน รักษาศีลอยู่เป็นนิตย์ และพอใจแผ้วถางภูมิประเทศ ปราบเกลี่ยพื้นที่ สร้างศาลา ปลูกต้นไม้ ขุดสระน้ำ ทำถนนหนทาง ทำสะพาน จัดทำจัดหาตุ่มน้ำ และสิ่งทั้งหลายเพื่อประโยชน์แก่ประชาชน (ถ้าในบัดนี้ ก็น่าจะตรงกับที่เรียกว่าเป็นนักพัฒนาท้องถิ่น) มีปรกติชอบสะอาดเรียบร้อยร่มรื่นที่เรียกว่า*รมณียะ* ต้องการให้ท้องถิ่นทั้งหลาย เป็นรมณียสถานทั่ว ๆ ไป.

ดังที่เล่าไว้ในอรรถกถาเริ่มเรื่องว่า

มฆมาณพไปทำงานในหมู่บ้าน ก็ใช้เท้าเกลี่ยฝุ่นในที่ซึ่งยืนอยู่ให้เรียบ คนอื่นเข้ามาแย่งที่ก็ไม่โกรธ ถอยไปทำที่อื่น ให้เรียบต่อไป คนทั้งหลายก็มักพากันยึดที่ซึ่งมฆมาณพเกลี่ยเรียบไว้แล้ว. มฆมาณพเห็นว่า คนทั้งปวงมีความสุขด้วยกรรมคือการงานของตน ฉะนั้น กรรมนี้พึงเป็นบุญกรรมที่ให้สุขแก่ตนแน่ ก็ยิ่งมีจิตขมักเขม้นที่จะทำพื้นที่

ให้เป็นรมณียะมากขึ้น จึงใช้จอบขุดปราบพื้นที่ให้เรียบเป็นลานให้แก่คนทั้งหลาย เอาใจใส่ให้ไฟให้น้ำในเวลาที่ต้องการ ต่อไปก็แผ้วถางสร้างทางสำหรับประชาชน. ชายหนุ่มอื่นได้เห็นก็มีใจนิยม ก็มาสมัครเป็นสหายร่วมกันทำทางเพิ่มขึ้น จนมีจำนวนนับได้ ๓๓ คน ทั้งหมดช่วยกันขุดก่นถมทำถนนยาวออกไป จนถึงประมาณโยชน์หนึ่งสองโยชน์.

ฝ่ายนายบ้านเห็นว่า สหาย ๓๓ คนเหล่านั้น ประกอบการงานที่ไม่เหมาะไม่ควร จึงเรียกมาสอบถามและสั่งให้เลิก. แต่ ๓๓ สหายกล่าวว่า พวกตน**ทำทางสวรรค์** จึงไม่ฟังคำห้ามของนายบ้าน พากันสร้างทางต่อไป. นายบ้านมีความโกรธจึงไปทูลฟ้องพระราชาว่ามีโจรคุมกันมาเป็นพวก. พระราชามิได้ทรงพิจารณาไต่สวน มีรับสั่งให้จับมาทั้ง ๓๓ คน แล้วรับสั่งให้ปล่อยช้างให้เหยียบเสียให้ตายทั้งหมด. มฆมาณพได้โอวาทสหายทั้งหลายให้พร้อมกัน **ไม่ทำความโกรธ แผ่เมตตาจิต**ไปยังพระราชา ๑ นายบ้าน ๑ ช้าง ๑ ในตนเอง ๑ ให้เสมอเท่ากันทั้ง ๔ ฝ่าย ชนทั้งหมดได้ปฏิบัติอย่างนั้น. ช้างไม่อาจจะเข้าไปใกล้ด้วย**เมตตานุภาพ**ของชนเหล่านั้น. พระราชาทรงทราบ มีพระดำริว่า ช้างน่าจะเห็นคนมาก จึงไม่อาจเข้าไปเหยียบ จึงรับสั่งให้ใช้เสื่อลำแพนปูปิดพวกเขาเสีย แล้วปล่อยให้ช้างเหยียบ แต่ช้างก็ถอยกลับแต่ไกล. พระราชาทรงกลับได้พระดำริขึ้นว่า น่าจะมีเหตุการณ์ในเรื่องนี้ จึงรับสั่งให้นำคนเหล่านั้นเข้าเฝ้าเฉพาะพระพักตร์ ตรัสสอบ

ถาม มฆมาณพและสหายได้กราบทูลให้ทรงทราบโดยตลอด. พระราชาทรงสดับแล้วทรงโสมนัส ทรงขอโทษมฆมาณพและสหายแล้วทรงปลดนายบ้านออกจากตำแหน่ง ทรงลงโทษให้เป็นทาสของพวกเขา และได้พระราชทานช้างนั้นให้เป็นพาหนะ พร้อมกับบ้านหมู่นั้นให้เก็บส่วยบริโภคตามความสุข คือทรงตั้งให้เป็นนายบ้านแทน. คำว่า *นายบ้าน* เรียกว่า คามโภชกะ แปลว่า *ผู้กินบ้าน* ตรงกับคำเก่าว่า **กินบ้านกินเมือง** เพราะตามธรรมเนียมในครั้งนั้น ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเจ้าบ้านเจ้าเมืองย่อมเรียกเก็บส่วยในบ้านเมืองนั้นบริโภค.

สหายทั้ง ๓๓ เมื่อพ้นโทษออกมา ทั้งได้รับพระราชทานกำลังสนับสนุน ก็ยิ่งเห็นอานิสงส์ของบุญ มีใจผ่องใสคิดอ่านทำบุญให้ยิ่งขึ้นไปอีก ได้วางกำหนดการสร้างศาลาเป็นที่พักของมหาชนเป็นถาวรวัตถุที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง ได้เรียกนายช่างมามอบหมายให้ทำการสร้างแต่ห้ามมาตุคาม คือผู้หญิงเข้ามามีส่วนสร้างศาลานั้น.

มฆมาณพมีภรรยา ๔ คน คือ **นางสุนันทา นางสุจิตรา นางสุธรรมา นางสุชาดา**. นางสุธรรมาได้ให้สินบนนายช่างขอให้ช่วยให้ตนเป็นเชฏฐะ คือให้ออกหน้าในศาลานี้. นายช่างรับรอง และแนะนำให้จัดหาไม้มาตากให้แห้ง ให้ถากแกะเป็นช่อฟ้าซ่อนไว้ ต่อมาเมื่อการสร้างศาลาเสร็จ เว้นแต่ช่อฟ้า ในวันยกช่อฟ้า นายช่างแจ้งว่าลืมทำช่อฟ้าไว้เสียแล้ว แลไม้ที่ตัดในบัดนี้ ก็ใช้ทำไม่ได้ ต้องตัดตาก

ไว้ให้แห้งก่อนจึงทำได้ แต่ถ้าจะมีช่อฟ้าที่ทำไว้ขายที่ไหน ก็ควรหาซื้อมา ชนเหล่านั้นพากันเที่ยวหา พบช่อฟ้าในเรือนของนางสุธรรมาก็ขอซื้อ. นางสุธรรมาไม่ยอมขาย แต่จักให้เพื่อให้ตนมีส่วนร่วมในการสร้างศาลาด้วย. ชนเหล่านั้นก็ไม่ยอม. นายช่างกล่าวว่า ไม่มีที่ไหนจะเว้นเสียได้จากผู้หญิง นอกจากพรหมโลกเท่านั้น ขอให้ยอมรับช่อฟ้าของนางสุธรรมาเพื่อให้การงานสำเร็จ พวกเขาไม่มีทางจะหลีกเลี่ยง จึงยอมรับช่อฟ้าของนางสุธรรมา.

เมื่อยกช่อฟ้าขึ้นติดแล้ว ศาลาก็เป็นอันเสร็จบริบูรณ์. คนทั้งปวงก็พากันเรียกว่า ศาลา**สุธรรมา** ชื่อของนางสุธรรมาคนเดียวปรากฏ ชื่อของชนทั้ง ๓๓ ไม่ปรากฏ. ฉะนั้น นางสุธรรมาก็กลายเป็นผู้มีส่วนสำคัญของศาลา เพราะทำให้บังเกิดความสำเร็จบริบูรณ์ ทั้งเหมือนเป็นเจ้าของศาลาทั้งหมด เพราะเรียกกันว่าศาลาสุธรรมา จึงได้เป็นเชฏฐะคือเป็นผู้ออกหน้ากว่าใครทั้งหมด. มฆมาณพและสหายปรารถนาจะไม่ให้ผู้หญิงเข้าเกี่ยวข้องในการทำบุญสร้างศาลา ก็เป็นอันไม่สมประสงค์ แต่ศาลาก็สำเร็จเรียบร้อยบริบูรณ์ตามประสงค์. แสดงว่าอันการจะห้ามใครจากการทำบุญนั้นเป็นการยาก ไม่เลือกว่าหญิงหรือชาย ถ้าเขาปรารถนาจะมีส่วนทำบุญด้วยแล้ว ก็ต้องหาวิธีทำด้วยจนได้.

มฆมาณพได้แบ่งศาลาออกเป็น ๓ ส่วน คือทำเป็นที่อยู่ที่พักสำหรับอิสรชนส่วนหนึ่ง สำหรับคนเข็ญใจส่วนหนึ่ง สำหรับคนไข้

ส่วนหนึ่ง และทั้ง ๓๓ คน ได้ปูลาดแผ่นอาสนะไว้ทั้ง ๓๓ ที่ โดยตกลงกันไว้ว่า อาคันตุกะเข้าไปพักบนแผ่นอาสนะของผู้ใด ก็เป็นภาระของผู้นั้นจะรับรองเลี้ยงดู. มฆมาณพปลูกต้นทองหลาง (โกวิฬาระ) ไว้ต้นหนึ่ง ในที่ไม่ไกลศาลา ภายใต้ต้นทองหลางได้วางแผ่นหินไว้.

ฝ่ายนางสุนันทาคิดว่า ผู้ชายเหล่านี้ห้ามพวกเราผู้หญิงเข้ามีส่วนสร้างศาลาด้วย แต่นางสุธรรมาฉลาด จึงได้มีส่วนทำช่อฟ้า ปรารถนาจะทำอะไรสักอย่างหนึ่งร่วมด้วย คิดเห็นว่า ควรให้ขุดสระโบกขรณีเพื่อผู้มาอาศัยศาลาจะได้ใช้ดื่มใช้อาบ จึงให้ขุดสระโบกขรณี.

นางสุจิตราเห็นนางสุธรรมาและนางสุนันทาได้ทำกุศลคนละอย่างแล้ว ปรารถนาจะทำบ้าง คิดเห็นว่า คนมีมาอาศัยศาลาได้ดื่มและอาบน้ำแล้วก็ควรจะได้ประดับมาลัยดอกไม้ จึงให้สร้างสวนดอกไม้เป็นที่รื่นรมย์ได้จัดหาไม้ดอกและไม้ผลต่าง ๆ มาปลูกไว้โดยมาก จนถึงกล่าวกันว่า ไม้ดอกและไม้ผลชื่อโน้น จะไม่มีในสวนนั้นเป็นไม่มี คือว่ามีเป็นส่วนมาก

ส่วนนางสุชาดาคิดว่า ตนเป็นธิดาของลุงของมฆมาณพ และเป็นภรรยาด้วย ฉะนั้นกรรมที่มฆะทำก็เหมือนเป็นของนาง หรือกรรมที่นางทำก็เป็นเหมือนของมฆะ จึงไม่ทำกุศลอะไร เอาแต่ใช้เวลาตบ

แต่งร่างกายให้งดงามอยู่เสมอเท่านั้น เพื่อให้เป็นที่รักของมฆมาณพอย่างไม่จืดจาง และก็ปรากฏในเรื่องต่อไปว่า นางสุชาดาได้เป็นที่รักมากของท้าวสักกเทวราช จนถึงชื่อของนางได้ไปเป็นพระนามของท้าว-สักกเทวราชพระนามหนึ่งว่า **สุชัมบดี** แปลว่า *สามีของสุชา คือ สุชาดา.*

ดาวดึงสพิภพ

มฆมาณพกับสหายบำเพ็ญกุศลสาธารณประโยชน์ดั่งกล่าว อีกนัยหนึ่งกล่าวว่า บำเพ็ญ **วัตตบท ๗ ประการ** (จะกล่าวถึงข้างหน้า) ตลอดมา สิ้นชีวิตแล้วจึงเกิดในภพน์ดาวดึงส์ (ซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขาสิเนรุ) มฆมาณพเป็นท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ เมื่อพระอินทร์และสหายขึ้นไปบังเกิดนั้น พื้นที่ซึ่งเป็นสวรรค์ชั้นนี้หาได้ว่างเปล่าอยู่ไม่ เพราะได้มีเทพพวกหนึ่งมาบังเกิดอยู่ก่อนแล้ว พวกบุพเทพ (เทพผู้เกิดอยู่ก่อน) เหล่านั้น มี *ท้าวเวปจิตติ* เป็นหัวหน้า จะเรียกชื่อสวรรค์ชั้นนี้ในสมัยที่พวกบุพเทพเหล่านั้นอยู่ว่าอย่างไรไม่ปรากฏ แต่คงจะยังไม่เรียกว่าดาวดึงส์ ซึ่งมีความหมายเฉพาะถึงเทพพวกหลัง หรืออาจจะยังไม่เป็นสวรรค์ก็ได้ เพราะยังไม่มีทิพยสมบัติต่าง ๆ เช่นเวชยันตปราสาทเป็นต้น เทียบเหมือนอย่างว่า ยังเป็นเมืองป่าอยู่. เมื่อเทพพวกหลังบังเกิดขึ้น ๓๓ องค์แล้ว เทพพวกก่อนได้ทำสักการะต้อนรับเทพผู้มาใหม่ พิธีทำสักการะต้อนรับ คือแจกดอกปทุมทิพย์

ให้ แบ่งความเป็นราชาให้กึ่งหนึ่ง น่าจะหมายความว่าแบ่งบ้านเมืองให้ครอบครองครึ่งหนึ่ง และเชิญประชุมเลี้ยง **คัณฑุบาน** ร่วมกันอย่างเต็มที่ ดูจะเป็นพิธีต้อนรับเข้าเป็นพวกเดียวกัน. ท้าวสักกเทวราชยังไม่พอใจที่จะเป็นพระราชาครอบครองเพียงกึ่งสวรรค์ ได้นัดหมายบริษัทของตนมิให้ดื่ม *ทิพยสุรา* แต่ให้แสดงเหมือนอย่างดื่ม. เมื่อเทพสองพวกมาประชุมเลี้ยงกันในครั้งนั้น เทพเจ้าถิ่นพากันดื่มทิพยสุราจนเมาล้มกลิ้งเกลือกอยู่ ฝ่ายเทพผู้มาใหม่ไม่ดื่ม ครั้นเห็นเทพเจ้าถิ่นเดิมพากันเมาสิ้นสติไปทั้งหมดแล้ว ท้าวสักกเทวราชก็สั่งให้ช่วยกันจับพวกเทพเจ้าถิ่นเดิมเหวี่ยงลงไปจากยอดเขาสิเนรุ. เทพเจ้าถิ่นเดิมมีบุญที่ได้ทำไว้น้อย จึงตกลงไปยังเชิงเขาสิเนรุ เกิดเป็นเมืองขึ้นภายใต้เขาสิเนรุมีขนาดเดียวกับดาวดึงส์ มีสิ่งต่าง ๆ คล้ายคลึงกันเช่น ดาวดึงส์มีต้นปาริฉัตตกะ ภพน์ใหม่นี้มีต้น **จิตตปาฏลี** พวกบุพเทพเมื่อถูกเหวี่ยงตกลงมาอยู่เมืองใต้เขาสิเนรุ ก็ได้ชื่อว่า อสุระ ภพน์ที่อยู่ก็ชื่อว่า *ภพน์อสุระ* คำว่า อสุระ แปลว่า *ไม่เป็นใหญ่รุ่งเรืองเหมือนสุระคือเทพ หรือเป็นข้าศึกต่อสุระคือเทพ* ดังที่ได้แปลมาแล้วข้างต้น โดยที่แท้ก็คือเทพพวกหนึ่ง แต่มีบุญต่ำต้อยกว่าเทพพวกหลัง. ท้าวสักกเทวราชกับสหายก็ได้ครอบครองสวรรค์ชั้นนั้นทั้งหมด. ส่วนพวกบุพเทพหรืออสุระ เมื่อต้องไปอยู่เมืองใต้เขาสิเนรุก็ผูกใจเจ็บแค้นยกทัพขึ้นไปทำสงครามกับเทพบนเขา เพื่อยึดเอาสวรรค์ชั้นดาวดึงส์คืนเนือง ๆ.

ฤดูของสงครามระหว่างเทพกับอสุรโดยปรกติ คือฤดูต้นไม้ประจำเมืองทั้งสองออกดอก พระอาจารย์ยังพรรณนาไว้อีกว่า ภพน์ทั้งสองนี้เสวยทิพยสมบัติเช่นเดียวกัน มีขอบเขตและสิ่งต่าง ๆ คล้ายกัน จนถึงพวกอสุรเองก็เข้าใจว่า อสุรบุรีเป็นเมืองเก่าของตนคือดาวดึงส์ ครั้นต้นจิตตปาฏลีออกดอก ได้เห็นดอกของต้นไม้นี้ จึงทราบว่าไม่ใช่ชั้นดาวดึงส์เสียแล้ว จึงยกทัพขึ้นไป ส่วนท้าวสักกเทวราชก็ได้ตระเตรียมเมืองดาวดึงส์ไว้รับเทพอสุร ได้วางอารักขาที่ด่านเฉลียงไว้ถึง ๕ ด่าน นับแต่ด่านนอกเข้ามา คือด่านชั้นที่หนึ่ง **นาค** รักษา ด่านชั้นที่สอง **ครุฑ** รักษา ด่านชั้นที่สาม **กุมภัณฑ์** คือทานพรากษสรักษา ด่านชั้นที่สี่พวก **ยักข์** ทหารรักษา ด่านชั้นที่ห้า **ท้าวมหาราชทั้งสี่องค์** รักษา พ้นด่านเหล่านี้จึงถึงนครดาวดึงส์ซึ่งสร้าง **อินทปฏิมา** (รูปเหมือนพระอินทร์) ไว้ที่ประตูเมืองทั้ง ๔.

เทวาสุรสงคราม

ครั้น **เทวาสุรสงคราม** เกิดขึ้นแล้ว ในบางคราว อสุรเทพมีกำลังก็ตีพวกเทพบนยอดเขาให้ถอยร่นขึ้นไปโดยลำดับ พวกอสุรเทพตีหักด่านทั้งห้าขึ้นไปได้แล้ว ครั้นไปถึงเทพนครดาวดึงส์ ก็หยุดยั้งอยู่เพียงนั้น ไม่อาจจะเข้าไปได้ หรือได้เห็นรูปเหมือนพระอินทร์คิดว่าพระอินทร์เสด็จออกมาก็ตกใจ ยกถอยกลับลงไปยังเมืองใต้เขาตามเดิม. แต่บางคราวพวกเทพบนเขามีกำลังก็ตีพวกอสุรเทพถอยลง

ไปจนถึงอสุรนครใต้เขา พวกเทพบนเขาติดตามลงไปได้แค่นั้น ไม่อาจจะตีเอาอสุรบุรีได้ ต้องถอยกลับขึ้นมา. ฉะนั้น เทพนครดาวดึงส์และอสุรนคร จึงได้ชื่อว่า 'อยุชฌบุรี' แปลว่า '*เมืองที่รบไม่ได้*' (ตรงกับคำว่าอยุธยา).

ในเทวาสุรสงครามครั้งหนึ่ง เมื่ออสุรเทพยกขึ้นมา พระอินทร์ได้ทรงเวชยันตเทพรถลงไป รบรับอสุรบนหลังมหาสมุทร สู้อสุรไม่ได้ ก็ทรงเทพรถหนีขึ้นมาจากที่สุดมหาสมุทรด้านทักษิณผ่านป่าไม้งิ้ว. ด้วยอำนาจแรงกระเทือนของเทพรถ พวกลูกครุฑพากันตกมหาสมุทรร้องระงม. พระอินทร์ทรงเกิดกรุณา จึงสั่งมาตลีเทพสารถีให้กลับเทพรถเพื่อมิให้สัตว์เป็นอันตราย ฝ่ายอสุรซึ่งไล่ตามกระชั้นชิด เห็นพระอินทร์กลับเทพรถ คิดว่าคงได้กำลังหนุน เกิดความกลัวก็ถอยหนีลงไปสู่อสุรภพน์

ฝ่ายพระอินทร์ เมื่อเข้าสู่เทพนคร แวดล้อมไปด้วยหมู่เทพในเทวโลกทั้งสอง คือ ชั้นจาตุมหาราช และชั้นดาวดึงส์ ประทับยืนในท่ามกลางนคร จึงเกิดปราสาทขึ้น (ในบาลีใช้คำว่าสร้างปราสาทในอรรถกถาใช้คำว่า ผุดขึ้น) ได้นามว่า เวชยันต์ เพราะเกิดขึ้นในที่สุดแห่งชัยชนะ คือชนะอสุรแล้ว จึงสร้างหรือเกิดขึ้น

สงครามที่เล่านี้น่าจะเป็นครั้งแรก ครั้นได้ชัยชนะบังเกิดเวชยันตปราสาทขึ้นแล้ว จึงได้วางอารักขาไว้ที่ด่านเฉลียง ๕ ชั้นดังกล่าวแล้ว

พระอินทร์จึงได้เป็นเทวราชครอบครองสวรรค์ชั้นนี้ และชั้นจาตุมหาราช ดังที่กล่าวว่าเป็นเทวราชในเทวโลกทั้งสอง. แต่พวกเทพชั้นดาวดึงส์ก็อยู่ไม่เป็นปกติสุขนัก ต้องทำสงครามกับพวกอสุรซึ่งเป็นเจ้าถิ่นเดิมอยู่เนือง ๆ แต่ทั้งสองฝ่ายก็ไม่อาจจะเอาชนะกันได้ เพราะต่างก็ได้บำเพ็ญบุญมาด้วยกัน

จะ กล่าวถึงสตรี ๔ นางในเรือนของมฆมาณพ **นางสุธัมมา** สิ้นชีวิตแล้วไปเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ *เทวสภาชื่อสุธัมมา* ก็เกิดขึ้นสำหรับบุญของนางสุธัมมา. ท่านว่าไม่มีที่อื่นจะน่าชื่นชมยิ่งไปกว่าจนถึงกล่าวกันว่า น่าชื่นชมเหมือนสุธัมมาเทวสภา. **นางสุนันทา** ก็ไปเกิดในสวรรค์ชั้นเดียวกัน *สระโบกขรณีชื่อว่านันทา* ก็เกิดขึ้นสำหรับบุญของนางสุนันทา. แม้ **นางสุจิตรา** ก็เหมือนกัน ไปเกิดร่วมสวรรค์ชั้นเดียวกันนั้น *อุทยานชื่อว่าจิตรลดาวัน* ก็เกิดขึ้นสำหรับบุญของนางสุจิตรา เป็นที่ซึ่งพวกเทพนำเทพบุตรผู้เกิดบุพนิมิตไปเที่ยวชมให้เพลิดเพลิน

ฝ่าย **นางสุชาดา** แปลกกว่าเพื่อน ไปเกิดเป็น *นางนกยาง* ที่ลำธารภูเขาแห่งหนึ่ง

สุชาดาอสุรกัญญา

พระอินทร์ทรงส่องทิพยเนตรดูบริจาริกาของพระองค์ ทรงทราบว่าทั้ง ๓ นางได้มาเกิดบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ด้วยกันแล้ว ขาดแต่

นางสุชาดา ทรงจินตนาว่าไปเกิดในที่ไหน ก็ได้ทรงเห็นว่าไปเกิดในที่นั้น ทรงดำริว่า นางสุชาดาเป็นผู้เขลาไม่ทำบุญกุศลอะไร จึงไปเกิดในกำเนิดดิรัจฉาน, ทรงคิดช่วยให้นางได้ทำบุญกุศลเพื่อเป็นเหตุนำนางมาเกิดในเทวโลก จึงทรงจำแลงพระองค์เสด็จไปหานางนกยางสุชาดา บันดาลให้นางระลึกชาติได้ และให้ทราบว่าพระองค์กับอีกสามนางไปเกิดในดาวดึงสเทวโลกแล้ว ทรงทำให้นางปรารถนาจะเห็นหญิงสหายในเทวโลก จึงทรงนำนางไปปล่อยไว้ที่สระโบกขรณีนันทา แล้วตรัสบอกสามนางให้ไปเยี่ยม นางสวรรค์ทั้งสามได้พากันไปยังฝั่งสระโบกขรณีนันทา ได้เห็นนางนกยางสุชาดาจับอยู่ในที่นั้นก็พากันหัวเราะเยาะเย้ย ชวนกันให้ดูรูปร่าง ว่าช่างสมเป็นผลของการเอาแต่แต่งตัว ชวนกันให้ดูจะงอยปาก ชวนกันให้ดูแข้งและเท้า ชวนกันให้ดูอัตภาพร่างกายว่าช่างโสภา ฝ่ายนางนกยางสุชาดามีความละอาย ขอให้พระอินทร์นำกลับลงไป ฝ่ายพระอินทร์ก็ได้ทรงนำนางลงไปปล่อยในที่ธารน้ำตามประสงค์ ทรงบันดาลให้นางได้รู้คิดและปรารถนาทิพยสมบัติ ทรงสอนให้นางรักษาศีล ๕ ทรงเตือนให้ไม่ประมาทแล้วเสด็จกลับ. นางนกยางก็ตั้งใจรักษาศีลเว้นจากการเสพปลาเป็น เที่ยวหาเสพแต่ปลาตาย พระอินทร์ได้เสด็จไปทรงทดลองเป็นปลานอนหงายเหมือนตายอยู่บนทราย นางนกยางเห็นเข้า เข้าใจว่าปลาตายก็ตรงเข้าจิกจะกลืน ปลากระดิกหาง ก็รู้ว่าปลาเป็น ก็คาบไปปล่อยในน้ำ. พระอินทร์ได้เสด็จมาทรงทดลองหลายครั้ง จนแน่

พระหฤทัยว่านางรักษาศีลมั่นคงก็ทรงยินดี ทรงเตือนให้ไม่ประมาท.

นางนกยางไม่ได้ปลาตาย ขาดอาหาร ก็ผ่ายผอมไปโดยลำดับ จนสิ้นชีวิต ไปเกิดเป็นธิดาของนายช่างหม้อด้วยผลของศีล

นางได้ตั้งใจรักษาศีล พระอินทร์ได้สอดส่องทิพยเนตรทรงทราบ ได้ทรงนำรัตนะไปประทานให้ในเวลาที่นางมีชีวิตอยู่ในวัยรุ่นสำหรับเป็นเครื่องเลี้ยงชีวิต เพื่อจะได้ไม่เดือดร้อน ทรงกำชับให้รักษาศีล ๕ ไม่ให้ขาด นางได้รักษาศีล ๕ อย่างมั่นคงจนตลอดชีวิต ก็ไปเกิดเป็นเทพธิดาของ **ท้าวเวปจิตติอสุรินทร์** ซึ่งเป็นหัวหน้าพวกอสุรในอสุรภพน์ภายใต้เขาสิเนรุ ผู้เป็นศัตรูกันของพระอินทร์

อสุรกัญญาสุชาดาได้มีรูปร่างประกอบด้วยรูปสิริเป็นพิเศษกว่าเทวกัญญาอื่น ๆ เพราะเหตุที่ได้รักษาศีลเป็นอย่างดี ท้าวเวปจิตติอสุรินทร์มีความหวงแหนยิ่งนัก ไม่ยอมยกให้แก่ใครผู้มาขอทั้งหมด. แต่ประสงค์จะให้ธิดาเลือกคู่ด้วยตนเอง จึงประกอบพิธีสยุมพร ให้ประชุมพลเมืองอสุรเพื่อให้ธิดาเลือกสามีตามแต่จะพึงใจ ประทานพวงดอกไม้แก่ธิดาเพื่อที่จะเสี่ยงเลือกคู่ครอง ในขณะประชุมทำการสยุมพรนั้น พระอินทร์ได้ทรงทราบโดยทิพยเนตร จึงทรงเนรมิตพระองค์เป็นอสุรแก่ เสด็จไปยืนในที่สุดบริษัท. ฝ่ายนางอสุรกัญญาสุชาดามองตรวจดูอสุรผู้มาประชุมกันทางโน้นทางนี้ทั้งหมด พอมองเห็นอสุรแก่จำแลง ก็บังเกิดความรักขึ้นท่วมหฤทัย เหมือนห้วงน้ำใหญ่ไหลมา

ท่วมทับด้วยอำนาจ ปุพเพสันนิวาส จึงเสี่ยงพวงดอกไม้ไปยังอสุรแก่จำแลง พวกอสุรทั้งหลายพากันละอายว่า ราชาของพวกตนเลือกคู่ให้ธิดามานานจนมาได้อสุรแก่คราวปู่.

ฝ่ายพระอินทร์ทรงประกาศพระองค์ว่าเป็นท้าวสักกเทวราช ทรงนำอสุรกัญญาสุชาดาหนีไปทันที พวกอสุรพอรู้ว่าท้าวสักกเทวราชจำแลงมาก็พากันไล่ตาม มาตลีเทพสารถีนำเวชยันตรถไปรับในระหว่างทาง พระอินทร์ขึ้นประทับเวชยันตรถกับนางสุชาดา มุ่งพระพักตร์ไปสู่เทพนคร เมื่อถึงป่าไม้งิ้ว พวนลูกครุฑก็พากันตกใจร้องเซ็งแซ่ พระอินทร์ก็มีรับสั่งให้กลับรถพระที่นั่ง เพื่อช่วยลูกครุฑไม่ให้เป็นอันตราย พวกอสุรซึ่งไล่ตามคิดว่าพระอินทร์จักได้กำลังหนุน มีความกลัวไม่กล้าไล่ตามต่อไป ก็กลับหลังหนีลงไปอสุรบุรี. ท้าวสักกะนำอสุรกัญญาสุชาดาเข้าสู่เทพนคร นางได้ขอพรให้ได้เสด็จตามไปในที่ทุกแห่งที่ท้าวสักกเทวราชเสด็จไป เพราะไม่มีมารดาบิดาหรือพี่น้องชายหญิงในเทวโลกนี้ พระอินทร์ได้ประทานปฏิญญาให้แก่นาง ตั้งแต่นั้นมาพวกอสุรเรียกพระอินทร์ว่า ชรสักกะ แปลว่า *ท้าวสักกะแก่*

พระเจดีย์จุฬามณี

พระเจดีย์จุฬามณี ท่านเล่าไว้ว่าเป็นที่บรรจุ **จุฬา** คือส่วนของ*พระเกศา*บนกระหม่อมแห่งศีรษะ พร้อมกับ **โมฬี** คือ *มุ่นหรือมวยผม*ทั้งหมด และ **มณี** คือ *ปิ่นมณี* หรือ *ปิ่นแก้ว* สำหรับปักมวยผม

กับ เวฐนะ คือเครื่องรัดมวยผม หรือที่เรียกว่า *รัดเกล้า* ของพระโพธิสัตว์ คำว่า **จุฬา** แปลอีกอย่างหนึ่งว่า *ปิ่น* แต่ในที่นี้ จุฬามณีน่าจะแปลว่า **จุฬา** (มวยผม) *และปิ่นมณีแห่งจุฬา.* คำว่า โมฬีแปลว่า *มวยผม* หมายถึงมวยผมบนจอม (กระหม่อม) แห่งศีรษะก็ได้ มวยผมในส่วนนอกจากนั้นก็ได้ คือหมายคลุมถึงมวยผมทั้งหมด ส่วนจุฬา หมายเฉพาะส่วนของผมบนจอมศีรษะ คือเฉพาะส่วนยอด.

มีเล่าไว้ในอวิทูเรนิทาน ในอรรถกถาชาดกว่า เมื่อพระโพธิสัตว์เสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ ทรงม้ากัณฐกะ เสด็จข้ามแม่น้ำอโนมาเสด็จลงจากหลังม้า ประทับยืนบนลานทราย ทรงเปลื้องอาภรณ์ประทานแก่นายฉันนะ และประทานม้ากัณฐกะแก่เขา แล้วทรงจับพระขรรค์แสงดาบด้วยพระหัตถ์ขวา จับพระจุฬา (ยอดพระเกศา) กับพระโมฬี (มุ่นพระเกศาทั้งหมด) ด้วยพระหัตถ์ซ้าย ทรงตัดด้วยพระขรรค์แสงดาบ พระเกศายังเหลือแนบพระเศียรประมาณสององคุลีม้วนกลับมาทางเบื้องขวา เป็นทักษิณาวัฏ คงอยู่ขนาดนั้นตลอดพระชนมชีพ พระมัสสุก็มีสมควรกันแก่พระเกศา ไม่ต้องปลงพระเกศาและพระมัสสุอีก พระโพธิสัตว์ทรงโยนพระจุฬากับพระโมฬีขึ้นไปในอากาศ ท้าวสักกเทวราชทอดพระเนตรเห็นด้วยทิพยจักษุ ทรงรับด้วยผอบรัตนะทรงนำขึ้นไปประดิษฐานไว้ในเทวสถูป ชื่อจุฬามณีเจดีย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ พร้อมกับอีกสองสิ่ง คือ ปิ่นมณีและเครื่องรัดเกล้าดังกล่าว

แล้ว รวมเป็น ๔ สิ่ง คือ ๑. พระจุฬา ๒. พระโมฬี ๓. ปิ่นมณี ๔. เครื่องรัดเกล้า นอกจากนี้ยังเป็นที่บรรจุพระเขี้ยวแก้วเบื้องขวา ในคราวแบ่งพระธาตุ ดังที่มีเล่าไว้ในพระปฐมสมโพธิกถา พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีความว่า

เมื่อโทณพราหมณ์แบ่งพระธาตุ แอบหยิบเอาพระทาฐธาตุ คือเขี้ยวแก้วเบื้องขวา ขึ้นซ่อนไว้ ณ ภายใต้ผ้าโพกศีรษะ พระอินทร์ ทอดพระเนตรเห็นด้วยทิพยจักษุ ทรงดำริว่า โทณพราหมณ์ไม่อาจ ทำสักการะให้สมควรแก่พระทาฐธาตุ ควรจะนำมาบูชาในเทวโลก จึง ทรงอัญเชิญพระทาฐธาตุนั้นจากผ้าโพกของโทณพราหมณ์ ประดิษ-ฐานในสุวรรณโกศ ทรงนำขึ้นไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์จุฬามณี ใน ดาวดึงสเทวโลก. ฉะนั้น ในพระเจดีย์นี้จึงมีสิ่งบรรจุหลายอย่าง แต่ ก็เรียกว่าจุฬามณีเจดีย์, ขัตติยะในชมพูทวีปสมัยพุทธกาล น่าจะไว้ พระเกศายาวมุ่นเป็นโมฬี (มวยผม) มีปิ่นเสียบที่จุฬา (ผมส่วนยอด) และมีเครื่องรัดเกล้า พระพุทธรูปสมัยแรก มีทำพระเศียรแบบขัตติยะ ดังกล่าว ในเวสสันดรชาดกมีแสดงไว้ตอนหนึ่งว่า พระเวสสันดร ประทานทุกสิ่งแก่ผู้ขอจนกระทั่ง สุวรรณสูจิ ดังกล่าวในมหาชาติ คำหลวงว่า *ธก็ถอดพระอินทร์ปิ่นมาศ ประสาทแก่นายพเนจรนั้น*

เทวสภาสุธัมมา

เรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตลอดถึงประวัติของท้าวสักกเทวราชหรือพระอินทร์ตามที่เล่ามาแล้ว โดยมากเก็บความมาจากคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา ในคัมภีร์ฎีกาซึ่งแต่งภายหลังอรรถกถายิ่งพรรณนาไว้พิสดารกว่าคัมภีร์อรรถกถา เช่นพรรณนาถึงรายละเอียดของเครื่องประดับต่าง ๆ จะเก็บความในฎีกาเล่าต่อไปถึง **เทวสภาสุธัมมา** เทวสภานี้พื้นเป็นแก้วผลึก ที่เสาขื่อและคอรับขื่อ (สังฆาฏะ) เป็นต้น สลักเป็นรูปสัตว์ร้ายเป็นต้น ด้วยแก้วมณี เสาสำเร็จด้วยทอง บาทเสา (ถัมภฆฏกะ) และคอรับขื่อสำเร็จด้วยเงิน รูปสัตว์ร้ายสำเร็จด้วยแก้วประพาฬ นางตรัน (โคปาณสี ไม้ค้ำโครงหลังคา) คันทวย (ปักขปาสะ) ขอบมุข สำเร็จด้วยรัตนะ ๗ หลังคามุงด้วยกระเบื้องอินทนิลโบกด้วยทอง โดมยอดสำเร็จด้วยรัตนะ ตรงกลางเทวสภามีธรรมาสน์ มีรัตนบัลลังก์กางกั้นเศวตฉัตร เป็นที่พระพรหมชั้นสูงลงมาแสดงธรรม หรือพระอินทร์หรือเทพผู้รู้ธรรมแสดงธรรม ถัดมาเป็นที่ประทับของพระอินทร์ แล้วเป็นที่นั่งของเทวบุตรผู้เป็นสหายทำกุศลร่วมกันมา ๓๓ องค์ แล้วเป็นที่นั่งของเทพผู้มีศักดาใหญ่น้อยถัดกันไปโดยลำดับ แต่บางคัมภีร์เล่าว่า ตรงกลางเทวสภาเป็นที่ประทับของพระอินทร์ น่าจะถือเอาความว่า ในวันที่มีแสดงธรรม ก็ตั้งธรรมาสน์ไว้ตรงกลาง ส่วนเวลาปกติตั้งที่ประทับของพระอินทร์ มี

ทิพยลดา (ไม้เครือเถา) ชื่ออาสาวดี ส่วนต้นปาริฉัตตกะ หรือปาริชาตก์ เมื่อออกดอกส่งกลิ่นหอมขจร ก็จะมีลมทิพย์โชยพัดมาเด็ดดอกปาริชาตก์ แล้วมีลมรับดอกให้ปลิวเข้าไปในเทวสภา มีลมกวาดดอกเก่าออก มีลมเกลี่ยดอกใหม่ มีลมบรรจงจัดช่อกลีบและเกษรให้งดงามชวนชม พวกเทพพากันคอยฤดูผลัดใบของต้นปาริชาตก์ เพื่อจะได้ประชุมรื่นเริงในคราวต้นปาริชาติก็ออกดอกบานสะพรั่งเต็มที่

คัมภีร์ต่าง ๆ ชั้นอรรถกถาฎีกาที่พรรณนาเรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นคัมภีร์ที่เขียนขึ้นภายหลังพุทธกาลมานาน เช่นอรรถกถาธรรมบทก็เขียนขึ้นภายหลังพุทธกาลประมาณ ๑,๐๐๐ ปี คัมภีร์ฎีกาต่าง ๆ เขียนขึ้นภายหลังจากนั้น และส่วนใหญ่เขียนในลังกา เมื่ออ่านดูหลายคัมภีร์สอบกัน ก็พบข้อที่กล่าว **ไม่ตรงกัน** หลายแห่ง และความบางเรื่องดูจะ **ขัดกัน** ในตัวก็มี เช่นบ้านเกิดของมฆมาณพว่ามจคามก็มีอจลคามก็มี ต้นไม้ประจำสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ คือต้นปาริชาตก์ บางคัมภีร์แสดงว่าเกิดขึ้นเมื่อมฆมาณพไปเกิดเป็นพระอินทร์ เพราะเหตุที่เมื่อเป็นมนุษย์ได้ปลูกต้นโกวิฬาระ (ทองหลาง) เพื่อเป็นร่มเงาแก่ประชาชน จึงไม่ใช่เป็นต้นไม้ที่มีอยู่ก่อนเมื่อครั้งบุพเทพ คืออสุรครอบครองอยู่

แต่บางคัมภีร์เล่าว่า ภพน์ดาวดึงส์บนยอดเขาสิเนรุและภพน์อสุรใต้เขาสิเนรุ มีทิพยสมบัติต่าง ๆ คล้ายคลึงกัน ตลอดถึงต้นไม้ประจำ

ภพน์ทั้งสองนี้ก็คล้ายคลึงกัน จนถึงพวกอสุรเมื่อถอยลงไปตั้งเมืองอยู่ใต้เขาสิเนรุแล้ว ก็ยังเคลิบเคลิ้มไปว่ายังอยู่ที่เมืองเก่าของตนบนยอดเขาสิเนรุ ครั้นถึงฤดูต้นจิตตปาฏลีออกดอก ได้เห็นดอกต้นจิตตปาฏลีแล้วจึงรู้สึกขึ้นว่าไม่ใช่ต้นปาริชาตก์ เกิดความเสียดายเมืองเก่าของตน จึงยกกันขึ้นไปเพื่อจะชิงเอาเมืองเก่าซึ่งได้ชื่อว่าดาวดึงส์นั้นคืน ตามเรื่องที่พรรณนามานี้แสดงว่าต้นปาริชาตก์มีประจำอยู่ในที่นั้นก่อนแล้วไม่ใช่มาเกิดขึ้นภายหลัง และสงครามระหว่างเทพกับอสุรก็จะต้องมีทุกคราวที่ต้นจิตตปาฏลีออกดอก แม้ในบัดนี้ก็น่าจะยังทำสงครามกันอยู่ทุกฤดูที่ต้นจิตตปาฏลีออกดอกดั่งกล่าว ในการทำสงครามกันท่านยังพรรณนาไว้ว่าไม่มีฝ่ายไหนบาดเจ็บล้มตาย ทั้งชิงเอาเมืองของกันและกันก็ไม่ได้ดั่งที่กล่าวมาแล้ว น่าคิดอีกว่าพวกอสุรเป็นพวกบุพเทพคือพวกเทพที่อยู่ในถิ่นสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาก่อน ไฉนจึงไม่จัดเข้าพวกเทวดาด้วย และไฉนจึงไม่จัดอสุรภพน์เป็นสวรรค์ชั้นหนึ่ง และเมื่อไม่จัดเป็นพวกเทวดา จะจัดเป็นพวกอะไร เป็นสุคติ หรือทุคติ และเมื่อทั้งสองฝ่ายต้องทำสงครามกันอยู่ทุกฤดูออกดอกของต้นจิตตปาฏลี ดูก็จะไม่ค่อยมีความสุขเท่าไรนัก ไม่ค่อยสมกับเป็นสวรรค์ซึ่งเป็นผลของทาน ศีล เพราะพวกเทวดาชาวเมืองดาวดึงส์ ต้องเป็นทหารออกสงครามกันเกือบจะเป็นงานประจำปี และที่กล่าวว่าฤดูรื่นเริงของพวกเทวดาคือฤดูที่ต้นปาริชาตก์ออกดอก ก็น่าจะรื่นเริงกันไม่ได้เต็มที่ เพราะจะต้องออกสงครามรบกับอสุร ฉะนั้น ฤดูที่ต้นไม้ประจำภพน์ทั้งสองออก

ดอกก็กลายเป็นฤดูสงคราม แทนที่จะเป็นฤดูรื่นเริงของเมืองทั้งสอง

ในอรรถกถากุลาวกชาดก *ยังได้นำเอาเรื่องมฆมาณพไปเกิดเป็นพระอินทร์ว่าเป็นชาติอดีตของพระพุทธเจ้าชาติหนึ่ง เรื่องพระอินทร์ตามที่เล่านี้ จึงกลายเป็นไม่ใช่พระอินทร์องค์ปัจจุบัน แต่กลายเป็นพระอินทร์ในอดีตกาลนานไกล แต่ท่านก็ได้กล่าวไว้ว่าเมื่อพระอินทร์องค์หนึ่งสิ้นบุญจุติไป ก็มีพระอินทร์อีกองค์หนึ่งเกิดสืบแทนกันไป บางคัมภีร์ตั้งกฎเกณฑ์ไว้ด้วยว่า ผู้ที่จะไปเกิดเป็นพระอินทร์ทุกคนต้องเป็นคนชาวบ้านอจลคามในแคว้นมคธ และทำบุญเช่นเดียวกับมฆมาณพ.*

คราวนี้ กลับมาย้อนพิจารณาดูถึงความประพฤติของมฆมาณพ ท่านพรรณนาถึงมฆมาณพ ว่าแผ้วถางที่ดินสร้างถนนหนทางเป็นต้น เมื่อมีใครมาแย่งที่ก็ไม่หวง ย้ายไปแผ้วถางที่อื่นต่อไป ทั้งหมดเข้าลักษณะผู้ที่สร้างความสุขให้แก่ประชาชนสมเหตุสมผล แต่เมื่อไปเกิดเป็นพระอินทร์ ดูมีความประพฤติเปลี่ยนไป ทำนองหัวหน้าหมู่หรือราชาในสมัยโบราณซึ่งเจริญและฉลาดกว่า อพยพหรือยกกองทัพไปยึดถิ่นของหมู่ชนที่ยังไม่เจริญไม่ฉลาด จะพึงเห็นได้ตามเรื่องที่ท่านเล่าเอง พวกอสุรซึ่งเป็นเจ้าถิ่นชั้นดาวดึงส์แต่เดิมดูก็ตั้งใจต้อนรับคณะของพระอินทร์ซึ่งมาใหม่อย่างซื่อ ๆ ทั้งมีน้ำใจเอื้อเฟื้อจนถึงแบ่งเมืองให้ครอบครองถึงกึ่งหนึ่ง และจัดให้มีการเลี้ยงต้อนรับ

แต่พระอินทร์ต้องการจะครอบครองแต่ฝ่ายเดียวทั้งหมด จึงออกอุบายให้พวกอสุรดื่มสุราจนเมาหมดความรู้สึกแล้วช่วยกันจับทุ่มลงไป ในอรรถกถาสังยุตยังเล่าว่า เมื่อพวกอสุรฟื้นคืนสติขึ้นแล้ว รู้ตัวว่าเสียเมืองไปเพราะสุรา จึงตั้งกติกากันไว้ว่าจะไม่ดื่มสุรากันอีกต่อไป แต่ก็เสียเมืองไปเสียแล้ว และเพราะเหตุนั้น จึงได้นามว่า อสุระ *ไม่ดื่มสุรา* ถอดเอาความก็คือ พระอินทร์ออกอุบายขับอสุรออกไปได้หมด เรื่องของพระอินทร์ดั่งกล่าวนี้ดูตรงข้ามกับเรื่องของมฆมาณพ ฉะนั้น จึงเห็นได้ชัดว่าเรื่องของพระอินทร์คงเป็นเรื่องของกษัตริย์หรือราชาเก่าแก่ดึกดำพรรพ์ ตั้งแต่ก่อนพุทธกาลซึ่งมีชื่อเสียงทรงจำกันมาเป็นพิเศษ จนถึงภายหลังยกขึ้นเป็นเทวราชครอบครองสวรรค์ชั้นหนึ่ง ครั้นตกมาถึงยุคพุทธกาล เรื่องพระอินทร์หรือท้าวสักกเทวราชก็ได้ติดเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ในฐานะเป็นจอมเทพชั้นดาวดึงส์ ในคัมภีร์ชั้นบาลีมีกล่าวถึงหลายแห่ง แต่มาเล่าให้พิสดารมากในชั้นอรรถกถาฎีกา ด้วยเก็บเอาเรื่องพระอินทร์ของเก่ามาเล่าผสมกับเรื่องของมฆมาณพให้เป็นคนเดียวกัน คือมฆมาณพไปเกิดเป็นพระอินทร์ แต่ประวัติของมฆมาณพดำเนินเรื่องไปตามหลักทานศีลซึ่งเป็นเหตุแห่งสวรรค์ตามหลักพระพุทธศาสนาโดยตรง *ส่วนประวัติของพระอินทร์ดำเนินไปตามหลักของวีรบุรุษหรือมหาราชทางคดีโลกไม่คำนึงถึงทานศีลเป็นใหญ่ แต่มุ่งชัยชนะเป็นที่ตั้ง* ฉะนั้น เมื่อเทียบดูกันแล้วจะเห็นว่าเป็นเรื่องมาคนละทาง คนละคติ

เมื่อจับมาผสมกันก็คงยันกันอยู่คนละแนวนั่นเอง หรือจะแก้ว่าเมื่อมาเกิดเป็นเทพผู้หัวหน้า ได้เสวยทิพยสมบัติ ก็เลยเกิดความติดความเพลิน เปลี่ยนปฏิปทาไป ข้อแก้นี้อาจเป็นไปได้ เทียบในเมืองมนุษย์นี้เอง **คนที่เคยประพฤติดีเมื่อเป็นคนสามัญ ครั้นได้ยศได้ลาภมากขึ้น เปลี่ยนความประพฤติไปก็มี** สวรรค์จึงอาจกลายเป็นโทษแก่คนที่หลงติดมัวเมาอยู่ได้ เพราะเป็นผลที่น่าติดน่าเพลิดเพลินอย่างยิ่ง เมื่อ *เมาสวรรค์จนลืมตัว* เสียแล้วก็ย่อมจะลืมความดีได้ ฉะนั้นเทวดาจึงมีเวลาสิ้นบุญต้องจุติ บางทีจุติก่อนกำหนดก็มี ท่านว่าเหตุอย่างหนึ่งได้แก่เพราะมัวเล่นเพลินจนลืมบริโภค คือเพราะเมาสวรรค์เกินไปนั่นเอง.

วัตตบท ๗ ประการ

เรื่องพระอินทร์ ที่กล่าวถึงในคัมภีร์ชั้นบาลี ก็มีเค้าเรื่องเช่นเดียวกับในอรรถกถาฎีกา ท่านรวบรวมไว้สักกสังยุต ดังจะเลือกเก็บความมาเล่าต่อไป.

ครั้งหนึ่ง เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในศาลาประชุมที่สร้างเป็นเรือนยอดในป่ามหาวันใกล้กรุงเวสาลี เจ้าลิจฉวีชื่อ *มหาลิ* เข้าไปเฝ้ากราบทูลว่า พระพุทธองค์ได้ทรงเคยเห็นท้าวสักกะจอมเทพแล้วหรือ พระองค์ตรัสตอบว่า ได้ทรงเห็น เจ้ามหาลีก็ยังสงสัย กราบทูลว่า

ท้าวสักกะจอมเทพ ที่ทรงเห็นนั้นน่าจะเป็นท้าวสักกะปลอม เพราะท้าวสักกะจอมเทพเห็นได้ยาก พระองค์ตรัสตอบว่า ทรงรู้จักท้าวสักกะทั้งทรงทราบธรรมที่ท้าวสักกะประพฤติแล้วจึงเกิดเป็นท้าวสักกะ.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเล่าต่อไปว่า ท้าวสักกะจอมเทพเมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อนได้เป็นมาณพ ชื่อว่า มฆะ ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวมฆวา หรือ มฆวาน**

เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อนได้ให้ทานในเมือง ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวปุรินททะ.**

เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อนได้ให้ทานโดยสักการะเคารพ ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวสักกะ.**

เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อนได้ให้ที่พัก ฉะนั้น จึงเรียกว่า ท้าววาสะ หรือ วาสพ.

ทรงคิดรู้ความทั้งพันชั่วเวลาครู่เดียว ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวสหัสสักขะ** หรือว่า **สหัสสเนตร** แปลเหมือนกันว่า **ท้าวพันตา**

ท้าวสักกะมีอสุรกัญญาชื่อสุชา เป็นปชาบดี (ชายา) ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวสุชัมบดี.**

ท้าวสักกะครอบครองราชสมบัติ **เป็นอิสริยาธิบดีแห่งทวยเทพชั้นดาวดึงส์** ฉะนั้น จึงเรียกว่า **ท้าวเทวานมินทะ** (จอมเทพ เรียกสั้นว่า พระอินทร์).

ท้าวสักกะจอมเทพ เมื่อเป็นมนุษย์ในกาลก่อน ได้สมาทาน

ประพฤติปฏิบัติวัตตบท ๗ ประการ จึงเกิดเป็นท้าวสักกะ คือ

๑ *เลี้ยงมารดาบิดาตลอดชีวิต*

๒. *ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตนต่อผู้เป็นเชฏฐะ (ผู้เจริญคือผู้ใหญ่) ในตระกูลตลอดชีวิต*

๓. *มีวาจานุ่มนวลสุภาพตลอดชีวิต*

๔. *มีวาจาไม่ส่อเสียดตลอดชีวิต*

๕. *มีใจปราศจากความตระหนี่ ยินดีในการแจกจ่ายทานครอบครองเรือนตลอดชีวิต*

๖. *มีวาจาสัตย์จริงตลอดชีวิต*

๗. *ไม่โกรธ แม้ว่าถ้าเกิดโกรธขึ้นก็ระงับได้ทันทีตลอดชีวิต*

ธรรมเครื่องขจัดความกลัว

เรื่องเทวาสุรสงคราม ได้มีเล่าไว้ในคัมภีร์ชั้นบาลีหลายแห่ง เรื่องมีชื่อเสียงที่ใช้สวดเป็นพระปริตต์คือ *ธชัคคสูตร* (สูตรที่แสดงถึงยอดธง) มีความว่า

สมัยเมื่อ พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในเชตวนารามของอนาถบิณฑิกะใกล้กรุงสาวัตถี ได้ตรัสเรื่องเทวาสุรสงครามแก่ภิกษุทั้งหลาย มีความว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว สงครามระหว่างเทพและอสูรได้เกิดประชิดติดพันกันขึ้น ท้าวสักกะจอมเทพเรียกประชุมเทพชั้นดาวดึงส์ ตรัสสั่งว่า ถ้าเทพผู้เข้าสงครามพึงเกิดความกลัวความหวาดเสียว หรือ

ความสะดุ้งขนพองสยองเกล้า ก็ให้มองดูยอดธงของพระองค์ ไม่เช่นนั้นก็ให้มองดูยอดธงของเทวราชชื่อ ปชาบดี ไม่เช่นนั้นก็ให้มองดูยอดธงของเทวราชชื่อ วรุณ ไม่เช่นนั้นก็ให้มองดูยอดธงของเทวราชชื่อ **อีสาน** ความกลัวความหวาดเสียวหรือความขนพองสยองเกล้าก็จักหายไป เมื่อพระพุทธองค์ได้ตรัสเล่าเรื่องเทวาสุรสงครามในอดีตดั่งนี้แล้ว ก็ได้ตรัส**น้อมเข้ามาทางพระพุทธศาสนา**ว่า เมื่อพวกเทพที่เข้าสงครามมองดูยอดธงของท้าวสักกะจอมเทพ หรือของเทวราชอีกสามองค์นั้น ความกลัวความหวาดเสียวหรือความขนพองสยองเกล้าจักหายไปก็ได้ ไม่หายไปก็ได้ *เพราะเหตุที่ท้าวสักกะจอมเทพเองยังมิใช่ผู้ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ ยังมีความกลัว ความหวาดเสียว ความสะดุ้ง ยังต้องพ่ายหนี* ส่วนพระองค์ตรัสอย่างนี้ว่า ถ้าท่านทั้งหลายไปอยู่ป่า ไปอยู่โคนไม้ หรืออยู่ในเรือนว่าง จักพึงเกิดความกลัวความหวาดเสียวหรือความขนพองสยองเกล้าขึ้น ก็พึงระลึกถึงพระองค์ หรือระลึกถึงธรรม หรือระลึกถึงสงฆ์ เมื่อระลึกถึงอยู่ดั่งนี้ ความกลัว ความหวาดเสียว หรือความขนพองสยองเกล้าจักหายไป *เพราะเหตุที่พระตถาคตเป็นผู้ปราศจากราคะ โทสะ โมหะ เป็นผู้ไม่กลัว ไม่หวาดเสียว ไม่สะดุ้ง ไม่พ่ายหนี*

พระสูตรนี้มีข้อน่าสังเกตว่า มีคำขึ้นต้นว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว ใช้ขึ้นต้นเมื่อจะเล่าเรื่องแต่อดีตที่ล่วงมาแล้วนาน แสดงว่าเป็นเรื่องที่เล่ากันมานาน และการนำเรื่องเก่ามาเล่าในคัมภีร์ชั้นบาลีทุกแห่ง

จะเป็นเรื่องนี้หรือเรื่องอื่นก็ตาม **ก็เพื่อสาธกธรรม** ดังที่เรียกว่านิทานสุภาษิต ในเรื่องนี้ก็เช่นเดียวกัน นำเรื่องเทวาสุรสงครามตอนนี้มาเล่าก็เพื่อสอนให้ระลึกถึงพระพุทธเจ้าเป็นต้น ในเมื่อเกิดความกลัวขึ้น เช่นเดียวกับพวกเทพเมื่อเข้าสงครามกับอสูร เกิดความกลัวขึ้นก็ดูยอดธงของพระอินทร์ หรือของเทวราชรองลงมาทั้งหลาย (พระยอดธงน่าจะสร้างขึ้นตามนัยพระสูตรนี้)

ขันติธรรม

ในสงครามคราวหนึ่ง เวปจิตติอสุรินทร์ สั่งพวกอสูรให้พยายามจับพระอินทร์พันธนาการมาอสุรบุรี ฝ่ายพระอินทร์ก็สั่งให้พวกเทพจับเวปจิตติอสุรินทร์พันธนาการมาสุธัมมสภาเช่นเดียวกัน ในสงครามครั้งนั้น พวกเทพชนะอสูร จึงจับเวปจิตติอสุรินทร์พันธนาการมาสุธัมมสภา เวปจิตติอสุรินทร์เมื่อถูกพันธนาการ ๕ ตำแหน่ง (มือสอง เท้าสอง และคอเป็นที่ห้า) ถูกนำเข้ามายังสุธัมมสภา ก็บริภาษด่าพระอินทร์ด้วยถ้อยคำหยาบช้าต่าง ๆ ทั้งในขณะที่เข้าไปและออกมา.

พระมาตลีเทพสารถีทูลถามพระอินทร์ว่า ทรงอดกลั้นได้เพราะกลัวหรือว่าเพราะอ่อนแอ.

พระอินทร์ตรัสตอบว่า ทรงทนได้ไม่ใช่เพราะกลัว ไม่ใช่เพราะอ่อนแอ แต่วิญญูเช่นพระองค์จะตอบโต้กับผู้พาลได้อย่างไร.

พระมาตลีทูลว่า ผู้พาลจะได้กำเริบถ้าไม่กำหราบเสีย เพราะฉะนั้น ผู้มีปัญญาพึงกำหราบผู้พาลเสียด้วยอาชญาอย่างแรง.

พระอินทร์ตรัสว่า ทรงเห็นว่า รู้ว่าเขาโกรธแล้วมีสติสงบได้ นี่แหละเป็นวิธีกำหราบพาล

พระมาตลีได้ทูลแย้งว่า ความอดกลั้นดั่งนั้นมีโทษ คือ พาลเข้าใจว่า ผู้นี้อดกลั้นเพราะกลัวเรา ก็ยิ่งข่ม เหมือนโคยิ่งหนีก็ยิ่งไล่.

พระอินทร์ก็คงตรัสยืนยันว่า พาลจะสำคัญอย่างไรก็ตาม ประโยชน์ของตนสำคัญยิ่ง และไม่มีอะไรจะยิ่งไปกว่าขันติ ผู้ที่มีกำลังอดกลั้นต่อผู้ที่อ่อนแอเรียกว่ามีขันติอย่างยิ่ง เพราะผู้ที่อ่อนแอต้องอดทนอยู่เองเสมอไป ผู้ที่มีกำลังซึ่งใช้กำลังพาล (เช่นพาลตอบ) ไม่เรียกว่ามีกำลัง ส่วนผู้ที่มีกำลังซึ่งมีธรรมะคุ้มครอง ย่อมไม่มีกล่าวตอบ ผู้โกรธตอบผู้โกรธ หยาบมากไปกว่าผู้โกรธทีแรก ส่วนผู้ที่ไม่โกรธตอบผู้โกรธ ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก ผู้ที่รู้ว่าเขาโกรธแต่มีสติสงบได้ ชื่อว่า ประพฤติประโยชน์ทั้งแก่ตนทั้งแก่ผู้อื่นทั้งสองฝ่าย แต่ผู้ที่ไม่ฉลาดไม่รู้ธรรมก็ย่อมจะเห็นผู้ที่รักษาประโยชน์ตนและผู้อื่นทั้งสองฝ่ายดั่งกล่าว ว่าเป็นคนโง่ไปเสีย.

ในคัมภีร์ เล่าเรื่องพระอินทร์และพระมาตลีโต้ตอบกันดั่งนี้แล้ว ก็กล่าวเป็นพุทธโอวาทต่อไปว่า ท้าวสักกะจอมเทพยังกล่าวสรรเสริญ**ขันติ** (ความอดทน) และ**โสรัจจะ** (ความเสงี่ยม) ภิกษุทั้งหลายก็พึงมีขันติโสรัจจะจึงจะงดงาม.

เรื่องนี้สรรเสริญคุณของขันติ ในคำโต้ตอบกันแฝงคติธรรมที่น่าพิจารณา คือ ถ้าดูอย่างผิวเผินก็รู้สึกเพียงว่า พระอินทร์ทรงมีขันติเป็นอย่างดี และทรงสรรเสริญคุณของขันติต่าง ๆ แต่ก็ควรพิจารณาต่อไปว่า พระอินทร์ทรงใช้ขันติดั่งที่ตรัสสรรเสริญนั้นตอนไหน ก็จะเห็นได้ว่าทรง**ใช้ในตอนที่เป็นผู้ชนะ**แล้ว และเวปจิตติอสุรินทร์ถูกจับมัดเข้ามาเฝ้าหมดกำลังอำนาจที่จะทำอะไรได้ ได้แต่เพียงด่าอย่างคนแพ้หมดทางสู้ด้วยประการทั้งปวง เท่านั้น พระอินทร์ทรง**ใช้ขันติในตอนนี้จึงเหมาะ** ด้วยประการทั้งปวง แต่ในตอนที่ทำสงครามกันไม่ได้แสดงว่าพระอินทร์ตรัสสั่งให้ใช้ขันติ แต่ทรงสั่งให้รบให้ชนะและให้จับอสุรินทร์พันธนาการนำเข้ามา ทั้งทรงอบรมให้ใช้ความพยายามดั่งจะเล่าต่อไป เรื่องนี้จึงมีคติแฝงอยู่ถึงระยะเวลาที่ควรจะใช้ธรรมข้อไหน ในเวลาไหน สำหรับใน**คดีโลก ถ้าใช้ธรรมไม่ถูกเวลาแล้วก็จะเสียประโยชน์**

ในเทวาสุรสงครามครั้งหนึ่ง เวปจิตติอสุรินทร์ชักชวนท้าวสักกะให้เอาชนะกันด้วยสุภาษิต (ธรรมยุทธ) ทั้งสองฝ่ายตกลงกันตั้งปาริสัชชะเป็นผู้พิจารณาตัดสิน (ทำนององนุญาโตตุลาการกระมัง) เวปจิตติอสุรินทร์เสนอให้ท้าวสักกะทรงกล่าวขึ้นก่อน ฝ่ายท้าวสักกะทรงเสนอให้เวปจิตติอสุรินทร์กล่าวขึ้นก่อนเพราะเป็นบุพเทพ (เทพอยู่มาก่อน).

เวปจิตติอสุรินทร์ได้กล่าวว่า พวกพาลพึงกำเริบอย่างยิ่ง ถ้าไม่มีผู้กำหราบเสีย เพราะฉะนั้น ผู้ทรงปัญญาก็พึงกำหราบพาลด้วยอาชญาอย่างแรง.

ท้าวสักกะได้ตรัสว่า พระองค์ทรงเห็นว่า รู้ว่าเขากำเริบ มีสติสงบได้ นี่แหละเป็นวิธีกำหราบพาล

เวปจิตติอสุรินทร์กล่าวว่า ตนเห็นว่า ความอดกลั้นดั่งนั้นมีโทษคือพาลเข้าใจว่าผู้นี้อดกลั้นเพราะกลัวเรา ก็ยิ่งข่ม เหมือนโคยิ่งหนีก็ยิ่งไล่.

ท้าวสักกะตรัสว่า พาลจะสำคัญอย่างไรก็ตาม ประโยชน์ของตนสำคัญยิ่งกว่า และไม่มีอะไรจะยิ่งไปกว่าขันติเป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสตอบแก่พระมาตลีเทพสารถี.

เมื่อเวปจิตติอสุรินทร์กล่าวจบครั้งหนึ่ง ๆ พวกอสุรพากันอนุโมทนา ฝ่ายพวกเทพนิ่ง เมื่อท้าวสักกะตรัสจบครั้งหนึ่ง ๆ พวกเทพพากันอนุโมทนา พวกอสุรนิ่ง ครั้นทั้งสองฝ่ายได้กล่าวจบแล้ว พวกปาริสัชชะของเทพและอสุรได้ลงความเห็นว่า คำของเวปจิตติอสุรินทร์เป็น ทุพภาษิต *เพราะแนะนำให้ลงทัณฑ์ให้ลงศาสตราวุธให้ทะเลาะวิวาทบาดหมาง* ส่วนคำของท้าวสักกะเป็นสุภาษิต *เพราะแนะนำให้ไม่ลงทัณฑ์ไม่ลงศาสตราวุธ ไม่ทะเลาะวิวาทบาดหมาง* จึงตัดสินให้ท้าวสักกะชนะ

ความเพียร

ในเทวาสุรสงครามครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะตรัสอบรม**สุวีรเทวบุตร** ซึ่งรับเทวโองการให้ยกไปรบอสุร แล้วประมาทละเลยเสียถึงสามครั้งว่า ผู้ที่ไม่มีความพากเพียรพยายาม จะบรรลุถึงความสุขได้ในที่ใด ก็ขอให้ไปในที่นั้นเถิด และช่วยบอกให้พระองค์ไปในที่นั้นด้วย.

สุวีรเทวบุตรกราบทูลว่า ผู้ที่เกียจคร้านไม่ขยันหมั่นเพียร ไม่ทำกิจที่ควรทำ แต่ก็ได้รับความสำเร็จทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรารถนา ขอประทานพรอย่างนี้แก่ตน.

ท้าวสักกะตอบว่า คนเกียจคร้านบรรลุถึงความสุขอย่างยิ่งในที่ใด ก็ให้สุวีรเทพบุตรไปในที่นั้นเอง และช่วยบอกให้พระองค์ได้ไปในที่นั้นด้วย.

สุวีรเทวบุตรก็ยังกราบทูลขอประทานพร เพื่อให้ได้รับความสุขชนิดที่ไม่มีทุกข์โศกโดยไม่ต้องทำอะไร.

ฝ่ายท้าวสักกะตรัสว่า ถ้าจะมีใครดำรงชีวิตอยู่โดยไม่ต้องทำอะไรในทิศทางไหน นั่นเป็นทางนิพพานแน่ ให้สุวีรเทวบุตรไปและช่วยบอกพระองค์ให้ไปด้วย.

อีกเรื่องหนึ่ง ท้าวสักกะทรงอบรมสุสิมเทวบุตร เพราะปรารภเหตุเช่นเดียวกัน พระพุทธเจ้าได้ทรงเล่าเรื่องท้าวสักกะเป็นอดีตนิทานสาธกยกขึ้นเตือนภิกษุทั้งหลายว่า บวชแล้วก็พากเพียรพยายามเพื่อถึง

ธรรมที่ยังไม่ถึง บรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ ทำให้แจ้งซึ่งธรรมที่ยังไม่ทำให้แจ้งเถิด.

ในสงครามระหว่างเทพและอสุร ครั้งหนึ่งหมู่ฤษีผู้มีศีลมีกัลยาณ-ธรรมคิดเห็นว่า พวกเทพตั้งอยู่ในธรรม ส่วนพวกอสูรไม่ตั้งอยู่ในธรรม จะพึงมีภัยจากอสุร จึงพากันไปหาสัมพรอสุรินทร์ ขออภัยทักษิณาทาน (อภัยทาน) ฝ่ายสัมพรอสุรินทร์ได้กล่าวว่า ไม่ให้อภัยแก่พวกฤษีชั่วร้ายซึ่งคบท้าวสักกะ พากันมาขออภัยก็ดีแล้ว จะให้ภัยแก่ฤษีพวกนี้สักที พวกฤษีได้กล่าวสาปสัมพรอสุรินทร์ว่า ภัยจงมีแก่ผู้ให้ภัย หว่านพืชเช่นใดก็ย่อมไดรับผลเช่นนั้น ทำดีย่อมได้ดี ทำชั่วย่อมได้ชั่ว หว่านพืชแล้วก็จักเสวยผลของพืชที่หว่านเอง ในราตรีนั้น สัมพร-อสุรินทร์นอนผวาตื่นสะดุ้งหวาดเสียวขึ้นสามครั้ง พระอาจารย์กล่าวอธิบายว่า เพราะเหตุที่ถูกสาปจนนอนสะดุ้งดั่งนั้น จึงได้ชื่อว่า เวปจิตติสืบมา

ในบางคราว ทั้งสองฝ่ายก็สงบสงครามกันและไปด้วยกัน แต่ก็ยังคงมีความคิดเห็นและความประพฤติต่างกัน

ครั้งหนึ่งท้าวสักกะทรงดำริว่า ไม่ควรประทุษร้ายศัตรู เวปจิตติ-อสุรินทร์ทราบพระดำรินั้นด้วยใจ จึงเข้าไปหาท้าวสักกะ ณ ที่ประทับ ท้าวสักกะทอดพระเนตรเห็นแต่ไกล ตรัสสั่งให้เวปจิตติอสุรินทร์หยุด ตรัสว่าทรงจับได้ (ว่าลอบเข้ามา) แล้ว เวปจิตติอสุรินทร์จึงถามว่า ท้าวสักกะทรงละความคิดเดิมว่าจะไม่ทำร้ายศัตรูเสียหรือ ท้าวสักกะ

ตรัสให้เวปจิตติอสุรินทร์สบถก่อนว่าจะไม่ทำร้าย เวปจิตติอสุรินทร์จึงสบถว่าบาปของผู้กล่าวเท็จ บาปของผู้กล่าวร้ายพระอริยเจ้า บาปของผู้ประทุษร้ายมิตร บาปของผู้อกตัญญู ขอให้บาปนั้นทั้งหมดจงตกต้องผู้ประทุษร้ายต่อท้าวสักกะ.

ในบางครั้ง ท้าวสักกะและเวโรจนอสุรินทร์ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยกันในวิหารสำหรับประทับพักกลางวัน ต่างยืนพิงพาหาประตูองค์ละข้าง ทั้งสองต่างได้กล่าวภาษิตถวายพระพุทธเจ้า สรรเสริญความเพียรพยายามจนกว่าจะสำเร็จประโยชน์ แต่คำของพระอินทร์กล่าวแถมสรรเสริญขันติ.

ครั้งหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในวิหารสำหรับประทับพักกลางวัน ท้าวสักกะและสหัมบดีพรหมเข้าไปเฝ้า ยืนพิงพาหาประตูองค์ละข้าง ท้าวสักกะกราบทูลขอให้ทรงหมั่นจาริกเที่ยวไปในโลกเพราะทรงมีจิตวิมุตติแล้ว เหมือนดวงจันทร์วัน ๑๕ ค่ำ ส่วนสหัมบดีพรหมกราบทูลขอให้ทรงหมั่นจาริกเที่ยวไปแสดงธรรมในโลก เพราะผู้รู้ธรรมจักมี.

ในบางครั้ง ท้าวสักกะและเวปจิตติอสุรินทร์ไปหาฤษีผู้มีศีลมีกัลยาณธรรมด้วยกัน เวปจิตติอสุรินทร์สวมรองเท้า คาดขรรค์ กั้นร่มเข้าสู่อาศรมทางยอดประตู เดินเฉียดหมู่ฤษีโดยไม่เคารพ ฝ่ายท้าวสักกะถอดฉลองพระบาท ประทานพระขรรค์แก่เทพอื่น ลดฉัตร

เข้าไปสู่อาศรมทางประตู ยืนประคองอัญชลีไปทางหมู่ฤษีในที่ใต้ลม หมู่ฤษีได้ขอให้ท้าวสักกะถอยออกไปจากทิศทางที่ลมจะโชยกลิ่นกายของพวกฤษีไป ท้าวสักกะตรัสว่า ทรงประสงค์กลิ่นที่ลมโชยไปจากกายของฤษีเหมือนอย่างทรงประสงค์มาลาดอกไม้งามบนศีรษะ พวกเทพไม่เห็นว่าปฏิกูลในกลิ่นกายฤษี.

ครั้งหนึ่ง เวปจิตติอสุรินทร์ป่วยหนัก ท้าวสักกะเสด็จไปเยี่ยมถามอาการไข้ เวปจิตติอสุรินทร์ขอให้ท้าวสักกะทรงช่วยเยียวยารักษา ฝ่ายท้าวสักกะก็ทรงขอให้เวปจิตติอสุรินทร์บอก **สัมพริมายา** (มายามนต์ชื่อว่าสัมพริ เป็นมายามนต์ของอสุรกระมัง) ท้าวเวปจิตติอสุรินทร์ขออนุญาตพวกอสุร แต่พวกอสุรห้ามไม่ให้บอก เวปจิตติอสุรินทร์จึงกล่าวผรุสวาทให้ท้าวสักกะไปนรก.

ยังมีเรื่องเบ็ดเตล็ด เช่นครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะเตรียมจะทรงเทพรถเสด็จทอดพระเนตรอุทยาน เมื่อเสด็จลงจากเวชยันตปราสาททรงประคองอัญชลีนอบน้อมไปในทิศทั้งปวง เมื่อพระมาตลีเทพสารถีทูลถาม ตรัสตอบว่า ทรงนอบน้อมบรรพชิตผู้มีศีลบริสุทธิ์ มีจิตตั้งมั่นประพฤติพรหมจรรย์ และทรงนอบน้อมคฤหัสถ์ที่ทำบุญ มีศีล เลี้ยงดูภรรยาโดยธรรม บางครั้งเมื่อเสด็จลงจากเวชยันตปราสาท ทรงนมัสการพระพุทธเจ้า บางครั้งทรงนมัสการพระสงฆ์.

ความไม่โกรธ

เรื่องเกี่ยวกับความไม่โกรธ ได้มีเล่าไว้หลายเรื่องเช่น ครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะเข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลถามว่า ฆ่าอะไรได้อยู่เป็นสุข ฆ่าอะไรได้ไม่โศก พระองค์โปรดให้ฆ่าอะไรเพียงข้อเดียว ตรัสตอบว่า ฆ่าความโกรธ.

ครั้งหนึ่ง มียักษ์ตนหนึ่งผิวพรรณเศร้าหมอง รูปร่างน่าเกลียด ขึ้นไปนั่งบนอาสนะของท้าวสักกะ พวกเทพชั้นดาวดึงส์พากันโพนทนาติเตียน แต่ยิ่งโพนทนาติเตียน ยักษ์นั้นก็ยิ่งงามยิ่งผ่องใส จนพวกเทพพากันประหลาดใจว่าจะเป็น**ยักษ์กินโกรธ** ท้าวสักกะทรงทราบแล้วได้เสด็จเข้าไป ทรงทำผ้าเฉวียงพระอังสะข้างซ้าย ทรงคุกพระชาณุมณฑลเบื้องขวาลงบนพื้นดิน (พรหมชาณุกะคุกเข่าท่าพรหม) ทรงประคองอัญชลี (เหนือพระเศียร) ประกาศพระนามของพระองค์ขึ้น ๓ ครั้ง ว่าพระองค์คือท้าวสักกะจอมเทพ ยักษ์นั้นก็มีผิวพรรณเศร้าหมองรูปร่างน่าเกลียดยิ่งขึ้นจนหายไปในที่นั้น ท้าวสักกะขึ้นประทับบนอาสนะของพระองค์แล้วตรัสอบรมพวกเทพ สาธกพระองค์เองว่า พระองค์ไม่ทรงโกรธมาช้านาน ความโกรธไม่ตั้งติดในพระองค์ แม้จะโกรธชั่ววูบเดียวก็ไม่กล่าวผรุสวาจา พระองค์ทรงข่มตนได้.

ครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะได้กล่าวอบรมเทพชั้นดาวดึงส์ว่า ให้มีอำนาจเหนือความโกรธ อย่าจืดจางในมิตร อย่าตำหนิผู้ไม่ควรตำหนิ อย่ากล่าวส่อเสียด ความโกรธทับบดคนบาปเหมือนภูเขา.

อีกครั้งหนึ่ง ท้าวสักกะได้ตรัสอบรมพวกเทพชั้นดาวดึงส์ว่า อย่าให้ความโกรธครอบงำ อย่าโกรธตอบผู้โกรธ ความไม่โกรธและความไม่เบียดเบียนมีอยู่ในพระอริยะทั้งหลายทุกเมื่อ ส่วนความโกรธทับบดคนบาปเหมือนภูเขา.

อดีตชาติของเทวดา

ยังมีเรื่องที่เกี่ยวกับพระอินทร์ที่น่านำมาเล่ารวมไว้ด้วย เรื่องแรกเล่าไว้ในสักกสังยุตและในบาลีอุทาน มีเค้าเป็นเรื่องเดียวกัน จะเก็บเรื่องในบาลีอุทานมาเล่าก่อน มีความย่อว่า สมัยเมื่อพระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่พระเวฬุวันใกล้กรุงราชคฤห์ มีชายคนหนึ่งเป็นโรคเรื้อนเป็นคนยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญ ชื่อว่า สุปปพุทธะ ชื่อนี้ก็ฟังดีอยู่แปลว่าตื่นแล้วด้วยดี แต่อรรถกถาไขความว่า ในคราวที่กำลังเป็นโรคเรื้อนอย่างแรงจนถึงเนื้อหลุด นอนร้องครวญครางอยู่ตามถนนตลอดคืน ทำให้คนไม่เป็นอันหลับอันนอน เสียงร้องครวญครางนั้นปลุกคนให้ตื่นอยู่ ไม่ได้หลับสบาย จึงได้ชื่ออย่างนั้น ในความหมายว่า ปลุกคนอื่นให้ตื่นจากการหลับสบาย. วันหนึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งแสดงธรรมแก่หมู่ชนกลุ่มใหญ่ สุปปพุทธะมองเห็นแต่ไกล คิดว่าคนประชุมกันอยู่เป็นอันมาก จะมีอาหารอะไรแบ่งให้บ้างเป็นแน่ จะต้องได้อาหารอะไรในที่นั้นบ้าง จึงเดินตรงเข้าไปก็ได้เห็นว่าเขากำลังฟังธรรมกัน และพระพุทธเจ้ากำลังทรงแสดงธรรม

ก็หมดหวังในอาหาร แต่ก็เกิดอยากจะฟังธรรมบ้าง จึงนั่งลงฟังในที่ส่วนข้างหนึ่ง พระพุทธเจ้าทรงตรวจดูบริษัททั้งหมดในพระหฤทัย ทรงทราบด้วยพระญาณว่า ชายโรคเรื้อนผู้นี้เป็นภัพพบุคคล คือผู้ที่สมควรจะรู้ธรรมได้ จึงทรงมุ่งสุปปพุทธะชายโรคเรื้อน ทรงแสดงอนุปุพพิกถาต่อด้วยอริยสัจจ์สี่ จบแล้ว สุปปพุทธะได้ดวงตาเห็นธรรม กราบทูลสรรเสริญพระธรรมและแสดงตนเป็นอุบาสก ถึงพระผู้มีพระภาคเจ้า พระธรรมและพระภิกษุสงฆ์ เป็นสรณะตลอดชีวิต ได้ถวายอภิวาททำประทักษิณคือเวียนขวาหลีกออกไป สุปปพุทธะออกไปไม่นานนัก ก็ถูกแม่โคลูกอ่อนขวิดตาย.

พวกภิกษุได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลถามคติเบื้องหน้าของสุปปพุทธะ ตรัสตอบว่า สุปปพุทธะเป็นโสดาบัน มีสัมโพธิ (ความตรัสรู้) เป็นเบื้องหน้า ภิกษุรูปหนึ่งกราบทูลถามอีกว่า เหตุใดสุปปพุทธะจึงเป็นคนยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญ ตรัสตอบว่า สุปป-พุทธะได้เคยเป็นลูกเศรษฐีในกรุงราชคฤห์นี้ วันหนึ่งออกไปชมสวนได้เห็นพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่า ตครสิขี เดินบิณฑบาตอยู่ในนคร ได้เกิดความคิดหมิ่นขึ้นว่า คนขี้เรื้อนนี้เป็นใครเที่ยวเพ่นพ่านอยู่ ได้ถ่มน้ำลาย เดินหลีกหันซ้ายให้แก่พระปัจเจกพุทธเจ้าไป ซึ่งเป็นการจงใจแสดงกิริยาหมิ่นไม่เคารพ (เป็นธรรมเนียมว่า ทำประทักษิณเป็นกิริยาเคารพ คือ เวียนขวาในโอกาสที่ลากลับ หรือให้เบื้องขวาของ

ตนในโอกาสที่เดินหลีกกัน คือตนเองถือเอาทางซ้าย ให้ทางขวาแก่ท่านที่เคารพ แต่ถ้าตนเองถือเอาทางขวามือของตนให้ทางซ้ายมือของตนแก่ท่าน ก็เป็นกิริยาหมิ่นไม่เคารพ (บาลีว่า อปพฺยามโต กริตฺวา). สุปปพุทธะไหม้อยู่ในนิรยะช้านาน เพราะวิบากที่เหลือของกรรมนั้นจึงได้เป็นมนุษย์ยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญในกรุงราชคฤห์นี้ สุปปพุทธะอาศัยธรรมวินัยที่พระตถาคตทรงประกาศ มีศรัทธา สมาทาน ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา แล้ว จึงไปเกิดเป็นสหายของเทพชั้นดาวดึงส์ รุ่งเรืองด้วยวรรณและยศ ยิ่งกว่าเทพอื่น ๆ ในดาวดึงส์นั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงเปล่งพระอุทานนี้ในเวลานั้น มีความว่า บัณฑิต เมื่อมีเพียรบากบั่น ก็ควรเว้นบาปทั้งหลายในชีวโลกเสีย เหมือนคนมีจักษุเว้นทางที่ขรุขระเสียฉะนั้น.

ใน สักกสังยุต เล่าต่อไปในภาคสวรรค์ แต่มิได้ระบุชื่อว่า ได้เคยมีบุรุษผู้หนึ่งในกรุงราชคฤห์นี้ เป็นมนุษย์ยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญได้มี ศรัทธา ศีล เป็นต้น ตายแล้วบังเกิดในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ รุ่งเรืองยิ่งกว่าเทพอื่น ๆ เหมือนดั่งกล่าวไว้ในบาลีอุทานนั้น ฝ่ายเทพชั้นดาวดึงส์ก็พากันพูดค่อนขอดแคะไค้ ลำเลิกภาวะเมื่อครั้งเป็นมนุษย์ยากจน แต่มาเกิดเป็นเทพรุ่งเรืองเกินเทพอื่น ๆ ท้าวสักกเทวราชได้ทรงเรียกเทพชั้นดาวดึงส์มาทรงชี้แจงว่า อย่าได้ค่อนขอดเทวบุตรนี้เลย เพราะเมื่อเธอเป็นมนุษย์ในชาติก่อนได้สร้างสม ศรัทธา

ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ในพระธรรมวินัยที่พระตถาคตพุทธเจ้าประกาศแล้วจึงมาบังเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เป็นสหายของทวยเทพชั้นดาวดึงส์รุ่งเรืองด้วยวรรณะและยศยิ่งกว่าเทพอื่น ๆ ท้าวสักกเทวราชได้ตรัสธรรมภาษิตอบรมเทพชั้นดาวดึงส์ต่อไปว่า **ผู้ใดมีศรัทธาตั้งมั่นดีไม่หวั่นไหวในพระตถาคตเจ้า มีศีลงดงามซึ่งพระอริยเจ้าประสงค์ยกย่อง มีความเลื่อมใสในพระสงฆ์ และมีทัสสนะคือความเห็นที่ตรง หมู่บัณฑิตเรียกผู้นั้นว่า ไม่ยากจน ชีวิตของผู้นั้นไม่เปล่าประโยชน์ เพราะฉะนั้นผู้ทรงปัญญา เมื่อระลึกถึงคำสั่งสอนของพระพุทธะทั้งหลายก็ควรหมั่นประกอบศรัทธา ศีล ความเลื่อมใส ความเห็นธรรมกันเถิด.**

ในอรรถกถาแห่งสังยุตนี้เล่าอดีตชาติของเทวบุตรนั้นก่อนแต่มาเกิดเป็นเทวบุตรว่า เป็นคนเข็ญใจชื่อว่าสุปปพุทธะ ดำเนินเนื้อเรื่องเหมือนในบาลีอุทาน แต่เล่าแปลกไปว่า ชาวเมืองสร้างมณฑปใหญ่ในที่กลางนคร นิมนต์พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขไปเสวยและได้ให้อาหารแก่สุปปพุทธะบริโภคจนหายหิวโหย อิ่มหนำสำราญรวมจิตแน่วแน่ได้ พระพุทธเจ้าทรงแสดงอริยสัจจ์ อนุโมทนาภัตตทานของชาวเมืองครั้งนั้น สุปปพุทธะฟังแล้วได้โสดาปัตติผล และได้เล่าบุรพกรรมของสุปปพุทธะผิดไปจากบาลีอุทานว่า เมื่อครั้งเป็นราชาครองกรุงพาราณสีแห่งกาสิกรัฐ เสด็จเลียบทำปทักษิณพระนคร

ทรงประมาทหมื่นพระปัจเจกพุทธเจ้า คล้ายกับที่เล่าในบาลีอุทาน (แต่ในบาลีอุทานว่าเป็นบุตรเศรษฐี).

ในอรรถกถาอุทาน เล่าเรื่องพิสดารไปอีกว่า เมื่อสุปปพุทธะฟังเทศน์จบ ได้บรรลุคุณพิเศษแล้ว ปรารถนาจะกราบทูลแด่พระศาสดา แต่ก็ไม่อาจจะผ่าฝูงชนเข้าไปได้ ครั้นมหาชนพากันตามส่งเสด็จพระศาสดากลับไปวัดแล้ว ก็ได้ตรงไปวัด ในขณะนั้นท้าวสักกเทวราชทรงทราบ ทรงใคร่จะทดลองสอบสวน จึงเสด็จไปปรากฏพระองค์ในอากาศ ตรัสว่า สุปปพุทธะเป็นคนยากจนแร้นแค้นแสนเข็ญ พระองค์จักประทานทรัพย์นับไม่ถ้วน ขอแต่เพียงว่า ให้สุปปพุทธะจงพูดว่า พระพุทธเจ้าไม่ใช่พระพุทธเจ้า พระธรรมไม่ใช่พระธรรม พระสงฆ์ไม่ใช่พระสงฆ์ เราเลิกกันทีกับพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ฝ่ายสุปปพุทธะได้ถามว่า ผู้ที่ลอยพูดอยู่นั่นเป็นใคร เมื่อได้ฟังคำตอบว่า คือท้าวสักกเทวราช จึงกล่าวว่า ท้าวสักกเทวราชเป็นอันธพาลไม่มีละอาย ซึ่งมากล่าวคำที่ไม่ควรกล่าวอย่างนี้ ไม่ใช่ผู้ที่ควรจะกล่าวกับตน เหตุไฉนท้าวสักกะจึงกล่าวว่า ตนเป็นทุคคตะเข็ญใจไร้มิตรญาติ ก็ตนเป็นบุตรโอรสพระพุทธเจ้าผู้เป็นนาถะของโลก จึงไม่เป็นทุคคตะเข็ญใจไร้มิตรญาติ โดยที่แท้ ตนบรรลุความสุขอย่างยิ่งแล้ว ทั้งตนเป็นคนมั่งมีทรัพย์มาก ยกพระพุทธภาษิตขึ้นกล่าวว่า ทรัพย์คือศรัทธา ทรัพย์คือศีล ทรัพย์คือหิริ (ความละอายหรือ

รังเกียจบาป) ทรัพย์คือโอตตัปปะ (ความกลัวเกรงบาป) ทรัพย์คือสุตะ (ความสดับศึกษา) ทรัพย์คือจาคะ (การสละ) ทรัพย์คือปัญญา เป็นที่ครบเจ็ด ทรัพย์เหล่านี้มีแก่ผู้ใด เป็นสตรีหรือบุรุษก็ตาม บัณฑิตทั้งหลายกล่าวว่าผู้นั้นไม่ยากจน ชีวิตของผู้นั้นไม่เป็นโมฆะ (เปล่าประโยชน์)

ท้าวสักกะล่วงหน้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลคำที่โต้ตอบกันทั้งหมด พระพุทธเจ้าตรัสว่า ท้าวสักกะตั้งร้อยตั้งพันองค์ก็ไม่อาจจะทำสุปปพุทธะให้พูดปฏิเสธ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ได้ ฝ่ายสุปปพุทธะไปถึงวิหารแล้ว เข้าไปเฝ้าพระศาสดา กราบทูลคุณวิเศษที่ตนได้บรรลุ ออกจากที่เฝ้ากลับไปก็ถูกแม่โคขวิดสิ้นชีวิต.

เรื่องพระอินทร์มาทดลองน้ำใจนี้ให้คติว่า ผู้ที่เห็นธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว ย่อมมีศรัทธาตั้งมั่นในพระรัตนตรัยไม่มีเปลี่ยนแปลงอย่างที่พูดกันในคำไทยเก่า ๆ ว่า ถึงจะมีพระอินทร์มาเขียว ๆ ก็ไม่เปลี่ยนใจ ไม่ต้องกล่าวถึงเทวดามนุษย์อื่น ๆ ทั้งนี้ เพราะ**มีอริยทรัพย์ ซึ่งเป็นทรัพย์ทางใจบริบูรณ์แล้ว และได้มองเห็นแล้วว่าเป็นสิ่งประเสริฐกว่าทรัพย์ภายนอกทั้งหมด** แม้จะเป็นสมบัติจักรพรรดิ์ อริยทรัพย์นี้ได้มาจากพระพุทธเจ้า หรือได้เนื่องมาจากพระพุทธเจ้าซึ่งทรงเป็นผู้ค้นพบและได้ประทานไว้แก่โลก ฉะนั้น จึง **ไม่ใช่วิสัยของผู้เห็นธรรมจะปฏิเสธพระรัตนตรัยได้เลย** ใคร ๆ ก็ไม่อาจ

จะมาเปลี่ยนใจออกหากไปจากพระรัตนตรัยได้ ถึงแม้จะยากจนที่สุด และมีผู้นำทรัพย์นับไม่ถ้วนมาล่อ ดังเรื่องสุปปพุทธะนี้.

พระเจ้ามันธาตุราช

คำว่า สักกะ เป็นต้น ที่เรียกกันเป็นพื้นว่า *พระอินทร์* นั้น เป็นชื่อ *ตำแหน่ง* ของเทวราชผู้ครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ซึ่งองค์หนึ่งจุติไปแล้ว ก็มีอีกองค์หนึ่งเกิดขึ้นมาแทน สืบต่อกันไปดังนี้ไม่ขาดสาย ดังมีเรื่องเล่าในมันธาตุราชชาดกว่า ในครั้งปฐมกัลป์ เมื่อมนุษย์มีอายุยืนนานนับไม่ถ้วน (อสงไขย) พระเจ้ามันธาตุ ซึ่งสืบต่อพระวงศ์ตรงมาจากพระเจ้ามหาสมมตราช ผู้เป็นพระราชาองค์แรกของโลก ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ์ครองโลกนับเป็นองค์ที่ ๘ พระเจ้ามันธาตุมีฤทธานุภาพมาก ครองโลกมนุษย์อยู่นานจนเบื่อแล้ว ก็ขึ้นไปครองสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช ท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์ก็ต้อนรับยอมให้ครอบครอง พระเจ้ามันธาตุครองสวรรค์ชั้นแรกนี้นานเข้าก็เบื่ออีก จึงขึ้นไปสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ท้าวสักกะก็ทรงต้อนรับแบ่งดาวดึงส์ให้ครองกึ่งหนึ่ง พระเจ้ามันธาตุครองดาวดึงส์อยู่นาน ท้าวสักกะจุติไปและเกิดขึ้นใหม่องค์แล้วองค์เล่าถึงสามสิบหกองค์ ก็เกิดเบื่อที่จะครองเพียงกึ่งเดียว คิดจะปลงพระชนม์ท้าวสักกะ เพื่อจะครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ทั้งหมด แต่ธรรมดาว่าท้าวสักกะไม่มีใครจะปลงพระชนม์ได้ ความคิดปรารถนาของพระเจ้ามันธาตุ **เป็นตัณหา** (ความทะยานเอยากดิ้นรน) **เป็น**

มูลแห่งวิบัติทำให้อายุสั้น ทำให้แก่ แต่เป็นธรรมดาว่าสรีระมนุษย์ไม่แตกทำลายในเทวโลก คือไม่ตายทิ้งซากไว้บนสวรรค์ พระเจ้ามันธาตุจึงตกจากสวรรค์ ลงมาผทมเป็นวาระสุดท้ายในพระราชอุทยาน เมื่อราชตระกูลได้ทราบพากันมาเฝ้าแวดล้อม มีรับสั่งให้ประกาศแก่มหาชนว่า *พระองค์คือมันธาตุมหาราช พระจักรพรรดิราชของโลก พระราชาในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา พระราชาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์ ครองสวรรค์ชั้นนั้นอยู่สามสิบหกชั่วอายุท้าวสักกะ ก็ทำตัณหาให้เต็มไม่ได้ ต้องตกลงมาจากสวรรค์สิ้นพระชนม์* ครั้นรับสั่งไว้ให้ประกาศดั่งนี้แล้ว ก็สิ้นพระชนม์ไปตามกรรม

ชาดกเรื่องนี้ ท่านเล่าไว้เพื่อแสดงโทษของ **ตัณหา** ว่าไม่มีใครทำให้อิ่มให้เต็มได้ เหมือนอย่างมหาสมุทรไม่มีอิ่มน้ำ ไฟไม่มีอิ่มเชื้อ เมื่อท่านเล่าชาดกนี้แล้ว ก็ได้แสดงเป็นพระพุทธภาษิตความว่า **จันทร์และอาทิตย์ส่องสว่างไปตลอดทิศเพียงใด หมู่สัตว์ที่อาศัยแผ่นดินตลอดทิศเพียงนั้นล้วนเป็นข้าแผ่นดินของพระเจ้ามันธาตุทั้งหมด** (พระองค์มีบุญญานุภาพ ปรบพระหัตถ์ให้ฝนกหาปณะตกลงได้) **ความอิ่มในกามทั้งหลาย ด้วยฝนคือกหาปณะย่อมไม่มี** (จึงทยานขึ้นไปครองสวรรค์สองชั้น เมื่อคิดทยานเกินวิสัยขึ้นไปอีกจึงร่วงลงมา) **บัณฑิตรู้อย่างนี้ว่า กามทั้งหลายมีความน่ายินดีน้อย มีทุกข์มากจึงไม่ติดใจยินดีในกามทั้งหลายแม้ที่เป็นทิพย์ สาวกของพระ**

สัมมาสัมพุทธะย่อมยินดีในธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา นอกจากได้คติธรรมดั่งกล่าว ยังได้คติความเชื่อว่า คำว่า *สักกะ* เป็น **ตำแหน่ง** ผู้ครองสวรรค์ชั้นนี้ทุกกาลสมัย ใครมีบุญขึ้นไปครองก็เรียกว่าสักกะทุกองค์ตั้งแต่ปฐมกัปป์ของโลกก็เรียกอย่างนี้ *ส่วนท้าวสักกะที่กล่าวถึงว่าเสด็จมาเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าของเราทั้งหลาย เป็นองค์ที่มฆมาณพไปเกิด* ดั่งเล่าในบาลีสักกสังยุตที่เก็บมาเล่าไว้แล้ว.

ตำแหน่งท้าวสักกะ

เรื่องตำแหน่งท้าวสักกะหรือพระอินทร์ เป็นตำแหน่งราชาแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์นั้น ยังได้อ้างใน วิสัยหชาดกอรรถกถา เล่าเรื่องท้าวสักกะในสมัยดึกดำบรรพ์ก่อนพุทธกาลนานไกล แต่ท้าวสักกะองค์นี้ดูจะหวงตำแหน่งอยู่มาก จนถึงเกรงว่ามนุษย์ผู้ตั้งหน้าทำความดีจะคิดแย่งตำแหน่ง ความย่อมีว่า

มีเศรษฐีผู้หนึ่งในกรุงพาราณสี ชื่อว่า วิสัยหะ เป็นคนใจบุญถือศีล ๕ มีอัธยาศัยยินดีในทานการบริจาค ตั้งโรงทานที่ประตูเมืองทั้ง ๔ ที่กลางเมืองและที่นิเวศน์ของตน สละทรัพย์บริจาคทานมีจำนวนมากมายทุก ๆ วัน ร้อนถึงท้าวสักกเทวราช (นี้เป็นสำนวนไทย ส่วนสำนวนมคธว่า ภพน์ของท้าวสักกะหวั่นไหวด้วยอานุภาพทาน แท่นบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ของเทวราชแสดงอาการร้อน) ท้าวเธอทรง

สอดส่องค้นหาว่า ใครหนอคิดจะทำพระองค์ให้เคลื่อนจากฐานะ (ตำแหน่ง) ก็ได้ทรงเห็นเศรษฐีผู้บริจาคทานเป็นการใหญ่ ซึ่งชะรอยว่าจะหวังให้ทานนี้ส่งผลให้พระองค์หลุดจากตำแหน่ง แล้วขึ้นมาเป็นท้าวสักกะเสียเอง จำที่พระองค์จะบันดาลให้ทรัพย์สินของเศรษฐีนั้นหายไปให้หมด ให้เศรษฐีกลายเป็นทุคคตะเข็ญใจ ไม่มีอะไรจะทำทานต่อไปได้ ท้าวเธอทรงดำริอย่างนี้แล้ว ก็ทรงบันดาลให้ทรัพย์ทุกอย่างตลอดถึงทาสกรรมกรผู้คนทั้งปวงของเศรษฐีอันตรธานไปทั้งสิ้น ไม่มีเหลือสักสิ่งหนึ่งสักคนหนึ่ง ผู้จัดการทานจึงมาแจ้งให้เศรษฐีทราบ ฝ่ายเศรษฐีเมื่อได้ทราบดังนั้น ก็สั่งให้ภริยาค้นหาสิ่งอะไรที่จะทำทานทั่วบ้าน ก็ไม่มีอะไร ให้เปิดคลังค้นหาก็ไม่พบอะไร ว่างเปล่าไปทั้งนั้น เศรษฐีก็ไม่ย่อท้อ คิดจะทำทานให้จงได้ จึงชวนภริยาคว้าเคียว ตะกร้าและเชือก ที่เผอิญมีคนตัดหญ้าขายคนหนึ่งมาทิ้งไว้ ตรงไปที่ดงหญ้าช่วยกันเกี่ยวหญ้าไปขาย ได้ทรัพย์มาแล้วก็ทำทานแก่ยาจกวณิพกผู้มาขอจนหมดทรัพย์ที่ได้จากการขายหญ้าเรื่อยมาเป็นเวลาหลายวัน เศรษฐีเป็นคนสุขุมาลชาติ เคยสุขสบาย เมื่อมาต้องตรากตรำทำงานเป็นกรรมกรและอดอยาก ก็หมดกำลังลงทุกที แต่ก็ใจแข็ง มีความตั้งใจแรง อดทนเกี่ยวหญ้าขายทำทานติดต่อกันไปได้จนถึงวันที่ ๗ ก็เป็นลมล้มฟุบลงบนกองหญ้า ฝ่ายท้าวสักกะได้ทรงเฝ้าติดตามสังเกตดูอยู่ ทรงเห็นว่าเศรษฐีไม่ยอมเลิกทำทานด้วยวิธีที่ทรงบันดาลให้ทรัพย์หายไปนั้นแน่ จึงทรงบันดาลให้เศรษฐีได้เห็นพระองค์ลอยอยู่ในอากาศ

ในขณะนั้น ตรัสขึ้นว่า ก่อนแต่นี้ เศรษฐีได้ให้ทานจึงได้สิ้นเนื้อประดาตัว ถ้าว่าต่อแต่นี้ไปจะไม่ให้ทาน เก็บรวบรวมไว้ก็จะตั้งโภคสมบัติขึ้นได้. เศรษฐีถามทราบว่าเป็นท้าวสักกะ แทนที่จะตื่นเต้นเชื่อฟังกลับคิดหมิ่นว่า ไฉนท้าวสักกะซึ่งขึ้นไปเกิดเป็นท้าวสักกะได้ เพราะความดี จึงมาห้ามไม่ให้ทำความดี จึงได้กล่าวตอบยืนยันว่า ปวงบัณฑิตกล่าวว่า อารยชนคนเจริญ แม้ยากแค้นแสนเข็ญ ก็ไม่ทำอนารยกรรม (*กรรมที่มิใช่ของคนเจริญ คือกรรมที่ไม่ดี เช่นท้าวสักกะมาห้ามความดีของเขา ก็เป็นการทำไม่ดีเหมือนกัน*) อย่าให้มีทรัพย์ที่เป็นเหตุให้สละศรัทธาบริจาคขึ้นเลยทีเดียว ทางที่รถคันหนึ่งแล่นไปได้ก็เป็นทางที่รถอีกคันหนึ่งแล่นไปได้เหมือนกัน (*ทาน ศีล เป็นทางไปสวรรค์ ท้าวสักกะไปได้ เศรษฐีก็ไปได้เหมือนกัน*) ขอให้วัตร (*ข้อปฏิบัติ*) เก่าแก่ที่ฝั่งลง (*เป็นรากฐานของแผ่นดินแล้วคือทานวัตรนี้*) จงสถิตเป็นวัตรต่อไปเถิด (*อย่าถอนรากฐานของแผ่นดินออกเสียเลย แผ่นดินจะถล่ม ฟ้าก็จะถล่มลงด้วย*) ผิว่ามีทรัพย์ก็จักให้ต่อไป เมื่อไม่มี ก็จะให้อะไร ๆ แม้เป็น (*ทุคคตะ*) อย่างนี้ก็จักให้ อย่าประมาททานเลย.

สารคดีในการทำทาน

ท้าวสักกะเมื่อไม่อาจห้ามได้ จึงตรัสถามความประสงค์ที่ให้ทานนั้น เศรษฐีนั้นเป็นพระโพธิสัตว์ จึงตอบว่า ตนมิได้ปรารถนาจะเป็น

ท้าวสักกะ มิได้ปรารถนาจะเป็นพรหม แต่ปรารถนาจะเป็นองค์พระสัพพัญญูพุทธเจ้าในอนาคต ท้าวสักกะได้ทรงสดับแล้วพอพระหฤทัย ทรงลูบหลังของเศรษฐีด้วยพระหัตถ์ เศรษฐีก็กลับมีสกลกายบริบูรณ์ อิ่มเอิบแข็งแรง ในขณะนั้น ทรัพย์สมบัติทั้งปวงที่อันตรธานไปก็กลับปรากฏขึ้นเหมือนอย่างเดิมด้วยสักกานุภาพ ท้าวสักกะได้ประทานทรัพย์นับไม่สิ้นสุดให้ เพื่อเศรษฐีจะได้บริจาคทานต่อไป นานเท่าไรก็ไม่หมดตามอัธยาศัย.

เรื่องนี้ เมื่อดูไปตามท้องนิทานก็เกิดจากท้าวสักกะระแวงว่าจะถูกแย่งตำแหน่งหรือที่เรียกในบัดนี้ว่า กลัวถูกแย่งเก้าอี้ แต่เมื่อพิจารณาเข้าไปในท้องนิทาน ก็น่าจะได้สารคดีแฝงอยู่หลายประการ สารคดีที่สำคัญนั้นคือ การที่จะทำทานนั้น ทีแรกต้องมีทรัพย์สิ่งของที่จะให้ก่อน ฉะนั้น ก็ต้องทำทรัพย์ให้มีขึ้นก่อน จึงทำทานได้ เมื่อมีที่จะให้ไม่สิ้นสุด จึงอาจให้ได้ไม่สิ้นสุด การให้จึงมีขอบเขตจำกัดอยู่กับการมี ผู้มีอัธยาศัยในทาน จึงต้องมีอัธยาศัยในการหาทรัพย์ให้เกิดงอกงามเจริญด้วย คือต้องมีปัญญาหาทรัพย์ และมีปัญญาที่จะเลือกให้ เมื่อให้ทรัพย์ก็ไม่หมดสิ้น และการให้ก็ไม่หมดสิ้น ทั้งเป็นการให้ในทางที่เป็นประโยชน์ เมื่อให้ในทางที่เป็นประโยชน์ที่ถาวรเท่าใด ก็เป็นการให้ที่ไม่หมดสิ้นเท่านั้น ในบัดนี้เช่น ตั้งเป็นนิธิ หรือสร้างสิ่งที่เป็นถาวรประโยชน์ต่าง ๆ แม้ทรัพย์หรือวัตถุที่ให้จะเป็นส่วนน้อย แต่ก็เป็นการให้ที่ไม่สิ้นสุด แม้การ

ให้เพื่ออุปการะเกื้อกูล บุคคลเกื้อกูลสัตว์ก็เช่นเดียวกัน เพราะช่วยให้เกิดความสุขความเจริญสืบต่อไป แต่การทำความดีเด่นนั้นก็อาจถูกคนดีด้วยกันที่เขาคิดว่าจะเอาดีไปเสียคนเดียว หรือคิดว่าจะแย่งดีแย่งชื่อเสียง ฤษยาขัดขวางเอาได้ จึงอาจต้องผจญคนดีด้วยกันอีกก็ได้ ถ้าไม่ย่อท้อถอยหลังเสีย รักษาแนวดีของตนไว้ให้มั่น ไม่หุนหันพลันแล่นว่าเขาเป็นศัตรู ไม่ด่วนเร่งที่จะให้ผลิตผลก่อนฤดูกาล ก็จะเป็นผู้ชนะชนิดที่ไม่มีใครแพ้ ในเมื่อความดีนั้นปรากฏว่าไม่เป็นอันตรายแก่ใคร ไม่เป็นของจำเพาะใคร แต่เป็นความดีที่เป็นประโยชน์แก่ทุกคน เป็นสาธารณ์แก่ทุกคน ไม่มีใครต้องเสียตำแหน่งความดีไป.

อาหารกำจัดโทษ

ใน **สุธาโภชนชาดก** ได้เล่าถึงพระอินทร์อีกองค์หนึ่ง ในสมัยเก่าก่อนพระอินทร์ในสมัยพุทธกาล ซึ่งได้เคยเป็นมฆมาณพในชาติก่อนแต่ไปเกิดเป็นพระอินทร์ พระอาจารย์เล่าว่า พระอินทร์องค์อดีตนี้ ชาติก่อนเป็นเศรษฐีชาวเมืองพาราณสี ได้ทำทาน รักษาศีล โดยเฉพาะได้ให้ทานอย่างมากมาย ทำกาลกิริยา (ตาย) แล้วไปเกิดเป็นพระอินทร์หรือท้าวสักกเทวราชครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ท้าวเธอมีพระธิดา ๔ องค์ มีพระนามตามลำดับว่า *อาสา สัทธา สิรี หิรี* วันหนึ่ง พระธิดาทั้ง ๔ องค์ได้ชวนกันเก็บดอกไม้ทิพย์มีกลิ่นหอมร้อยเป็นมาลาประดับองค์ พากันไปยังสระอโนดาตเพื่อเล่นน้ำ นั่งพักอยู่

บนแผ่นมโนศิลา ในขณะนั้น **พระนารทดาบส** ได้ถือดอกปาริชาตก์แห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ผ่านมา โดยถือกั้นเป็นอย่างร่ม พระดาบสองค์นี้ออกบวชจากสกุลพราหมณ์ บำเพ็ญพรตในป่าหิมวันต์จนมีมหิทธิอำนาจขึ้นไปพักบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ได้ เทพธิดาทั้ง ๔ องค์มองเห็นดอกปาริชาตก์ที่พระดาบสถือมา ก็ร้องขอจากพระดาบส เหมือนอย่างขอจากเทพบิดาของตน พระดาบสตอบว่า องค์ดาบสเองไม่มีความต้องการหวงแหนดอกไม้ทิพย์นี้ แต่ก็จะให้แก่เทพธิดาองค์ที่ประเสริฐที่สุด ฉะนั้น องค์ใดประเสริฐที่สุด ก็ขอให้องค์นั้นมารับดอกไม้ทิพย์นี้ได้ เทพธิดาทั้ง ๔ ขอให้พระดาบสเป็นผู้เลือกให้เอง พวกตนไม่สามารถจะเลือกกันเองได้ พระดาบสกล่าวว่า ไม่ใช่กิจของสมณะบรรพชิตจะเป็นผู้เลือกอย่างนั้น จะเลือกองค์หนึ่ง องค์อื่น ๆ ก็จะน้อยใจขึ้งเคียด จะเกิดวิวาทบาดหมาง จึงขอให้ไปทูลถาม **พระภูตาธิปะ** (ผู้เป็นใหญ่แห่งภูตทั้งหลาย) ซึ่งเป็นพระบิดาของตนเองเถิด เทพธิดาทั้ง ๔ ไม่ได้ดอกไม้ ไม่ได้คะแนนว่าเลิศจากพระดาบส ก็โทสนัสต่างองค์ก็คิดว่าตนนั่นแหละเลิศ ก็พากันไปเฝ้าพระอินทร์ ขอให้ทรงชี้ขาด พระอินทร์ก็ไม่ยอมชี้ ตรัสไกล่เกลี่ยว่าคล้าย ๆ กันทั้ง ๔ องค์ที่นี่จะว่าใครดีกว่าใครให้ทะเลาะกันอย่างไรได้ ยังมีพระดาบสรูปหนึ่งชื่อ **โกสิยะ** ตั้งอาศรมอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำคงคาด้านทิศทักษิณ ข้างหิมวันตประเทศ ถือวัตรอยู่ข้อหนึ่งโดยเคร่งครัดว่า เมื่อยังไม่แบ่งภัตรให้แก่ผู้อื่นก่อน ก็จะไม่ฉันเอง และเมื่อให้ก็จะเลือกให้ ฉะนั้น ให้พระธิดา

ทั้ง ๔ องค์ ไปหาโกสิยดาบสนั้น ครั้นพระอินทร์ได้ตรัสแนะนำให้พระธิดาพากันไปหาพระดาบสดังนี้แล้ว ก็ได้ตรัสสั่งพระมาตลีเทพสารถีให้นำสุธาโภชนทิพย์ไปถวายพระดาบส พระมาตลีได้นำถาดสุธาโภชน์ไปวางในมือของโกสิยดาบสในเวลารุ่งอรุณ พระดาบสมองเห็นสุธาโภชน์สวรรค์ มีสีขาวเหมือนสังข์ สะอาด มีกลิ่นหอม ไม่มีอาหารอะไรที่เคยเห็นจะเปรียบเทียบได้ คิดสงสัยว่าบางทีพระอินทร์จะประทานลงมากระมัง แต่ว่าใครเป็นผู้นำมา พระมาตลีจึงได้ปรากฏทิพยกาย กล่าวแก่ดาบสว่า องค์สักรินทร์เทวราชได้มีเทพบัญชาให้ตนนำสุธาโภชน์มาถวาย ขอให้พระดาบสฉันสุธาโภชน์นี้ ซึ่งเลิศกว่าภัตรทุกอย่างอย่าได้ห้ามเสีย สุธาโภชน์นี้มีคุณกำจัดโทษได้ถึง ๑๒ ประการ คือ ๑. ความหิว ๒. ความกระหาย ๓. ความไม่ยินดี ๔. ความกระวนกระวาย ๕. ความเหน็ดเหนื่อย ๖. ความโกรธ ๗. ความผูกใจโกรธ ๘. ความวิวาท ๙. ความส่อเสียด ๑๐. ความหนาว ๑๑. ความร้อน ๑๒. ความเกียจคร้าน

ความเลวแห่งพฤติกรรม

โกสิยดาบสได้กล่าวแก่พระมาตลีว่า ท่านได้ถือเคร่งในวัตรอยู่ข้อหนึ่งว่า จะไม่ฉันเองก่อนที่จะแบ่งให้แก่ใคร เพราะท่านได้เห็นว่ามีความเลวอยู่ ๕ ประการ ตามสุภาษิตที่ระบุถึงความเลวในตัวพฤติกรรมหรือผู้ประกอบพฤติกรรมนั้นเองดังต่อไปนี้

๑. การกินผู้เดียว พระอริยเจ้าไม่นับถือบูชา

๒. คนไม่แบ่งภัตรให้แก่ผู้อื่น ย่อมไม่ได้ความสุข

๓. คนเป็นชู้ด้วยภริยาของผู้อื่น ชื่อว่าเป็นคนฆ่าหญิง

๔. คนด่าสมณะชีพราหมณ์ผู้มีศีลวัตรอันดี ชื่อว่า เป็นคนประทุษร้ายมิตร

๕. คนตระหนี่เหนียวไม่เฉลี่ยเผื่อแผ่คนอื่นบ้างเลย เลวเป็นข้อที่ ๕

ฉะนั้น ท่านจะต้องแบ่งให้แก่ใครอื่น จะเป็นหญิงหรือชายก็ตาม ก่อนแล้วจึงจะฉัน

ในทันใดนั้น พระธิดาทั้ง ๔ องค์ ของพระอินทร์ ก็ได้พากันมาถึง องค์สิรีได้ยืนทางทิศบูรพา องค์อาสาได้ยืนทางทิศทักษิณ องค์สัทธาได้ยืนทางทิศปัจฉิม องค์หิรีได้ยืนทางทิศอุดร

โกสิยดาบสได้ทักถามองค์ที่ยืนทางทิศบูรพาก่อน องค์สิรีผู้ยืนทางทิศนั้นได้ตอบแนะนำตน พระดาบสก็ได้วิจารณ์ แล้วก็ได้ทักถามองค์อื่นต่อไปโดยวิธีนี้จนครบทั้ง ๔ องค์ สรุปคำวิจารณ์ของโกสิยดาบสในธิดาพระอินทร์ ๔ องค์ ดังต่อไปนี้

องค์สิรีนั้น คือ *สิริ คบหาคนดี ๆ เมื่อปรารถนาสุขแก่ใครคนใด ใครคนนั้นก็บันเทิงด้วยสุขสมปรารถนาทุกอย่าง แต่สิริไม่เลือกอนุกูลคน บางคนมีศิลปวิทยาดี มีความประพฤติดี*

พากเพียรทำการงานของตนอย่างเหงื่อไหลไคลย้อย แต่สิริก็ไม่อนุกูลเขา เขาก็ต้องขัดสนจนยาก แต่บางคนไม่มีศิลปวิทยาอะไรดี รูปร่างวิปริตชั่วชาติ เกียจคร้านกินจุ สิริก็ไปอนุกูลเขาให้มั่งมีศรีสุข เขาก็ใช้คนที่มีชาติสกุลได้เหมือนทาสเรือนเบี้ย สิริจึงไม่รู้จักเลือกคนที่ควรและไม่ควรจะคบเลย ที่ว่าสิริคบหาคนดี ๆ นั้น จึงหาได้หมายความว่าคนดีจริง ๆ ไม่ โดยที่แท้ไปดูกันที่ทรัพย์ รวยทรัพย์ก็ว่าดีแล้ว เป็นการทับถมไม่ให้คนมองเห็นคุณของสุจริตธรรมในโลก สิรินี่เองมีส่วนให้เป็นดั่งนี้ไปได้ จึงไม่เป็นที่ชอบใจแก่โกสิยดาบส ไม่ควรจะได้สุธาโภชน์ เมื่อสิรีถูกวิจารณ์ในทางเสียและถูกปฏิเสธก็อันตรธานวับไปในที่นั้น.

องค์อาสานั้น อาสาก็คือความหวัง ทำให้คนผู้หวังในความหวังลำบากมามากมายนักแล้ว ทำให้รบราฆ่าฟันกันด้วยความหวังจะเป็นเจ้าเป็นใหญ่ ชนะแล้วก็กลับแพ้แย่ไปด้วยความหวัง ทำให้ฤษีชีไพรบำเพ็ญตบะทรมานกายแรมเดือนแรมปี ด้วยหมายสวรรค์แต่ถ้าเข้าทางผิดก็ไพล่ไปในนรก หวังอย่างหนึ่ง ผลไพล่ไปเป็นอีกอย่างหนึ่ง จึงเป็นอย่างที่เรียกว่าหวังลมหวังแล้ง โกสิยดาบสจึงเรียกอาสาว่าตัวโกหกพกลม ฉะนั้น ก็ขอให้เลิกหวังในสุธาโภชน์ หาสมควรจะได้สุธาโภชน์ไม่ ไม่ยินดีจะให้ ขอให้ไปเสียเถิด เมื่ออาสาถูกวิจารณ์อย่างเสียหายทั้งถูกขับไล่ก็อันตรธานวับไปในที่นั้น

องค์สัทธานั้น *สัทธา ก็คือ ศรัทธา ความเชื่อทำให้คนพากันบริจาคทาน รักษาศีล สำรวมอินทรีย์ แต่บางที ก็ทำให้คนพากันลักขโมย พูดเท็จ พูดส่อเสียด คือเมื่อเชื่อถูก ก็ชักให้ทำถูก เมื่อเชื่อผิด ก็ชักให้ทำผิด เพราะใครจะทำอะไร ก็มีความเชื่อนี่แหละชักไปทั้งนั้น เชื่อว่าทำอย่างนั้นดีจึงทำ ความเชื่อนี้ทำให้ยุ่งในครอบครัวก็ได้ ภริยาเป็นคนดี แต่สามีไปเชื่อในหญิงถ่อยอื่น ก็สิ้นปฏิพัทธ์ในภริยาของตน ซึ่งความจริงเป็นคนดี สัทธาเป็นผู้ทำให้เชื่อ แต่บางครั้ง ก็ทำให้เชื่อหลง ๆ ผิด ๆ เป็นแหล่งก่อให้เกิดวิธีการชวนเชื่อต่าง ๆ ที่เป็นความเชื่ออย่างหลงงมงาย เพราะผู้เชื่อเองโง่เขลาเบาปัญญาหรือถูกหลอกให้เชื่อจึงชื่อว่าเป็นผู้ทำบาปห้ามการกุศล* โกสิยดาบสจึงยังไม่ชอบใจจะให้สุธาโภชน์อยู่นั่นเอง เมื่อสัทธาถูกวิจารณ์ว่าไม่ดี และถูกปฏิเสธเสียอีกก็อันตรธานวับไปในที่นั้น.

พระธิดาองค์ที่สุด คือ หิรี นั้น โกสิยดาบสทักถามทราบแล้วก็พอใจในคุณของเธอ เพราะหิรี ก็คือ **หิริ ความละอายบาป รังเกียจบาป เหมือนอย่างคนสะอาดรังเกียจสิ่งสกปรก** พระดาบสพอใจตั้งแต่เมื่อถึงวาระที่หันไปทักถาม องค์หิรี ก็ไม่ร้องขอสุธาโภชน์เหมือนอย่างอีกสามองค์แรก จึงสมควรจะได้สุธาโภชน์ เพราะว่าสุธาโภชน์นี้หาใช่เป็นสิ่งที่ใคร ๆ จะได้ด้วยการขอไม่ ข้อนี้เป็นธรรมเกี่ยวแก่สุธาโภชน์ พระดาบสได้กล่าวแก่องค์หิรีว่า ขอบูชาเธอด้วย

สุธาโภชน์ทั้งหมดแล้ว จึงจะฉันส่วนที่เหลือในภายหลัง กล่าวแล้วได้ให้สุธาโภชน์แก่องค์หิรี เมื่อองค์หิรีได้รับสุธาโภชน์แล้วก็รีบไปเฝ้าพระเทพบิดากราบทูลให้ทรงทราบ ท้าวสักรินทรเทวราชทรงโสมนัส เทพทั้งปวงก็พากันยินดี ตั้งแต่นั้นมา เทพและมนุษย์ทั้งหลายก็พากันนับถือบูชา หิรีเทวี (ในฐานที่หิริ และ โอตตัปปะ เป็นโลกบาล คือธรรมเป็นเครื่องคุ้มครองโลก).

ฝ่ายพระอินทร์ได้ทรงส่งพระมาตลีไปหาพระดาบส ให้ถามว่า ท่านเลือกให้แก่เทพกัญญาหิรีเพราะเหตุไร พระมาตลีได้ไปถาม พระดาบสได้ตอบว่า ท่านเห็นว่า สิรีเหลาะแหละ สัทธาไม่แน่ อาสายิ่งโกหกพกลม ส่วนหิรีมีคุณอันประเสริฐ เช่นว่า สตรีภาพเมื่อทราบว่าตนมีจิตปฏิพัทธ์ในบุรุษ ย่อมห้ามจิตของตนไว้ได้ด้วยหิริ หมู่ชนผู้มีหน้าที่รบป้องกันรักษาประเทศชาติออกไปในสนามรบ สัปยุทธกับข้าศึกด้วยศรหอกดาบและอาวุธต่าง ๆ จะถอยหนีหรือยอมแพ้ แต่ด้วยมีหิริในใจ จึงเกิดละอายอดสู ยอมสละชีวิต ต่อสู้ไม่ยอมถอย จึงชนะข้าศึก รักษาประเทศชาติไว้ได้ หิริเป็นเครื่องห้ามคนชั่วเหมือนอย่างฝั่งเป็นเครื่องห้ามกำลังแห่งสาคร พระอริยะทั้งหลายจึงบูชาหิริในโลก ขณะนั้นก็ได้ถึงกาละสิ้นอายุของโกสิยดาบส พระมาตลีได้ชักชวนให้ทิ้งกายมนุษย์ ไปเกิดเป็นสหายพระอินทร์ โกสิยดาบสได้เคลื่อนจากกายมนุษย์เกิดเป็นเทพบุตรโดยอุปปาติกกำเนิด ใน

ทันใดนั้น พระมาตลีได้นำเทพบุตรเกิดใหม่ไปเฝ้าพระอินทร์ ท้าวเธอได้ทอดพระเนตรเห็น ก็มีพระหทัยยินดี ประทานหิรีเทวีแก่เทพบุตรนั้น.

โกสิยดาบสนี้ ท่านได้เล่าไว้ว่า ก่อนบวชเป็นเศรษฐีผู้ตระหนี่ถี่เหนียวนักหนา เป็นทายาทสืบตระกูลมาจากพระอินทร์เมื่อยังเป็นมนุษย์นั้นเอง แต่ท้าวเธอเมื่อเป็นมนุษย์ใจบุญสุนทรยิ่งนัก จึงได้ไปเกิดเป็นพระอินทร์ ครั้นล่วงมาหลายชั่วคน จึงถึงเศรษฐีเหนียวผู้นี้ พระอินทร์สอดส่องดูสายตระกูลของพระองค์ ได้ทรงทราบจนกระทั่งว่าเศรษฐีนี้อยากบริโภคข้าวปายาส แต่เกรงคนอื่นจะมาบริโภคด้วย จึงให้ภริยาไปหลบหุงอยู่ในป่า ไม่ให้ใครเห็น พระอินทร์ได้ไปทรมานด้วยพูดสะกิดใจให้ได้คิด จนเศรษฐีละความตระหนี่ทำทานและออกบวชเป็นดาบสในที่สุด. คำสะกิดใจของพระอินทร์และเทพบริวารรวมอยู่ในหัวข้อว่า **กินคนเดียวไม่ได้สุข** กล่าวเป็นโอวาทบ้าง เปรียบเทียบบ้าง เช่นว่า มีน้อย ควรให้น้อย มีปานกลาง ให้ปานกลาง มีมากให้มาก จะไม่ให้เลย ไม่สมควร ผู้ที่มีแขกนั่งอยู่ด้วย แต่ก็บริโภคคนเดียว จะทำการบูชาบำบวงอะไร ก็ไม่มีผลทั้งนั้น การที่บริโภคคนเดียวทั้งที่มีแขกนั่งอยู่ด้วยนั้น ก็เหมือนอย่างกลืนเบ็ดนั่นแหละ จึงควรที่จะให้ทานด้วย บริโภคด้วย กินคนเดียวจึงไม่ได้สุข เศรษฐีฟังไป ๆ ก็เกิดความเห็นตามไปว่า กินคนเดียวไม่เป็นสุขแน่ เพราะคณะพระอินทร์มานั่งพูดจี้ใจอยู่ ที่แรกก็แสนรำคาญ แต่เมื่อฟังไปคิดไป ก็เห็นจริง

จึงเริ่มแบ่งข้าวปายาสให้แก่คณะพระอินทร์ ท้าวเธอจึงแสดงพระองค์ว่าคือท้าวสักกเทวราช และประทานโอวาทแก่เศรษฐีให้บริจาคทานเป็นการทำทางสวรรค์ เหมือนดั่งบรรพบุรุษในตระกูลของพระองค์ได้ปฏิบัติมาแล้ว จิตใจของเศรษฐีเมื่อได้เริ่มเปลี่ยนแล้ว ก็เปลี่ยนไปตรงกันข้ามทีเดียว เหมือนอย่างที่เรียกว่า จากหลังมือเป็นหน้ามือ คือ จากตระหนี่ที่สุด เป็นกว้างที่สุด แต่ก็ยังไม่ทิ้งลักษณะของเศรษฐี คือ การเลือกเฟ้นที่จะให้ ซึ่งเป็นลักษณะสัปปุริสทานในพระพุทธศาสนา.

เรื่องท้างสักกะในชาดกนี้ เห็นได้ชัดว่าเป็นเทพนิยายเปรียบเทียบธรรม การเปรียบเทียบมีเหตุผลน่าฟัง และมีเค้าเรื่องท้าวสักกะตามคติความเชื่อเก่าแก่ ซึ่งแสดงว่าผู้ที่จะไปเกิดเป็นท้าวสักกะนั้นไม่จำต้องไปเกิดจากมจลคามมคธรัฐ เป็นการผูกขาดแต่แห่งเดียว (เหมือนอย่างมติของอรรถกถาบางคัมภีร์) ไปเกิดจากรัฐไหนก็ได้ในเมื่อได้ปฏิบัติครบถ้วนในคุณสมบัติแห่งผู้ที่จะไปเกิดเป็นพระอินทร์ และคำว่าพระอินทร์เป็นตำแหน่ง ซึ่งมีจุติมีอุปบัติ มาตั้งแต่เก่าก่อนพุทธกาล เฉพาะในสมัยพุทธกาลนั้น พระอินทร์ไปเกิดจากมฆมาณพชาวบ้านมจลคาม มคธรัฐ เห็นจะพอเรียกว่า พระอินทร์ รัชกาลปัจจุบัน (ในสมัยพุทธกาล) ได้.

พระอินทร์ในสมัยพุทธกาล ซึ่งขึ้นไปเกิดจากชาติเป็นมฆมาณพนั้นจะเป็นองค์ที่ขึ้นไปเกิดยึดถิ่นอสุร สร้างสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ขึ้น ใช่

หรือไม่ ถ้าใช่ก็น่าจะเป็นพระอินทร์องค์ปฐม เทียบพระมหากษัตริย์ผู้ทรงปราบดาภิเษกเป็นองค์ปฐมกษัตริย์ ถ้าใช่ดั่งนั้น ตั้งแต่สร้างสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มาจนถึงสมัยพุทธกาล ก็มีพระอินทร์เพียงองค์เดียว **เรื่องพระอินทร์ในคตินี้ จึงคล้ายกับเรื่องการตั้งวงศ์กษัตริย์** ดั่งจะผูกเรื่องขึ้นเทียบว่า มีคนผู้หนึ่งเป็นคนฉลาดกล้าหาญ มีอัธยาศัยดี ชักชวนเพื่อนร่วมใจได้จำนวนหนึ่งแล้ว ก็อพยพเดินทางไปหาถิ่นที่อยู่ใหม่ซึ่งเป็นที่อุดมสมบูรณ์ เมื่อได้พากันไปพบถิ่นที่พอใจ ก็เข้ายึดขับไล่เจ้าถิ่นเดิมออกไป ต่อมาก็ตั้งตนเป็นกษัตริย์ สืบพระวงศ์ต่อมา ท่านจึงสันนิษฐานว่า **เรื่องพระอินทร์มีเค้ามาจากกษัตริย์อินทวงศ์สมัยโบราณ ซึ่งยกเข้ามายึดชมพูทวีป ขับไล่เจ้าถิ่นเดิมให้ถอยร่นไป** และเมื่อสังเกตดูในสักกสังยุตที่ได้นำมาเล่าไว้ข้างต้นแล้ว ก็จะเห็นว่า **พระอินทร์นับว่าเป็นนักปกครองชั้นยอด** กล้าหาญและฉลาดในการปกครอง ในคราวสงคราม ก็ฉลาดเลือกธรรมมาอบรมปลุกใจเทพบริษัทให้กล้าหาญ ให้เพียรพยายามรบเอาชนะให้จงได้ แต่ครั้นได้ชัยชนะแล้ว พระอินทร์ได้อบรมให้มีขันติอดทนต่อผรุสวาจาของเชลย ไม่โกรธตอบ และตอบโต้ ในคราวสงบ ก็ผูกมิตรกับศัตรูเก่า แต่ก็ไม่ไว้วางใจทีเดียว พอใจเสด็จไปสนทนาไต่ถามธรรมกับพระพุทธเจ้าบ้าง พระสาวกบ้าง ฤษีบ้าง ในบางครั้งบางคราว บางทีก็ชวนศัตรูเก่าซึ่งเป็นพ่อตาไปด้วยกัน ในคราวปกติก็พอใจอบรมเทพบริษัทด้วยธรรม เช่นอบรมไม่ให้โกรธ นอกจากนี้

พระอินทร์ยังมีหน้าที่เกี่ยวกับมนุษยโลกอีกมาก ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ต่าง ๆ เช่นได้มาดีดพิณ ๓ สาย แก่พระโพธิสัตว์ เพื่อให้ทรงปฏิบัติในทางสายกลาง ต่อมาก็ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าอีกหลายคราว เมื่อนิพพานก็ได้มากล่าวคาถาแสดงธรรมสังเวชด้วยผู้หนึ่ง และได้มาอัญเชิญพระเขี้ยวแก้วจากมวยผมของโทณพราหมณ์ขึ้นไปบรรจุไว้ในพระเจดีย์จุฬามณี (เรื่องพระเจดีย์นี้ได้เล่ามาแล้วว่า เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงตัดพระเมาฬีด้วยพระขรรค์ขณะจะทรงผนวชนั้น พระอินทร์ได้มารับขึ้นไปสร้างพระเจดีย์บรรจุไว้ มีทั้งปิ่นปักพระจุฬาและเครื่องรัด จึงเรียกว่า *พระเจดีย์จุฬามณี*) นอกจากนี้ ยังได้มาช่วยคนที่ตั้งอยู่ในธรรมให้พ้นภัยจากฝ่ายอธรรมอยู่บ่อย ๆ ได้มาช่วยยืนเฝ้าประตูกุฏิของพระเณรผู้กำลังบำเพ็ญสมณธรรมใกล้จะสำเร็จ เพื่อป้องกันไม่ให้ใครเข้าไปทำอันตรายแก่ความสำเร็จ (น่าสังเกตว่า เทวดาชอบมาช่วยคนมีเพียรในเวลาที่ใกล้จะสำเร็จผล) หน้าที่ของพระอินทร์ดูคล้ายเป็นโลกบาล ได้อ่านหนังสือเรื่องเทวดาของพราหมณ์เล่มหนึ่งกล่าวว่า พระอินทร์เป็นโลกบาลทิศบูรพา เป็นเจ้าของพวกภูต ตามที่กล่าวนี้ก็ไปตรงในสุธาโภชนชาดกที่เล่ามาแล้ว ซึ่งกล่าวถึงพระอินทร์ว่า **ภูตาธิป** แปลว่า *เป็นใหญ่แห่งพวกภูต* (ทิศตะวันออกนี้ ท้าวโลกบาล มีชื่อว่า **ธตรัฏฐ** ท่านว่าเป็นชื่อหนึ่งของพระอินทร์ด้วย เป็นเจ้าของคนธรรพก็ว่า เป็นเจ้าของพวกภูตก็ว่า) เรื่องพระอินทร์มีอยู่ทั้งในคติพราหมณ์ทั้งในคติพุทธ จึงน่าจะมีเล่าปะปนกันอยู่มาก บางทีศัพท์เดียวกันแต่

ให้ความหมายต่างกัน เช่น ปุรินททะ ซึ่งเป็นชื่อของพระอินทร์ชื่อหนึ่ง ในสักกสังยุตในพระไตรปิฎกให้ความหมายว่า ผู้ให้ทานในกาลก่อน แต่ในคัมภีร์พระเวทของพราหมณ์ แปลว่า **ผู้ทะลายเมืองป้อม** หรือทะลายป้อม จับได้ว่า เรื่องพระอินทร์ **เป็นเรื่องเก่าแก่** ทางพราหมณ์ก็จับมาเล่าพรรณนาไปตามลัทธิพราหมณ์ ทางพุทธก็จับมาเล่าพรรณนาไปตามหลักธรรมของพระพุทธศาสนา ใช้คำเดียวกันแต่ให้ความหมายไปคนละอย่าง.

ปาริชาตก์สวรรค์

จะเพิ่มเติมเรื่องปาริชาตก์ ในสวรรค์ชั้นนี้ คำนี้ได้เคยแปลมาบ้างว่า ***ต้นทองหลางทิพย์*** ตามคำว่า โกวิฬาร ในอภิธานัปปทีปิกาให้คำแปลคำว่า โกวิฬาร ไว้ว่า *ไม้ทรึก ไม้ทองกวาว ไม้ทองหลาง*

ในอดีตนิทานของพระอินทร์เล่าไว้ว่า เมื่อพระอินทร์เป็นมฆมาณพปลูกต้นโกวิฬาร เพื่อให้เกิดร่มเงาเป็นทาน เป็นเหตุให้เกิดต้นปาริ-ชาตก์ในสวรรค์ ในอภิธานัปปทีปิกา ให้คำแปลของคำว่า โกวิฬาระ ปาริจฉัตตกะ ปาริชาตกะ ทั้ง ๓ คำนี้ไว้อย่างเดียวกันว่า ปาริชาต หรือ *ต้นไม้สวรรค์* ท่านมิได้ให้คำแปลว่า ทองหลาง เหมือนคำว่าโกวิฬารในเมืองมนุษย์ แต่จะตรงกับต้นไม้อะไรในเมืองมนุษย์ หรือมีต้นไม้อะไรในเมืองมนุษย์เรียกชื่อตรงกัน เป็นเรื่องที่ผู้ต้องการจะรู้พึงค้นคว้าต่อไป.

ท่านผู้ทรงเมตตาได้แจ้งมาว่า ท่านได้สนใจในคำว่า **ปาริชาต** ที่อ่านพบในหนังสือต่าง ๆ เช่นเรื่องกามนิต เรื่องเวสสันดร ดอกของต้นไม้นี้มีส่วนสำคัญมาก ค้นหาที่ไหน ๆ ก็ไม่ทราบว่า ตรงกับดอกไม้อะไรในเมืองไทย ทราบแต่ว่ากลีบสีขาว ก้านสีแดง มีกลิ่นหอมจับใจ ทำให้ระลึกชาติได้ และบานร่วงลงจากกิ่งในเวลาพลบค่ำทีละดอกสองดอกเรื่อย ๆ ไป ต่อมาได้ไปในงานพุทธชยันตี ที่อินเดียเมื่อ พ. ศ. ๒๔๙๙ ได้ไปชมถ้ำอชันตา ได้พบต้นกรรณิการ์ย่อม ๆ ต้นหนึ่งที่เชิงเขาที่จะขึ้นไปยังถ้ำอชันตา เกิดนึกอยากทราบว่า แขกเขาจะเรียกว่าอะไร เพราะกำลังสนุกที่ได้ทราบชื่อของสิ่งต่าง ๆ ทางโน้นที่เหมือนกับของเรา หรืออีกนัยหนึ่งจะว่าที่ของเราเหมือนกับของเขาจะถูกกว่า จึงได้ให้นำใบกรรณิการ์นั้นมาช่อหนึ่ง ถามชื่อจากท่านศาสตราจารย์ผู้นำชมถ้ำ ท่านตอบทันทีว่า **ปาริชาต** ต่อมาวันหนึ่งได้มีการเลี้ยงทูตอินเดียที่วังแห่งหนึ่งในเมืองไทยนี้ ใกล้ ๆ ศาลาที่เลี้ยงนั้นมีต้นกรรณิการ์ปลูกอยู่ กำลังมีดอกบานหล่นอยู่เกลื่อนไป แขกที่ได้เห็นก็พากันชม จึงได้ถามสุภาพสตรีผู้หนึ่งว่า ดอกไม้นี้เรียกปาริชาต ใช่หรือไม่ เขาตอบว่า เรียกว่า *กรรณิการ์* และไม่เคยทราบเรื่องชื่อปาริชาตเลย แต่จะเป็นในขณะนั้นเอง หรือต่อมาภายหลัง จำไม่ได้เสียแล้ว มีปราชญ์ชาวอินเดียอีกคนหนึ่ง อธิบายตอบคำถามนั้นที่ได้ถามเขาอีกว่า ตามที่เขาเรียกกันนั้นก็ถูกต้องทั้งสองชื่อ คือ ดอกไม้

นี้ชาวอินเดียบางภาคเรียกปาริชาต บางภาคเรียกกรรณิการ์ คำอธิบายนี้พอเข้าใจตามได้ เพราะเคยทราบมาว่า ประเทศอินเดียมีภาษาพูดกันต่าง ๆ หลายอย่าง จนต้องใช้ภาษาอังกฤษเป็นภาษากลาง ทั้งที่ไม่อยากจะใช้เลย. คำชี้แจงของท่านผู้ทรงเมตตาข้างบนนี้เป็นมติหนึ่งเรื่องต้น *ปาริชาตก์* หรือ *ปาริชาต* ในเมืองมนุษย์ที่เรียกกันในปัจจุบัน.

พระอินทร์ หรือท้าวสักกเทวราชได้เป็นที่นับถือในประเทศไทยมานาน ได้มีเล่าในตำนานเก่าหลายเรื่องว่า ได้ลงมาช่วยในกิจการต่าง ๆ ที่สำคัญ เช่น ได้ลงมาช่วยหล่อพระพุทธชินราชเป็นต้น เพราะกิจการที่มนุษย์ทำไม่สำเร็จ พระอินทร์ต้องลงมาช่วยจึงสำเร็จ จึงเป็นกิจการที่สำคัญอย่างยิ่ง แต่ในสมัยหลังจนถึงปัจจุบันนี้ยังไม่ปรากฏเป็นข่าว พิจารณาดูถึงสมัยปัจจุบัน สิ่งที่สร้างขึ้นอย่างวิจิตรประณีต เช่น วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตร สำเร็จขึ้นได้ ก็ด้วยราชานุภาพของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเป็นพระอินทร์คือเป็นจอมของนรชนในประเทศ สิ่งที่เป็นของหลวงสร้างขึ้นทำขึ้นดีวิเศษกว่าสามัญทั่ว ๆ ไป จึงไม่พ้นพระอินทร์ ไม่ใช่พระอินทร์เมืองฟ้า ก็ต้องอาศัยพระอินทร์ในมนุษย์ช่วย กิจการที่สำคัญ สิ่งที่ดีวิเศษต่าง ๆ จึงสำเร็จมีขึ้น นี้เป็นเค้าเงื่อนที่น่าคิดว่าไฉนในตำนานเก่า ๆ จึงเล่าถึงพระอินทร์ลงมาช่วยในเมื่อจะทำสิ่งที่สำคัญอยู่เสมอ.

พระอินทร์เป็นเจ้าแห่งสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ และสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา สวรรค์ทั้งสองชั้นนี้ตามภูมิศาสตร์โลก ระบบเขาพระสุเมรุก็ตั้งอยู่ในโลกนี้เอง เพราะเขาพระสุเมรุก็เป็นแกนกลางของโลก สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตั้งอยู่บนเขาพระสุเมรุ ก็ตั้งอยู่ยอดกลางของโลก ส่วนสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ตั้งอยู่บนยอดเขาสัตตบริภัณฑ์ ๔ ทิศ ก็ตั้งอยู่รองต่ำลงมารอบเขาพระสุเมรุนั้น ทั้งสองชั้นนี้จึงอยู่ในโลกนี้เท่ากับ **เป็นชาวโลกนี้** ด้วยกัน การไปมาหาสู่กันจึงน่าจะสะดวกกว่าสวรรค์ชั้นอื่น จึงปรากฏว่าเทพของสวรรค์สองชั้นนี้ได้ลงมาเกี่ยวข้องกับมนุษย์อยู่เสมอ ตามคัมภีร์โบราณที่มีคติความเชื่อในทางเดียวกัน และนาน ๆ จึงจะมีมนุษย์ขึ้นไปถึงคราวหนึ่ง แต่ก็เป็นมนุษย์ที่กล่าวในนิทานชาดก.

ดอกปาริฉัตตกะเทียบกับพระอริยบุคคล

จะได้เล่าเรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จากคัมภีร์ชั้นบาลีอีกสักตอนหนึ่ง ก่อนที่จะได้สรุปเรื่องเล่าถึงสวรรค์ชั้นต่อไป

ในสัตตกนิบาต ได้แสดงเป็นคำที่พระพุทธเจ้าตรัสเล่าไว้มีความสังเขปว่า ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระอันชื่อว่า ปาริฉัตตกะ ผลัดใบและออกใบใหม่ ๗ วาระ พวกเทพชั้นดาวดึงส์ก็พากันดีใจ เมื่อวาระที่หนึ่งก็พากันหวังให้ถึงวาระที่สอง ที่สามเรื่อยไป จนถึงวาระที่เจ็ด ซึ่งมีดอกบานสะพรั่ง ก็พากันเริงสนุกที่โคนต้นโกวิฬาระทิพย์ตลอดเวลา

๔ เดือน ในตอนนี้แสดงอานุภาพของต้นโกวิฬาระทิพย์ ในขณะที่มีดอกบานสะพรั่งว่า มีรัศมีสว่างกินเนื้อที่ ๕๐ โยชน์โดยรอบ และมีกลิ่นหอมโชยไปตามลมถึง ๑๐๐ โยชน์ ต่อไปก็แสดงเปรียบกับอริยสาวกผู้ปฏิบัติธรรมตั้งแต่ออกบวช รวม ๗ วาระ คือ

วาระที่ ๑ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีใบเหลืองหล่นจากต้น ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกคิดจะออกบวช

วาระที่ ๒ ในสมัยที่โกวิฬาระทิพย์โกร๋นจะออกใบใหม่ ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้าย้อมน้ำฝาดออกจากเรือนบวชเป็นอนาคาริยะ (ผู้ไม่มีเรือน)

วาระที่ ๓ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์ผลิใบและดอกขึ้นพร้อมกัน ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ปฐมฌาน

วาระที่ ๔ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์ผลิใบและดอกขึ้นเห็นเป็นรูปใบใหม่ดอกใหม่ ก็เหมือนอย่างที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้ทุติยฌาน

วาระที่ ๕ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีดอกตูม ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิ ได้ตติยฌาน

วาระที่ ๖ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์มีดอกแก่เปล่งจะบาน แต่ยังไม่บาน ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกปฏิบัติในสมาธิได้จตุตถฌาน

วาระที่ ๗ ในสมัยที่ต้นโกวิฬาระทิพย์ มีดอกบานเต็มที่ก็เหมือนอย่างสมัยที่อริยสาวกได้สำเร็จวิมุตติ หลุดพ้นจากอาสวกิเลสทั้งหมด.

อีกตอนหนึ่ง เล่าถึงเทวาสุรสงคราม เทียบการปฏิบัติธรรมเช่นเดียวกัน มีความสังเขปว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว ได้เกิดสงครามเป็นศึกประชิดระหว่างเทพและอสุร ในสงครามครั้งนั้น อสุรชนะ เทพแพ้ ล่าถอยขึ้นไป (ทางทิศเหนือซึ่งเป็นที่ตั้งนครดาวดึงส์) พวกอสุรก็รุกประชิดขึ้นไป พวกเทพเห็นอสุรรุก ก็หันกลับไปต่อสู้ ก็แพ้อีก รุกและรับกันอยู่ดั่งนี้ ถึงสามครั้ง ในครั้งที่สาม เทพถอยเข้าเทวนครก็รู้สึกอุ่นใจหายกลัวว่า ได้เข้าสู่ที่ปลอดภัย อสุรทำอะไรไม่ได้แล้ว พวกอสุรก็คิดว่า พวกเทพได้เข้าไปสู่ที่ซึ่งพวกตนทำอะไรไม่ได้แล้ว และในสงครามอีกครั้งหนึ่ง เทพชนะ อสุรแพ้ ล่าถอยลงไป (ทางทิศใต้ซึ่งเป็นที่ตั้งอสุรบุรี) พวกเทพก็รุกประชิดลงไป อสุรก็กลับรับแล้วก็ถอยแล้วก็กลับรับถึงสามครั้ง ในครั้งที่สาม พวกอสุรถอยเข้าอสุรบุรีก็อุ่นใจหายกลัวว่า ได้เข้าสู่ที่ปลอดภัย เทพทำอะไรไม่ได้แล้ว พวกเทพก็คิดว่าพวกอสุรได้เข้าไปสู่ที่ซึ่งพวกตนทำอะไรไม่ได้แล้ว (เมืองทั้งสองจึงชื่อว่า **อยุชฌบุรี** คือ **อยุธยา** แปลว่า *เมืองที่ข้าศึกรบไม่ชนะ*) แม้ภิกษุผู้ปฏิบัติธรรมก็จะต้องเข้าสู่ที่ปลอดภัยจากกิเลสเช่นเดียวกัน คือเมื่อได้สมาธิจนถึงรูปฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ต่อไปถึงอรูปฌานที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓ ที่ ๔ ต่อไปถึงขั้นดับสัญญาเวทนา ต่อไปถึงเกิดปัญญาเห็นแจ้งสิ้นอาสวกิเลสทั้งหมด ก็เหมือนอย่างได้เข้าที่ปลอดภัยโดยลำดับ มารทำอะไรไม่ได้ มารก็คิดเช่นเดียวกันว่า ตนทำอะไรแก่ผู้ที่เข้าไปในที่ปลอดภัยเช่นนี้หาได้ไม่.

ในคัมภีร์ชั้นบาลีที่เล่ามานี้ และที่เคยเล่ามาแล้วจากสังยุตเป็นต้น การเล่าเรื่องสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จับได้ว่าเพื่อ**ยกมาเปรียบเทียบ** หรือ **สาธกธรรม** อย่างนิทานชาดก ขึ้นต้นว่า เรื่องเคยมีมาแล้ว ที่เล่าเป็นเรื่องปัจจุบันก็มี แต่ก็มุ่งแสดงธรรมเป็นประการสำคัญ ในคัมภีร์ชั้นหลังลงมา จึงเล่ามุ่งในทางประวัติพรรณนาออกไปพิสดาร สวรรค์หกชั้นมีมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา แต่สองชั้นแรกจะมีเหมือนอย่างที่เล่าไว้นี้เพียงไร เป็นวิสัยของผู้มีทัสสนญาณจะทราบได้.

เทพชั้นจาตุมหาราชิกา เทพชั้นดาวดึงส์ ท่านว่ามีที่อยู่บนภูเขาบ้างในอากาศบ้าง และมีที่อยู่สืบต่อกันไปจนถึงภูเขาจักรวาล (ภูเขาที่เป็นขอบจักรวาลโดยรอบ น่าจะเปรียบได้เหมือนอย่างขอบกระด้ง) ท่านว่าสวรรค์ชั้นสูงขึ้นไปก็อยู่สืบกันไป จนถึงภูเขาจักรวาลเช่นเดียวกัน ดูตามเค้าความเชื่อของท่านว่า อยู่สูงตรงขึ้นไปจากยอดเขาสิเนรุ หรือเขาสุเมรุในอากาศ มีเขตแผ่ออกไปจนถึงแนวภูเขาจักรวาล จึงมีเขตเป็นวงกลม ตั้งอยู่ซ้อนกันขึ้นไปโดยลำดับ ถ้านึกให้เป็นวัตถุ ก็น่าจะคล้ายตึก หรือเก๋งจีนหลาย ๆ ชั้น ตั้งแต่ชั้นที่สามขึ้นไปอยู่ในอากาศ สูงกว่ายอดเขาสิเนรุขึ้นไปมาก ถึงอย่างนั้นก็ยังอยู่ในเขตของจักรวาลนี้ เกิดดับพร้อมกับจักรวาลนี้ ทุกชั้นจึงต้องกำหนดเขตโดยรอบด้วยภูเขาจักรวาล ถึงจะอยู่ในอากาศสูงขึ้นไปเท่าไรก็ต้องอยู่ในเขตนี้.

สวรรค์ชั้นยามา

สวรรค์ชั้นที่ ๓ ชื่อว่า ยามา หรือ ยามะ แปลว่า ***สิ้นไปจากทุกข์*** หรือ ***บรรลุทิพยสุขพร้อมพรั่ง*** อยู่สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นไตรตรึงษ์หรือดาวดึงส์มาก เทพผู้เป็นราชาปกครองสวรรค์ชั้นนี้ มีพระนามว่า **สุยามะ** ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า ในชั้นฟ้านี้ไม่เห็นพระอาทิตย์เลย เพราะว่าอยู่สูงกว่าพระอาทิตย์มาก แต่เทพชั้นนี้เห็นกันได้ด้วยรัศมีแก้วและด้วยรัศมีของเทพเอง และจะรู้ว่ารุ่งหรือค่ำด้วยอาศัยดอกไม้ทิพย์ คือ เมื่อเห็นดอกไม้บานจึงรู้ว่ารุ่ง เมื่อเห็นดอกไม้หุบจึงรู้ว่าค่ำ เทพชั้นยามาไม่ปรากฏว่าได้ลงมาเกี่ยวข้องกับมนุษย์ ไม่มีเรื่องอะไรเล่าไว้.

สวรรค์ชั้นดุสิต

สวรรค์ชั้นที่ ๔ ชื่อว่า **ตุสิตา** หรือ **ตุสิตะ** มักเรียกว่า ชั้นดุสิต แปลว่า ***ยินดีชื่นบาน*** คือ มีปีติอยู่ด้วยสิริสมบัติของตน อยู่สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นยามามากเป็นทวีคูณ เทพผู้เป็นราชาปกครองสวรรค์ชั้นนี้ มีพระนามว่า **สันตุสิต** ท่านว่า ***พระโพธิสัตว์ผู้สร้างโพธิสมภารที่จะลงมาตรัสเป็นพระพุทธเจ้าในมนุษย์ ย่อมสถิตอยู่ในชั้นฟ้านี้*** เทพในชั้นนี้เป็นผู้รู้บุญรู้ธรรม เพราะพระโพธิสัตว์ได้ทรงแสดงธรรมสั่งสอนเนือง ๆ จะได้เล่าเรื่องพระโพธิสัตว์ตามคติความเชื่อดั่งกล่าวแทรกเข้าตอนนี้ทีเดียว ท่านว่าความโกลาหลอย่าง

ขนานใหญ่ของพวกเทวดาทั้งปวง มีอยู่สามสมัย คือ **สมัยเมื่อโลกจะวินาส สมัยเมื่อพระพุทธเจ้าจะอุบัติขึ้น สมัยเมื่อพระเจ้าจักรพรรดิจะเกิดขึ้น** พระพุทธเจ้าของเราทั้งหลายในบัดนี้ ก่อนที่จะได้ลงมาเกิดในโลกนี้ ได้ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ประทับอยู่ในสวรรค์ชั้นดุสิต เมื่อกาลใกล้กำหนดที่จะจุติลงมาตรัส เทวดาทั้งปวงก็เกิดโกลาหล พากันไปเฝ้าทูลอาราธนาพระโพธิสัตว์ให้จุติลงไปตรัส พระโพธิสัตว์ได้ทรงตรวจดู **สถานะ ๕ อย่าง** คือ กาล ๑ ทวีป ๑ ประเทศ ๑ ตระกูล ๑ **มารดาและกำหนดอายุ ๑.**

กาล**ข้อที่** ๑ คือกาลแห่งอายุของมนุษย์ ถ้ามนุษย์มีอายุมากเกินแสนปีขึ้นไป หรือต่ำกว่าร้อยปีลงมา ก็ไม่ใช่กาลที่จะลงมาตรัส เพราะยุคสมัยที่ *มนุษย์อายุมากไปก็ไม่อาจเห็นไตรลักษณ์ น้อยไปก็มีกิเลสหนามากไม่อาจเห็นธรรม* แต่ในปัจจุบันนั้น เป็นยุคที่มนุษย์มีอายุร้อยปีจึงเป็นกาลที่จะลงมาตรัสได้

ทวีปข้อที่ ๒ คือทรงเห็นชมพูทวีปเหมาะที่จะลงมาตรัส

ประเทศข้อที่ ๓ คือทรงเห็นมัชฌิมประเทศ คือ ท้องถิ่นร่วมกลางชมพูทวีป (บัดนี้อยู่ในอินเดีย ปากีสถานเป็นส่วนมาก เลยเข้าไปในเนปาลบ้าง เช่นสถานที่ประสูติอยู่ในเนปาล) เป็นที่เหมาะ

ตระกูล**ข้อที่** ๔ ทรงเห็นสักยราชตระกูล และพระเจ้าสุโธทนะจะเป็นพระบิดาได้.

พระมารดาข้อที่ ๕ คือ ทรงเห็นพระนางสิริมหามายา *มีศีลและบารมีธรรม* สมควรเป็นพระมารดาได้ ทั้งจะมีพระชนม์สืบไปจากเวลาที่พระโอรสประสูติเพียงเจ็ดวัน สัตว์อื่นไม่อาจอาศัยคัพโภทรบังเกิดได้อีก.

ครั้นพระโพธิสัตว์ ทรงเห็นสถานะทั้ง ๕ มีครบบริบูรณ์แล้ว จึงทรงรับอาราธนาของเทพทั้งปวง เหตุที่จะรู้ว่าพระโพธิสัตวเทพใกล้จะจุตินั้น เพราะได้เกิด **บุพนิมิต ๕ ประการ** แก่พระองค์ คือ

๑. **ทิพยบุปผา ที่ประดับพระกายเหี่ยวแห้ง**

๒. **ทิพยภูษาทรง มีสีเศร้าหมอง**

๓. **พระเสโทไหลจากพระกัจฉะ (รักแร้)**

๔. **พระสรีรกายปรากฏอาการชรา**

๕. **มีพระหทัยเป็นทุกข์เหนื่อยหน่ายจากเทวโลก ไม่ยินดีที่จะสถิตในทิพยอาสน์**

พวกเทพจึงรู้ประจักษ์ว่า เทพองค์นี้ คือองค์พระสัพพัญญูโพธิสัตว์ เพราะถึงกาลจะจุติประจวบสมัยที่พระพุทธเจ้าจะอุบัติ และเมื่อพระโพธิสัตวเทพทรงรับอาราธนาแล้ว พวกเทพก็พากันแวดล้อมนำไปยัง *นันทวัน* แห่งสวรรค์ชั้นดุสิตนั้น เมื่อไปถึงสวนนันทวันแล้ว พวกเทพก็นำเทพโพธิสัตว์ผู้จะจุติเที่ยวไปในนันทวัน กล่าวว่าจุติจากที่นี้แล้วก็ขอให้ไปจงดีเถิด และตักเตือนให้ระลึกถึงโอกาสแห่งกุศลกรรมที่ได้ทำแล้วในกาลก่อน เทพโพธิสัตว์ฟังคำเตือนของเทพผู้แวดล้อม

ก็ระลึกถึงกุศลกรรมไปในนันทวัน ก็จุติในขณะนั้น ลงมาถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระนางสิริมหามายา. ท่านว่าสวนนันทวันมีอยู่ในสวรรค์ทุกชั้น เป็นที่เทพผู้จะจุติไปเที่ยวชมและระลึกถึงความดีแล้วก็จุติไปในสวนนันทวันนั้น เทพผู้สหายก็จะพาเทพผู้จะจุติไปกล่าวอวยพรตักเตือนทำนองไปส่งในวาระสุดท้าย. *พระศรีอาริยเมตไตรย์โพธิสัตว์* ซึ่งมีกำหนดจะตรัสเป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระองค์ที่ครบห้าในภัทรกัปนี้ ท่าน (ตามคติความเชื่อนี้) ว่าบัดนี้ประทับอยู่ใสวรรค์ชั้นดุสิตนี้ รอเวลาที่จะลงมาตรัสในอนาคต.

สวรรค์ชั้นนิมมานรดี

สวรรค์ชั้น ๕ ชื่อว่า **นิมมานรตี** ไทยเราเรียกว่า *นิมมานรดี* แปลว่า ***อภิรมย์ยินดีในสิ่งที่นิรมิตขึ้น*** คือนอกจากทิพยารมณ์ที่ได้รับอยู่โดยปรกติแล้ว ในเวลาที่ปรารถนาต้องการสิ่งใด ก็นิรมิตสิ่งนั้นขึ้นอภิรมย์ยินดีได้เป็นส่วนอดิเรกหรือเป็นพิเศษ พูดง่าย ๆ ว่าอยากได้สิ่งใดก็นึกเอาได้ เกิดเป็นสิ่งนั้นขึ้นดังใจนึก แต่จะมีขอบเขตเพียงไรท่านหาได้แสดงไว้ไม่ สวรรค์ชั้นนี้สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นดุสิตมาก เทพผู้เป็นราชาปกครองไม่ปรากฏว่ามีนามพิเศษ ก็น่าจะเรียกเป็นกลาง ๆ ว่า **นิมมานรตีเทวราช** ไม่มีเรื่องเกี่ยวข้องเล่าถึงในคัมภีร์ทั้งหลายเช่นเดียวกับสวรรค์ชั้นยามา.

สวรรค์ชั้นปรนิมมิตวสวัตตี

สวรรค์ชั้นที่ ๖ ชื่อว่า ปรนิมมิตวสวัตตี เสียงไทยว่า **ปรนิมมิตวสวัตดี** แปลว่า *ทำอำนาจของตนให้เป็นไปในโภคะทั้งหลายที่ผู้อื่นรู้ความคิดของจิตแล้วนิรมิตให้* ผู้ที่มาคอยนิรมิตให้นั้นไม่มีกล่าวว่าเป็นเทพพวกไหนชั้นไหน คิดดูตามเค้าความก็น่าเห็นว่าต้องการแสดงความสุขสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง มีผู้มาคอยนิรมิตสิ่งที่ใจปรารถนาให้ ไม่ต้องนิรมิตเอาเองเหมือนอย่างชั้นที่ ๕ แต่อีกนัยหนึ่งคำว่าทำอำนาจให้เป็นไป ดูมีความว่าแผ่อำนาจไปครอบงำสิ่งที่ผู้อื่นเขานิรมิตไว้ คือใช้อำนาจไปครอบครองเหมือนอย่างคำว่า **จักกวัตติ** หรือ **จักรพรรดิ** แปลว่า *ยังจักรให้เป็นไป* คือใช้จักรแผ่อำนาจไปครอบครองโลก นัยนี้ดูก็เหมาะกับเรื่องพญามารที่จะกล่าวต่อไป สวรรค์ชั้นนี้ยิ่งสูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นนิมมานรดีอีกมาก ท่านว่ามีเทพเป็นราชาผู้ปกครองอยู่ ๒ ฝ่าย คือ เทวราชเรียกนามตามชื่อของชั้นสวรรค์ว่า **ปรนิมมิตวสวัตตีเทวราช** ปกครองอยู่ฝ่ายหนึ่ง **พญามารเป็นเทวราช** ปกครองอยู่อีกฝ่ายหนึ่ง เทวราชผู้ปกครองสวรรค์ชั้นนี้จึงมีอยู่ ๒ องค์ แบ่งเป็น ๒ ก๊ก เรียกนามว่าปรนิมมิตวสวัตตีเทวราชเหมือนกัน องค์หนึ่งไม่เป็นมาร ปกครองเทพที่ไม่เป็นมารด้วยกัน แต่อีกองค์หนึ่งเป็นมาร ปกครองเทพที่เป็นมารด้วยกัน ฝ่ายที่ไม่เป็นมารไม่ค่อยมีเรื่องกล่าวถึงในคัมภีร์ทั้งหลาย ส่วนฝ่ายที่เป็นมารมีเรื่องกล่าวถึงอยู่มาก องค์เทวราชเองเรียกโดยเฉพาะว่า ปรนิมมิตวสวัตตี-

มาราธิราช หรือ คำไทยว่า *พญามาราธิราช* แม้จะแบ่งเป็นสองก๊กก็ไม่มีเรื่องปรากฏในคัมภีร์ทั้งหลายว่าทั้ง ๒ ก๊กนี้ได้ทำสงครามกันเหมือนอย่างเทพ และอสุรแห่งสวรรค์ชั้นไตรตรึงษ์ มีแต่เรื่องพญามารลงมาป้องกันรังควานความตรัสรู้ของพระโพธิสัตว์ และพระสาวกทั้งหลาย เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้ว มารก็ยังมาเกี่ยวข้องอีกหลายคราวจนถึงมาทูลอาราธนาให้ปรินิพพาน สังเกตตามที่ท่านเล่าไว้ในคัมภีร์ทั้งหลายว่า เทวราชผู้เป็นมารนี้ **มีความกลัว** เป็นข้อสำคัญอยู่ข้อหนึ่งว่า ตนจะสิ้นอำนาจครอบครองโลก ไม่ประสงค์ให้ใครทั้งนั้น บรรลุมรรคผลนิพพาน หรือ จะเรียกว่า วิมุตติ หรือ โมกขธรรมก็ได้ พูดง่าย ๆ ก็คือ ไม่ประสงค์ให้ใครประสพความหลุดพ้นจากกองกิเลส เช่นตัณหาอุปาทานหรือราคะ โทสะ โมหะ และหลุดพ้นจากกองทุกข์ มีเกิด แก่ ตาย เป็นต้น พูดอีกอย่างหนึ่งว่า ไม่ประสงค์ให้ใครหลุดพ้นไปจากโลกเป็นโลกุตตระ ที่แปลว่า เหนือโลก ก็คือพ้นโลกนั่นเอง เพราะเมื่อผู้ใดพ้นโลก หมายถึงว่ามีจิตใจพ้นกิเลสดั่งกล่าว ผู้นั้นก็พ้นอำนาจของมารซึ่งมารจะใช้อำนาจให้เป็นไปในผู้นั้นอีกไม่ได้ ความเป็น **สวสวรรดิ** (เทียบกับจักรวรรดิ) ของมารก็หมดสิ้นไป ฉะนั้น เมื่อพระโพธิสัตว์ทรงแสวงหาโมกขธรรม ทรงได้พบทาง ทรงดำเนินไปในทางจนถึงในราตรีที่จะตรัสรู้ ท่านเล่าว่าพญามารได้มาป้องกันรังควานอย่างสุดกำลัง พระโพธิสัตว์ก็ทรงผจญสู้อย่างเต็มที่อย่างที่เรียกว่าเสี่ยงบารมี พูดอย่างสามัญว่าสู้ตายไม่ยอมถอย เช่นทรงอธิษฐานพระหทัยตั้งความเพียร

แน่วแน่ว่า **จะไม่ยอมลุกขึ้นจากที่ประทับจนกว่าจะได้บรรลุผล แม้ว่าเนื้อเลือดทั้งหมดจะเหือดแห้งไป เหลือแต่หนังเอ็นกระดูกก็ตาม** อาศัยพระบารมีที่ทรงบำเพ็ญมาเต็มเปี่ยมแล้ว จึงทรงชนะมาร ทรงบำเพ็ญเพียรต่อไปจนได้ตรัสรู้ แม้ต่อมาท่านก็เล่าว่ามารได้มาเกี่ยวข้องอีกมากครั้ง แสดงว่ายังคอยติดตามหาช่องโอกาสอยู่เรื่อย ๆ เพราะพระพุทธเจ้าได้ทรงสอนเวไนยนิกร ให้พ้นอำนาจของตนมากขึ้นทุกที จึงไม่ปรารถนาจะให้พระองค์ดำรงพระชนม์อยู่นาน และในที่สุดท่านก็เล่าว่า พระพุทธเจ้าทรงปลงพระชนมายุสังขารตามคำอาราธนาของมารนั่นเอง แต่ก็ทรงปลงในเมื่อได้ทรงบำเพ็ญพุทธกิจสำเร็จตามที่ได้ทรงตั้งพระหทัยไว้แล้ว พญามาราธิราชเป็นเจ้าก๊กหนึ่งแห่งสวรรค์ชั้นที่หก ก็จะต้องทำบุญไว้มาก ไม่เช่นนั้นก็จะไม่บังเกิดในสวรรค์ชั้นสูงนี้ได้ แต่ก็จะต้องเข้าใจว่า ทำบุญเพียงเพื่อสวรรค์เท่านั้น ดูก็ชอบกลอยู่ ท่านไม่กล่าวว่าพญามารได้มาขัดขวางใครที่ทำบุญ เช่นทานศีลเป็นต้นเพื่อสวรรค์หรือที่เป็นภูมิเพียงเพื่อสวรรค์ มาขัดขวางแต่ผู้ปฏิบัติเพื่อมรรคผลนิพพาน เช่นพวกทำกรรมฐานเพื่อสิ้นกิเลส เรื่องของมารยังมีอีกมากแต่จะงดไว้ก่อน เป็นอันว่าสวรรค์ชั้นนี้แบ่งเป็น ๒ ก๊ก เหมือนอย่างขาวกับดำ และมีเจ้าครองอยู่ ๒ องค์ องค์ที่ลงมาเกี่ยวข้องในประวัติพระพุทธศาสนามากก็คือ พญามาร เรียกเต็มว่า ปรนิมมิตวสวัตดีเทวราช ฝ่ายที่เป็นมารแห่งโลกุตรธรรม

พรหมโลก

ได้เล่าถึงสวรรค์ ๖ ชั้นแล้ว จะได้เล่าถึง **พรหมโลก** ต่อไป สูงขึ้นไปจากสวรรค์ชั้นที่ ๖ อีกมากจึงถึงพรหมโลก ซึ่งก็มีอยู่มากชั้นซ้อน ๆ กันขึ้นไป แบ่งเป็นสองพวกใหญ่ ๆ คือ *รูปพรหมและอรูปพรหม* อธิบายตามคติทางพระพุทธศาสนาว่า ผู้ที่ทำสมาธิจนบรรลุถึงรูปฌาน คือฌานที่มีรูปนิมิตเป็นอารมณ์ รูปฌานนั้นย่อมมีวิบากให้ไปเกิดเป็นรูปพรหม ผู้ที่ทำสมาธิสูงขึ้นไปกว่ารูปฌาน คือทิ้งรูปนิมิต กำหนดอรูปนิมิต คือนิมิตที่ไม่มีรูปเป็นอารมณ์ จนได้บรรลุอรูปฌาน คือฌานที่มีอรูปนิมิตเป็นอารมณ์ ฌานนั้นก็มีวิบากให้ไปเกิดเป็นอรูปพรหม คำว่า **พรหม** ท่านแปลว่า *เจริญ รุ่งเรือง* หมายความว่า เจริญรุ่งเรืองด้วยคุณวิเศษมีฌานเป็นต้น

รูปพรหมนั้นมีสูงขึ้นไปเป็นชั้น ๆ ตามภูมิฌานดั่งต่อไปนี้.

ชั้นปฐมรูปฌาน

๑. พรหมปาริสัชชา แปลว่า *เป็นบริษัทของพรหม* ท่านอธิบายว่า เกิดในบริษัทของมหาพรหม เป็นผู้บำรุงมหาพรหม ที่จะกล่าวในชั้นที่ ๓

๒. พรหมปุโรหิตา แปลว่า *เป็นปุโรหิตของพรหม* ท่านอธิบายว่า คือปุโรหิตของพวกมหาพรหมดั่งกล่าว

๓. **มหาพรหม** แปลว่า *พรหมผู้ใหญ่* ท่านอธิบายว่าใหญ่กว่าพวกพรหมปาริสัชชาเป็นต้น เช่น มีวรรณะยิ่งกว่า มีอายุยืนกว่า

พรหม ๓ พวกนี้ ท่านว่าสถิตอยู่ในชั้นเสมอกัน แต่มีความรุ่งเรืองกว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ที่ได้ปฐมรูปฌาน คือรูปฌานที่หนึ่ง ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดในพวกพรหมปาริสัชชา ถ้าได้อย่างกลางก็ให้เกิดในพวกพรหมปุโรหิตา ถ้าได้อย่างกล้าแข็ง ก็ให้เกิดในพวกมหาพรหม พิจารณาดูพรหม ๒ พวกข้างต้น ตามอธิบายของท่านคล้ายกับมีหน้าที่เป็นบริวารของพวกมหาพรหม ดูไม่น่าจะต้องมีหน้าที่เช่นนั้น น่าจะเข้าใจความว่าพวกพรหมปาริสัชชา ก็คือนับเข้าเป็นพรหมบริษัท เช่นเดียวกับเมื่อนับถือพระพุทธเจ้าเป็นศาสดา ก็นับ เป็นพุทธบริษัท เมื่อยังไม่ได้ปฏิบัติอะไรให้พิเศษยิ่งขึ้น อันควรจะเรียกด้วยคำอื่นเช่น อุบาสก อุบาสิกา ภิกษุสามเณร ก็คงเรียกว่าเป็นพุทธบริษัท และพวกพรหมปุโรหิตา ก็น่าจะหมายสูงขึ้นไปอีกชั้นหนึ่ง โดยความก็คือเป็นพวกพรหมชั้นต้น ๆ แต่ก็นับว่าเป็นพรหมแล้ว

ชั้นทุติยรูปฌาน

๔. **ปริตตาภา** แปลว่า *มีรัศมีน้อย* คือ มีแสงสว่างน้อยกว่าพรหมชั้นสูง ๆ ขึ้นไป

๕. **อัปปมาณาภา** แปลว่า *มีรัศมีไม่มีประมาณ* คือมีแสงสว่างมากเกินที่จะประมาณได้

๖. อาภัสสรา แปลว่า *มีรัศมีซ่านไป* คือแผ่ออกไปแต่ที่นั้นที่นี้ ดุจสายฟ้าแลบออกจากกลีบเมฆ เพราะมีขันธสันดานเกิดจากฌานที่มีปีติ อีกนัยหนึ่ง อาภัสสรา แปลว่า **มีรัศมีพวยพุ่ง** คือหยดย้อยออกเหมือนย้อยหยดออกจากสรีระ หรือดุจเปลวไฟแห่งโคมประทีป อีกอย่างหนึ่งอาภัสสรา แปลว่า *มีปกติสว่างไสวด้วยรัศมี*

พรหม ๓ จำพวกนี้สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน แต่มีรัศมีรุ่งเรืองกว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ที่ได้ทุติยรูปฌาน คือรูปฌานที่สอง ถ้าได้อย่างอ่อนก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมปริตตาภา ถ้าได้อย่างกลางก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมอัปปมาณาภา ถ้าได้อย่างแข็งกล้าก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมอาภัสสรา.

ชั้นตติยรูปฌาน

๗. ปริตตสุภา แปลว่า *มีรัศมีแห่งสรีระสวยงามน้อย* คือน้อยกว่าพวกพรหมชั้นสูงขึ้นไป

๘. อัปปมาณสุภา แปลว่า *มีรัศมีแห่งสรีระสวยงามไม่มีประมาณ* คือ มากเกินที่จะประมาณได้

๙. สุภกิณหา แปลว่า *มากมายไปด้วยรัศมีที่สวยงาม* คือมีรัศมีผุดสว่างทั่วไป แผ่ซ่านออกจากสรีระเป็นอันเดียวกัน มีสิริเหมือนอย่างแท่งทองที่โรจน์รุ่งอยู่ในหีบทอง

พรหม ๓ จำพวกนี้สถิตอยู่ในชั้นเดียวกัน แต่มีรัศมีรุ่งเรือง กว่ากัน เป็นที่เกิดของผู้ได้ตติยฌาน คือ รูปฌานที่ ๓ ถ้าได้อย่าง อ่อนก็ให้เกิดเป็นพวกพรหมปริตตสุภา ถ้าได้อย่างปานกลางก็ให้เกิด เป็นพวกพรหมอัปปมาณสุภา ถ้าได้อย่างแข็งกล้า หรือประณีต ก็ให้ เกิดเป็นพวกพรหมสุภกิณหา

ชั้นจตุตถรูปฌาน

๑๐. **เวหัปผลา** แปลว่า ***มีผลไพบูลย์*** ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจ ของฌาน ชั้นนี้เป็นที่เกิดของผู้ได้จตุตถฌาน คือ ฌานที่ ๔ ไม่ได้ มีแบ่งเป็น ๓ ชื่อสำหรับผู้ได้อย่างอ่อน อย่างปานกลาง และอย่าง ประณีต กล่าวไว้ชื่อเดียวรวม ๆ กันไป.

อีกนัยหนึ่ง ถ้าแบ่งรูปฌานออกเป็น ๕ ชั้น ชั้นของพรหม-ปาริสัชชา พรหมปุโรหิตา และมหาพรหม สำหรับผู้ได้ปฐมฌาน อย่างอ่อน อย่างกลาง และอย่างประณีต ชั้นของพรหมปริตตาภา อัปปมาณาภา และอาภัสสรา สำหรับผู้ได้ทุติยฌาน และตติยฌาน อย่างอ่อน อย่างปานกลางและอย่างประณีต ชั้นของพรหมปริตตสุภา อัปปมาณสุภา และสุภกิณหา สำหรับผู้ได้จตุตถฌานอย่างอ่อน อย่าง ปานกลาง และอย่างปราณีต ชั้นของพรหมเวหัปผลา สำหรับผู้ได้ ปัญจมฌาน คือฌานที่ ๕

๑๑. อสัญญี แปลว่า *ไม่มีสัญญาเสียเลย* พรหมชั้นนี้เป็นที่เกิดของผู้ได้ฌานสมาบัติ เพราะเพ่งอยู่เป็นนิตย์ว่า จิตไม่มี ท่านยกตัวอย่างนักบวชภายนอกพระพุทธศาสนาบางพวก ผู้เห็นโทษในจิตว่า ราคะ โทสะ โมหะ ล้วนอาศัยจิตเกิดขึ้น มีความเห็นว่า ความไม่มีจิตเป็นของดี เป็นนิพพานในปัจจุบัน จึงเพ่งอยู่เป็นนิตย์ว่าจิตไม่มี ๆ สำรอก ดับนามขันธ์ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณไปโดยลำดับ ยกตัวอย่าง สัญญา คือ ความจำหมาย ก็ทำให้เลือนลืม ไม่กำหนดไว้ทุกสิ่งทุกอย่าง น่าจะเป็นอย่างที่เรียกว่า ทำให้ดับไป เมื่อปฏิบัติอย่างนี้จนได้ถึงจตุตถฌาน ก็ให้ไปเกิดเป็นพรหมชั้นอสัญญีสัตว์ มีแต่รูป ไม่มีเวทนา ไม่มีสัญญา ไม่มีสังขาร (ความปรุงคิด) ไม่มีวิญญาณอะไร ๆ ทั้งสิ้น และเวลาตายจากมนุษย์ ถ้ายืนตายก็ไปเกิดเป็นพรหมยืน ถ้านั่งตายก็ไปเกิดเป็นพรหมนั่ง ถ้านอนตาย ก็ไปเกิดเป็นพรหมนอน คือตายในอิริยาบถใด ก็ไปเกิดเป็นพรหมมีอิริยาบถนั้น และก็อยู่ในอิริยาบถนั้นจนถึงจุติ ท่านอธิบายว่า ในเวลาจุติ พอเกิดสัญญาขึ้น ก็จุติจากกายนั้น ท่านอธิบายไว้ในที่บางแห่งอีกว่า ในเวลาว่างพระพุทธศาสนามีนักบวชในลัทธิเดียรถีย์บางพวกเจริญวาโยกสิณได้ถึงจตุตถฌาน เห็นโทษในจิตดังกล่าว จึงเพ่งความไม่มีจิตเป็นอารมณ์ ครั้นตายก็ไปเกิดเป็นอสัญญีพรหม การทำสมาธิไม่ให้มีสัญญาเสียเลยนี้ ลองพิจารณาดู เมื่อทำได้ก็จะมีอาการดับจิต (ดับจิตสังขาร) หมดความรู้สึกอะไร ๆ ทุกอย่าง อย่างอ่อนก็เหมือนหลับ

หรือสลบไป อย่างแรงก็เหมือนตาย (แต่ไม่ตาย) ไม่มีเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอะไรในเวลานั้นทุกอย่าง ทำให้ดับลงไปได้ในขณะที่อยู่อิริยาบถใด ก็จะอยู่ในอิริยาบถนั้น เช่นเดียวกับที่ท่านว่าไปเกิดเป็นอสัญญีสัตว์ อยู่ในอิริยาบถอย่างเดียวกับเมื่อเวลาตาย น่าจะตรงกับที่ไทยเราเรียกว่า พรหมลูกฟัก ซึ่ง *มีเพียงขันธ์หนึ่ง ได้แก่รูปขันธ์เท่านั้น ไม่มีนามขันธ์ เป็นพรหมภายนอกพระพุทธศาสนา* เพราะพระพุทธศาสนาไม่ได้สอนให้ปฏิบัติเพื่อไปเกิดเป็นพรหมพวกนี้ วิธีปฏิบัติทุกอย่างทำนองนี้ จึงไม่ใช่พระพุทธศาสนา ในที่บางแห่ง จัดชั้นอสัญญีนี้ไว้หน้าชั้นเวหัปผลา และทั้งสองชั้นนี้อยู่ในพื้นชั้นเดียวกัน

(เรื่อง ๔๕ พรรษาของพระพุทธเจ้า ได้ดำเนินมาถึงพรรษาที่ ๖, ในพรรษานี้ยังไม่พบเรื่องอะไรมาก จึงเล่าเรื่องพระพุทธเจ้าในอดีตเรื่องกัปกัลป์เรื่องโลกจักรวาลเรื่อยมาถึงเรื่องนรกสวรรค์แทรกเข้าไว้เป็นปุคคลาธิษฐานเต็มที่ เพื่อให้เห็นคติความเชื่อถือเก่าแก่ในเรื่องเหล่านี้ที่ได้เชื่อถือกันมาแต่ในครั้งไหนไม่รู้ แต่ก็ได้หลั่งไหลเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาทุกชั้น ต่อไปในพรรษาที่ ๗ ท่านว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดาในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ จะได้ปรารภถึงเรื่องอภิธรรม ซึ่งเป็นธรรมาธิษฐานเต็มที่, ฉะนั้น การที่แทรกเรื่องนรก

สวรรค์เข้าไว้ในพรรษาที่ ๖ ก่อน ก็เพื่อจะแสดงปุคคลาธิษฐานขึ้นก่อน แล้วจึงถึงธรรมาธิษฐานเป็นคู่เทียบกันไปทีเดียว และเรื่องสวรรค์ได้ค้างอยู่ในชั้นอสัญญีพรหม หรือพรหมลูกฟัก ซึ่งเป็นพรหมภายนอกพระพุทธศาสนา แต่ก็ได้นำมากล่าวไว้ในอันดับของพรหมที่ ๑๑ จึงจะดำเนินเรื่องพรหมสืบลำดับต่อไป)

พรหมชั้นสุทธาวาส ๕

ต่อจาก พรหมชั้นเวหัปผลา หรือต่อจาก พรหมอสัญญีสัตว์ ซึ่งนับเป็นพรหมชั้นที่ ๑๑ ก็ถึง **พรหมชั้นสุทธาวาส**, คำว่า **สุทธาวาส** แปลว่า *อาวาส* ***คือที่อยู่ของผู้บริสุทธิ์*** หรือ ***ที่อยู่อันบริสุทธิ์*** หมายถึงนิวาสภูมิของท่านผู้บริสุทธิ์เหล่านั้น, คำว่า **ผู้บริสุทธิ์** ในที่นี้หมายเฉพาะพระอนาคามีและพระอรหันต์, คือ พระอริยบุคคลชั้นอนาคามีในโลกนี้สิ้นชีวิตแล้ว ท่านว่าไปเกิดอยู่ในชั้นสุทธาวาส และจะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ นิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้น ไม่มีกลับลงมาอีก, ท่านจึงว่า **สุทธาวาสเป็นที่อยู่ของพระอนาคามีและพระอรหันต์** หมายถึงพระอนาคามีดังกล่าว และพระอรหันต์ที่สำเร็จภายหลังจากที่ขึ้นมาเกิดในสวรรค์แล้ว, สุทธาวาสนี้มีอยู่ ๕ ชั้น นับต่อจากชั้น ๑๑ เป็นลำดับไปดังนี้

๑๒. อวิหา แปลว่า *ไม่ละฐานของตนโดยกาลอันน้อย* หรือ *ไม่เสื่อมจากสมบัติของตน* เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นต้น.

๑๓. อตัปปา แปลว่า *ไม่สะดุ้งกลัวอะไร* หรือ ไม่ทำผู้ใดผู้หนึ่งให้เดือดร้อน เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นสอง.

๑๔. **สุทัสสา** แปลว่า *ดูงาม* คือมีรูปงามน่าดู เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นสาม.

๑๕. สุทัสสี แปลว่า *มีทัสสนะคือความเห็นดีบริสุทธิ์* เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นสี่.

๑๖. **อกนิฏฐา** แปลว่า *ไม่มีเป็นรอง* เพราะมีสมบัติอุกกฤษฏ์ เป็นภูมิสุทธาวาสชั้นห้า

สุทธาวาสทั้ง ๕ ชั้นนี้ **นับเข้าในพรหมชั้นจตุตถรูปฌาน** คือฌานที่มีรูปกัมมัฏฐานเป็นอารมณ์ชั้นที่สี่

ชั้นอรูปฌาน ๔

ต่อจากนี้ถึงภูมิชั้นของพรหมผู้ที่มาเกิดเพราะได้อรูปฌาน จัดเป็น ๔ ชั้น ตามภูมิฌาน ดังนี้

๑. **อากาสานัญจายตนะ** คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปฌาน เพราะได้เจริญอรูปกัมมัฏฐานว่าอากาศไม่มีที่สุด ซึ่งเป็นอรูปที่หนึ่ง.

๒. **วิญญาณัญจายตนะ** คือชั้นของพรหม ผู้ได้อรูปฌาน เพราะได้เจริญอรูปกัมมัฏฐานว่า วิญญาณไม่มีที่สุด ซึ่งเป็นอรูปที่สอง.

๓. อากิญจัญญายตนะ คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูปฌาน เพราะได้เจริญอรูปกัมมัฏฐานว่าน้อยหนึ่งนิดหนึ่งก็ไม่มี ซึ่งเป็นอรูปที่สาม

๔. เนวสัญญานาสัญญายตนะ คือ ชั้นของพรหมผู้ได้อรูป-ฌาน เพราะได้เจริญอรูปกัมมัฏฐานที่ละเอียดยิ่งขึ้นไปอีก จนดับสัญญาอย่างหยาบเหลือแต่สัญญาอย่างละเอียด จึงเรียกว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ (เพราะวิถีจิตละเอียดมาก คล้ายจะเป็นอสัญญีคือ ไม่มีสัญญาเสียเลยอย่างคนสลบไสลสิ้นสัญญาหรือคนหลับสนิทจริง ๆ) ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ (เพราะยังมีสัญญาละเอียดอยู่ ไม่ใช่สิ้นสัญญาเสียหมดเลย) ซึ่งเป็นอรูปที่สี่.

อรูปทั้ง ๔ ชั้นนี้ ละเอียดกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ รวมพรหมทั้งรูปทั้งอรูปเป็น ๒๐ ชั้น ถ้ายกอสัญญีพรหมเสีย ก็มี ๑๙ ชั้น.

ทุสสเจดีย์บนพรหมโลก

ใน ไตรภูมิพระร่วง และในปฐมสมโพธิกถาพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส กล่าวไว้ตรงกันว่า เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จออกทรงผนวช (ก่อนตรัสรู้ เรียกว่าพระโพธิสัตว์) พรหมนำบริขาร ๘ จากพรหมโลกมาถวายพระโพธิสัตว์ และรับพระภูษาคฤหัสถ์ทั้งคู่ขึ้นไปบรรจุไว้ใน ทุสสเจดีย์ ในพรหมโลก ในไตรภูมิระบุว่าชั้นอกนิฏฐ์ ในปฐมสมโพธิระบุชื่อพรหมว่าฆฏิการพรหม ซึ่งเป็นสหายกับพระโพธิสัตว์ครั้งเสวยพระชาติเป็นโชติบาล ในศาสนา

ของพระกัสสปพุทธเจ้า คำว่า **ทุสสเจดีย์** แปลว่า *เจดีย์ผ้า* คงหมายถึงเป็นที่บรรจุผ้าคือพระภูษาดั่งกล่าว เป็นอันว่าพระพรหมได้พระภูษาคฤหัสถ์ขึ้นไปบรรจุในทุสสเจดีย์ ส่วนพระอินทร์ได้พระจุฬาโมลีกับผ้าพันโพกพระเศียรขึ้นไปบรรจุในจุฬามณีเจดีย์ ในคราวที่ทรงผนวชนั้นบริกขารทั้ง ๘ ที่ฆฏิการพรหมถวาย สำหรับบาตรได้มีเหตุพิเศษที่ท่านกล่าวถึงอีก คือ เมื่อนางสุชาดาน้อมถาดทองข้าวปายาสเข้าไปถวายพระโพธิสัตว์ในเช้าแห่งวันที่จะตรัสรู้ บาตรดินที่ฆฏิการพรหมถวายมีบันดาลให้อันตรธานหายไป ไม่ทรงเห็นบาตรจึงทรงรับทั้งถาด ครั้นตรัสรู้แล้ว เมื่อพาณิชสองพี่น้องชื่อตปุสสะคนหนึ่ง ภัลลิกะคนหนึ่งได้น้อมข้าวสัตตุก้อนสัตตุผงถวาย ไม่มีบาตรที่จะทรงรับเพราะบาตรดินก็ได้หายไปแล้วตั้งแต่เมื่อนางสุชาดาถวายถาดปายาส ท้าวจตุโลกบาลทั้งสี่นำบาตรศิลาจากทิศทั้งสี่มาถวายรวมเป็นสี่บาตร พระองค์ทรงรับอธิษฐานให้เป็นบาตรเดียวกันแล้วทรงรับข้าวสัตตุของพาณิชสองคนนั้น ต่อมาในคราวปรินิพพานก็ได้มีเรื่องเกี่ยวแก่พระเจดีย์ทั้งสองนี้อีก ในปฐมสมโพธิกถานั้นกล่าวว่า พระเขี้ยวแก้วเบื้องบนซ้ายขวากับพระรากขวัญเบื้องบนขึ้นไปประดิษฐานอยู่ในจุฬามณีเจดีย์ พระรากขวัญเบื้องซ้ายกับพระอุณหิสขึ้นไปประดิษฐานอยู่บนทุสสเจดีย์ ในพุทธวงศ์ได้กล่าวถึงที่ประดิษฐานบริขารทั้งหลายของพระพุทธเจ้าไว้ว่า บาตรไม้เท้า จีวร อยู่ในเมืองวชิรา สบงอยู่ในเมืองกุสะระ ผ้าปูบรรทมอยู่ในเมืองสีหพ กระบอกกรอง ประคดเอว อยู่ในเมืองปาฏลีบุตร

ผ้าสรงอยู่ในเมืองจัมปา อุณณโลมอยู่ในแคว้นโกศล กาสาวพัสตร์อยู่ในพรหมโลก ผ้าโพก (กล่าวมาแล้ว) อยู่ในเมืองไตรทส (ดาวดึงส์) นิสีทนะอยู่ในอวันตีชนบท ผ้าลาดอยู่ในเทอัฐ ที่สีไฟอยู่ในเมืองมิถิลา ผ้ากรองอยู่ในรัฐวิเทหะ มีดและกล่องเข็มอยู่ในเมืองอินทปัตถ์ เป็นอันว่าได้มีบางอย่างขึ้นไปอยู่ในโลกทั้งสอง ไม่ได้กล่าวว่าบรรจุอยู่ในอะไร ก็น่าจะในเจดีย์ทั้งสองนั้นแหละ

โลกวินาศ

เรื่อง สิ้นกัป กัลป์ คือ *ถึงกาลโลกวินาศ* ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า ตามคติความเชื่อโบราณของอินเดีย โลกก็มีอายุเหมือนบุคคลหรือสังขารทั้งหลาย กำหนดอายุของโลกเรียกว่า กัป หรือ กัลป์ และโลกก็มีเวียนเกิดตาย ความเกิดขึ้นใหม่ของโลกเป็นการตั้งต้นกัปใหม่ ความตายของโลกเป็นการสิ้นกัปครั้งหนึ่ง ความตายของโลกนี้หมายถึงโลกวินาศด้วยเหตุ ๓ อย่าง คือ ไฟ น้ำ และ ลม ท่านว่าวินาศด้วยไฟ ๗ ครั้งติด ๆ กัน ถึงครั้งที่ ๘ วินาศด้วยน้ำ แล้ววนมาวินาศด้วยไฟน้ำเหมือนดั่งนั้นอีก ๘ หน จึงวินาศด้วยลมครั้งหนึ่ง ท่านว่า ในคราวที่วินาศด้วยไฟ เกิดไฟไหม้โลกตั้งแต่อบายภูมิต่ำที่สุดถึงมนุษย์สวรรค์จดพรหมชั้นปฐมฌาน เหลืออยู่ตั้งแต่ชั้นนั้นขึ้นไป ในคราวที่วินาศด้วยน้ำนั้นเกิดน้ำท่วมโลกเหมือนอย่างนั้น แต่สูงขึ้นไปจดพรหมชั้นทุติยตติยฌาน เหลืออยู่ตั้งแต่ชั้นนั้นขึ้นไป ในคราวที่วินาศด้วยลมร้ายแรงที่สุด ลมทำลายล้างโลกตั้งแต่ชั้นต่ำที่สุดไปจด

พรหมชั้นจตุตถฌาน เหลืออยู่แต่ชั้นจตุตถฌานนั้น คือตั้งแต่ชั้นเวหัปผลาที่นับเป็นพรหมชั้นที่ ๑๐ คตินี้ แสดงว่าโลกทั้งหมดตั้งแต่อบายโลกจนถึงพรหมโลกตั้งอยู่เนื่องกันอยู่ ในคราวเกิดทุกขภัยอย่างใหญ่ก็เนื่องถึงกัน แต่ก็ยังมีเหลือสำหรับเป็นที่สัตว์ที่ถูกภัยได้ขึ้นไปเกิดอาศัย จึงยังมีเชื้อที่จะได้มาเกิดในโลกที่จะกลับเกิดขึ้นมาอีก ไม่เช่นนั้นโลกที่กลับเกิดใหม่ก็จะเป็นโลกว่างไปเสีย คือยังมีที่เหลือให้อพยพไปเกิดกันได้ทุกคราวที่เกิดโลกวินาศ ฉะนั้นสัตวโลกจึงไม่วินาศไปจริงเลย อพยพไปเกิดกันในที่อันยังเหลืออยู่นั้นได้.

ผนวกเรื่องเปรต

ได้ พบเรื่องเปรตเรื่องเทพเป็นต้นที่กระจัดกระจายอยู่ในที่หลายแห่ง เดิมก็ไม่ได้นึกว่าจะนำมากล่าวให้มากมาย แต่เมื่อได้เปลี่ยนความคิดเป็นประมวลเรื่องเพื่อจะได้ไม่ต้องไปกล่าวถึงในที่อื่นอีก จึงจะเพิ่มเติมเรื่องที่ไม่ได้คิดจะกล่าวผนวกเข้า

เรื่องเปรตที่จะเก็บมาผนวกไว้นี้ เก็บมาจาก **ลักขณสังยุตในนิทานวัค** ท่านว่าไปเกิดเป็นเปรตชนิดต่าง ๆ เช่นนั้นเพราะเศษกรรม คือเมื่อเป็นมนุษย์ทำบาปหยาบช้าไว้ ตายไปเกิดในนรก ครั้นพ้นจากนรกแล้วยังไม่สิ้นบาปกรรมทั้งหมด จึงต้องไปเป็นเปรตเสวยทุกข์ต่อไปอีก เพราะกรรมที่ยังเหลืออยู่นั้น คำว่า **เศษกรรม** ก็คือ *บาปกรรมที่ยังเหลืออยู่* หมายถึงเศษบาปนั้นเอง ท่านเล่าว่า เมื่อท่าน

พระลักขณะ (องค์หนึ่งในชฎิลพันองค์) และท่านพระมหาโมคคัลลานะ พักอยู่บนภูเขาคิชฌกูฏใกล้พระนครราชคฤห์ เวลาเช้าท่านทั้งสองออกบิณฑบาต ขณะที่เดินลงจากภูเขา ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้แย้มโอษฐ์ (อาการบันเทิงของพระอรหันต์ไม่ถึงยิ้ม) ท่านพระลักขณะได้ถามถึงเหตุของอาการแย้ม ท่านพระมหาโมคคัลลานะกล่าวว่า ไม่ใช่เวลาของปัญหา ให้ถามในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด เมื่อท่านทั้งสองเที่ยวบิณฑบาตในกรุงราชคฤห์ทำภัตตกิจเสร็จแล้ว ขากลับได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ณ พระเวฬุวัน ท่านพระลักขณะได้กล่าวถามขึ้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะจึงได้เล่าว่า ได้เห็นร่างสัตว์อย่างหนึ่งลอยไปในอากาศมีลักษณะอาการตามที่ท่านได้เห็น พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสรับรองและได้ทรงพยากรณ์บาปที่สัตว์นั้นได้ทำขณะเมื่อเป็นมนุษย์ ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้เห็นบ่อย ๆ ขณะที่เดินลงจากเขาคิชฌกูฏและได้เล่าในที่เฉพาะพระพักตร์ทุกครั้ง ได้มีพุทธพยากรณ์ทุกคราวว่า เป็นสัตว์ที่เสวยเศษบาปดั่งกล่าวข้างต้น ร่างสัตว์ที่ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้เห็นเหล่านี้ในอรรถกถา เรียกว่า เปตะ คือ เปรต ทั้งหมด ท่านพระมหาโมคคัลลานะเห็นแล้วแย้ม เพราะท่านดำริว่า ท่านเองพ้นแล้วจากอัตตภาพเช่นนั้น ต่างจากผู้ที่ยังไม่เห็นสัจจะ ยังมีชาติภพไม่แน่นอนซึ่งอาจไปเกิดเป็นเปรตเช่นนั้นอีกก็ได้ ท่านจึงบันเทิงใจ พระอาจารย์ท่านอธิบายอย่างนี้ที่จะป้องกันว่า มิใช่แย้มหยัน แต่ก็อาจอธิบายว่าแย้มโอษฐ์แสดงว่า ได้เห็นสิ่งที่แปลก แสดงอาการคล้ายจะพูดก็ได้

ประมวลกล่าวเปรตที่ท่านได้เห็นและพยากรณ์บาปโดยย่อดังต่อไปนี้

ตนหนึ่ง เป็นแต่โครงกระดูก ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่ฆ่าโค* ด้วยเคยเป็นคนฆ่าโคชำแหละเนื้อให้เหลือแต่กระดูกขายอยู่ในพระนครราชคฤห์นั้น.

ตนหนึ่งเป็นชิ้นเนื้อ ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่ฆ่าโค* ด้วยเคยเป็นคนฆ่าโคชำแหละเนื้ออยู่ในพระนครนั้นเช่นเดียวกัน ต่างแต่ตนหนึ่งเป็นโครงกระดูก ตนหนึ่งเป็นชิ้นเนื้อท่านว่า **เพราะนิมิตที่สัตว์นั้นเห็นในเวลาที่ไปเกิดต่างกัน จึงไปเกิดมีรูปลักษณะที่ต่างกัน** คือ เมื่อเห็นนิมิตเป็นโครงกระดูกก็ไปเกิดเป็นเปรตโครงกระดูก เห็นนิมิตเป็นชิ้นเนื้อก็ไปเกิดเป็นเปรตชิ้นเนื้อ.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษไม่มีผิวหนัง ถูกแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่ฆ่าแกะ* ด้วยเคยเป็นคนฆ่าถลกหนังแกะขายอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นก้อนเนื้อ ถูกแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่ฆ่านก* ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษไม่มีผิวหนัง ถูกแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทิ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่ฆ่าแกะ* ด้วยเคยเป็นคนฆ่าถลกหนังแกะขายอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นดาบที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับมาทิ่มแทงกายตนเอง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่ฆ่าสุกร* ด้วยเคยเป็นคนฆ่าสุกรขายด้วยอาวุธชนิดนั้นอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษ มีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นหอกที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับตกลงมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่ฆ่าเนื้อ* ด้วยเคยเป็นคนใช้หอกฆ่าเนื้อขายอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นดอกธนูที่หลุดกระเด็นออกไป แล้วกลับตกลงมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่หาเหตุทรมานจนถึงฆ่าคน* ด้วยเหตุที่ได้เคยเป็นพนักงานเจ้าหน้าที่ ผู้คอยหาเรื่องหาราวฆ่าคนโดยใช้ยิงให้ตายด้วยธนูอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นปฏักที่หลุดลอยออกไป แล้วกลับมาทิ่มแทงกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่ฝึกม้าอย่างโหดร้ายทารุณ* ด้วยได้เคยเป็นคนฝึกม้าด้วยวิธีโหดร้ายทารุณ ใช้ปฏักแทงม้าถึงพิการหรือตายอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษมีขนทั่วสรรพางค์กาย กลายเป็นเข็ม ทิ่มเข้าไปในศีรษะออกทางปาก ทิ่มเข้าไปในปากออกทางอก ทิ่มเข้าไปในอกออกทางท้อง ทิ่มเข้าไปในท้องออกทางขา ทิ่มเข้าไปในขาออกทาง

แข้ง ทิ่มเข้าไปทางแข้งออกทางเท้า ลอยร้องไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่มีปากเป็นเข็ม* ด้วยได้เคยเป็นคนปากเข็มอยู่ในพระนครนั้น ท่านอธิบายว่า คนปากเข็ม คือ เป็นคนพูดส่อเสียดยุยงให้เขาแตกร้าวกัน จะอธิบายว่า คือ คนที่พูดทิ่มแทงให้เขาเจ็บใจเป็นทุกข์อย่างหนักก็น่าจะได้

ตนหนึ่งเป็นบุรุษกุมภัณฑ์ คือมีอวัยวะรหัสโตอย่างหม้อน้ำขนาดใหญ่ ต้องเดินแบกขึ้นคอไป หรือต้องนั่งทับ ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่ฉ้อโกงชาวบ้านชาวเมือง* ด้วยได้เคยเป็นอมาตย์ฉ้อโกงอยู่ในพระนครนั้น ท่านอธิบายว่า อมาตย์ผู้วินิจฉัย ซึ่งรับสินบนในระโหฐานแล้วสั่งให้วินิจฉัยบิดเบือนให้ผู้ที่ควรได้กลับไม่ได้ ทำให้ชาวบ้านชาวเมืองต้องแบกภาระเป็นทุกข์โทษอย่างหลีกเลี่ยงผ่าผืนไม่ได้ เศษกรรมที่รับสินบนในระโหฐาน (ที่ลับ) จึงส่งให้อวัยวะรหัสปรากฏอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ต้องแบกทุกข์ทรมานไป.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษจมหลุมคูถมิดศีรษะ *เพราะเศษกรรมที่เป็นชู้กับภริยาของผู้อื่น* ด้วยได้เคยเป็นชายชู้ดั่งกล่าวอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นบุรุษจมอยู่ในหลุมคูถ กอบคูถด้วยมือทั้งสองเข้าปากเคี้ยว *เพราะเศษกรรมที่เอาคูถใส่บาตรพระ* ด้วยได้เคยเป็นพราหมณ์ผู้เกลียดและทำการแกล้งพระในพระพุทธศาสนาดั่งกล่าวในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นสตรีไม่มีหนัง ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทึ้ง ลอย

ร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่ประพฤตินอกใจ* ด้วยได้เคยเป็นสตรีประพฤตินอกใจสามี เป็นชู้ด้วยชายอื่นอยู่ในพระนครนั้น

ตนหนึ่งเป็นสตรีมีกลิ่นเหม็น รูปร่างน่าเกลียด ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่เป็นแม่มดหลอกลวงคน* ด้วยได้เคยเป็นผู้หลอกลวงแสดงตนเป็นยักขทาสี คือเป็นผู้รับใช้ เป็นสื่อทรงของยักษ์ หรือภูตผีปีศาจ รับบูชาพลีกรรมของคนผู้หลงเชื่ออยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นสตรี ถูกไฟไหม้สุกเกรียมดำคล้ำไปทั้งตัวเยิ้มเกรอะกรังไปด้วยน้ำเลือดน้ำหนอง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่โรยถ่านเพลิงบนศีรษะหญิงอีกคนหนึ่งด้วยแรงริษยา* ด้วยสตรีคนนั้นได้เคยเป็นอัครมเหษีของพระราชากลิงคะ มีความริษยาในสตรีร่วมพระราชสวามีคนหนึ่ง ถึงกับใช้กะทะเหล็กตักถ่านเพลิงโปรยลงบนศีรษะของนางนั้น.

ตนหนึ่งเป็นกพันธะ คือผีไม่มีศีรษะ มีตาและปากอยู่ที่อก ถูกฝูงแร้งกานกตะกรุมเจาะจิกทึ้ง ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่ฆ่าตัดศีรษะคน* ด้วยได้เคยเป็นเพชฌฆาตชื่อว่า หาริกะ ตัดศีรษะโจรเป็นอันมากอยู่ในพระนครนั้น.

ตนหนึ่งเป็นภิกษุ ตนหนึ่งเป็นภิกษุณี ตนหนึ่งเป็นสิกขมานา (สามเณรีผู้จะอุปสมบทเป็นภิกษุณี ต้องรักษาศีลพิเศษอยู่สองปีก่อน

ระหว่างนี้เรียกว่าสิกขมานา) ตนหนึ่งเป็นสามเณร ตนหนึ่งเป็นสามเณรี ทุกตนทรงสังฆาฏิ บาตรประคดเป็นไฟลุกโชน ตลอดทั้งร่างกาย ลอยร้องครวญครางไปในเวหาส *เพราะเศษกรรมที่เป็นผู้บวชแล้วทำชั่ว* ด้วยได้เคยเป็นภิกษุ ภิกษุณี สิกขมานา สามเณร สามเณรี ผู้ประพฤติไม่ดี บริโภคปัจจัยลาภที่เขาถวายด้วยศรัทธาแล้ว ไม่สำรวมกายวาจา หาเลี้ยงชีพผิดทางสมณะ คะนองละเริงใจจนถึงวิบัติต่าง ๆ.

เปรตเหล่านี้เป็นเปรตในพระนครราชคฤห์ ท่านว่า ท่านพระมหาโมคคัลลานะได้เห็นด้วยทิพย์จักษุ ได้มีผู้เคยไม่เชื่อมาตั้งแต่ในสมัยพุทธกาลแล้วเหมือนกัน ดังที่มีเล่าไว้ในบาลีพระวินัยว่า พวกภิกษุเมื่อได้ฟังท่านพระมหาโมคคัลลานะเล่าเรื่องนี้ ก็ยกโทษท่านว่าท่านพูดอวดอุตริมนุษยธรรม (คือธรรมที่ยิ่งของมนุษย์ หรือธรรมของมนุษย์ผู้ยิ่ง) พระพุทธเจ้าตรัสว่า สาวกทั้งหลาย ผู้มีดวงตาญาณจักรู้จักเห็นได้ และท่านว่าพระพุทธองค์ได้ทรงเห็นสัตว์นั้นก่อนแล้ว แต่ไม่ได้ทรงพยากรณ์ เพราะถ้าทรงพยากรณ์ แม้ว่าคนอื่นไม่เชื่อก็ไม่เป็นประโยชน์ไม่เป็นคุณเป็นโทษเป็นทุกข์แก่คนเหล่านั้น ท่านว่าครั้นทรงได้พระมหาโมคคัลลานะเป็นพยานจึงทรงพยากรณ์.

นาคและครุฑ

เรื่องนาคและครุฑ คนไทยโดยมากคงเคยได้อ่านในหนังสือเก่าต่าง ๆ ที่แต่งตามความเชื่ออันน่าจะได้มาจากคติความเชื่อเก่าแก่ของ

อินเดียว่า ได้มีอยู่ในโลกนี้ ความเชื่อนี้น่าจะมีมาเก่าก่อนพุทธกาล จึงได้ติดมาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาชั้นบาลีด้วยเหมือนกัน จนถึงจัดไว้เป็นหมวดหนึ่ง ดังที่เล่าไว้ใน **นาคสังยุต** ว่า **กำเนิดนาคมี ๔ คือ นาคเกิดจากฟองไข่ นาคเกิดจากครรภ์ นาคเกิดจากเถ้าไคล นาคเกิดผุดขึ้น** (อย่างเทพหรือสัตว์นรก) นาคเหล่านี้ประณีตกว่ากันขึ้นไปโดยลำดับ นาคโดยมากกลัวหมองูและครุฑ ต้องคอยซ่อนกายซ่อนตัวอยู่เสมอแต่นาคบางพวกคิดว่า ตนมาเกิดเป็นนาคก็เพราะเมื่อชาติก่อนมีความประพฤติดีบ้างชั่วบ้างทั้งสองอย่าง ถ้าบัดนี้ประพฤติสุจริตก็จะพึงไปเกิดในสวรรค์ได้ในชาติต่อไป จึงตั้งใจประพฤติสุจริตกายวาจาใจ รักษาอุโบสถศีล นาคผู้รักษาอุโบสถนี้ ย่อมปล่อยกายตามสบาย ไม่กลัวหมองูหรือครุฑจะจับ เหตุที่ให้ไปเกิดเป็นนาค เพราะกรรมสองอย่าง ดีบ้างชั่วบ้าง และเพราะปรารถนาไปเกิดในกำเนิดเช่นนั้นด้วยชอบใจว่า นาคมีอายุยืน มีวรรณะงาม มีสุขมาก บางทีชอบใจตั้งปรารถนาไว้ดังนั้นแล้วก็ให้ทานต่าง ๆ เพื่อให้ไปเกิดเป็นนาคสมความปรารถนา.

สุบรรณ หรือที่เรียกว่าครุฑก็มีติดมาเป็นคู่กัน ดังที่กล่าวไว้ใน **สุบัณณสังยุต** ว่ามีกำเนิดสี่ และประณีตกว่ากันโดยลำดับเช่นเดียวกัน เหตุที่จะให้ไปเกิดเป็นครุฑก็เช่นเดียวกัน ข้อที่กล่าวไว้เป็นพิเศษก็คืออำนาจจับนาค ครุฑย่อมจับนาคที่มีกำเนิดเดียวกับตน และที่มีกำเนิดต่ำกว่าได้ จะจับนาคที่มีกำเนิดสูงกว่าหาได้ไม่ มีอธิบายว่า **นาคที่ครุฑจับไม่ได้นั้นมี ๗ จำพวกคือ ๑. นาคที่มีชาติกำเนิดประณีตกว่า**

๒. นาคประเภทกัมพลัสสดร คือนาคเสนาบดี หรือนาคแม่ทัพ ๓. นาคผู้เป็นราชาชื่อว่าธตรัฐ ๔. นาคผู้อยู่ในสีทันดรสมุทรทั้งเจ็ด ๕. นาคผู้เร้นอยู่ในแผ่นดิน ๖. นาคผู้เร้นอยู่ในภูเขา ๗. นาคผู้อยู่ในวิมาน ไม่ได้กล่าวว่าครุฑรักษาอุโบสถ.

เรื่องนาค ได้มีกล่าวเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าหลายแห่ง ในบาลี**วินัยมหาวรรค** ได้เล่าถึงพญานาคมาแผ่พังพานเป็นร่มกันฝนถวายพระพุทธเจ้าในปฐมโพธิกาล ความย่อว่าเมื่อพระพุทธเจ้าประทับนั่งเสวยวิมุตติสุขณควงไม้มุจจลินท์ (ไม้จิก) ๗ วัน ในสมัยนั้นมหาเมฆที่ไม่ใช่กาลตั้งขึ้น ฝนตกพรำเจือด้วยลมหนาวทั้ง ๗ วัน นาคราชชื่อว่า มุจจลินท์ออกจากภพของตนเข้ามาวงพระกายของพระองค์ด้วยขนด ๗ รอบ แผ่พังพานปกเบื้องบนเพื่อป้องกันฝนและลมมิให้ถูกพระกาย ครั้นฝนหายแล้ว คลายขนดออก จำแลงเพศเป็นมาณพมายืนเฝ้า ณ ที่เฉพาะพระพักตร์ พระองค์ทรงทราบแล้วได้ทรงเปล่งอุทานมีความว่า *ความสงัดเป็นสุขของบุคคลผู้พอใจแล้ว ได้ประสพธรรมแล้วเห็นแจ้งอยู่ ความไม่เบียดเบียนคือความสำรวมในสัตว์ทั้งหลายเป็นสุขในโลก ความปราศจากกำหนัดคือความล่วงกามทั้งหลายเสียได้เป็นสุข ความกำจัดอัสมิมานะ คือความถือว่าตัวตนให้หมดได้เป็นสุขอย่างยิ่ง.*

ในอรรถกถา และปฐมโพธิกถายังได้กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ลอยถาดทอง คือท่านเล่าไว้ว่า ในเช้าวันที่จะตรัสรู้ ได้ทรงรับข้าวมธุปา-

ยาสพร้อมทั้งถาดทองจากนางสุชาดา เสวยแล้วได้ทรงลอยถาดทองไปในแม่น้ำเนรัญชรา ถาดทองได้ลอยทวนน้ำไปจมลง ณ ที่วนตรงภพของ*กาฬนาคราช*ผู้กำลังหลับอยู่ ถาดทองได้ลงไปซ้อนอยู่ภายใต้ถาดสามถาดที่ตั้งซ้อนกันอยู่แล้ว จึงนับเป็นถาดที่ ๔ (หมายถึงว่าในภัทรกัปป์นี้ได้มีพระพุทธเจ้ามาตรัสแล้วสามองค์ ปัจจุบันอีกหนึ่งพระองค์รวมเป็น ๔ และจะตรัสในอนาคตอีกหนึ่งพระองค์) เสียงถาดใหม่กระทบถาดเก่าได้ปลุกพญานาคให้ตื่นขึ้นอุทานว่า **"วันวานนี้พระชินสีห์อุบัติในโลกพระองค์หนึ่งแล้ว ซ้ำบังเกิดอีกพระองค์หนึ่งเล่า"** (คำพูดจากปฐมสมโพธิกถา) ครั้นแล้วก็หลับไปอีก ท่านว่าพญานาคนี้มีปกติหลับอยู่กัปกัลป์ พระพุทธเจ้าจะตรัสพระองค์หนึ่ง จึงตื่นขึ้นครั้งหนึ่งด้วยเสียงกิ๊กของถาดที่ลอยมาจมใหม่ และตื่นอยู่เพียงครู่เดียวแล้วก็หลับต่อไป ระยะเวลาที่พระพุทธเจ้ามาตรัสแต่ละพระองค์นั้นนานมาก แต่ดูเหมือนว่า พญานาคนี้จะรู้สึกว่ามาตรัสวันละพระองค์คล้ายกับว่าเดี๋ยวมาตรัส ๆ ดูเร็วมาก ดูก็น่าคิดว่าความหลับทำให้ไม่รู้กาลเวลา หลับไปกี่ชั่วโมง ตื่นขึ้นมาก็เหมือนครู่เดียว ไม่มีความรู้ว่านานเท่าไรในความหลับ ไม่มีความรู้อะไร ๆ เพิ่มขึ้นทั้งสิ้น **ความหลับโดยปกติเป็นความพักผ่อน แต่ถ้าหลับมากเกินสมควรก็เป็นความโง่ ทำชีวิตให้เป็นหมันคือเปล่าประโยชน์** ท่านจึงใช้ความหลับให้เป็นชื่อของความหลง หรือความประมาท ฉะนั้น เมื่อพูดว่าหลับหรือหลับไหล ก็หมายความว่าเหลงประมาท ดูตามคติธรรม

โลกนี้หลับอยู่เป็นนิตย์ พระพุทธเจ้ามาตรัสทีหนึ่งก็ทรงปลุกให้ตื่นขึ้นทีหนึ่ง ครั้นสิ้นอายุพระพุทธศาสนาแล้วก็หลับไปอีกชั่วกัปกัลป์.

ในบาลี **พระสูตรจตุกกนิบาต** ได้กล่าวถึงเรื่องที่ตรัสสอนให้แผ่เมตตาไปในตระกูลพญางูทั้งสี่ ปรารภเรื่องภิกษุรูปหนึ่งถูกงูกัดถึงมรณภาพ ภิกษุทั้งหลายกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ตรัสว่าภิกษุรูปนั้นไม่ได้แผ่เมตตาจิตไปยังพญางูทั้งสี่เป็นแน่ ถ้าเธอพึงแผ่เมตตาจิตไปก็จะไม่ถูกงูกัดถึงมรณภาพ ตระกูลพญางูทั้งสี่ คือ **วิรูปักข์ เอราบถ ฉัพยาบุตร กัณหาโคตมกะ** จึงตรัสอนุญาตให้แผ่เมตตาจิตไปยังพญางูทั้งสี่ตระกูลนี้ เพื่อคุ้มครองรักษาป้องกันตน.

ในชาดกเรื่อง **ภูริทัตต์** เล่าถึงภูริทัตต์ผู้เป็นโอรสของพญานาคชื่อว่า **ธตรัฏฐ์** ขึ้นมารักษาอุโบสถในแดนมนุษย์ ถูกหมองูผู้รู้มนต์จับงูชื่อว่า อาลัมพายนะ (เป็นชื่อของมนต์และชื่อของหมองูนั้นด้วย) จับไปแสดงให้คนดู จนถึงให้ไปแสดงหน้าพระที่นั่งพระเจ้ากรุงพาราณสี พี่ชายชื่อว่า **สุทัสสนะ** จึงได้ขึ้นมาช่วยแก้ไขให้หมองูนั้นยอมปล่อยตัว ประวัติของภูริทัตต์เกี่ยวดองอยู่กับมนุษย์ส่วนหนึ่ง คือมารดาของภูริทัตต์ชื่อว่า **สมุททชา** เป็นธิดาของพระเจ้ากรุงพาราณสีองค์ก่อนกับนางนาค ตั้งแต่ยังเป็นพระราชโอรส และพระราชบิดาทรงสั่งให้ไปอยู่ป่าเพราะเกรงจะชิงราชสมบัติ พระราชโอรสไปทรงได้นางนาคเป็นพระชายา มีโอรสองค์หนึ่งชื่อว่า สาครพรหมทัตต์

ธิดาองค์หนึ่งชื่อว่า **สมุททชา** ต่อมา พระราชโอรสได้เสด็จกลับไปครองราชสมบัติเป็นพระเจ้ากรุงพาราณสี เมื่อพระราชบิดาสิ้นพระชนม์แล้ว นางสมุททชาได้ไปเป็นอัครมเหสีของราชาแห่งนาคนามว่า **ธตรัฏฐ์** มีโอรส ๔ ภูริทัตต์เป็นโอรสองค์ที่ ๔ พระเจ้ากรุงพาราณสีที่หมองูอาลัมพายนะนำภูริทัตต์ไปให้แสดงถวายนั้น คือพระเจ้าสาคร-พรหมทัตต์ผู้เป็นเชษฐะของนางสมุททชามารดาของภูริทัตต์ จึงเป็นพระมาตุละ (ลุง) ของภูริทัตต์นั้นเอง ตอนที่พญาธตรัฏฐ์นาคราชจะได้นางสมุททชามีเล่าว่า เมื่อส่งทูตไปขอทีแรก พระเจ้ากรุงพาราณสีผู้เป็นพระราชบิดาไม่ยอมยกให้ พญานาคนั้นต้องส่งกองบริวารนาคมาขู่ด้วยวิธีให้มาปรากฏตัวเป็นงูเต็มบ้านเต็มเมือง พาดห้อยย้อยอยู่ในพระราชนิเวศน์ ตั้งแต่เบื้องบนลงมาถึงภายใต้ในที่ทั้งปวง พาดห้อยย้อยอยู่ในบ้านของชาวบ้านชาวเมืองทั้งหลาย ขดหรือเลื้อยอยู่ตามถนนหนทางทั่วไป พระราชาจึงทรงจำยอมยกพระธิดาให้แก่พญา-นาค **เรื่องชาดกเป็นเรื่องเล่าก่อนพุทธกาล** แสดงว่าเรื่องนาคกับมนุษย์สัมพันธ์เกี่ยวดองกันได้มีเล่ามาแต่ดึกดำบรรพ์ ติดเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธศาสนา และยังติดเข้ามาในตำนานโบราณของไทยตลอดถึงประเทศใกล้เคียง ประวัติของพระเจ้าแผ่นดินหลายพระองค์มีเล่าว่ามีพระมารดาเป็นนางนาค ทำนองเดียวกับเรื่องในชาดกนี้ (ในอินเดียบัดนี้ก็ยังมีคนเผ่านาค มักเข้าใจกันในบัดนี้ว่า เรื่องนาคที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับคน ดังเรื่องนาคที่ว่าจำแลงมาบวชก็น่าจะเป็นคนเผ่านี้ เพราะ

ยังมีความเป็นอยู่เป็นคนป่าผิดจากมนุษย์ที่เจริญทั่วไป จึงยังไม่ยอมรับให้เป็นมนุษย์) นอกจากนี้ยังมีข้อน่าคิดว่า ศิลปวัตถุของไทยบนหลังคาและที่ส่วนต่าง ๆ ของโบสถ์วิหารเป็นต้น เช่นช่อฟ้าใบระกาก็ทำเป็นรูปนาคหรืองูดัดแปลงให้มีศิลปงดงาม เหมาะที่จะประดับในส่วนที่ต้องการนั้น ๆ จะได้เค้านิยมมาจากเรื่องนาคที่มาพาดห้อยย้อยอยู่ยั้วเยี้ยตามปราสาทราชมนเทียรเป็นต้น ในชาดกนี้หรือไม่ กองทัพนาคพากันมาทำอย่างนั้นเพื่อขู่ให้กลัวเพื่อจะได้ยอมยกพระธิดาให้ นึกดูภาพไปตรง ๆ ก็น่ากลัว แต่เมื่อดูอีกทางหนึ่งก็เป็นทัสสนียภาพคือน่าดูข้อยืนยันก็คือโบสถ์แบบไทย ถ้าไม่มีช่อฟ้าใบระกาเป็นต้นก็ดูไม่งามเพราะไม่มีงูขึ้นไปเลื้อยพาดอยู่ จะน่าดูน่าชมก็ต่อเมื่อได้ประกอบสิ่งเหล่านี้แล้ว อาจจะเป็นเพราะความเคยชินก็ได้ เรื่องนาคเรื่องงูยังแถมติดเข้ามาในตำราทำนายฝันอีกด้วย เกี่ยวด้วยเรื่องคู่ ก็เค้าเดียวกับในชาดกนี้.

ในบาลี วินัยมหาวรรค เล่าถึงเรื่องนาคจำแลงมาบวช มีความว่านาคหนึ่งอึดอัดรังเกียจในชาติกำเนิดนาคของตน คิดว่าทำไฉนจะพ้นไปเกิดเป็นมนุษย์โดยเร็วได้ เห็นว่าพระสมณะศากยบุตรเหล่านี้ประพฤติธรรมอันสมควรสม่ำเสมอ เป็นพรหมจารี มีวาจาสัจ มีศีลมีธรรมถ้าได้บวชในพระเหล่านี้ ก็จะมีผลานิสงส์ให้พ้นชาติกำเนิดนาคไปเกิดเป็นมนุษย์เร็วดั่งปรารถนาเป็นแน่แท้ ครั้นคิดเห็นดั่งนี้แล้วจึงจำแลง

เพศเป็นมาณพคือชายหนุ่มน้อย เข้าไปหาภิกษุทั้งหลายขอบวช ภิกษุทั้งหลายก็ให้มาณพจำแลงนั้นบรรพชาอุปสมบท นาคนั้นอยู่ในกุฏิท้ายวัดกับภิกษุรูปหนึ่ง ตกถึงเวลาใกล้รุ่ง ภิกษุรูปนั้นลงจากกุฏิไปเดินจงกรมในที่แจ้ง ฝ่ายนาคเมื่อภิกษุออกไปแล้วก็ปล่อยใจม่อยหลับไป ร่างจำแลงก็กลับเป็นงูใหญ่เต็มกุฏิขนาดล้นออกไปทางหน้าต่าง ภิกษุร่วมกุฏิเดินจงกรมพอแล้วกลับขึ้นกุฏิ ผลักบานประตูจะเข้าไปมองเห็นงูใหญ่นอนขดอยู่เต็มห้องขนดล้นออกไปทางหน้าต่าง ก็ตกใจร้องลั่นขึ้น ภิกษุทั้งหลายผู้อยู่ใกล้เคียงก็พากันวิ่งมาไต่ถามว่ามีเหตุอะไร ภิกษุนั้นได้เล่าให้ฟัง ขณะนั้นนาคตื่นขึ้นเพราะเสียงเอะอะ ก็จำแลงเพศเป็นคนครองกาสาวพัสตร์นั่งอยู่บนอาสนะของตน พวกภิกษุถามว่าเป็นใคร ก็ตอบตามจริงว่าเป็นนาค และเล่าเหตุที่จำแลงเพศมาบวชโดยตลอด พวกภิกษุได้นำความกราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ตรัสให้ประชุมภิกษุสงฆ์แล้วตรัสแก่นาคว่า *เกิดเป็นนาคไม่มีโอกาสที่จะงอกงามในพระธรรมวินัยนี้ได้แล้ว จงไปรักษาอุโบสถในวัน ๑๔ –๑๕ ค่ำและในวัน ๘ ค่ำแห่งปักษ์นั้นเถิด ด้วยการปฏิบัติอย่างนี้ก็จักพ้นจากชาติกำเนิดนาคและจะได้เป็นมนุษย์โดยเร็ว* นาคได้ฟังดังนั้นมีทุกข์เสียใจว่าตนหมดโอกาสที่จะงอกงามในพระธรรมวินัยนี้ น้ำตาไหลร้องไห้หลีกออกไป พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสแก่ภิกษุทั้งหลายว่า มีเหตุปัจจัย ๒ ประการที่ทำให้นาคปรากฏภาวะของตน คือ อยู่ร่วมกับนางนาคผู้มีชาติเสมอกัน และปล่อยใจสู่ความหลับ

พระองค์ทรงถือเรื่องนี้เป็นเหตุ ทรงบัญญัติห้ามอุปสมบทสัตว์ดิรัจฉาน ถ้าอุปสมบทแล้วให้นาสนะเสีย เรื่องนาคจำแลงมาบวชนี้ท่านว่าเป็นต้นเหตุให้ต้องถามในพิธีอุปสมบทว่า เป็นมนุษย์หรือ (มนุสฺโสสิ) มีอธิบายว่าเหตุ ๒ ประการที่ทำให้นาคปรากฏภาวะของตนดั่งกล่าวนั้น หมายถึงเหตุที่นาคจะต้องปรากฏตัวเป็นงูอยู่เสมอ แต่เมื่อกล่าวถึงกาลเวลาทั้งหมดที่นาคจะต้องปรากฏตัว ก็มีอยู่ ๕ ประการ คือ เวลาปฏิสนธิ เวลาลอกคราบ เวลาอยู่กับนางนาคผู้มีชาติเสมอกัน เวลาปล่อยใจเข้าสู่ความหลับและเวลาตาย

ในเมืองไทยเรียกผู้ที่จะบวชว่า นาค กันทั่วไป การทำขวัญเมื่อก่อนบวชก็เรียกว่าทำขวัญนาค ผู้ที่จะบวชมีคำเดิมเรียกว่า อุปสัมปทาเปกขะ แปลว่า *ผู้เพ่งหรือผู้มุ่งหรือประสงค์อุปสมบท* แต่เป็นคำยาวคงเรียกกันไม่ถนัด เรียกว่า นาค ง่ายกว่า และเมื่อเข้าพิธีอุปสมบทแต่ก่อนมาก็เคยใช้คำว่า นาค หรือ นาโค เป็นชื่อของผู้บวชในกัมมวาจาด้วยเลย สวดกัมมวาจาในพิธีอุปสมบทก็เรียกว่า สวดนาค กันมาจนถึงบัดนี้ ชื่อผู้บวชว่า นาโค นี้ คงเอาอย่างมาจากอนุฎีกาชื่อ *วิมติวิโนทนี* (อนุฎีกาเป็นคัมภีร์ชั้น ๔ รองมาจากฎีกาอรรถกถาและบาลีโดยลำดับขึ้นไป) ในอนุฎีกานี้วางอุทาหรณ์ไว้ว่า ต่างว่า อุปสัมปทาเปกขะชื่อนาคะ อุปัชฌายะชื่อติสสะ ให้สวดว่าอย่างนั้น ๆ *อาจารย์ในปูนหลังจึงวางแบบกัมมวาจาอุปสมบท ให้ใช้ ชื่อยืนที่ขนาน*

ชื่อผู้บวชว่านาคะ ทุกครั้งไปทีเดียว อุปัชฌายะมีชื่อมคธมาก่อนแล้วว่าอย่างไรก็ตาม แต่ในพิธีอุปสมบทใช้ว่าติสสะ ผู้บวชที่ใช้ชื่อว่านาคะในพิธีอุปสมบทนั้น ครั้นอุปสมบทเสร็จแล้วจึงเปลี่ยนชื่อมคธของพวกภิกษุเป็นอย่างอื่นไป วิธีนี้ได้ใช้มาก่อนสมัยปัจจุบัน ซึ่งเหมาะในสมัยที่ความรู้ภาษาบาลียังไม่มีแพร่หลาย ต่อมาเมื่อมีการศึกษาภาษาบาลีแพร่หลายจึงเลิกใช้ เปลี่ยนมาใช้ตั้งชื่อมคธของผู้บวชเฉพาะคนไป ที่เรียกว่าฉายา และใช้ชื่อมคธของอุปัชฌายะเฉพาะรูปเหมือนกัน เพราะเมื่อมีความรู้ภาษาบาลีหรือที่เรียกว่าภาษามคธ ก็สามารถผูกคำขึ้นใช้สวดให้ถูกต้องเฉพาะรายรูปไปได้ ดังที่ใช้อยู่ในปัจจุบันนี้ ได้ทราบว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อทรงผนวชอยู่ได้ทรงใช้ในคณะธรรมยุตขึ้นก่อน ต่อมาในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงบริหารการคณะสงฆ์ การใช้วิธีปัจจุบันจึงได้แพร่หลายออกไปในคณะสงฆ์ทั้งหมด ในครั้งพุทธกาล ผู้บวชมีชื่อเป็นภาษามคธหรือภาษาสายเดียวกันอยู่แล้ว ก็ใช้ชื่อเดิมของตนได้ทีเดียว ดั่งเช่นเมื่อท่านราธะมาขอบวชก็ใช้ชื่อของท่านนั้นแหละไม่ต้องตั้งให้ใหม่ ท่านพระสารีบุตร (เดิมชื่ออุปติสสะ) เป็นอุปัชฌายะของท่านราธะ ก็ใช้ชื่อของท่านนั้นเหมือนกัน การใช้ชื่อในครั้งพุทธกาลจึงใช้ชื่อเฉพาะของแต่ละบุคคล ไม่มีปัญหาเรื่องชื่อ ต่อเมื่อพระพุทธศาสนาแผ่ออกจากชมพูทวีป (อินเดียในปัจจุบัน) มาสู่

ประเทศอื่น ซึ่งใช้ภาษาต่างออกไปเช่น ไทย พม่า มอญ จึงเกิดมีปัญหาเรื่องชื่อขึ้น ต้องตั้งขึ้นใหม่ในเวลาอุปสมบท เพราะจะต้องสวดด้วยภาษาบาลีหรือมคธ แต่ไฉนชื่ออุปัชฌายะจึงใช้ว่าติสสะ คล้ายชื่อเดิมของท่านพระสารีบุตรผู้เป็นอุปัชฌายะองค์แรก ส่วนชื่อผู้บวชไม่ใช้ราธะ ซึ่งเป็นองค์แรกที่บวชด้วยวิธีสวดกรรมวาจา ไปใช้ว่านาค ปัญหานี้ ถ้าคิดว่าท่านผู้แต่งวิมติวิโนทนียกคำขึ้นเป็นตัวอย่างเท่านั้นก็หมดปัญหา แต่อย่างไรก็ตาม คำว่านาคได้เกี่ยวเข้ามาในพิธีอุปสมบทในคัมภีร์และในเมืองไทย เป็นอันว่านาคได้ฝากชื่อไว้มาก คนไทยผู้ที่ได้เคยบวชเรียนมาแล้ว ย่อมได้เคยเป็นนาคมาก่อนด้วยกัน.

เทพพวกคนธรรพ์

ยังมีพวกเทพหมู่ **คันธัพพะ** ที่เรียกว่า *คนธรรพ* หรือ *คนธรรพ์* รวบรวมไว้ใน **คันธัพพสังยุต** ว่า เทพที่เรียกว่าพวกคนธัพพกายมีหลายประเภท คือ เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีรากหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีแก่นหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีกะพี้หอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีเปลือกหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีกะเทาะเปลือกหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีใบหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีดอกหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีผลหอม เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีรสหอม

เทพพวกหนึ่งเกิดอาศัยต้นไม้ที่มีกลิ่นหอมที่หอมทั้งต้น เหตุที่จะให้ไปเกิดในเทพพวกนี้ คือ ประพฤติกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต และตั้งความปรารถนาว่าตายไป ขอให้ไปเกิดร่วมกับเทพพวกคันธัพพกาย เพราะชอบใจว่าเทพพวกนี้มีอายุยืน มีวรรณะงาม มีสุขมาก และเมื่อปรารถนาจะไปเกิดโดยเฉพาะในเทพพวกไหน ก็ทำทานสิ่งนั้น เช่นปรารถนาจะไปเป็นเทพที่เกิดอาศัยต้นไม้ที่มีรากหอม ก็ให้รากไม้ที่หอมเป็นทาน หรือว่าให้วัตถุอื่น ๆ ที่เรียกว่าทานวัตถุ เป็นต้นว่า ข้าว น้ำ ผ้า ยานพาหนะระเบียบดอกไม้ ของหอม เครื่องลูบไล้ ที่นอน ที่อยู่ โคมไฟ สรุป **เหตุที่ให้ไปเกิด คือ ประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ใจ และตั้งความปรารถนา กับทำทานอีก** เทพเหล่านี้เกิดอาศัยต้นไม้ ดูเป็นพวกรุกขเทวดา จะอยู่อย่างไร มีความสุขอย่างไร ยังไม่พบอธิบาย จัดได้ว่าเป็น **สุคติภูมิ** เพราะเป็นผลของความดี เรื่องรุกขเทวดาปรากฏว่าได้เป็นที่เชื่อกันมานาน จนถึงมีเล่าไว้ในนิทานต้นบัญญัติ ที่ให้ตรัสห้ามพระภิกษุตัดต้นไม้ในบาลีวินัย มีเรื่องเล่าว่า

ภิกษุชาวเมืองอาฬวีตัดต้นไม้เองบ้างให้ตัดบ้างเพื่อนำไม้ไปสร้างกุฎี บังเอิญภิกษุรูปหนึ่งจะตัดต้นไม้ที่มีเทวดาเกิดอาศัย เทวดานั้นได้ร้องห้ามขึ้นว่า ภิกษุประสงค์จะทำที่อยู่ของภิกษุ ก็ขออย่าตัดที่อยู่ของเทวดา ภิกษุนั้นไม่เอื้อเฟื้อตัดต้นไม้ ได้ถูกแขนของทารกของเทวดา เทวดาคิดจะปลงชีวิตภิกษุ แต่กลับคิดว่าจะทำดั่งนั้นไม่ควร สมควรจะ

ไปเฝ้ากราบทูลพ้องพระพุทธเจ้า จึงได้ไปเฝ้ากราบทูลเรื่องทั้งหมดแด่พระพุทธเจ้า พระองค์ตรัสสาธุการแก่เทวดาในการที่ไม่ปลงชีวิตภิกษุ ถ้าปลงชีวิตภิกษุก็จะประสพสิ่งไม่เป็นบุญมาก ตรัสสั่งให้เทวดาไปอยู่ในต้นไม้ที่ว่างอยู่ในโอกาสแห่งหนึ่ง ครั้งนั้นพวกมนุษย์พากันติเตียนว่าพวกพระสมณะสากยบุตติย์มาตัดต้นไม้เองบ้างให้ตัดบ้าง มาเบียดเบียนชีวะซึ่งมีอินทรีย์เดียว พระพุทธเจ้าได้ทรงยกเรื่องนี้ขึ้นตรัสว่า *พวกคนยังเข้าใจต้นไม้ว่ามีชีวะ* **จึงตรัสห้ามภิกษุพรากภูตคาม คือห้ามตัดต้นไม้** เป็นต้น ในนิทานต้นบัญญัตินี้ ได้ความสำคัญอย่างหนึ่งว่า คนในสมัยนั้นมีมิใช่น้อยที่เห็นว่าต้นไม้มีชีวะชนิดที่มีอินทรีย์เดียว *ตัดต้นไม้ก็เท่ากับฆ่าสัตว์* น่าสังเกตว่าข้างต้นเล่าเรื่องเทวดา ข้างปลายกล่าวถึงมนุษย์ติเตียน ด้วยเขาเชื่อว่าต้นไม้มีชีวะหาได้กล่าวว่าเขาเชื่อว่ามีเทวดาไม่ อาจจะมีคนเข้าใจกันอยู่ทั้งสองอย่างก็ได้ หรืออาจจะเข้าใจเป็นอย่างเดียวกันก็ได้ คือเทวดากับสิ่งที่เรียกว่าชีวะในต้นไม้ต่างกัน หรือเป็นอย่างเดียวกัน แต่ทุกฝ่ายก็คงเชื่อว่ามีชีวะอยู่ในต้นไม้ จะเป็นชีวะของเทวดาผู้สิงสู่อยู่ หรือชีวะของต้นไม้นั้นเองโดยตรงก็ตาม.

อินทรีย์ทั้งหมดที่แสดงไว้สำหรับมนุษย์มี ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และมนะที่แปลกันว่าใจ ส่วนต้นไม้ที่ว่ามีอินทรีย์เดียวนั้น มีคำอธิบายว่าท่านกล่าวหมายเอา **กายินทรีย์** (อินทรีย์คือกาย) และ

คำในบาลีนิทานต้นบัญญัติเรื่องนี้ที่ว่า พวกมนุษย์มีความเข้าใจต้นไม้ว่ามีชีวะนั้น ท่านอธิบายว่าคือมีความเข้าใจต้นไม้ว่าเป็นสัตว์ คำว่า สัตว์ บาลีว่า สัตตะ สันสกฤตว่า สัตตวะ มักเข้าใจกันว่าหมายถึงผู้ที่มีใจครอง เมื่อมีอธิบายว่าต้นไม้มีชีวะคือเป็นสัตว์ จึงมีที่เข้าใจว่าต้นไม้มีจิตใจ แต่คำว่า สัตว์ มีคำแปลหลายอย่าง แปลว่า *มี* หรือ *เป็น* เท่านั้นก็ได้ เช่นเดียวกับคำว่า ภูตะ แปลว่า *มี* ว่า *เป็น* เรียกคนหรือดิรัจฉานว่าภูตะ แปลว่าผู้มีผู้เป็น เรียกต้นไม้ว่าภูตคาม ท่านให้แปลว่ากองของภูตะ เหตุที่เรียกต้นไม้ว่าภูตคาม หรือแม้เรียกว่าสัตว์พึงเห็นได้ว่าเพราะมีกายินทรีย์ซึ่ง มีเกิด มีแก่ มีตาย เช่นเดียวกับกายินทรีย์ของมนุษย์หรือสัตว์ดิรัจฉาน ต้องด้วยลักษณะของสัตว์หรือภูตะในความหมายว่ามีว่าเป็น อันเป็นชีวะชนิดหนึ่ง *แต่ไม่พึงเห็นว่าท่านประสงค์ให้เข้าใจว่าต้นไม้มีจิตใจ* ฉะนั้นผู้ที่ถือศีลเว้นจากปาณาติบาต (คือปลงปาณะ) เช่น สามเณรอุบาสกอุบาสิกาตลอดถึงผู้ที่สมาทานศีลห้า จึงตัดต้นไม้ได้ศีลไม่ขาด ในวินัยของภิกษุเองก็มีพระบัญญัติห้ามปลงปาณะไว้สิกขาบทหนึ่ง ห้ามตัดโค่นภูตคามไว้อีกสิกขาบทหนึ่ง ถ้าประสงค์ให้ต้นไม้เป็นปาณะด้วยแล้วก็ไม่จำต้องบัญญัติไว้สองสิกขาบท คำว่า ปาณะ แปลทับคำลงไปในรูปสันสกฤตว่า *สัตว์มีปราณ* หมายถึง *มีลมหายใจ* ดังที่เรียกว่ามีลมปราณก็ได้ มีชีวิต อันหมายถึงชีวิตจิตใจก็ได้ ทั้งในบาลีนิทานต้นบัญญัตินั้นเองก็อ้างว่าพวกมนุษย์เขาเข้าใจว่า ต้นไม้มีชีวะมีอินทรีย์เดียว ไม่ได้

อ้างว่าพระพุทธเจ้าทรงรับรองหรือทรงเห็นอย่างนั้น จึงทรงบัญญัติห้ามภิกษุในสิ่งที่คนส่วนมากเขาถือกันว่าไม่ดีไม่งามไม่เหมาะสม แม้ไม่คิดวิจารณ์ไปถึงภาวะที่ลึกซึ้ง คิดแต่เพียงเหตุผลสามัญ สิ่งที่เขานับถือเป็นเจดีย์คือเป็นปูชนียวัตถุ แม้ตนจะไม่นับถือก็ไม่ควรจะไปดูหมิ่น ไม่ต้องกล่าวถึงว่าจะไปตัดทำลาย ในครั้งพุทธกาลปรากฏในพระสูตรต่าง ๆ ว่าในเมืองต่าง ๆ มีเจดีย์ที่เขานับถือกันมากแห่ง เจดีย์ที่กล่าวถึงเหล่านี้ หาใช่เป็นเจดีย์อย่างที่เรียกที่เห็นกันในเมืองไทยเรานี้ไม่ โดยมากเป็นต้นไม้ ถ้าภิกษุไปตัดต้นไม้ที่เป็นเจดีย์ของเขาเข้า คงเกิดวิวาทระหว่างลัทธิศาสนาขึ้นได้แน่ พระบัญญัติห้ามภิกษุตัดต้นไม้จึงเหมาะสมด้วยประการทั้งปวง

ในคัมภีร์สามนต์เล่าว่า มีธรรมอยู่ข้อหนึ่ง สำหรับพวกรุกขเทวดา เรียกว่า **รุกขธรรม** หรือ **พฤกษธรรม** ธรรมข้อนี้ว่า เมื่อต้นไม้ถูกตัด รุกขเทวดาไม่ทำประทุษจิต คือไม่คิดทำร้ายผู้ตัด และรุกขเทวดาผู้ไม่รักษาธรรมข้อนี้ ย่อมถูกห้ามเข้าเทวดาสันนิบาต รุกขธรรมข้อนี้เปิดโอกาสให้คนตัดต้นไม้ได้สะดวก คิดดูว่าถ้าไม่มีรุกขธรรมคนอาจตัดต้นไม้ลำบาก เพราะจะถูกเทวดาโกรธทำร้ายเอา ความขัดข้องของมนุษย์ผู้มีกิจต้องหักร้างถางป่าสร้างบ้านเมือง ทำไร่นา และตัดใช้ไม้ทำบ้านเรือนเครื่องใช้สอยต่าง ๆ ก็จะเกิดขึ้น เทวดาสันนิบาตน่าจะได้ระลึกถึงความจำเป็นที่มนุษย์จะต้องตัดใช้ไม้ จึงได้ตรารุกขธรรม

ข้อนี้ไว้สำหรบพวกรุกขเทวดาทั้งปวง แต่เมื่อเทวดาพากันรักษารุกขธรรม พวกมนุษย์ก็พากันได้ใจตัดต้นไม้เสียหมดเป็นป่า ๆ ไป ไม่สงวนต้นไม้ที่ควรสงวน ไม่ปลูกทดแทนให้ควรกัน ก็เป็นเหตุให้หมดไม้หมดป่าทำให้มนุษย์เองเดือดร้อนอีก มนุษย์สันนิบาตจึงต้องตรารุกขธรรม (กฎหมายเกี่ยวข้องแก่ต้นไม้) สำหรับมนุษย์เพื่อสงวนรักษาต้นไม้และป่า ก็พลอยช่วยให้รุกขเทวดาพากันอยู่เป็นสุขขึ้น เป็นอันว่าเทวดากับมนุษย์ถ้อยทีถ้อยอาศัยกัน เทวดาสันนิบาตออกกฎห้ามรุกขเทวดาคิดทำร้ายมนุษย์ผู้ตัดต้นไม้ ฝ่ายมนุษย์สันนิบาตออกกฎห้ามมนุษย์ตัดต้นไม้ที่ได้ระบุห้ามไว้ เมื่อทั้งสองฝ่ายต่างเคารพปฏิบัติในรุกขธรรมดั่งกล่าวของตน ๆ อยู่ ก็จะอยู่เป็นสุขด้วยกันทุกฝ่าย บ้านเมืองไร่นาสาโทก็จะมี เพราะจะหักร้างถางป่าสร้างทำขึ้นได้ตามต้องการ ป่าต้นไม้ก็จะมีเพราะจะสงวนไว้และปลูกทดแทนไว้เพียงพอตามต้องการ.

ตามที่กล่าวมานี้ ได้ว่าไปตรง ๆ ตามที่ท่านเล่าไว้ แต่ได้กล่าวเกี่ยวโยงเข้ามาถึงมนุษย์ ยังมิได้พูดถอดความสำหรับผู้ที่ไม่เชื่อเทวดาว่ามีอยู่ตามต้นไม้ อันที่จริงก็ไม่จำเป็นจะต้องถอดความ เพราะความของเรื่องนี้ชัดเจน ปล่อยให้อิงอยู่กับเทวดาก็ใช้ได้สำหรับปัจจุบันอยู่แล้ว คือถ้าเทวดามีจริงโดยเป็น อทิสสมานกาย (มีกายที่มองด้วยตาเนื้อไม่เห็น) สิงอาศัยต้นไม้อยู่ ก็มีอยู่ได้ เพราะมีรุกขธรรมสำหรับเทวดาปฏิบัติอยู่ นึกดูอีกทางก็ดีเหมือนกัน เพราะจะได้เป็นที่ยำเกรงของมนุษย์บ้าง เพื่อจะได้ไม่ตัดต้นไม้กันง่าย ๆ ถ้าเทวดาไม่มีจริง ก็

ไม่มีอะไรจะต้องเปลี่ยนไปจากที่เล่าไว้ รุกขธรรมก็ยังใช้ได้สำหรับต้นไม้ คือต้นไม้ทุกต้นไม่มีจิตใจที่คิดทำร้ายคนตัด ใครจะตัดก็ไม่ว่าอะไร เท่ากับมีรุกขธรรมอยู่เหมือนกัน และมนุษย์ก็ต้องสร้างรุกขธรรมสำหรับมนุษย์เพื่อรักษาป่าต้นไม้.

เทพเจ้าแห่งธรรมชาติ

ในอากาศ ซึ่งประกอบด้วยเย็นร้อนหมอกลมฝน ก็ได้มีคติเชื่อว่าสภาพธรรมชาติเหล่านี้ นอกจากเกิดขึ้นตามฤดูแล้ว ยังมีเกิดขึ้นโดยเทพบันดาลได้อีกด้วย คติความเชื่อนี้มีติดเข้ามาในคัมภีร์พระพุทธ-ศาสนา จนถึงมีรวมไว้หมวดหนึ่ง เรียกว่า วลาหกสังยุต มีความย่อว่า

เทพทั้งหลาย นับเนื่องเข้าในพวกวลาหก มีหลายจำพวกคือวลาหกเทพแห่งความหนาวเย็น วลาหกเทพแห่งความร้อน วลาหกเทพแห่งหมอก วลาหกเทพแห่งลม วลาหกเทพแห่งฝน เหตุที่จะให้ไปเกิดเป็นเทพเหล่านี้คือ ประพฤติสุจริตทางกาย วาจา ใจ ตั้งความปรารถนาจะไปเกิด เพราะชอบใจว่า พวกเทพเหล่านี้มีอายุยืนมีวรรณะงดงามมีสุขมาก ตามที่ได้ยินมา ทั้งได้ให้ทานต่าง ๆ และเหตุที่ทำให้มีหนาวเย็นในบางคราว มีร้อนในบางคราว มีหมอกในบางคราว มีลมในบางคราว มีฝนในบางคราว คือพวกเทพเหล่านี้คิดว่า ไฉนเราพึงยินดีด้วยความยินดีของตน เพราะความตั้งใจของเทพเหล่านี้ ก็มีความหนาวเย็นเป็นต้นขึ้น เรื่องวลาหกเทพนี้ มีเค้ามาจากความเชื่อ

เก่าแก่ แต่ได้มาแก้ไขตามคติเทวดาในพระพุทธศาสนา ดังจะพึงเห็นได้ว่า เทพเหล่านี้เป็นอุปปาติกกำเนิด (ผุดเกิดขึ้นเป็นตัวตนโตใหญ่ทีเดียว) จัดเป็นสุคติภูมิ จึงเป็นผลของกุศลกรรม และมีมากด้วยกัน บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดหนาวเย็น บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดร้อน บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดหมอก บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดลม บางเทพมีอำนาจบันดาลให้เกิดฝน จึงแบ่งออกตามอำนาจบันดาลเป็น ๕ จำพวก เทพองค์หนึ่งมีอำนาจบันดาลเพียงอย่างเดียว หรืออาจบันดาลได้หลายอย่าง ไม่ได้แสดงไว้ชัด วิธีบันดาลคือเพียงคิดว่า "ไฉนเราพึงยินดีด้วยความยินดีของตน" ถ้าวลาหกเทพแห่งฝนคิดดังนี้ฝนก็จะตก วลาหกเทพประเภทอื่นก็เช่นเดียวกัน ความคิดดังกล่าว เรียกว่า **เจโตปณิธิ** แปลว่า *ความตั้งใจมีอำนาจบันดาลให้เกิดผลขึ้นได้ตามอานุภาพของเทพผู้ตั้งใจ.*

มีเรื่องเล่าในอรรถกถาว่า ได้มีวลาหกเทพบุตรองค์หนึ่งไปหาพระเถระผู้ขีณาสพองค์หนึ่ง พระเถระถาม ทราบว่าเป็นวลาหกเทพแห่งฝนซึ่งคิดให้ฝนตกได้ จึงแสดงความประสงค์จะดูฝนตก เทวบุตรเตือนพระเถระให้เข้าไปในศาลาเพราะจะเปียก ขณะนั้น ก็ไม่ปรากฏว่ามีเมฆฝนหรือฟ้าร้อง พระเถระล้างเท้าเข้าศาลายังไม่ทันหมดองค์ ฝนตกซู่ลงมาเปียกท่านครึ่งองค์ มีอธิบายอีกว่า เย็น ร้อน หมอก ลม ฝน เกิดขึ้นตามฤดูโดยปกติ แต่โดยพิเศษเกิดขึ้นโดยอานุภาพของเทพดา กล่าวโดยเฉพาะฝนว่าย่อมตกด้วยเหตุ ๘ อย่าง คือ อานุ-

ภาพนาค อานุภาพครุฑ อานุภาพเทพ ทำสัจจะอธิษฐาน มีฤดูเป็นสมุฏฐาน มารบันดาล กำลังฤทธิ์ และเมฆฝนประลัยกัลป์ วลาหกเทพท่านว่า เป็นพวกเทพเที่ยวไปในอากาศ คำว่า *วลาหก* ในคัมภีร์ศัพท์เล่มหนึ่งแปลว่า *สิ่งที่นำหรือพาน้ำไป* แปลกันโดยมากว่า เมฆ ใช้เป็นชื่อเรียกรวมของเทพเหล่านี้ว่า วลาหกกาย (หมู่หรือกลุ่มวลาหก) น่าจะเป็นเพราะเป็นปรากฏการณ์ในอากาศด้วยกัน คติความเชื่อในปัจจุบันไม่ใช่อย่างนี้แล้ว แต่ก็น่าฟังคติความเชื่อเก่า ๆ ไว้บ้าง และบางเรื่อง เช่นเรื่องฝนที่ปรากฏในบางคราวก็ดูแปลกอยู่คล้ายมีจิตเจตนา ในสังยุตนี้ท่านก็ว่าที่มีโดยความคิดของเทพก็ในบางคราว ไม่ใช่เสมอไปหรือโดยปกติ ซึ่งมีฤดูเป็นสมุฏฐาน.

ธรรมชาติกับกรรมปัจจุบันของคน

ความแปรปรวน หรือความเป็นปกติของ ดิน ฟ้า อากาศ และพืชมีคติแสดงว่า เกี่ยวแก่กรรมปัจจุบันของคนเป็นเหตุข้อสำคัญอยู่ด้วย ดังมีกล่าวไว้ใน จตุกกนิบาต ว่า ในสมัยเมื่อราชา (หมายถึงผู้ปกครองรัฐสูงสุด) ทั้งหลายไม่ตั้งอยู่ในธรรม ผู้ประกอบราชกิจทั้งหลาย พราหมณ์ผู้เป็นคฤหบดีทั้งหลาย ชาวนิคมชนบททั้งหลายก็ไม่ตั้งอยู่ในธรรมตามกันไปโดยลำดับ เมื่อหมู่มนุษย์ดังกล่าวไม่ตั้งอยู่ในธรรม จันทร์ อาทิตย์ ดาวนักษัตร คืน วัน เดือน กึ่งเดือน ฤดู ปีลม ต่าง ๆ ก็ยักเยื้องผิดปกติไป ธรรมชาติจึงเกิดวิปริตผิดทางผิดปกติ

(เช่นบังเกิดลมพัดผิดทาง ผิดฤดูกาล พัดต้นไม้หักโค่น) เทวดาทั้งหลายเดือดร้อน ฝนก็ไม่ตกหลั่งธารน้ำสม่ำเสมอ คือเกิดแล้งฝน ข้าวกล้าก็ออกเมล็ดผิดปกติ หมู่มนุษย์บริโภคข้าวไม่ดีก็มีอายุสั้น ผิวพรรณเศร้าหมองถอยกำลัง โรคมาก แต่ในสมัยเมื่อราชาทั้งหลายตั้งอยู่ในธรรม ผู้ประกอบราชกิจทั้งหลาย พราหมณ์ผู้คฤหบดีทั้งหลาย ชาวนิคมชนบททั้งหลายก็ตั้งอยู่ในธรรมตามกันไปโดยลำดับ จันทร์ อาทิตย์ คืน วัน เดือน กึ่งเดือน ฤดู ปี ลม ต่าง ๆ ก็เป็นไปโดยปกติสม่ำเสมอ วิถีทางลมเป็นต้นก็เป็นไปสม่ำเสมอโดยปกติ เทวดาทั้งหลายไม่เดือดร้อน ฝนก็ตกหลั่งธารน้ำสม่ำเสมอเป็นอันดี ข้าวกล้าก็ออกเมล็ดสม่ำเสมอเป็นปกติ หมู่มนุษย์บริโภคข้าวที่ดีจึงมีอายุยืน ผิวพรรณผ่องใสมีกำลัง ไร้โรคาพาธ มีฉันทคาถาลงท้าย ความว่า **ถ้าเมื่อโคทั้งหลายข้ามไปอยู่ โคผู้หัวหน้าฝูงเดินไปคด โคทั้งหมดก็เดินคดในเมื่อโคนำฝูงเดินคด ในหมู่มนุษย์ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ผู้ที่ได้รับยกย่องให้เป็นหัวหน้า ถ้าประพฤติอธรรม ประชานอกนี้ก็ประพฤติตาม รัฐทั้งหมดย่อมอยู่เป็นทุกข์ถ้าผู้ปกครองไม่ตั้งอยู่ในธรรม ถ้าเมื่อโคทั้งหลายข้ามไปอยู่ โคผู้หัวหน้าฝูงเดินไปตรง โคทั้งหมดย่อมเดินตรงในเมื่อโคนำฝูงเดินตรง ในหมู่มนุษย์ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ผู้ที่ได้รับยกย่องให้เป็นหัวหน้าถ้าประพฤติธรรม ประชานอกนี้ก็ประพฤติตาม รัฐทั้งหมดย่อมอยู่เป็นสุขถ้าผู้ปกครองตั้งอยู่ในธรรม** บาลีในจตุกกนิบาตตามที่ยกข้อความมา

กล่าวนี้ แสดงคติของพระพุทธศาสนาว่า ไม่ได้ค้านคติความเชื่อเก่าตะบันไปหมด คติที่พอยกเข้ามาได้ก็ยกเข้ามาเป็นข้อปรารภเพื่อแสดงธรรมแทรกเข้า ผู้ที่ประสงค์จะสอนในภายหลัง เมื่อไม่ประสงค์ข้อความปรารภข้างต้นก็ตัดออกเสีย แสดงแต่ข้อธรรมตามความในฉันทคาถาข้างท้าย ซึ่งเป็นลักษณะของพระพุทธศาสนาโดยตรง คือ มีลักษณะที่เรียกอย่างหนึ่งว่าเป็น **วิภัชชวาทะ** แปลว่า *กล่าวแบ่งแยก* คือแบ่งแยกไปตามเหตุผลตามเป็นจริง เช่นที่กล่าวแบ่งไปตามกรรมและผลของกรรมที่คนเรานี่เองทำในปัจจุบันนี้แหละ ดั่งความในฉันทคาถานั้น ในที่บางแห่งยกเรื่องเมฆเรื่องฟ้าฝน *มาเป็นข้ออุปมา* เท่านั้น ดั่งในจตุกกนิบาตนี้เอง กล่าวถึงวลาหก คือเมฆหรือฟ้าฝน ๔ อย่าง เป็นข้อเทียบของบุคคล ๔ จำพวกว่า

๑. วลาหกคำรามแต่ไม่ตก (ฟ้าร้องฝนไม่ตก) เป็นข้อเปรียบของบุคคลที่ได้แต่พูดแต่ไม่ทำ หรือเพียงแต่เรียนแต่ไม่ปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงในสัจจธรรม

๒. วลาหกตกไม่คำราม (ฝนตกฟ้าไม่ร้อง) เป็นข้อเปรียบของบุคคลที่ทำแต่ไม่พูด หรือที่ไม่เรียนแต่ปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริงได้

๓. วลาหกไม่คำรามไม่ตก (ฟ้าไม่ร้องฝนไม่ตก) เป็นข้อเปรียบของบุคคลที่ทั้งไม่พูดไม่ทำ หรือทั้งไม่เรียนไม่ปฏิบัติให้รู้

๔. วลาหกคำรามและตก (ฟ้าร้องฝนตก) เป็นข้อเปรียบของบุคคลที่ทั้งพูดทั้งทำ หรือทั้งเรียนทั้งปฏิบัติให้รู้แจ้งเห็นจริง

คำสอนเรื่องบุคคล ๔ จำพวกนี้ เป็นลักษณะของพระพุทธศาสนาโดยตรง *เพราะแสดงเรื่องภายนอก เช่นเรื่องโลกธาตุเพื่อเป็นข้ออุปมาเท่านั้น ไม่ได้มุ่งแสดงเรื่องภายนอกนั้น แต่มุ่งแสดงเรื่องสัจจธรรมภายในเป็นข้อสำคัญ*

อายุของชาวสวรรค์

จะกล่าวเพิ่มเติมถึงเรื่อง อสุรเทพ ซึ่งเป็นศัตรูของพระอินทร์เทวราชแห่งเทพชั้นดาวดึงส์ ในที่มาโดยมากกล่าวว่า **ท้าวเวปจิตติ** เป็นราชาแห่งพวกอสุรเทพ แต่มีที่มาแห่งหนึ่งกล่าวว่า ได้มีเมืองอสุรอยู่ ๔ เมือง ตั้งอยู่ ๔ ทิศแห่งต้นจิตตปาตลี ซึ่งเป็นต้นไม้ประจำภพอสุร **ท้าวเวปจิตตะ** หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า **ท้าวสุจิตตะ** ครองเมืองทิศตะวันออก **ท้าวสัมพร** หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า **ท้าวสุจิ** ครองเมืองทิศใต้ **ท้าวพลิ** หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า **ท้าวสุโรชะ** ครองเมืองทิศตะวันตก **ท้าวปหาราธะ** หรือเรียกอีกนามหนึ่งว่า **ท้าวราหู** ครองเมืองทิศเหนือ

สวรรค์ทุกชั้นที่กล่าวมาแล้ว สรุปเป็นสามประเภท คือ **กามาพจร** *ท่องเที่ยวอยู่ในกาม ได้แก่สวรรค์ ๖ ชั้น* รูปาพจร *ท่องเที่ยวอยู่ในรูปฌาน ได้แก่รูปพรหม* อรูปาพจร *ท่องเที่ยวอยู่ในอรูปฌาน ได้แก่อรูปพรหม*

ฉะนั้น ในสวรรค์กามาพจร ๖ ชั้น จึงยังเกี่ยวข้องกับกามคุณ ท่านแสดงว่า ชั้นจาตุมหาราชิกาและชั้นดาวดึงส์มี *เหมือนมนุษย์* ชั้นยามา มีแต่กายสังสัคคะ ชั้นดุสิต *มีเพียงจับมือกัน* ชั้นนิมมานรดี มีเพียงยิ้มรับกัน ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี *มีแต่มองดูกัน* เท่านั้น ส่วนในสวรรค์ชั้นรูปาพจรและอรูปาพจร ที่เรียกว่า พรหมโลกทุกชั้นไม่เกี่ยวข้องกับกาม ในอรรถกถาวิภังค์กล่าวว่าไม่มีเพศสตรีเพศบุรุษในพรหมโลก.

ในติกนิบาต แสดงอายุสวรรค์เทียบอายุมนุษย์ไว้ว่า ห้าสิบปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกา ๓๐ คืนวันเป็นหนึ่งเดือนสวรรค์นั้น ๑๒ เดือนเป็นหนึ่งปีสวรรค์นั้น ห้าร้อยปีทิพย์นี้ เป็นประมาณอายุของเทพชั้นจาตุมหาราชิกา เท่ากับเก้าล้านปีมนุษย์.

หนึ่งร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นับเดือนปีเช่นเดียวกัน พันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นดาวดึงส์ เท่ากับสามโกฏิหกล้านปีมนุษย์.

สองร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ชั้นยามา นับเดือนปีเช่นเดียวกัน สองพันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นยามา เท่ากับสิบสี่โกฏิสี่ล้านปีมนุษย์.

สี่ร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันสวรรค์ชั้นดุสิต นับเดือนปีเช่นเดียวกัน สี่พันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นดุสิต เท่ากับห้าสิบเจ็ดโกฏิหกล้านปีมนุษย์.

แปดร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งวันสวรรค์ชั้นนิมมานรดี นับเดือนปี

เช่นเดียวกัน แปดพันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นนิมมานรตี เท่ากับสองร้อยสามสิบโกฏิกับสี่ล้านปีของมนุษย์.

หนึ่งพันหกร้อยปีมนุษย์เป็นหนึ่งคืนวันในสวรรค์ชั้นปรนิมมิต-วสวัตดี นับเดือนปีเช่นเดียวกัน หนึ่งหมื่นหกพันปีทิพย์นี้เป็นประมาณอายุของเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เท่ากับเก้าร้อยยี่สิบเอ็ดโกฏิกับหกล้านปีมนุษย์ (การคิดเทียบปีมนุษย์นี้คัดมาไม่ได้สอบดูว่าจะถูกหรือผิดอย่างไร)

ส่วนเทพชั้นพรหมโลกยิ่งมีอายุมาก ท่านว่า

๑. **พรหมปาริสัชชะ** มีอายุเท่าส่วนที่สามของกัป คือหนึ่งในสามของกัป

๒. **พรหมปุโรหิต** มีอายุกึ่งกัป

๓. **มหาพรหม** มีอายุหนึ่งกัป

๔. **ปริตตาภะ** มีอายุสองกัป

๕. **อัปปมาณาภะ** มีอายุสี่กัป

๖. **อาภัสสระ** มีอายุแปดกัป

๗. **ปริตตสุภะ** มีอายุสิบหกกัป

๘. **อัปปมาณสุภะ** มีอายุสามสิบสองกัป

๙. **สุภกิณหะ** มีอายุหกสิบสี่กัป

๑๐. **เวหัปผละและอสัญญีสัตว์** มีอายุห้าร้อยกัป

๑๑. อวิหะ มีอายุพันกัป

๑๒. อตัปปะ มีอายุสองพันกัป

๑๓. สุทัสสะ มีอายุสี่พันกัป

๑๔. สุทัสสี มีอายุแปดพันกัป

๑๕. อกนิฏฐะ มีอายุหนึ่งหมื่นหกพันกัป

พรหม เหล่านี้ ๑ ถึง ๙ เป็นชั้นรูปฌานที่หนึ่งสองสาม ชั้นละสาม ๑๐ ซึ่งแบ่งเป็นสองถึง ๑๕ เป็นชั้นรูปฌานที่สี่ รวมเป็น ๑๖ และ ๑๑ ถึง ๑๕ เป็นชั้นสุทธาวาสสำหรับพระอนาคามีไปเกิด ปริตตาภะ เป็นต้นมักเรียกว่า *ปริตตาภา* ซึ่งติดมาจากเป็นคุณบทของภูมิ ทั้งถนัดลิ้นไทยเราเหมือนอย่างคำว่า ศาสนา จากคำว่า *ศาสนะ* ซึ่งเป็นคำที่เรียกว่า อะการันต์ แต่เราถนัดเรียกเป็น อาการันต์ ว่าศาสนากลายเป็นคำไทยที่ถูกต้อง ถ้าพูดว่าศาสนะก็เป็นผิดแปลกไป พรหมทั้ง ๑๖ เหล่านี้เป็นรูปพรหม.

ส่วนอรูปพรหมอีก ๔ ชั้นยิ่งมีอายุมากขึ้นไปอีก อรูปที่หนึ่งมีอายุสองหมื่นกัป อรูปที่สองมีอายุสี่หมื่นกัป อรูปที่สามมีอายุหกหมื่นกัป อรูปที่สี่มีอายุแปดหมื่นสี่พันกัป.

อายุของสัตว์ในนรก

อนึ่ง มีแสดงถึงอายุสัตว์นรกเทียบกับอายุของสวรรค์ไว้ว่า ห้าร้อยปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาเป็นคืนวันหนึ่งใน สัญชีวนรก

สัตว์นรกขุมนี้อายุห้าร้อยปีนรกนั้น.

พันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ เป็นคืนวันหนึ่งในกาฬสุตตนรก สัตว์นรกขุมนี้ มีอายุหนึ่งพันปีนรกนั้น.

สองพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นยามา เป็นคืนวันหนึ่งในสังฆาตนรก สัตว์นรกขุมนี้มีอายุสองพันปีนรกนั้น.

สี่พันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นดุสิต เป็นคืนวันหนึ่งในโรรุวนรก สัตว์นรกขุมนี้มีอายุสี่พันปีนรกนั้น.

แปดพันปีทิพย์ในสวรรค์ชั้นนิมมานรดี เป็นคืนวันหนึ่งในมหาโรรุวนรก สัตว์นรกขุมนี้มีอายุแปดพันปีทิพย์นั้น.

หนึ่งหมื่นหกพันปีทิพย์ในสวรรค์ ชั้นปรนิมมิตวสวัตดี เป็นคืนวันหนึ่งในตาปนนรก สัตว์นรกขุมนี้มีอายุหนึ่งหมื่นหกพันปีทิพย์นั้น.

มหาตาปนนรก มีอายุกึ่งอันตรากัป **อเวจีนรก** มีอายุหนึ่งอันตรากัป.

กำหนดอายุที่ท่านแสดงนี้ โดยการเทียบ คือเทียบอายุของมนุษย์กับสวรรค์ เทียบอายุของสวรรค์กับนรก แสดงว่าอายุของเทพมากกว่าของมนุษย์มาก และอายุของสัตว์นรกยังมากกว่าอายุของเทพไปอีก ส่วนเทพที่เป็นชั้นพรหมก็นับเทียบด้วยกัปกัลป์ของโลกมนุษย์เหมือนกัน อายุของมนุษย์จึงน้อยมาก พิจารณาดูตามวิทยาในปัจจุบัน วันเดือนปีของดาวพระเคราะห์ต่าง ๆ เมื่อเทียบกับโลกมนุษย์นี้ไม่เท่ากัน ยาวกว่าของโลกนี้มากก็มี พูดกันว่ายาวหรือสั้นก็ด้วยเทียบกับเวลาของโลก

ถ้าในดาวนั้น ๆ มีคน เขาก็คงไม่พูดว่า เวลาของเขายาวหรือสั้น เพราะเป็นกำหนดที่พอเหมาะหรือที่เรียกว่า เป็นธรรมชาติของที่นั้น เว้นไว้แต่เขาจะมารู้เทียบกับของโลกนี้เข้า และเวลาดั่งกล่าวย่อมมีขึ้นเพราะมีเหตุให้เกิดเวลาที่นักเรียนได้เรียนกันอยู่ ถ้าเหตุที่ให้เกิดเวลาแตกต่างกัน เวลาก็ย่อมแตกต่างกันไป (แม้ในโลกนี้เอง) ในที่ซึ่งไม่มีเหตุให้เกิดเวลา ก็ย่อมจะไม่มีเวลาเลย ในโลกทั้งปวงย่อมมีเวลาเสมอ มีพระพุทธภาษิตแสดงว่า **กาลคือเวลาย่อมกินสรรพสัตว์พร้อมทั้งตัวเอง** ฉะนั้น จะเกิดเป็นเทพชั้นไหนก็ต้องถูกเวลากลืนกิน คือต้องดับไม่มีที่จะสถิตอยู่เป็นนิรันดร แต่อาจจะมีอายุนานนักหนาได้โดยเทียบกับเวลาของมนุษย์นี้ ซึ่งความจริงหาใช่เร็วหรือช้าไม่ เป็นเวลาที่พอเหมาะตามกำหนดสำหรับชั้นนั้น ๆ ต่างหาก ทางพระพุทธศาสนาแสดง **ที่ซึ่งไม่มีกาลเวลา คือที่ซึ่งไม่มีตัณหา (ความดิ้นรนทะยานอยาก) อันเป็นเหมือนลูกศรที่เสียบจิตใจ** แสดงตามเค้าความว่าใครก็ตามอยู่ในโลกหรือภูมิไหนก็ตาม เมื่อถอนลูกศรที่เสียบใจนี้ออกเสียได้ก็ย่อมบรรลุถึงที่ซึ่งไม่มีกาลเวลา ที่นี้จะพึงบรรลุด้วยจิตใจเท่านั้น ส่วนร่างกายเป็นโลกต้องตกอยู่ในอำนาจของเวลา คราวนี้นึกเดาดูเฉพาะทางจิตใจว่า ***จิตใจที่ไม่ดิ้นรน ย่อมไม่เกี่ยวกับเวลาเลย คือไม่เกี่ยวกับอดีตอนาคตปัจจุบันอะไรทั้งสิ้น เพราะไม่มีหวังอะไรที่จะฝากไว้กับเวลา*** พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรมปฏิบัติที่เมื่อบุคคลปฏิบัติเข้าทางแล้ว ธรรมย่อมอบรมกันเองขึ้นไปโดยลำดับดั่งนี้ ศีลอบรมสมาธิ

สมาธิอบรมปัญญา ปัญญาอบรมจิตให้วิมุตติ คือหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย จิตที่ปัญญาอบรมแล้ว ด้วยได้รับการอบรมมาโดยลำดับดังกล่าว ย่อมเป็นจิตที่รู้บริบูรณ์บริสุทธิ์ ปราศจากศรเสียบ หมดความดิ้นรนสงบ พ้นจากอำนาจโลกที่มีเวลาทั้งสิ้น ถึงธรรมที่เป็น **อกาลิกธรรม** โดยแท้.

ทำบุญแล้วอธิษฐานให้เกิดในสวรรค์

ในอรรถกถาธรรมบท เล่าเรื่องเวลาของสวรรค์เทียบกับมนุษย์ไว้ว่า ในดาวดึงส์เทวโลก เทวบุตรองค์หนึ่งชื่อว่า **มาลาภารี** ไปเที่ยวชมอุทยานพร้อมกับหมู่เทพอัปสร เทพธิดาองค์หนึ่ง จุติในขณะที่กำลังนั่งอยู่บนกิ่งต้นไม้ให้ดอกไม้หล่นจากต้น สรีระของนางดับหายไปเหมือนอย่างเปลวประทีปดับ นางถือปฏิสนธิในตระกูลหนึ่งในกรุงสาวัตถี เมื่อเกิดขึ้นระลึกชาติได้ว่า เป็นภรรยาของมาลาภารีเทวบุตรจุติมาเกิด ได้ทำการบูชาพระรัตนตรัย ตั้งความปรารถนาจะไปเกิดในสำนักของเทพสามีอีก ขณะนั้นพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี นางมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทำบุญกุศลต่าง ๆ และตั้งความปรารถนาข้อเดียวนั้นตั้งแต่ยังเยาว์วัย จนถึงได้นามว่า **ปติปูชิกา** แปลว่า *บูชาเพื่อสามี* เมื่อเจริญวัยขึ้นได้สามี คนทั้งหลายก็เข้าใจว่าเป็นที่สมปรารถนาแล้ว นางมีบุตรหลายคน โดยลำดับ ได้ตั้งหน้าทำบุญกุศลต่าง ๆ เป็นนิตย์มา ในวันสุดท้ายของชีวิต เมื่อฟังธรรมรักษาสิกขาบทแล้ว ได้ถึงแก่กรรมด้วยโรคปัจจุบัน บังเกิดในสำนักเทพสามีในสวนสวรรค์

นั้นแหละ ขณะนั้น มาลาภารี เทวบุตรก็กำลังอยู่ในอุทยาน หมู่เทพอัปสรกำลังเก็บร้อยดอกไม้กันอยู่ เทวบุตรได้ทักถามว่านางหายไปไหนแต่เช้า นางได้ตอบว่าจุติไปเกิดในมนุษย์ ได้เล่าเรื่องของนางในมนุษย์โดยตลอด และได้เล่าถึงความตั้งใจของนาง เพื่อที่จะมาเกิดอีกในสำนักของเทพสามี บัดนี้ ก็ได้มาเกิดมาสมปรารถนาด้วยอำนาจบุญกุศลและความตั้งใจ เทวบุตรถามถึงกำหนดอายุมนุษย์ เมื่อได้รับตอบว่าประมาณร้อยปี เกินไปมีน้อย ได้ถามต่อไปว่าหมู่มนุษย์มีอายุเพียงเท่านี้ พากันประมาทเหมือนอย่างหลับ หรือพากันทำบุญกุศลต่าง ๆ เทพธิดาตอบว่าพวกมนุษย์โดยมากพากันประมาทเหมือนอย่างมีอายุตั้งอสงไขย เหมือนอย่างไม่แก่ ไม่ตาย เทวบุตรได้เกิดความสังเวชใจขึ้นมาก เรื่องนี้ท่านเขียนเล่าประกอบพระพุทธภาษิต ในธรรมบทข้อหนึ่งที่แปลความว่า "**ผู้ทำที่สุด (แห่งชีวิตคือความตาย) ย่อมทำนรชนที่มีใจติดข้องในสิ่งต่าง ๆ ไม่อิ่มอยู่ในกามทั้งหลายเหมือนเพลินเก็บดอกไม้อยู่สู่อำนาจ**" ดูความแห่งพระธรรมบทข้อนี้เห็นได้ว่า *มุ่งเตือนใจให้ไม่ประมาท* เพราะทุก ๆ คนจะต้องตาย ขณะที่ยังไม่อิ่มยังเพลิดเพลินอยู่ในกาม เหมือนอย่างเพลินเก็บดอกไม้ ท่านจึงเล่าเรื่องเทพธิดาเพลินเก็บดอกไม้ต้องจุติทันทีในสวนสวรรค์ เทวดามีอายุยืนนาน คติภายนอกพระพุทธศาสนาว่า เป็นผู้ไม่ตายจึงเรียกว่าอมร (ผู้ไม่ตาย) ก็มี แต่คติทางพระพุทธศาสนาว่า มีอายุยืนมากเท่านั้น เพราะมีหลักธรรมอยู่ว่า เมื่อมีเกิดก็ต้องมีตาย จึง**ไม่รับรอง**เทวดามารพรหมทั้งสิ้น

ว่าเป็นอมรคือผู้ไม่ตาย เมื่อเทียบระยะเวลาของมนุษย์กับสวรรค์ ชั่วชีวิตของมนุษย์ ที่กำหนดร้อยปี เท่ากับครู่เดียวของสวรรค์เท่านั้น เรื่องในอรรถกถานี้ ท่านเล่าให้มองเห็นว่าครู่เดียวจริง ๆ ชาติหนึ่งของมนุษย์ยังไม่เท่าเวลาชมสวนของเทวดาครั้งหนึ่ง ท่านเล่าเรื่องในตอนท้ายให้เทวดาสังเวชมนุษย์ว่าประมาท แม้จะไม่ตรงประเด็นกับความในพระธรรมบทนัก ก็ชวนให้เห็นว่าประมาทกันอยู่จริง เพราะทำให้เห็นชัดว่าชีวิตนี้น้อยนัก เหมือนอย่างครู่เดียว จะแสดงอย่างไรให้เห็นชัด จึงเล่าเรื่องในสวรรค์ เป็นเรื่องเทียบที่ทำให้เห็นชัดได้ทันทีว่าน้อยนิดเดียว นำใจให้เกิดสังเวชเกิดความไม่ประมาทขึ้นได้เร็ว เป็นอันว่าท่านสอนได้ผล อันที่จริงเม็ดยาที่เคลือบน้ำตาลเป็นของที่กลืนง่าย ถ้าคิดรังเกียจสงสัยอยู่ว่าน้ำตาลเคลือบ ไม่ใช่น้ำตาลจริง ไม่ยอมรับยา โรคก็ไม่หาย ถ้ารับยาเคลือบน้ำตาลที่ถูกโรค นอกจากโรคจะหายแล้วยังหวานลิ้นอีกด้วย

คำแปล เทพ ๘

พระพุทธศาสนา โดยตรงกล่าวถึงเวลา เพื่อแสดงธรรม เช่นที่สอนว่า พึงพิจารณาเนือง ๆ ว่า วันคืนล่วงไป ๆ บัดนี้ เราทำอะไรอยู่ ขณะอย่าล่วงท่านทั้งหลายไปเสีย ควรรีบทำความเพียรในวันนี้ทีเดียว ใครเล่าจะรู้ว่าจะตายในวันพรุ่งนี้ และแสดงความเนิ่นช้าของเวลาว่ามีแก่บุคคลดั่งต่อไปนี้ คนที่ต้องตื่นตลอดราตรี คนเดินทางที่เหน็ดเหนื่อย

สัตว์ผู้ท่องเที่ยวเวียนเกิดเวียนตายในสังสารวัฏ ดั่งพระธรรมบทหนึ่งว่า ราตรีของคนที่ตื่นอยู่เป็นของยาว โยชน์ของคนที่เมื่อยล้าเป็นของยาว สงสารของคนเขลาไม่รู้สัทธรรมเป็นของยาว อันที่จริงเวลาราตรีหนึ่ง ระยะทางโยชน์หนึ่ง ก็คงอยู่เท่านั้น คนที่นอนหลับสบายหรือคนที่ทำอะไรเพลิดเพลินก็ไม่รู้สึกว่ายาว อาจรู้สึกว่าเหมือนเดี๋ยวเดียว แม้เวลาตั้งกัปกัลป์ก็เหมือนเดี๋ยวเดียวถ้าหลับเพลินอยู่ คนที่แข็งแรงเดินเก่ง และมีความเพลิดเพลินในการเดิน โยชน์หนึ่งก็จะไม่รู้สึกว่าไกล จะรู้สึกว่าถึงเร็ว แต่คนที่มีทุกข์นอนไม่หลับและคนที่เมื่อยล้าจะรู้สึกว่าราตรีและโยชน์ยาวมาก เป็นเครื่องแสดงเทียบกับสงสารของคนเขลา ซึ่งจะต้องท่องเที่ยวไปยืดยาวนานไกล ฉะนั้นเรื่องของเวลาหรือสถานที่จึงเกี่ยวแก่กายและใจของคน โดยเฉพาะก็**เกี่ยวกับใจ** ถ้าคิดเร่งให้เร็วก็เหมือนช้าหรือยาว ถ้าคิดหน่วงให้ช้าก็เหมือนสั้นหรือเร็ว ความจริงก็คงที่อยู่อย่างนั้น.

อาการเกิดของเทวดา มีกล่าวไว้ในอรรถกถาบางแห่งเป็นพิเศษว่า บุรุษที่เกิดบนตักของเทวดา เรียกว่าเทวบุตร สตรีที่เกิดบนตักของเทวดา เรียกว่าเทวธิดา เทวดาสตรีถ้าเกิดในที่นอนจัดเป็นปริ-จาริกา (นางบำเรอ) ถ้าเกิดข้างที่นอนจัดเป็นพนักงานเครื่องสำอาง ถ้าเกิดกลางวิมานจัดเป็นคนใช้ เทวดาในคัมภีร์พระพุทธศาสนาจัดเป็นอุปปาติกกำเนิดทั้งหมด.

คำว่า เทวะ ในคัมภีร์ **สัททนีติ** ให้คำแปลไว้ ๘ อย่าง ดังต่อไปนี้

๑. **ผู้ที่เล่น** (ด้วยกามคุณทั้ง ๕ น่าจะหมายถึงว่ามีสุขสนุกสบายอยู่ด้วยทิพยสมบัติทุกเวลา)

๒. **ผู้ที่ปรารถนา** (จะชนะปฏิปักษ์ คือต้องการชนะข้าศึก ไม่ยอมแพ้)

๓. **ผู้ที่กล่าว** (ว่าควรไม่ควรของโลก คือมีวาจาที่โลกนับถือบอกว่าควรหรือไม่ควรอย่างไรก็เชื่อฟัง)

๔. **ผู้ที่รุ่งเรืองสว่าง** (ด้วยแสงสว่างรุ่งเรืองแต่สรีระอย่างยิ่ง)

๕. **ผู้ที่ได้รับความชมเชย**

๖. **ผู้ที่มีผู้ใคร่** (จะเห็นจะได้ยิน เพราะประกอบด้วยความงามเป็นพิเศษ)

๗. **ผู้ที่ไปได้** (โดยไม่ขัดข้องในที่ตามที่ปรารถนา)

๘. **ผู้ที่สามารถ** (ยังกิจนั้น ๆ ให้สำเร็จด้วยอานุภาพสมบัติ)

ชุมนุมเทวดา

ในอรรถกถาแห่ง ชนวสภสูตร ได้กล่าวว่า *เทวสันนิบาต* มีในสมัยเข้าพรรษาของพระสงฆ์ เพื่อพิจารณาสงเคราะห์พระสงฆ์เข้าพรรษา มีในสมัยปวารณาออกพรรษาเพื่อสงเคราะห์ในคราวนั้น มีในสมัยที่จะ

ฟังธรรม มีในสมัยที่จะเล่นกีฬาคราวต้นไม้ทิพย์ปาริฉัตตกะออกดอก เทวสันนิบาตในสมัยเข้าพรรษานั้นตั้งแต่วันอาสาฬหบูชา ส่วนเทวสันนิบาตเพื่อฟังธรรมนั้น คงสุดแต่ว่าจะมีการแสดงธรรมเมื่อไร ได้มีเล่าไว้ในที่หลายแห่งว่าในชุมนุมเทพ ณ เทวสภาสุธัมมาในบางคราว พระอินทร์ทรงแสดงธรรมแก่เทพทั้งปวง ในบางคราว พระพรหมลงมาแสดง และเทพผู้มาเข้าสันนิบาตนั้นเป็นเทพในสวรรค์ ๒ ชั้น คือ ชั้นดาวดึงส์และชั้นจาตุมหาราชิกา ในเมืองไทยเราเมื่อพระจะสวดพระปริตร ก็มีกล่าวบท สัคเค *ชุมนุมเทวดา* เพื่อมาฟังธรรม คือ มาฟังสวดมนต์ ซึ่งเป็นการสวดบทพระธรรมนั้นเอง ใช้เป็นประเพณีทั้งในงานหลวงงานราษฎร์ คุ้นเคยจนถึงไม่คิดวิจารณ์กันและก็ว่าเป็นภาษาบาลีฟังกันไม่ออก แต่เทวดาจะฟังออกหรือไม่หาได้คำนึงถึงกันไม่ หากรู้ถึงจิตใจได้โดยตรงก็ไม่ต้องคำนึงถึงภาษา

อาราธนาธรรม

จะกล่าวถึงพระพรหมองค์หนึ่ง คือ สหัมบดีพรหม ได้มีเรื่องเข้ามาเกี่ยวข้องกับพระพุทธเจ้าหลายเรื่อง ตั้งแต่ต้นพุทธกาล เมื่อพระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ทรงปรารภถึงธรรมที่ตรัสรู้ว่าเป็นสภาพลุ่มลึก ยากที่คนอื่นจะรู้ตามได้ ทรงพระดำริจะไม่ทรงขวนขวายเพื่อสั่งสอน ท่านว่าสหัมบดีพรหมทราบพระดำริได้เข้าไปเฝ้ากราบทูลอาราธนาขอให้ทรงแสดงธรรม เพราะหมู่สัตว์ที่สามารถจะ

ฟังรู้ได้มีอยู่ พระพุทธเจ้าจึงได้ทรงแสดงธรรม เป็นต้นเรื่องของ *บทอาราธนาธรรม* ที่ใช้กันในเมืองไทยว่า พฺรหฺมา จ โลกาธิปตี สหมฺปติ เป็นต้น ซึ่งมีคำแปลว่า "*สหัมบดีพรหมผู้เป็นอธิบดีแห่งโลก พนมหัตถ์ทูลขอพรว่า หมู่สัตว์ในโลกนี้ที่มีฝุ่นธุลีในดวงตาแต่น้อยยังมีอยู่ ขอพระสุคตได้โปรดอนุเคราะห์ประชานิกรนี้แสดงธรรม*" บทอาราธนาธรรมนี้ ก็มีความเล่าถึงประวัติพระพรหมมาทูลอาราธนาพระพุทธเจ้าให้ทรงแสดงธรรมดั่งนี้เท่านั้น แต่ก็*ได้นำมาใช้เป็นบทอาราธนาให้พระเทศน์ทั่วไป* ในเมืองไทยมีนิยมถือเป็นประเพณีว่า*จะต้องอาราธนาก่อน พระจึงจะให้สรณคมน์และศีล สวดพระปริตรแสดงพระธรรมเทศนา* แสดงว่า **พระพุทธศาสนาไม่บังคับผืนใจใครให้นับถือปฏิบัติ** ใครมีศรัทธาเลื่อมใสประสงค์สรณคมน์และศีลก็ดี พระปริตรก็ดี ธรรมเทศนาก็ดี ก็ต้องมาอาราธนา ยังไม่อาราธนา พระก็ยังไม่ให้ไม่แสดง เวลาทำพิธีก็เป็นการสะดวก เพราะการอาราธนาก็หมายความว่าเริ่มพิธีขึ้นแล้ว ได้เตรียมการต่าง ๆ เสร็จพร้อมที่จะรับศีลกันได้ และได้ถือเป็นประเพณีอีกว่า ก่อนที่จะทำกุศลอะไร ขอสรณคมน์และศีลกันก่อนเสมอเป็นประเพณีดีอยู่ เพราะชักนำให้เข้าหาพระรัตนตรัยและศีลก่อน แต่ก็มักถือเป็นสักแต่ว่าทำไปเป็นพิธีเสียโดยมาก คือไม่ได้คิดรับจริงถ้าอย่างนี้ก็ได้เพียงเปลือกคือพิธีเท่านั้น ผู้ที่ตั้งใจรับจริงนั่นแหละจึงจะเข้าถึงสาระของพิธี ได้ประโยชน์จากประเพณีที่ดีอยู่แล้วนี้ เป็นอันว่า

คนไทยเราได้ออกชื่อสหัมบดีพรหมกันอยู่บ่อย ๆ เป็นที่รู้จักกันมากอย่างกว้างขวางคล้ายพระอินทร์ ในหมู่เทวดา พระอินทร์รู้จักกันมากกว่าองค์อื่น ในหมู่พรหม ก็ท้าวสหัมบดีพรหมองค์นี้ ทั้งได้ออกชื่อถึงมากกว่าองค์อื่น ๆ ทั้งหมด

ทรงขับภิกษุสงฆ์

สหัมบดีพรหมยังได้มาทูลพระพุทธเจ้าขอให้ทรงอนุเคราะห์สงฆ์ ดั่งที่มีเล่าใน **ขันธสังยุต** ว่า สมัยเมื่อพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่นิโครธาราม ใกล้กรุงกบิลพัสดุ ทรง **ประณาม** ภิกษุสงฆ์เพราะเหตุบางอย่าง (เล่าไว้ในอรรถกถาว่า เมื่อเสด็จจาริกจากนครสาวัตถีถึงนครกบิลพัสดุ เจ้าสากยะทั้งหลายรับเสด็จและกราบทูลเชิญเสด็จไปประทับที่นิโครธาราม เมื่อเสด็จถึงอารามนั้นแล้ว ได้เสด็จเข้าสู่ที่ประทับ ทรงทำปฏิสันถารกับเจ้าสากยะทั้งปวงที่ตามไปส่งถึงที่ประทับ ขณะนั้นพวกภิกษุที่ตามเสด็จพากันจัดที่พักและรับแจกทานวัตถุต่าง ๆ ที่เขาจัดถวายเป็นเครื่องต้อนรับ ก็มีเสียงพูดเรียกพูดถามกันอยู่อื้ออึง พระพุทธเจ้าไม่โปรดเสียงดังอื้ออึง ตรัสถามทราบเรื่องแล้วจึงทรงประณามภิกษุสงฆ์ **ประณาม** ก็คือ *ขับออกไป* ตามเรื่องต่อไปกล่าวว่าได้เสด็จในที่เร้น ทรงพระดำริอยู่พระองค์เดียว คำว่า **ประณาม** ในที่นี้ สังเกตตามท้องเรื่องว่าน่าจะเพียงรับสั่งให้ไปบอกทำนองว่าออกไปให้พ้น อย่ามาเอะอะอยู่ที่นี่เท่านั้น ไม่หมายถึงว่า

ขับไล่) เวลาเช้าเสด็จเข้าไปบิณฑบาตในกรุงกบิลพัสดุ เสด็จกลับจากบิณฑบาต หลังจากเสวยแล้วได้เสด็จไปยังป่ามหาวัน ประทับพักกลางวันอยู่ที่โคนต้นมะตูมหนุ่มต้นหนึ่ง เกิดพระดำริขึ้นในพระหฤทัยว่า **ทรงขับภิกษุสงฆ์** แต่ในภิกษุสงฆ์นี้ยังมีพวกภิกษุใหม่ที่หวังพึ่งพระองค์ เมื่อไม่ได้เห็นพระองค์ก็จะพึงรวนเรกระสับกระส่าย เหมือนอย่างลูกโคอ่อนไม่เห็นแม่โคก็วุ่นวายกระสับกระส่าย หรือเหมือนอย่างพืชที่งอกขึ้นใหม่ไม่ได้น้ำก็เหี่ยวแห้งหงอยเหงา จึงน่าที่จะทรงอนุเคราะห์ภิกษุสงฆ์ในบัดนี้เหมือนอย่างที่ได้ทรงอนุเคราะห์มาแล้วในกาลก่อน สหัมบดีพรหมได้ทราบพระดำริในขณะนั้น ได้มาปรากฏเบื้องหน้าพระองค์ ห่มผ้าเฉวียงบ่าประคองอัญชลีกราบทูลมีความว่า ขอให้ทรงอนุเคราะห์สงฆ์เหมือนอย่างที่ทรงพระดำริในตอนท้ายนั้นเถิด เพราะในสงฆ์นี้ก็ยังมีภิกษุใหม่ที่หวังพึ่งพระองค์เต็มที่เหมือนอย่างลูกโคอ่อนหวังพึ่งแม่โค เหมือนพืชที่งอกขึ้นใหม่หวังพึ่งน้ำฉะนั้น จึงขอให้พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอภินันท์ภิกษุสงฆ์ ทรงโอวาทอนุศาสน์ภิกษุสงฆ์ เหมือนอย่างที่ได้เคยทรงอนุเคราะห์มาแล้วในกาลก่อนเถิด พระพุทธเจ้าทรงรับอาราธนาด้วยพระอาการดุษณีภาพ สหัมบดีพรหมทราบว่า พระองค์ทรงรับอาราธนาว่าจะทรงอนุเคราะห์สงฆ์ต่อไป ไม่ทรงทอดทิ้งแล้ว ก็ได้ถวายอภิวาททำประทักษิณ (เดินเวียนขวาพระพุทธองค์) แล้วอันตรธานไปในที่นั้น เป็นอันว่า พระพรหมองค์นี้ได้มากราบทูลอาราธนา ให้ทรงแสดงธรรมโปรดโลก

หนหนึ่งเมื่อต้นพุทธกาลแล้ว ครั้งนี้ยังได้มากราบทูลอาราธนาให้ทรงโปรดสงฆ์ต่อไปอีก นับว่าโลกและสงฆ์เป็นหนี้บุญคุณของสหัมบดีพรหมอยู่เป็นอันมาก

อีกคราวหนึ่ง เมื่อพระพุทธเจ้าตรัสรู้แล้วใหม่ ๆ ประทับเสวยวิมุติสุขอยู่ที่ควงไม้อชปาลนิโครธใกล้ฝั่งแม่น้ำเนรัญชรา ตำบลอุรุเวลา ได้เกิดพระดำริพระหฤทัยขึ้นว่า ผู้ที่ไม่มีที่คารวะไม่มีที่พึ่งย่อมอยู่เป็นทุกข์แท้ พระองค์จะพึงทรงอยู่สักการะเคารพพึ่งพาอาศัยสมณะหรือพราหมณ์ที่ไหนได้หนอ ทรงพระดำริเห็นในขณะนั้นว่า จะพึงทรงสักการะเคารพพึ่งพาอาศัยสมณะหรือพราหมณ์อื่นก็เพื่อความบริบูรณ์แห่งกองศีล สมาธิ ปัญญา วิมุติ วิมุติญาณทัสสนะ ที่ยังไม่บริบูรณ์ แต่ก็ไม่ทรงเห็นสมณะหรือพราหมณ์อื่นในโลก พร้อมทั้งเทวโลก พร้อมทั้งมารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทพและมนุษย์ที่จะถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้นยิ่งกว่าพระองค์ ซึ่งพระองค์จะพึงทรงสักการะ เคารพพึ่งพาอาศัยได้ จึงน่าที่พระองค์จะพึงทรงสักการะเคารพพึ่งพาอาศัยพระธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้นี่แหละ ลำดับนั้นสหัมบดีพรหมได้ทราบพระดำรินี้ ได้มาปรากฏกราบทูลว่า ข้อนี้เป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าทั้งหลายที่ได้มีมาแล้วในอดีตก็ดี ที่จักมีในอนาคตก็ดี พระองค์ปัจจุบันก็ดี ล้วนสักการะเคารพพึ่งพาอาศัยพระธรรมอยู่ด้วยกันทุกพระองค์ ครั้นแล้วได้กราบทูลเป็นฉันทคาถาว่า **เย จ อตีตา สมฺพุทฺธา** เป็นต้น มีความว่า *พระสัมพุทธะที่ล่วง*

ไปแล้ว พระพุทธะที่ยังไม่มา พระสัมพุทธะในบัดนี้ ผู้ทรงยังโศกของคนเป็นอันมากให้สิ้นไป ทุกพระองค์เคารพพระสัทธรรมอยู่ในกาลทั้งสาม นี้เป็นธรรมดาของพระพุทธะทั้งหลาย เพราะฉะนั้น ผู้ที่รักตนประสงค์ความเจริญใหญ่ ระลึกถึงคำสอนของพระพุทธะทั้งหลายก็พึงเคารพพระสัทธรรมเถิด เรื่องนี้ตามเรื่องที่อ้างว่าเมื่อตรัสรู้ใหม่ ๆ ประทับอยู่ที่ควงไม้นั้น ก็เป็นเรื่องที่เข้าลำดับพรรษาที่หนึ่งของพระพุทธเจ้า แต่เป็นเรื่องเบ็ดเตล็ด จึงนำมาเล่าในหมวดเรื่องรวมของสหัมบดีพรหม

ทรงเคารพธรรม

พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรมด้วยอาการอย่างไร มีแสดงไว้ใน**ปัญจกนิบาต** ความว่า สีหะผู้เป็นราชาแห่งเนื้อออกจากที่อาศัยในเวลาเย็น บิดเยื้องปรับร่างกายแล้ว มองตรวจดูทั้งสี่ทิศโดยรอบ คำรามเสียงสีหะขึ้นสามครั้งออกหาอาหาร ถ้าจะตะครุบฆ่าช้าง กระบือ โค เสือ ตลอดถึงสัตว์เล็ก ๆ โดยที่สุดแม้จะเป็นกระต่ายและแมวก็ตาม ก็ฆ่าโดยเคารพ คือด้วยความรอบคอบหนักแน่นแน่นอนเหมือนกันหมด เพราะเหตุที่มีความคิดมุ่งหมายมิให้เสียแรงตะครุบเปล่า คำว่า **สีหะ** ***เป็นชื่อของพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า*** ข้อที่พระตถาคตแสดงธรรมแก่บริษัทเป็นการบรรลือสีหนาท ถ้าทรงแสดงธรรมแก่ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา ตลอดถึงพวกปุถุชน โดยที่สุด แม้เป็นคน

พวกแบกหามพวกพรานป่า ก็ทรงแสดงธรรมโดยเคารพ คือด้วยพระกรุณาแก่บุคคลเหล่านั้น ทุกจำพวกเหมือนกันหมด หาได้ทรงแสดงธรรมโดยไม่เคารพไม่ เพราะเหตุที่พระตถาคตทรงเคารพคารวะธรรม วิธีเคารพธรรมของพระพุทธเจ้าตามที่กล่าวไว้นี้ ให้ความเข้าใจได้อย่างชัดเจนว่า **พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรมด้วยวิธีที่ทรงแสดงธรรมแก่คนทั้งปวงด้วยความเคารพ** คือทรงมีพระกรุณาเพื่อที่จะให้เขาได้รับประโยชน์เสมอเหมือนกันหมด มิใช่ว่าถ้าเป็นสาวกของพระองค์ก็ทรงแสดงให้ดี ถ้าไม่ใช่สาวกของพระองค์ก็ทรงแสดงพอประมาณ หรือถ้าเป็นพระราชาหรือเป็นเศรษฐีก็ทรงแสดงอย่างประณีตบรรจง ถ้าเป็นคนยากจนขัดสนก็ทรงแสดงคล้ายกับว่าอย่างเสียไม่ได้ พระองค์ไม่ทรงปฏิบัติเช่นนี้เลย พระองค์มีพระกรุณาแผ่ไปในบุคคลทั้งปวงเสมอเหมือนกันหมด จะเป็นสาวกหรือมิใช่สาวกของพระองค์ก็ตาม จะเป็นเศรษฐีหรือเป็นยาจกวณิพกก็ตาม จะเป็นมิตรหรือเป็นศัตรูผู้มุ่งร้ายพระองค์ก็ตาม ก็ทรงตั้งพระหฤทัยแสดงธรรมโปรดเขาทุกคนอย่างละเอียดประณีตทุกครั้งทุกคราว แต่ก็เป็นไปตามควรแก่อุปนิสัยของแต่ละคน ปรากฏว่ามีคนวรรณะต่ำ คนยากจนขัดสนเป็นอันมากได้รับประโยชน์จากธรรมที่ทรงแสดง ที่เข้ามาบวชปฏิบัติสำเร็จเป็นพระอริยบุคคลจนถึงเป็นพระอรหันต์ก็มีไม่น้อย และที่ได้รับยกย่องจากพระองค์ให้เป็นเอตทัคคะ คือเป็นเลิศในทางใดทางหนึ่งก็มีหลายท่าน แสดงว่ามิใช่ทรงเคารพธรรมเพียงแต่ที่ทรงแสดงธรรมโดย

เคารพดั่งกล่าวเท่านั้น แต่ทรงเคารพธรรมในทุก ๆ ทาง เช่นทรงยกย่องบุคคลตามธรรมที่เขาปฏิบัติและบรรลุถึง มิใช่ด้วยชาติสกุล ทรัพย์ ยศ หรือเหตุประการอื่น จะเป็นคนชาติชั้นวรรณะไหน จะมีจนอย่างไร ถ้าทำชั่วก็ตรัสว่าเป็นคนชั่ว ถ้าทำดีก็ตรัสว่าเป็นคนดี และตรัสว่าจะต้องได้รับผลชั่วหรือดีตามกรรมที่ตนได้ทำไว้ เมื่อศาสนธรรมของพระองค์ว่าไว้ดั่งนี้ *พระองค์จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะช่วยละบาปหรือล้างบาปให้แก่ใคร เมื่อผลกรรมจะถึงแก่ใครก็ต้องถึง ไม่มีใครห้ามได้ ถ้าจะทรงทำพิธีอย่างเสดาะเคราะห์ ก็ผิดจากหลักธรรมที่ทรงวางไว้เอง ทั้งเป็นไปไม่ได้ตามเป็นจริง* แต่ก็มีพระกรุณาโปรดในทางที่ชอบ เช่นทรงทำให้เขาเกิดศรัทธาปสาทะในพระรัตนตรัย อบรมให้เขาเกิดดวงตาเห็นธรรม แม้เขาจะต้องสิ้นชีพเพราะกรรมของเขาตามมาทัน ก็หวังไปสุคติ หรือทรงอบรมให้ละกรรมที่ชั่วเสีย ดั่งที่มีตรัสไว้ในธรรมบทความว่า *บาปกรรมที่ผู้ใดทำไว้แล้ว แต่ละเสียได้ด้วยกุศล ผู้นั้นย่อมส่องโลกนี้ให้สว่างได้ เหมือนอย่างดวงจันทร์พ้นแล้วจากหมอกฉะนั้น*

ตามพระพุทธภาษิตนี้แสดงว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงสาปคนชั่วคนผิดทุกคน เมื่อสำนึกผิดแล้วละความชั่วเสีย ก็เป็นผู้ที่ชื่อว่าพ้นจากความมืดเข้าสู่ความสว่าง ทรงชี้ทางให้คนชั่วคนผิดทุกคนได้สำนึกผิดแล้วละความชั่วผิดด้วยตนเอง ข้อนี้แหละชื่อว่าทรงมีพระกรุณาโปรด

เหมือนอย่างทรงดำเนินนำทางเขาไปในเบื้องหน้า แต่ทำไฉนบรรดาคนชั่วคนผิดทั้งหลายจึงจะมองเห็นพระ คือมองเห็นพระพุทธเจ้าเสด็จนำไปในเบื้องหน้า ซึ่งได้เสด็จนำทางอยู่ทุกขณะทุกสถานตลอดมาจนถึงบัดนี้แล้ว

ย้อนกลับมากล่าวถึงเรื่องเคารพธรรม นอกจากที่กล่าวมาแล้ว ยังมีเรื่องอีกมากที่แสดงว่าทรงเคารพธรรม เช่นทรงบัญญัติเสขิยวัตรให้ภิกษุแสดงธรรมแก่คนที่ตั้งอยู่ในอาการที่เคารพ และเมื่อจะเสด็จดับขันธปรินิพพาน ก็ได้ *ทรงตั้งธรรมที่ทรงแสดงและวินัยที่ทรงบัญญัติไว้ให้เป็นศาสดาแทนพระองค์* เพื่อมิให้เข้าใจว่าพระศาสนาว่างศาสดาเสียแล้ว ทั้งได้ทรงบอกทางที่จะเข้าถึงพระองค์ไว้อย่างชัดเจนว่า ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา ดังนั้น

วิธีเคารพธรรมตามที่กล่าวเทียบด้วยสีหะจับสัตว์ คือทรงแสดงธรรมโดยเคารพทั่วไปทั้งหมด เป็นเนตติปฏิบัติสำหรับผู้ปฏิบัติกรณียะทั้งปวงได้ เช่นแพทย์ผู้ที่ชื่อว่าเคารพในจรรยาแพทย์ ย่อมทำการเยียวยารักษาคนไข้ไม่เลือกว่ายากดีมีจน ด้วยอาการที่ละเอียดประณีตด้วยจิตใจที่กรุณามุ่งจะให้หายโรคเหมือนกันหมด แต่ถ้าคนไข้เป็นคนดีมีทรัพย์จึงตั้งใจรักษา ถ้าคนไข้จนยากก็ไม่ค่อยจะตั้งใจหรือรักษาอย่างเสียไม่ได้ ก็ชื่อว่าไม่เคารพในจรรยาแพทย์ หรือในธรรมของแพทย์ ข้าราชการหรือบุคคลทั้งปวงผู้มีหน้าที่ปฏิบัติกรณียะเกี่ยวแก่ประชาชน

ทั้งปวง ก็เช่นเดียวกัน เมื่อตั้งใจช่วยปฏิบัติให้สม่ำเสมอ ก็ชื่อว่ามีความเคารพในธรรมตามหน้าที่ของตน กล่าวให้กระชับเข้ามาอย่างสั้นที่สุด **เคารพธรรม ก็คือเคารพความดี หนักอยู่ในความดี เห็นความดีเป็นข้อสำคัญที่ควรทำ ทำให้เห็นค่าของความดีสูงกว่าความชั่วและสูงกว่าผลต่าง ๆ เป็นต้นว่า แก้วแหวนเงินทองที่อาจจะได้จากความชั่ว**

หมู่ชนในสมัยที่ขาดความเคารพธรรม เมื่อหมิ่นธรรมคือความดี ก็จะพากันนิยมทำความชั่ว บูชาคนชั่วผู้ซึ่งประสพผลปัจจุบันจากการทำชั่ว นับว่าเป็นสมัยมืด แต่ในสมัยที่กลับเกิดความเคารพธรรม จึงจะพากันนิยมทำความดี บูชาคนที่ทำดีเป็นอันถึงสมัยสว่าง พระพุทธเจ้าทรงเคารพธรรมและทรงสอนให้คนเคารพธรรม ก็เพื่อให้เคารพความดีเป็นใจความสำคัญ

สหัมบดีพรหมได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลรับรองยืนยันว่าพระพุทธะทุกกาลสมัยต่างทรงเคารพธรรม และแนะนำโลกให้เคารพธรรม ทั้งได้มาเฝ้าอีกหลายครั้งหลายคราว ด้วยเรื่องที่สำคัญเกี่ยวกับโลกก็มี เกี่ยวกับธรรมก็มี แสดงว่าพระพรหมองค์นี้ได้มีความเป็นห่วงเป็นใยโลกอยู่มาก มีภูมิธรรมสูง มีความเคารพในพระพุทธเจ้าเป็นอย่างยิ่ง ประวัติเก่าของพระพรหมองค์นี้มีเล่าไว้ใน อรรถกถาปาสราสิสูตร ว่า ในศาสนาพระกัสสปะพุทธเจ้า มีพระเถระองค์หนึ่งชื่อ สหกะ ได้ปฐม-

ฌาน จึงไปบังเกิดเป็นพรหมมีอายุกัปหนึ่งในพรหมชั้นปฐมฌาน ชื่อว่า สหกะ นั้นกลายมาเป็น สหัมปติ ที่เรียกเป็นเสียงไทยว่า *สหัมบดี*

อนึ่ง ในคัมภีร์ชื่อ ญาโณทัย แต่งเป็นภาษาบาลีในชั้นหลัง ได้กล่าวว่า ในพรรษาที่ ๖ เมื่อพระพุทธเจ้าประทับจำพรรษาอยู่ที่มกุลบรรพต นั้น ได้มีชฎิลประมาณพันหนึ่งอาศัยที่ภูเขานั้นเหมือนกันในที่มีพื้นราบเป็นดินมาก. หัวหน้าผู้บอกมนต์แก่หมู่ชฎิลชื่อว่า อินทกุล ได้พาพวกชฎิลไปเฝ้าพระองค์กราบทูลถามทางที่ให้เกิดความสุข, พระองค์ได้ตรัสตอบมีความตามที่จับได้จากคัมภีร์นั้นว่า หิริโอตตัปปะให้เกิดความปฏิบัติชอบ, ได้ทิฏฐิดีให้เกิดสัมมาทิฏฐิ, ในที่ใดมีสัทธรรม ในที่นั้นก็มีคนตั้งอยู่ในสัทธรรม, ในที่ใดมีทางแห่งสันติสุข, ในที่นั้นก็มีผู้เดินทางแห่งสันติสุข, ในที่ใดไม่มีชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ไม่มีทุกข์ครอบงำ ในที่นั้นแหละมีธรรมที่ไม่มีทุกข์ทั้งปวง (คือนิพพาน), ฉะนั้นคนมีปัญญามองเห็นสุขของตน จึงทำความเคารพสัทธรรม มีความเคารพตั้งใจฟังธรรม, อินทกุลพร้อมด้วยพวกชฎิลฟังธรรมแล้วเกิดดวงตาเห็นธรรม กราบทูลขอบวช พระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดให้อุปสมบทเป็นภิกษุด้วยวิธีเอหิภิกขุอุปสัมปทา เมื่อภิกษุพวกปุราณชฎิลมีท่านอินทกุลเป็นหัวหน้าได้บำเพ็ญความเพียรบรรลุถึงผลที่สุดแล้ว พระองค์ได้ทรงส่งไปประกาศพระศาสนาในทิศต่าง ๆ.

สวดยักษ์

ในพรรษาที่ ๖ นี้ ข้างต้นได้เริ่มด้วยเล่าเรื่องเกี่ยวกับยักษ์และเทวดาในอาฏานาฏิยสูตร ซึ่งมีบทนมัสการพระอดีตพุทธเจ้าทั้งหลาย จึงได้เล่าถึงเรื่องพระพุทธเจ้าในอดีตทั้งปวง เรื่องอายุกัปกัลป์ เรื่องโลกจักรวาล ตลอดถึงเรื่องโลกวินาศ เรื่องอบาย ๔ ซึ่งจัดเป็นอบายภูมิหรือทุคติ เรื่องมนุษย์ และสวรรค์ ๖ ชั้น อันเป็นสุคติ รวม ๑๑ ประเภท เป็นกามาวจรภูมิหรือภพ ถ้าอบายก็เป็นอกุศลวิบาก, ตั้งแต่มนุษย์ขึ้นไปเป็นฝ่ายกุศลวิบาก, ต่อจากนี้เรื่องพรหมโลกอันแยกประเภทใหญ่ออกเป็นรูปาวจรภูมิหรือภพ กับ อรูปาวจรภูมิหรือภพ. ทั้งหมดนี้โยงเป็นแถวมาจากเรื่องแรก คือเรื่องในอาฏานาฏิยสูตรนั้น จึงจะกลับมาถึงพระสูตรนี้อีก. ดูในอรรถกถาที่เขียนในลังกา และในบันทึกเรื่องเก่า ๆ ของไทยเราเอง มีเค้าว่าคนพากันกลัวยักษ์ว่าเป็นตัวนำโรคภัยไข้เจ็บ เมื่อเกิดโรคระบาด เช่นอหิวาตกโรคก็เพราะหมู่ยักษ์ซึ่งเป็นบริวารท้าวกุเวรพากันมาจับมนุษย์ คงจะมีลัทธิความเชื่อเช่นนี้ประจำท้องถิ่น *ก่อน* ที่พระพุทธศาสนาจะเข้ามาถึง เมื่อพระพุทธศาสนาเข้ามาแล้วก็มีพระสูตรนี้ที่เล่าว่า ท้าวกุเวรซึ่งเป็นเจ้าแห่งยักษ์ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลขอประทานพระพุทธานุญาตให้พุทธบริษัทสวดบทวิปัสสิส ฯ ซึ่งเป็นบทนมัสการพระอดีตพุทธเจ้าตั้งแต่พระวิปัสสี จนถึงพระพุทธเจ้าในปัจจุบันศาสนา รวม ๗ พระองค์

เพื่อป้องกันอันตรายจากพวกยักษ์ที่พาลดุร้าย, จึงมีเทศกาลนิมนต์พระสวดพระสูตรนี้เพื่อป้องกัน กำจัดอันตรายจากพวกยักษ์ผีปีศาจต่าง ๆ คือโรคต่าง ๆ นั้นเอง, ในทางราชการมีสวดตลอดรุ่งในพระราชพิธีสัมพัจฉรฉินท์ จะสิ้นเดือน ๔, มียิงปืนอาฏานาในขณะที่พระสวดถึงตอนนั้น ๆ ทำนองสวดมีเสียงเอะอะดุดันในบางตอนคล้ายกับจะขับไล่พวกนั้น, นอกจากที่กรุงเทพ ฯ ทราบว่ายังมีพิธีสวดในวันตรุษนั้นที่จังหวัดนครศรีธรรมราช, แต่พระราชพิธีนี้ได้เลิกมานานแล้ว บัดนี้ พระที่สวดพระสูตรนี้ได้ อันเรียกว่า "สวดยักษ์" ด้วยทำนองสรภัญญะ มีเหลือน้อย.

เคยได้ยินท่านผู้ใหญ่เล่าว่า การยิงปืนอาฏานานั้นเป็นการใช้ดินปืนเก่าให้หมดไป เมื่อมาถึงสมัยที่จะเลิกสวดภาณยักษ์ คือเลิกพระราชพิธีนั้น ถ้าคิดถึงว่าสิ้นสมัยใช้ดินปืนเหมือนอย่างโบราณซึ่งจะต้องรุกันประจำปี จะเลิกยิงปืนอาฏานาก็ได้ และบัดนี้ได้พบเชื้อโรคแทนยักษ์ ยักษ์เป็นผู้นำโรคที่มองไม่เห็นตัวในสมัยโบราณ บัดนี้ได้มีกล้องส่องมองเห็นตัวโรคขึ้นแล้ว แต่มองด้วยตาก็คงไม่เห็นเหมือนกัน และได้พบวิธีป้องกันรักษาทำลายตัวเชื้อโรคได้มาก โรคบางอย่างที่กลัวกันมากในอดีต มาถึงปัจจุบัน กลายเป็นโรคที่ไม่น่ากลัว ความคิดของคนที่จะยิงปืนขู่หรือไล่ยักษ์ก็เปลี่ยนไป.

ข้อ ที่ร้าย ยิ่งขึ้นไปกว่านั้น คือ เปลี่ยนไปเป็นมุ่งที่จะยิงปืนขู่

หรือไล่คนด้วยกันเองหนักขึ้น ยักษ์ที่เคยเป็นตัวโรคทางกาย ก็กลับเข้าสิงใจมนุษย์ อย่างที่เรียกว่า *มีใจเป็นยักษ์เป็นมาร* หมายถึงกิเลสในใจคนที่มากขึ้น อันเรียกกันว่า กิเลสมาร จะเรียกว่า *กิเลสยักษ์* บ้างก็คงไม่ผิด, ยักษ์สิงใจนี้จะแก้ได้ด้วยอะไร ก็ด้วยการปฏิบัติอบรมจิตใจตามหลักพระพุทธศาสนา เช่น ตามหลักพระโอวาท ๓ ข้อ ว่า **ไม่ทำบาปทั้งหมด ทำกุศลให้ถึงพร้อม ชำระจิตให้ผ่องแผ้ว** นี้เป็นพระพุทธศาสนาโดยตรง. ยักษ์ใจ ชวนให้ทำบาป เมื่อไม่ตามใจก็ทำอะไรไม่ได้ ยักษ์ใจที่ห้ามทำบุญ ก็เหมือนกัน ไม่ตามใจ ก็หมดอำนาจ ยักษ์ใจที่กวนใจเอง เมื่อชำระอยู่เนือง ๆ ก็ต้องออกไป.

คนในปัจจุบันอาจเห็นว่าคนโบราณงมงาย ยิงปืนไล่ยักษ์ที่ไหนเพราะอาจไม่ได้คิดว่าความรู้ของคนเปลี่ยนไปเสมอตามการศึกษา ยุคไหนขึ้นถึงขั้นไหนก็ย่อมจะรู้เห็นในขั้นนั้น แต่ถ้าไม่มีโบราณ ปัจจุบันก็มีไม่ได้ ถ้าจะเปรียบเหมือนขึ้นภูเขาสูง ขึ้นถึงระดับไหนก็ย่อมจะเห็นในระดับนั้น จะให้ถึงยอดทีเดียวโดยไม่ขึ้นไปตั้งแต่เชิงเขาหาได้ไม่ เห็นว่ายักษ์เป็นตัวโรคนับว่าใกล้ระดับปัจจุบันเข้ามาแล้ว คือเห็นว่ามีตัวโรคที่มองไม่เห็นตัวตน ในปัจจุบันสร้างเครื่องส่องให้มองเห็นตัวขึ้น ความเห็นว่ามีตัวเชื้อโรคจึงมีมานานแล้ว และควรจะแยกว่าเรื่องนี้เป็นทางแพทย์ศาสตร์ ไม่ใช่พุทธศาสน์ *ถ้าเป็นเรื่องยักษ์ในใจคือกิเลส และเครื่องกำจัดกิเลส จึงจะเป็นพุทธศาสน์* แม้เรื่องโลก

ก็มีเรื่องโลกทางภูมิศาสตร์สมัยโบราณปนเข้ามามากตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น.

เรื่องโลกที่เป็นพุทธศาสน์โดยตรงนั้น มีเช่นที่แสดงไว้ในสฬายตนวรรค ความว่า เรียกว่าโลก ๆ เพราะเป็นสิ่งชำรุด ถ้าจะถามว่าอะไรเป็นโลก คือสิ่งที่ชำรุด ก็ประมวลตอบได้ว่า อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย มนะ, อายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เรื่อง, วิญญาณ คือความรู้ทางอายตนะ ๖ (ความรู้สึกได้เห็น ได้ฟัง ได้ดม ได้ลิ้ม ได้ถูก ได้ทราบ), สัมผัส คือ ความประจวบกันเข้าแห่งอายตนะภายใน ภายนอกกับวิญญาณ ๖, เวทนา ความรู้เสวยเป็นสุข ทุกข์ หรือ ไม่ทุกข์ไม่สุข เพราะสัมผัส ๖, เหล่านี้เป็นโลกทั้งหมด. อีกแห่งหนึ่งแสดงว่า โลก หรือ บัญญัติว่า โลก มีอยู่ในอายตนะภายใน ภายนอกทั้ง ๖, ในวิญญาณทั้ง ๖ ในธรรมที่พึงรู้ด้วยวิญญาณทั้ง ๖, ทุกข์หรือบัญญัติว่าทุกข์ มารหรือบัญญัติว่ามาร สัตว์หรือบัญญัติว่าสัตว์ ก็มีอยู่ในที่เช่นเดียวกันนี้, ฉะนั้น ภาวะเป็นโลก เป็นทุกข์ เป็นสัตว์ เป็นมาร จึงรวมกันอยู่ในตนเองของทุก ๆ คน, ได้มีพระพุทธภาษิตในสังยุตว่า "เรา (ตถาคต) บัญญัติโลก เหตุเกิดโลก ความดับโลก ทางปฏิบัติให้ถึงความดับโลก ในกเฬวระ (กายหรืออัตภาพ) ยาววาหนึ่ง มีสัญญา มีมนะนี้แหละ"

พระพุทธภาษิตนี้ตรัสแก่ โรหิตัสสเทพ ผู้มาเฝ้ากราบทูลถามว่า ในที่ใดไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย ไม่จุติ ไม่อุปบัติ ที่นั้น คือที่สุดแห่งโลก จะอาจเพื่อรู้หรือเห็นหรือบรรลุได้ด้วยการไปหรือหาไม่. ตรัสตอบว่า ที่สุดแห่งโลกนั้น ไม่ตรัสว่าจะพึงรู้หรือเห็นหรือบรรลุได้ด้วยการไป. เทพกราบทูลรับรองว่า เมื่อครั้งตนเป็นฤษีในครั้งก่อน มีฤทธิ์เหาะเร็วมาก สามารถเหาะข้ามจักรวาลโลก ๆ หนึ่ง สิ้นเวลาแวบเดียว เหมือนอย่างนายขมังธนูมือเยี่ยมยิงลูกธนูผ่านเงาตาลตามขวาง (เหาะผ่านโลก ๆ หนึ่ง ก็ขนาดเวลาลูกธนูวิ่งผ่านเงาตาลตามขวางต้นหนึ่ง คือ เร็วที่สุด) หรือเหมือนอย่างย่างเท้าครั้งเดียวจากสมุทรทิศตะวัน-ออกถึงสมุทรทิศตะวันตก (คือระยะจากขอบปากจักรวาลตะวันออกถึงขอบปากจักรวาลตะวันตก ในบัดนี้ก็เท่ากับระยะรอบโลกไปเร็วเท่ากับย่างเท้าย่างเดียว) เกิดปรารถนาจะถึงที่สุดโลก จึงเหาะไปด้วยความเร็วขนาดนี้ เว้นการบริโภค การถ่าย การหลับ การพักผ่อน ติดต่อกันไปถึงร้อยปี ก็ไม่ถึงที่สุดโลก ถึงมรณภาพเสียก่อน พระพุทธเจ้าได้ตรัสยืนยันเหมือนอย่างข้างต้นและตรัสว่า *พระองค์ไม่ถึงที่สุดโลกแล้วก็จะไม่ตรัสการทำที่สุดทุกข์.*

ที่สุดโลกตามคติพระพุทธศาสนา

เห็นได้ตามเรื่องที่เล่ามานี้ว่า เรื่องการคิดเที่ยวไปในจักรวาล คือโลกต่าง ๆ นั้นได้มีมาแต่ดึกดำบรรพ์แล้ว และโลกต่าง ๆ มีมาก

ดังกล่าวว่า แสนโกฏิจักรวาล การจะท่องเที่ยวไปให้จบทั่วทั้งหมด แม้จะไปได้เร็วมากเหมือนฤษีนั้นก็เหลือวิสัย ตามเรื่องแสดงว่าฤษีนั้นต้องการจะไปที่สุดโลก ซึ่งตนเข้าใจว่าเป็นที่ไม่เกิด แก่ เจ็บ ตาย ไปได้เร็วขนาดย่างเท้าละโลก ๆ ตลอดเวลาตั้งร้อยปีก็ไม่สิ้นสุดจักรวาล ชีวิตของฤษีนั้นสิ้นสุดไปก่อน นี้เป็นการแสวงหาที่สุดโลกภายนอกซึ่งไม่อาจถึงได้ด้วยการไป ที่สุดโลกภายนอกหรือจะเรียกเลียนในบัดนี้ว่าที่สุดอวกาศจะมีหรือไม่ ยังไม่พบที่แสดงไว้ หรือจะเป็นวัฏฏะคือวนเวียนเป็นวงกลมก็ไม่อาจทราบ

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรับรองว่าที่สุดโลกซึ่งเป็นที่ไม่เกิดแก่เจ็บตายไม่พึงถึงได้ด้วยการไป แต่ถ้าไม่ถึงก็ไม่ถึงที่สุดทุกข์ ตามที่ตรัสนี้พึงเห็นว่า *ที่สุดโลกของพระองค์ก็คือที่สุดทุกข์* ผู้ถึงที่สุดทุกข์แล้วเช่นพระองค์ก็ต้องถึงที่สุดโลกแล้ว ฉะนั้น คำว่า ที่สุดโลก ตามที่ตรัสก็จะต้องมีนัยต่างจากที่ฤษีนั้นเข้าใจและเที่ยวหา เพราะได้ตรัสไว้อีกว่าทรงบัญญัติโลกเป็นต้นในกเฬวระ (กายหรือ อัตตภาพ) นี้แหละโลกและที่สุดโลกจึงมีอยู่ภายในนี้ ไม่ใช่มีอยู่ในภายนอก ฉะนั้น ผู้ที่ประสงค์จะเที่ยวดูโลกจนถึงที่สุดโลกในพระพุทธศาสนาจึงหยุดเที่ยวไปในโลกภายนอกได้ทั้งหมด กเฬวระของตนอยู่ที่ไหนก็ดูเข้ามาที่นั่นคือดูเข้ามาในกายของตนเอง ส่วนไหนเป็นโลกและเมื่อกล่าวรวมทั้งหมดโลกมีลักษณะอย่างไรก็ได้ตรัสชี้ไว้แล้ว เมื่อจะอธิบายตามแนว

อริยสัจจ์ก็อธิบายได้ว่า โลก คือ ทุกข์ เหตุเกิดโลก คือเหตุเกิดทุกข์ ได้แก่ตัณหา (ความดิ้นรนทะยานอยากของใจ) ความดับโลก คือ ความดับทุกข์ได้แก่ดับตัณหาเสีย ทางปฏิบัติให้ถึงความดับโลก คือ ทางปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ได้แก่มรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นชอบเป็นต้น. กล่าวสั้นเรื่องโลกก็คือเรื่องอริยสัจจ์นั้นเอง ซึ่งเป็นสัจจธรรมเกี่ยวแก่ตนเอง จะพึงรู้เห็นหรือถึงได้ที่ตนเองด้วยตนเอง

ที่สุดโลกในพระพุทธศาสนาจึงถึงได้จริง และเมื่อถึงแล้วก็พ้นทุกข์ได้จริง เพราะโลกก็คือทุกข์ สุดโลกก็คือสุดทุกข์ ทั้งหมดมีอยู่ในกเฬวระนี้ ซึ่งมีความยาวประมาณวาหนึ่งเท่านั้น ไม่ต้องเที่ยวไปหาในที่อื่น พุทธศาสน์ที่แท้จริง ย่อมแสดงเรื่องโลกไว้เช่นนี้

เรื่องโลกธาตุทั้งปวง เรื่องนรก มนุษย์ สวรรค์ ที่ได้เล่ามาในตอนพรรษาที่ ๖ นี้ ทั้งหมดก็รวมเข้าในคำว่าโลกตามพุทธาธิบายคำเดียวว่า ลุชฺชตีติ โลโก *เรียกว่าโลกเพราะเป็นสิ่งที่ต้องชำรุดสลาย รวมเข้าในทุกขสัจจ์ เมื่อเป็นโลกก็ต้องเป็นทุกข์* จนกว่าจะถึง*ที่สุดโลก จึงจะสิ้นทุกข์* เป็นอันสมมติยุติพรรษาที่ ๖ จะได้เริ่มขึ้นพรรษาที่ ๗ ต่อไป.

พรรษาที่ ๗ อภิธรรม

อภิธรรมปิฎก

จะ แสดงเรื่องพรรษาที่ ๗ ของพระพุทธเจ้าว่าด้วย **เรื่องอภิธรรม** พระไตรปิฎกในลัทธิเถรวาท หรือที่ฝ่ายมหายานเรียกว่าหีนยานมี ๓ คือ **วินัยปิฎก** ๑ **สุตตันตปิฎก** ๑ **อภิธรรมปิฎก** ๑, ฉบับที่พิมพ์ด้วยอักษรไทยเรียกว่าเป็นฉบับสยามรัฐ บัดนี้มีรวมกัน ๔๕ เล่ม ด้วยกำหนดเล่มเท่าเวลา ๔๕ ปีของพระพุทธเจ้า พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐนี้ได้จารเป็นอักษรขอมมานาน แต่มาพิมพ์ด้วยอักษรไทยเป็นเล่มครั้งแรกในรัชกาลที่ ๕ แต่ยังไม่ได้ต้นฉบับมาสมบูรณ์, ต่อมาได้ต้นฉบับมาสมบูรณ์, และได้พิมพ์ขึ้นเมื่อต้นรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๐ โดยที่โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ขึ้น และชักชวนให้ประชาชนโดยเสด็จพระราชกุศล เป็นอนุสรณ์ในคราวถวายพระเพลิงพระบรมศพรัชกาลที่ ๖. เฉพาะอภิธรรมปิฎกนั้นมีตั้งแต่เล่ม ๓๔ ถึงเล่ม ๔๕ รวม ๑๒ เล่ม

คำว่า **ปิฎก** แปลว่า *ตะกร้า* หมายถึงเป็นหมวดใหญ่สำหรับรวบรวม ไตร แปลว่า *สาม* ไตรปิฎก ก็แปลว่า *สามตะกร้า*, พระวินัยก็รวมเป็น ตะกร้าหนึ่ง สุตตันตะ ตะกร้าหนึ่ง อภิธรรมตะกร้าหนึ่ง ก็เป็นสามปิฎก *พระไตรปิฎกนี้แหละเป็นตำราชั้นที่ ๑ ใน*

พระพุทธศาสนา ที่ตามตำนานว่า พระสงฆ์ในลังกาได้ประชุมกันทำสังคายนานับเป็นครั้งที่ ๕ นับต่อจากที่สังคายนาในอินเดีย และได้จารึกเป็นอักษร เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้วได้ ๔๐๐ ปีเศษ

คัมภีร์อภิธรรมปิฎกนี้แปลกจากสองปิฎกข้างต้น **เพราะว่าไม่มีนิทาน.** คำว่า **นิทาน** นั้น ในภาษาไทยหมายถึง *นิยาย* ที่เล่า แต่ว่าในที่นี้ หมายถึง *เรื่องที่เกิดขึ้น* ซึ่งเป็นเรื่องทำให้พระพุทธเจ้าทรงปรารภเรื่องนั้นทรงบัญญัติพระวินัย ทรงแสดงธรรม, **เรื่องที่เกิดขึ้นนี้เรียกว่านิทาน เป็นเรื่องจริงในคราวนั้น** ในวินัยปิฎกก็มีนิทาน คือเรื่องที่เล่าว่าพระองค์ไหนไปประพฤติอย่างใด พระพุทธเจ้าก็ทรงปรารภความประพฤตินั้น บัญญัติพระวินัย, ในพระสุตตันตะก็เหมือนกัน มีนิทานคือมีเรื่องที่เล่าว่าพระพุทธเจ้าประทับอยู่ที่ไหน ทรงแสดงธรรมแก่ใคร แม้ที่เป็นหมวดเบ็ดเตล็ดรวมไว้แต่ลำพังคำสอน แต่ก็ท่านได้มีอธิบายอ้างว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่ผู้นั้นผู้นี้ด้วยเรื่องที่เกิดขึ้นอย่างนั้นอย่างนี้.

ส่วนในอภิธรรมปิฎกนี้ ไม่มีนิทานเลย คือ ไม่มีกล่าวว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงปรารภใคร ตรัสแก่ใคร ที่ไหนเมื่อไร และโดยเฉพาะก็ไม่มีกล่าวว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ คือขึ้นต้นก็แสดงธรรมทีเดียว ไม่มีเรื่องประกอบ ฉะนั้นจึงไม่อาจจะหาประวัติได้จากหนังสือที่เป็นตำราชั้นบาลี คือชั้นดั้งเดิมว่า อภิธรรมปิฎกนี้ได้เกิดขึ้นได้เป็นมาอย่างไร.

คราวนี้ถ้าจะอาศัยคำว่าอภิธรรม ไปค้นดูว่าคำนี้จะมีใช้ในพระสูตรที่ไหนบ้าง ก็จะพบว่าได้มีใช้คำว่าอภิธรรมในพระสูตรหลายพระสูตร ใช้เฉพาะคำว่าอภิธรรมคำเดียวก็มี ใช้คู่กับคำว่า อภิวินัยก็มี แต่ว่าอรรถกถาของพระสูตรนั้น ๆ ได้แก้ความหมายไว้ว่า คำว่า **อภิธรรม** ในที่นั้น หมายถึง *ธรรมชั้นสูง* โดยเฉพาะก็คือ **โพธิปักขิยธรรม** ไม่ได้แก้ว่าหมายถึงธรรมในอภิธรรมปิฎก, ส่วนในวินัยปิฎกตอนอธิบายถึงการแจกเสนาสนะ ได้มีกล่าวไว้บ้างว่า เสนาสนคาหาปกะ คือพระที่มีหน้าที่แจกเสนาสนะ ย่อมแจกเสนาสนะให้แก่ภิกษุที่เป็นสภาคคือมีส่วนเสมอกันในการศึกษาเป็นต้นเป็นพวก ๆ คือที่ศึกษาวินัยปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง, ที่ศึกษาสุตตันตปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง, ที่ศึกษาอภิธรรมปิฎกก็ให้อยู่ใกล้ ๆ กันพวกหนึ่ง, แต่ว่าคำอธิบายนั้นเป็นคำชั้นอรรถกถา

การสังคายนา

ธรรมเนียมที่พระได้เรียนพระพุทธวจนะ เป็นพวก ๆ นี้ เป็นธรรมเนียมที่มีก่อนที่จะจารึกลงเป็นตัวอักษร เพราะว่าจะต้องท่องจำกัน, ท่องจำนั้นก็ไม่ใช่อ่านท่องจำ ต้องมาต่อจากอาจารย์ต่อแล้วก็จำกันไปเป็นวรรค ๆ เพราะว่าหนังสือไม่มี, อาจารย์นั่นเองเป็นหนังสือ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ยากที่จะมีผู้จำได้ทั้งหมด จึงต้องแบ่งกันเป็นพวก ๆ ใครชอบที่จะจำพระวินัยก็พวกหนึ่ง, ใครชอบที่จะจำพระสุตตันตะ

ก็พวกหนึ่ง ใครชอบที่จะจำพระอภิธรรมก็พวกหนึ่ง, แล้วก็ทั้งสามพวกนี้ พวกที่จะจำได้ตลอดหมดทั้งปิฎกก็มีน้อยอีก เพราะปิฎกหนึ่งก็มากจึงต้องแบ่งกันออกไปอีก อย่างวินัยก็ใครจะจำตอนไหนก็ตอนนั้นสุตตันตะก็เหมือนกันใครจะจำหมวดไหนก็หมวดนั้น อภิธรรมก็เหมือนกัน, เฉพาะผู้ที่มีความทรงจำดีเลิศจึงจะจำได้ทั้งสามปิฎก, จำได้ปิฎกหนึ่ง ๆ ก็นับว่ามีความทรงจำมากอยู่แล้ว, เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงต้องมีประชุมซักซ้อมกัน. ผู้ที่จำพระพุทธวจนปิฎกไหนตอนไหนไว้ได้ก็รวมกันเข้าแล้วก็ซักซ้อม.

วิธีซักซ้อมนั้น ก็คือต้องสวดพร้อม ๆ กัน ต้องซักซ้อมกันอยู่เสมอ ไม่เช่นนั้นก็ลืม นี้แหละ **เป็นต้นของธรรมเนียมประชุมกันสวดมนต์** ดังเป็นธรรมเนียมกันทั่วไปในทุกวัด มีการประชุมสวดมนต์กันเวลาเช้ากับเวลาเย็นหรือค่ำ, และเมื่อจะซักซ้อมพระสูตรอย่างเช่นว่า *ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร* ก็สวดพระสูตรนี้พร้อม ๆ กัน, การที่สวดขึ้นพร้อม ๆ กันนี้แหละ เรียกว่า **สังคีติ** หรือ **สังคายนา** แปลว่า *ขับขึ้นพร้อม ๆ กัน*, โดยปกติก็ประชุมสวดเป็นการซักซ้อมกันเป็นการย่อย ๆ เพื่อไม่ให้ลืม, แต่ว่าเมื่อนาน ๆ เข้าก็ประชุมใหญ่กันเสียทีหนึ่งเลือกเอาผู้ที่จำได้มาก ๆ และเป็นที่นับถือกันว่าจำได้ถูกต้องแน่นอนมารวมกันเข้า แล้วก็สวดซักซ้อมกันเป็นการใหญ่ คือว่าสวดซักซ้อมกันทั้งหมด, เมื่อจะจับวินัยขึ้นก่อนก็วินัยไปจนจบ โดยมากก็จับวินัยปิฎกขึ้นสวดซักซ้อมกันก่อน, ในการที่ประชุมใหญ่สวดซักซ้อมกันนี้ ก็อาจ

จะจำมาถูกต้องกันบ้าง ต่างกันบ้าง, เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ต้องหารือกันว่า ความถูกต้องจะพึงมีอย่างไร, และเมื่อตกลงกันว่าแบบนี้แหละถูกก็สวดขึ้นพร้อม ๆ กัน เป็นการวินิจฉัยว่า ให้ถือเอาแบบนี้เป็นแบบเดียว เพื่อไม่ให้มีการขัดแย้งแตกต่างกัน, สวดซักซ้อมกันดั่งนี้ไปจนหมดแล้วก็เป็นที่ตกลงถือเอาแบบที่ตกลงกันนี้แหละเป็นหลัก, นี้แหละเรียกว่า **สังคายนา** ที่ทำกันคราวหนึ่ง ๆ ในสมัยที่ยังไม่จารึกลงเป็นตัวอักษรนั้นเป็นของจำเป็นอย่างยิ่ง, นาน ๆ ก็ต้องมาเลือกเอาผู้ที่มีความทรงจำเป็นที่เคารพนับถือ เป็นอาจารย์บอกกล่าวมารวมกันแล้วก็มาหารือตกลงกันคราวหนึ่ง ๆ แล้วก็สวดจำกันเป็นแบบเดียว, ถ้าไม่เช่นนั้นก็จะเกิดความเลอะเลือนสับสน ขัดแย้งกัน, นี่แหละท่านทำกันเรื่อย ๆ มาครั้งที่ ๑, ๒, ๓, ๔, มาจนถึงที่ ๕ จึงได้จารึกลงเป็นตัวอักษร.

คราวนี้เมื่อจารึกเป็นตัวอักษรแล้ว ความรู้สึกของพระว่าจะต้องจำก็น้อยลง เพราะว่ามีตัวหนังสือขึ้น, เพราะฉะนั้น จึงไม่ปรากฏว่าจะมีผู้ทรงจำได้ทั้งหมด, ฉบับที่จารึกไว้ในลังกาที่ได้กล่าวมานั้น ก็ได้เป็นต้นฉบับ ซึ่งแพร่หลายไปยังประเทศต่าง ๆ ในบัดนี้, ดั่งในพม่า ในไทย ในยุโรป ก็ได้ต้นฉบับมาจากแหล่งเดียวกันนี้.

สังคายนาสอบแบบ

การสังคายนา ในครั้งหลัง ๆ นั้นก็หมายความว่า *เอาแบบมาสอบ*กันเท่านั้น ไม่ใช่เป็นสังคายนาแท้, สังคายนาแท้นั้น มีในสมัยต้นก่อนแต่ที่จะได้เขียนเป็นอักษร.

ดั่งที่ในพม่า ทำสังคายนาที่เขานับของเขาเป็นครั้งที่ ๖, คือว่า เขานับในอินเดียครั้งที่ ๑, ๒, ๓, แล้วก็มานับที่ ๕ ที่จารึกเป็นตัวอักษร เขานับต่อเป็นครั้งที่ ๔, แล้วก็พระเจ้ามินดงให้เขียนลงในแผ่นศิลาหมดทั้ง ๓ ปิฎก นี่เขานับเป็นครั้งที่ ๕, มาถึงคราวชำระคราว ๒๕ พุทธศตวรรษนี่เขานับเป็นครั้งที่ ๖, นี่ก็คือว่า **เขาพิมพ์พระไตรปิฎกของเขาขึ้นใหม่นั่นเอง เอาฉบับของยุโรปของไทยเป็นต้นไปสอบ,** ที่ปรากฏว่าผิดชัด ๆ เขาก็แก้ ที่ไม่ชัดเขาก็เชิงหน้าเอาไว้ว่าของยุโรปว่าอย่างนั้น ของไทยว่าอย่างนั้น, เขานิมนต์พระจากประเทศต่าง ๆ ที่เป็นลัทธิเถรวาทด้วยกันในทุกประเทศไปประชุมกันในถ้ำปาสาณคูหาที่กาบาเอ้ ที่อุนุสร้างขึ้นใหม่, ประชุมกันเอาหนังสือพระไตรปิฎกที่พิมพ์ใหม่นั้นมาอ่านพร้อม ๆ กัน นั่นแหละ เรียกว่าสังคายนา แล้วประกาศไปทั่วโลก โดยเขาจัดเอาพระที่จะเป็นผู้สวดยืนที่ไว้ชุดหนึ่ง แล้วก็พระที่เขาเชิญก็ไปร่วมสวดผิดบ้างถูกบ้างไปตามเรื่อง, แต่ก็มีพระที่สวดประจำอยู่ชุดหนึ่ง เอาหนังสือไปอ่านนี่เอง หนังสือที่พิมพ์ขึ้นใหม่.

ส่วนของเรานั้น เมื่อรัชกาลที่ ๕ และเมื่อรัชกาลที่ ๗ เราก็พิมพ์ขึ้น, ต่อมาครั้งหลัง ๆ ก็พิมพ์ซ่อมเล่มที่ขาดตลอดมาและก็มีเชิงหน้าเหมือนอย่างนั้น ว่าของประเทศนั้นว่าอย่างนั้น ของประเทศนี้ว่าอย่างนี้, เพราะในบัดนี้ไม่อาจจะแก้ลงไปได้ ต้องปล่อยให้ผิดเพี้ยนกันไปบ้าง แต่ส่วนใหญ่ส่วนมาก **ตรงกัน** ผิดเพี้ยนกันบ้างไม่มากอะไร

เล็กน้อยเท่านั้น.

คราวนี้ธรรมเนียมสังคายนา คือธรรมเนียมที่ประชุมสวดกันซักซ้อมกันประจำวัน ก็ยังติดมาเป็นสวดมนต์ประจำวันในวัดต่าง ๆ ดั่งกล่าวแล้ว.

ทำวัตร

ส่วนธรรมเนียมทำวัตรนั้น ติดมาจากเมื่อพระพุทธเจ้ายังมีพระชนม์อยู่ ภิกษุก็ไปประชุมกันฟังธรรมพระพุทธเจ้า ปฏิบัติพระพุทธเจ้าเป็นประจำวันเหมือนกัน, คือว่ามีธรรมเนียมที่พระไปประชุมกันเฝ้าพระพุทธเจ้าทุกวัน, เมื่อพระพุทธเจ้านิพพานแล้ว กิจที่ไปเฝ้าพระองค์ทุกวันก็หมดไป แต่ว่าเมื่อได้มีวัด มีโบสถ์ มีวิหาร และสร้างพระปฏิมาเป็นประธานอยู่ในโบสถ์ในวิหารขึ้น ก็ตั้งธรรมเนียมพระประชุมกันในโบสถ์วิหารเหมือนอย่างเป็นการเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า, คราวนี้เมื่อเข้าไปประชุมกันในโบสถ์วิหารแล้ว จึงได้แต่งบทสรรเสริญคุณพระรัตนตรัยขึ้นสวด ดั่งบททำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำ เป็นบทสดุดีคุณพระรัตนตรัยอย่าง **พุทธาภิถุติ ธัมมาภิถุติ สังฆาภิถุติ,** คำว่า **ถุติ** นั้นเป็นบาลี ถ้าเป็นสันสกฤตก็เป็น **สตุติ** จึงเท่ากับว่า **พุทธาภิสตุติ ธัมมาภิสตุติ สังฆาภิสตุติ** คือสรรเสริญคุณพระรัตนตรัย. เดิมก็มีบทที่ท่านแต่งไว้สำหรับสวด, แต่เมื่อถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ ก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์บททำวัตรเช้า ทำวัตรค่ำขึ้นใหม่ ดั่งที่เราใช้สวดกันอยู่

ทุกวันนี้โดยทั่วไปเรียกว่าทำวัตร เท่ากับว่าไปทำวัตรปฏิบัติพระพุทธเจ้าเป็นประจำวัน ด้วยการสวดมนต์สรรเสริญคุณพระรัตนตรัย, และเมื่อได้เข้าเฝ้าแล้วโดยปกติก็ได้ฟังธรรมของพระองค์ ฉะนั้น จึงได้สวดมนต์ต่อก็คือสวดพระสูตรเป็นต้นที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ และเป็นการรักษาธรรมเนียมที่สวดซักซ้อมความทรงจำ ดั่งกล่าวมานั้นด้วย.

หลักฐานเรื่องอภิธรรม

จะกล่าวถึงเรื่อง อภิธรรม ต่อไป ได้กล่าวถึงเรื่องพระพุทธเจ้าแสดงอภิธรรมโปรดพระพุทธมารดา และได้เล่าถึงเรื่องพระไตรปิฎกว่าอภิธรรมนั้นมีแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎก แต่ว่าไม่ได้มีเล่าประวัติไว้แต่อย่างไร แสดงแต่ธรรมะขึ้นมาเท่านั้น ฉะนั้น เมื่อจะค้นดูประวัติของอภิธรรมในตำราชั้นเดิม คือในพระไตรปิฎกจึงหาไม่พบ

ในวินัยปิฎกเองที่เล่าถึงเรื่องสังคายนาครั้งที่หนึ่ง ที่ทำเมื่อห่างพุทธปรินิพพานไม่นานนัก และสังคายนาครั้งที่สองที่ทำเมื่อหลังจากพุทธปรินิพพานประมาณ ๑๐๐ ปี ก็เล่าแต่เพียงว่า ได้ทำสังคายนาพระวินัยและพระธรรม ไม่ได้กล่าวถึงอภิธรรมปิฎก เมื่อพระพุทธเจ้าจะนิพพานก็ยังได้ทรงแสดงว่า *ธรรมะที่ทรงแสดงแล้ว วินัยที่ทรงบัญญัติแล้วเป็นศาสดาแทนพระองค์* ก็กล่าวถึงแต่ธรรมะและวินัยเท่านั้น ไม่ได้พูดถึงอภิธรรม, ฉะนั้น นักศึกษาพระพุทธศาสนาที่วิจารณ์ทั้งประวัติ และทั้งเนื้อความของปิฎกทั้งสาม จึงมีมากท่าน

ที่ลงความเห็นว่า *อภิธรรมปิฎกนั้น มีในภายหลัง*

แต่ว่า เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมาหลายร้อยปีเข้า จนถึงสมัยแต่งอรรถกถาประมาณว่า พระพุทธศาสนาล่วงมาขนาดพันปี จึงได้ปรากฏหลักฐาน ในคัมภีร์อรรถกถาที่แต่งในสมัยนั้นถึงเรื่องประวัติของอภิธรรมว่า พระพุทธเจ้าไปเทศน์อภิธรรมแด่พระพุทธมารดาที่ดาวดึงสพิภพ และถ้อยคำในอรรถกถาแสดงว่า มีการนับถือคัมภีร์อภิธรรมนี้เป็นอันมาก ใครจะคัดค้านว่าอภิธรรมมิใช่พุทธจวนะเป็นไม่ได้ ในอรรถกถาเองได้ประณามคนที่คัดค้านอย่างเป็นคนนอกศาสนาเลยทีเดียว, แต่เพราะได้กล่าวไว้เช่นนั้นก็บ่งว่า คงจะได้มีผู้คัดค้านมาตั้งแต่สมัยนั้นแล้ว จึงได้เขียนไว้อย่างนั้น.

ท่าน (อรรถกถา) ได้แสดงหลักฐานว่า พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้อภิธรรม ได้ทรงพิจารณาอภิธรรมจนถึงได้แสดงอภิธรรมแทรกเข้าไว้อย่างมากมาย คือในหลักฐานชั้นบาลีที่มีเล่าไว้ในวินัยปิฎกว่า เมื่อพระ-พุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วได้ประทับนั่งเสวยวิมุตติสุข (ความสุขที่เกิดจากวิมุตติความหลุดพ้น) ที่ควงไม้ต่าง ๆ ๕ สัปดาห์.

สัปดาห์ที่ ๑ ประทับนั่ง ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์ คือไม้ที่ได้ตรัสรู้.

สัปดาห์ที่ ๒ ได้ประทับนั่งที่ควงไม้นิโครธ คือควงไม้ไทร.

สัปดาห์ที่ ๓ ได้ประทับนั่งที่ควงไม้มุจจลินทะ คือควงไม้จิก.

สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งที่ควงไม้ราชายตนะ คือควงไม้เกตุ.

สัปดาห์ที่ ๕ ได้ประทับนั่งที่ควงไม้ไทรอีก.

พระอรรถกถาจารย์ ผู้เขียนตำนานอภิธรรมได้แสดงแทรกไว้ในคัมภีร์อรรถกถาอีก ๓ สัปดาห์ จากสัปดาห์ที่ ๑ ในบาลี คือ

สัปดาห์ที่ ๒ เสด็จจากไม้มหาโพธิไปทางทิศอีสาน ทรงยืนถวายเนตรคือว่า จ้องดูพระมหาโพธิในที่นั้น จึงเรียกว่า **อนิมิตตเจดีย์** แปลว่า *เจดีย์ที่ทรงจ้องดูโดยมิได้กระพริบพระเนตร* ที่เป็นมูลให้สร้างพระถวายเนตร สำหรับวันอาทิตย์.

สัปดาห์ที่ ๓ เสด็จจากที่นั้น มาหยุดอยู่ระหว่างมหาโพธิกับอนิมิตตเจดีย์นั้น ทรงนิรมิตที่จงกรมขึ้นแล้ว เสด็จจงกรม ณ ที่นั้น ที่นั้นจึงเรียกว่า **รัตนจงกรมเจดีย์** แปลว่า *ที่จงกรมแก้ว* คำว่าที่จงกรมแก้วนี้ อาจารย์หนึ่งก็ว่าเป็นเรือนแก้ว ที่เป็นเทพนิมิตร. อีกอาจารย์หนึ่งก็ว่ามิใช่เป็นเรือนแก้ว แต่ว่า **หมายถึงที่เป็นที่ทรงพิจารณาอภิธรรม.**

สัปดาห์ที่ ๔ ประทับนั่งขัดบัลลังก์ในทิศปัศจิม หรือทิศพายัพแห่งมหาโพธิทรงพิจารณา **อภิธรรม** จึงเรียกว่า **รัตนฆรเจดีย์** แปลว่า *เรือนแก้ว* คำว่าเรือนแก้วนี้ อาจารย์หนึ่งก็ว่าเป็นเรือนแก้วที่เป็นเทพนิรมิต อีกอาจารย์หนึ่งก็ว่ามิใช่เป็นเรือนแก้วเช่นนั้น แต่หมายถึงที่เป็นที่ทรงพิจารณาอภิธรรม. รัตนฆระ คือเรือนแก้วนี้ ก็เป็นมูลให้สร้างพระพุทธรูปมีเรือนแก้ว เหมือนอย่างพระพุทธชินราชที่จังหวัดพิษณุโลกมีเรือนแก้ว.

เมื่อท่านแทรกเข้ามาอีก ๓ สัปดาห์ดังนี้ สัปดาห์ที่ ๒ ตามที่แสดงในบาลีก็ต้องเลื่อนไปเป็นที่ ๕ และก็เลื่อนไปโดยลำดับ. ท่านก็

ได้อธิบายไว้ด้วยว่า การที่แทรกนอกจากพระบาลีออกไปดังนั้น ไม่ผิดไปจากความจริง เพราะในบาลีแสดงแต่โดยย่อ, เหมือนอย่างพูดว่ากินข้าวแล้วนอน ความจริงกินข้าวแล้วก่อนจะนอนก็ได้มีกิจอื่นอีกหลายอย่าง แต่ว่าเว้นไว้ไม่กล่าว, ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวถึงกิจที่เว้นไว้นั้น ให้บริบูรณ์.

ตำนานอภิธรรมดั่งกล่าวมานี้ ได้มีกล่าวไว้ในหนังสืออรรถกถาที่เขียนขึ้น เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงมาแล้วนานดั่งที่ได้กล่าวมาแล้ว, และท่านก็ยังได้เล่าไว้อีกว่า คัมภีร์อภิธรรมนั้นมีเจ็ดคัมภีร์ เรียกว่า *สัตตัปปกรณ์* ปกรณ์ ก็แปลว่า *คัมภีร์*, สัตต แปลว่า ๗ สัตต-ปกรณ์ ก็แปลว่า ๗ *คัมภีร์* คำนี้ได้นำมาใช้ในเมื่อบังสุกุลพระศพเจ้านายตั้งแต่หม่อมเจ้าขึ้นไป ใช้คำว่า สดับปกรณ์ ก็มาจากคำว่าสัตตปกรณ์คือเจ็ดคัมภีร์นี้เอง, แต่พระพุทธเจ้าไม่ได้แสดงทั้ง ๗ คัมภีร์ เว้นคัมภีร์กถาวัตถุ ทรงแสดงแต่ ๖ คัมภีร์, ส่วนคัมภีร์กถาวัตถุนั้น พระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นผู้แสดง ในสมัยสังคายนาครั้งที่สาม, แต่ว่าพระเถระก็ได้แสดงตามนัยที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ ฉะนั้น จึงได้ครบเจ็ดปกรณ์ ในสมัยสังคายนาครั้งที่สามนั้น, และก็ถือว่าเป็นพระพุทธภาษิตทั้งหมด เพราะพระพุทธเจ้าได้ประทานนัยไว้.

ในตำนานนี้ได้กล่าวว่า พระพุทธเจ้าได้เทศน์อภิธรรมตลอดเวลาไตรมาส คือสามเดือนโดยไม่มีเวลาหยุดยั้ง, ฉะนั้น จึงได้เกิดปัญหาขึ้น ๒ ข้อ:

ข้อ ๑ ว่าพระพุทธเจ้าไม่ทรงบำรุงพระสรีระ เช่นเสวยและปฏิบัติสรีรกิจอย่างอื่น ตลอดไตรมาสหรือ ?

ข้อ ๒ พระอภิธรรมมาทราบกันในเมืองมนุษย์ได้อย่างไร ?

ปัญหาเหล่านี้ ท่านผู้เล่าตำนานอภิธรรมก็ได้เล่าแก้ไว้ด้วยว่า เมื่อเวลาภิกษาจาร คือเวลาทรงบิณฑบาต ก็ได้ทรงนิรมิตพระพุทธนิมิตไว้ ทรงอธิษฐานให้ทรงแสดงอภิธรรมตามเวลาที่ทรงกำหนดไว้แทนพระองค์ แล้วเสด็จลงมาปฏิบัติพระสรีรกิจที่สระอโนดาต แล้วเสด็จไปเที่ยวบิณฑบาตที่อุตรกุรุทวีป เสด็จมาเสวยที่สระนั้น เสวยแล้วเสด็จไปประทับพักกลางวันที่นันทนวัน ต่อจากนั้นก็จึงเสด็จขึ้นไปแสดงอภิธรรมต่อจากพระพุทธนิมิต, และที่นันทนวันนั้นเอง ท่านพระสารีบุตรได้ไปเฝ้าทำวัตรปฏิบัติ, พระองค์จึงได้ประทานนัยอภิธรรมที่ทรงแสดงแล้วแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรก็ได้มาแสดงอภิธรรมแก่หมู่ภิกษุที่เป็นสัทธิวิหาริกของท่านต่อไป.

ท่านแก้ไว้อย่างนี้ ก็เป็นอันแก้ปัญหาทั้งสองข้อนั้น. ตามคำแก้ของท่านนี้เองก็ส่องว่า อภิธรรมมาปรากฏขึ้นในหมู่มนุษย์ก็โดยพระสารีบุตรเป็นผู้แสดง, เพราะฉะนั้น เมื่อพูดกันอย่างในเมืองมนุษย์ ท่านพระสารีบุตรจึงเป็นผู้แสดงพระอภิธรรมนั่นเอง, แต่ท่านว่าพระสารีบุตรไม่ใช่เป็นนักอภิธรรมองค์แรก พระพุทธเจ้าเป็นนักอภิธรรมองค์แรก เพราะได้ตรัสรู้พระอภิธรรมตั้งแต่ราตรีที่ได้ตรัสรู้ ได้ทรงพิจารณาอภิธรรมที่รัตนฆรเจดีย์ดังที่กล่าวมาแล้ว และได้ทรงแสดงนัยแห่งอภิธรรมแก่ท่านพระสารีบุตร ท่านพระสารีบุตรจึงได้มาแสดงต่อไป.

ในบัดนี้ ได้มีท่านผู้หนึ่งในปัจจุบันเขียนหนังสือค้านว่า อภิธรรมปิฎกนั้นพิมพ์เป็นหนังสือได้เพียงสิบสองเล่ม, ตามประวัติพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอยู่ตลอดสามเดือนไม่มีเวลาหยุดและยังได้กล่าวอีกว่า ได้มีรับสั่งเร็วคือว่าพระพุทธเจ้าพูดเร็วกว่ามนุษย์สามัญหลายเท่า, เมื่อเป็นเช่นนี้ ถ้าจะมารวมพิมพ์ขึ้นก็จะต้องกว่าสิบสองเล่มเป็นไหน ๆ, แต่เมื่อหนังสือนี้ออกไปแล้ว ได้มีผู้ที่นับถืออภิธรรมไม่พอใจกันมาก, เพราะเหตุดังที่ได้กล่าวแล้ว ในหลักฐานตั้งแต่ชั้นอรรถกถานั้น ได้มีผู้นับถืออภิธรรมมาก จนถึงในบัดนี้ก็ยังมีผู้นับถืออภิธรรมกันอยู่มาก, ในพม่านั้นนับถือมากเป็นพิเศษ จนถึงได้มีนิทานเล่าเป็นประวัติไว้ว่า เรือเชิญพระไตรปิฎกจากลังกามา ๓ ลำ และมาเกิดพายุพัดเอาเรือที่ทรงพระอภิธรรมปิฎกไปประเทศพม่า เอาเรือที่ทรงวินัยปิฎกไปประเทศรามัญ เอาเรือที่ทรงสุตตันตปิฎกมาประเทศไทย นี้เป็นเรื่องที่ผูกขึ้นนานมาแล้ว มาพิจารณาดูก็มีเค้าอยู่บ้าง, เพราะว่า *พม่านั้นนับถืออภิธรรมมาก, รามัญก็เคร่งครัดในวินัย, ส่วนฝ่ายไทยนั้นอยู่ในสถานกลางไม่ใคร่เคร่งวินัยนัก และก็ไม่ย่อหย่อนอย่างพม่า พอใจจะถือเอาเหตุผล ซึ่งก็สงเคราะห์ว่าเป็นฝ่ายสุตตันตปิฎก.*

แต่ว่าสารัตถะในอภิธรรมนั้นมีมาก ถึงท่านจะไม่แสดงประวัติให้พิสดารไว้อย่างไร สารัตถะในอภิธรรมนั้นเองก็เป็นสิ่งที่ควรจะศึกษา, เมื่อศึกษาแล้วก็จะทำให้ได้ความรู้ในพระพุทธศาสนาพิสดารขึ้นอีกเป็นอย่างมาก.

การอบรมกำลังใจ

อนึ่ง เมื่อได้ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยที่เป็นส่วน สุตามยปัญญา จินตามยปัญญา พอสมควร เพื่อจะให้บริบูรณ์ ก็ควรจะสนใจภาวนาเพื่อให้เป็น ภาวนามยปัญญา สืบต่อไป. *ภาวนา* นั้น ก็คือ *การปฏิบัติ* การปฏิบัตินั้นควรที่จะใช้ในเวลาอยู่ในเพศบรรพชิตหรือว่าควรที่จะใช้ในเวลาเป็นเพศคฤหัสถ์ด้วย. เมื่อพิจารณาดูแล้ว : การปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธิ และการปฏิบัติอบรมปัญญาพอสมควรเป็นประโยชน์ตลอดถึงเป็นคฤหัสถ์, เพราะว่าการปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธินั้น เป็นการหัดทำใจให้ตั้งมั่นแน่วแน่ ทำใจให้มีกำลังสามารถ ไม่อ่อนแอ ทำให้เป็นคนมีสัจจะคือมีความจริง เมื่อจะทำอะไรก็ทำจริง ตั้งมั่นแน่วแน่ไม่เหลาะแหละย่อหย่อน.

เรื่อง **กำลังใจ** นี้สำคัญมาก คนเราที่เสียไป เพราะกำลังใจอ่อนแอ มีมากมาย, เหมือนอย่างที่ทางรัฐบาลได้ปรารภต่อทางคณะสงฆ์ถึงผู้ที่ติดเฮโรอีน คือว่ามีมากที่ได้รับการรักษาให้เป็นปรกติได้แล้ว แต่ว่าครั้นปล่อยตัวไปแล้ว ก็ไปสูบเฮโรอีนเข้าอีก, นี้ก็แปลว่าขาดกำลังใจ จึงได้ขอให้ทางคณะสงฆ์ช่วยเทศน์เป็นการกระตุ้นเตือนให้เกิดกำลังใจ เพราะว่าทางศาสนานี้เท่านั้นที่จะเป็นแหล่งอบรมพอกพูนให้เกิดกำลังใจในทางที่ดีแก่ประชาชนได้.

จิตใจของเรานี้ **มีสมรรถภาพ** อยู่อย่างไม่มีประมาณ แต่ว่าเรายังไม่ได้นำสมรรถภาพของจิตใจนี้ออกใช้กันให้เต็มที่ เพราะว่ายังมิได้อบรม, เมื่อเรามีความตั้งใจจริงแล้ว ทำไมเราจึงจะละความไม่ดีไม่ได้และทำไมเราจึงจะทำดีไม่ได้, เหมือนอย่างว่า ก่อนที่จะมาบวชนี้ เรานี้ก็เคยปฏิบัติอย่างคฤหัสถ์ ไม่ได้เว้นอะไรอย่างพระเว้น ไม่ได้ทำอะไรอย่างพระทำ, อยากจะกินอะไรก็ได้ อยากจะดื่มอะไรก็ได้ อยากจะดูอะไรก็ได้ จะเป็นนักดื่มสักแค่ไหนก็ได้, ทำไมเมื่อเข้ามาบวชแล้วเว้นได้, ก็เพราะว่าเรามีความตั้งใจจริง, แต่ว่าเมื่อสึกไปแล้ว ทำไมเราจึงจะรักษาความตั้งใจจริงอันนี้ไว้ไม่ได้ โดยที่จะละเว้นการที่ควรเว้น ทำการที่ควรทำ, ไม่ใช่ว่าเหมือนอย่างพระ แต่ว่าเหมือนอย่างที่คนดีทั่ว ๆ ไปปฏิบัติกันอยู่. แต่ว่าถ้าขาดกำลังใจเสียแล้ว เคยอย่างไรก็จะต้องเป็นอย่างนั้น, ถ้าเป็นอย่างนี้แล้ว เขาก็จะตราว่าบวชไม่มีประโยชน์ เพราะว่าแก้อะไรมิได้ เคยไม่ดีมาอย่างไร ก็ไม่ดีไปอย่างนั้น, หรือว่าเคยดีอยู่เท่าไรก็ดีอยู่เท่านั้น คือไม่ยิ่งขึ้นไป.

เพราะฉะนั้น จึงควรที่จะต้องมีการปฏิบัติอบรมใจให้เป็นสมาธิเป็นการสร้างกำลังทางใจ ประการหนึ่ง และ *อบรมปัญญาให้มีความรู้สึกพอเป็นเครื่องปลงตกในเรื่องโลกทั้งหลายบ้างตามสมควรอีกประการหนึ่ง*

อนึ่ง การบวชเรียนนี้เท่ากับว่าเป็นโรงเรียนดัดนิสัย ขั้นสุดท้ายถ้าเข้าโรงเรียนนี้ยังแก้อะไรไม่ได้แล้ว ก็ยากที่จะไปแก้ในที่อื่น. และ

ในวิธีแก้ของโรงเรียนนี้ก็มุ่งให้แก้ด้วยตนและที่ตนเอง นี่เป็นประการสำคัญ ซึ่งเป็นวิธีการอบรมอย่างละเอียดประณีต. และบรรดาผู้ที่เข้ามาบวช ก็เป็นผู้ที่สมัครเข้ามา แปลว่าตั้งใจพร้อมที่จะรับการอบรมอยู่ คือมีเจตนาเป็นกุศลมาตั้งแต่เบื้องต้นแล้ว เมื่อรักษากุศลเจตนาที่ได้ตั้งมาแต่ในเบื้องต้นนั้นไว้ และตั้งใจปฏิบัติที่ตนด้วยตนเอง ดั่งกล่าวมานี้ ก็จะรับการอบรมได้โดยง่าย และได้ด้วยดี.

อภิธรรม ๗ คัมภีร์

จะ แสดงพรรษาที่ ๗ เรื่องพระพุทธเจ้าทรงแสดงอภิธรรมต่อไป. คำว่า อภิธรรม นั้น ประกอบด้วยศัพท์ว่า **อภิ** แปลว่า *ยิ่ง* กับ ธรรม รวมกันแปลว่า *ธรรมะยิ่ง* หมายความว่าธรรมะที่ยิ่งกว่าจำนวนโดยปรกติ เพราะว่าได้จำแนกไว้โดยพิสดาร. อีกอย่างหนึ่ง หมายความว่าธรรมะที่ยิ่ง คือ **พิเศษ** หมายความว่า แปลกจากธรรมะในปิฎกอื่น, ความหมายนี้ ต่างจากคำว่า **อภิธรรม** อภิวินัย ที่ใช้ในพระสูตร เพราะในที่นั้น คำว่า **อภิ** หมายความว่า **จำเพาะธรรมะ จำเพาะวินัย** คือมีเขตแดนไม่ปะปนกัน. อีกอย่างหนึ่ง **อภิ** ในที่นั้นก็หมายความว่า **ยิ่ง** นั่นแหละ แต่ไม่ได้หมายไปถึงอีกปิฎกหนึ่ง คือ อภิธรรมหมายถึงโพธิปักขิยธรรม อภิวินัย ก็หมายถึงอาทิพรหมจริยกาสิกขา คือสิกขาบทมาในพระปาติโมกข์.

แต่ว่าในที่บางแห่ง คำว่า อภิธรรม หมายความว่า *ธรรมะที่เป็นอธิบาย* ทำนองอรรถกถา คือกถาที่อธิบายเนื้อความ, ถ้าตามความหมายหลังนี้ *อภิธรรม ก็คือเป็นตำราที่อธิบายธรรมะ.*

ส่วนที่แสดงความของศัพท์อภิธรรมว่าธรรมะที่ยิ่ง ดั่งกล่าวข้างต้นนั้น เป็นการแสดงตามคัมภีร์อรรถกถาอภิธรรม, แต่ถ้าไม่อ้างคัมภีร์นั้น ว่าเอาตามที่พิจารณา จะแปลว่า **เฉพาะธรรม** ก็ได้ เพราะว่าในคัมภีร์อภิธรรมได้แสดงเฉพาะธรรมะ ไม่เกี่ยวกับบุคคล

อภิธรรมมี ๗ คัมภีร์เรียกว่า **สัตตปกรณ์** ดั่งกล่าวแล้ว คือ

๑. ธัมมสังคณี แปลง่าย ๆ ว่า *ประมวลหมวดธรรมะ* สังคณี ก็แปลว่า *ประมวล* เข้าเป็นหมู่หมวด ธัมมสังคณี ก็แปลว่า *ประมวลธรรมะ* เข้าเป็นหมวดหมู่ จำแนกออกเป็น ๔ กัณฑ์ คือ ว่าด้วยความเกิดขึ้นแห่งจิต ๘๙ ดวงกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยรูปโดยพิสดารกัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยนิกเขป แปลว่ายกธรรมะขึ้นแสดงโดยมูลราก โดยขันธ์คือกอง โดยทวารเป็นต้น กัณฑ์หนึ่ง ว่าด้วยอัตถุทธารหรืออรรถกถาคือว่ากล่าวอธิบายเนื้อความของแม่บทนั้นที่ได้แสดงไว้ตั้งแต่ต้นกัณฑ์หนึ่ง.

๒. วิภังค์ แปลว่า **จำ***แนกธรรมะ*, ลำพังศัพท์ว่า วิภังค์ แปลว่า **จำ***แนก* มี ๑๘ วิภังค์ คือขันธวิภังค์ จำแนกขันธ์ อายตนะวิภังค์ จำแนกอายตนะ ธาตุวิภังค์ จำแนกธาตุเป็นต้น.

๓. ธาตุกถา ว่าด้วย *ธาตุ* แต่โดยที่แท้นั้น ว่าด้วยขันธ์ อายตนะ ธาตุ ที่สงเคราะห์กันเข้าได้อย่างไร และสงเคราะห์กันไม่ได้อย่างไร, ควรจะเรียกชื่อเต็มที่ว่า ขันธ์อายตนะธาตุกถา แต่ว่าเรียกสั้น ๆ ว่า ธาตุกถา, แบ่งออกเป็น ๑๔ หมวด มีการสงเคราะห์กันได้ การสงเคราะห์กันไม่ได้แห่งส่วนทั้งสามนั้นเป็นต้น.

๔. ปุคคลบัญญัติ *บัญญัติว่าบุคคล* ในเบื้องต้นของคัมภีร์นี้ได้แสดงถึงบัญญัติ ๖ ประการ คือ ขันธบัญญัติ บัญญัติว่าขันธ์ อายตนะบัญญัติ บัญญัติว่าอายตนะ ธาตุบัญญัติ บัญญัติว่าธาตุ สัจจบัญญัติ บัญญัติว่าสัจจะ อินทรียบัญญัติ บัญญัติว่าอินทรีย์ ปุคคลบัญญัติ บัญญัติว่าบุคคล, แต่ว่าบัญญัติ ๕ ประการข้างต้นนั้น ได้มีกล่าวไว้ในคัมภีร์แรก ๆ แล้ว ในคัมภีร์นี้ จึงได้กล่าวพิสดารแต่เฉพาะปุคคลบัญญัติ คือบัญญัติว่าบุคคล และเรียกชื่อคัมภีร์ตามนี้. ในคัมภีร์นี้แยกบุคคลตั้งแต่พวกหนึ่งสองจำพวกขึ้นไป คล้ายกับในสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย คือตอนที่แสดงธรรมะเป็นหมวด ๆ, แต่ว่าก็มีเงื่อนเค้าอยู่ในคัมภีร์อภิธรรมนี้ เพราะมีคำว่าบัญญัติอยู่ด้วย อันหมายความว่าที่จะเป็นบุคคลเพราะมีบัญญัติชื่อว่าบุคคล เพราะฉะนั้น คำว่าบุคคลนั้น ก็เป็นเพียงบัญญัติอย่างหนึ่งเท่านั้น ก็เป็นลักษณะของอภิธรรม.

๕. กถาวัตถุ, คำว่า **วัตถุ** แปลว่า ***ที่ตั้ง*** แปลว่า *เรื่อง*, กถาวัตถุ ก็แปลว่า ***ที่ตั้งของถ้อยคำ*** *เรื่องของถ้อยคำ*, ในคัมภีร์นี้ได้

แสดงที่ตั้งของถ้อยคำซึ่งกล่าวโต้กันอยู่สองฝ่าย คือฝ่ายสกวาทะ ๕๐๐ สูตร ฝ่ายปรวาทะ ๕๐๐ สูตร รวมเป็นพันสูตร คือว่าพันเรื่อง, แต่ไม่ใช่เป็นคัมภีร์ที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง เป็นคัมภีร์ที่ว่าพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระแสดงในสมัยสังคายนาครั้งที่สาม เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปแล้ว ๒๐๐ ปีเศษ, แต่ท่านก็ว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงนัยหรือว่าตั้งมาติกาคือแม่บทไว้ให้แล้ว พระเถระได้แสดงไปตามแม่บทนั้น ที่ท่านนับว่าเป็นพุทธภาษิตด้วย ก่อนแต่นั้นจึงมีเพียง ๖ คัมภีร์.

โดยเฉพาะคัมภีร์นี้เอง ก็ **ถูกค้าน** เหมือนกันว่าไม่ควรใส่เข้ามา ถ้าต้องการจะให้ครบ ๗ ก็ให้ใส่ **คัมภีร์ธัมมหทัย** หรือว่า **คัมภีร์มหาธาตุกถา,** แต่ว่าฝ่ายที่ยืนยันให้ใส่คัมภีร์นี้เข้ามาก็อ้างว่าสองคัมภีร์นั้นไม่เหมาะสม คัมภีร์นี้เหมาะสมกว่า, ก็คงจะเป็นว่า ความเห็นส่วนมากในที่ประชุมต้องการให้ใส่คัมภีร์นี้เข้ามาให้ครบ ๗. ทำไมจึงต้องมีเกณฑ์ ๗ อันนี้ไม่ทราบ อาจจะเป็นเพราะเห็นว่าเหมาะก็ได้ จึงได้ใส่เข้ามา, เมื่อใส่เข้ามาก็รวมเป็น ๗.

ใน กถาวัตถุ นี้มีเรื่องที่โต้กันอยู่มาก เกี่ยวแก่ลัทธิต่าง ๆ ที่แตกแยกกันออกไป เกี่ยวกับความเห็นต่าง ๆ เป็นต้นว่า มติหนึ่งว่าพระอรหันต์ เมื่อบรรลุพระอรหันต์นั้น ไม่รู้เอง ต้องมีผู้อื่นมาบอกให้, แต่อีกมติหนึ่งว่ารู้ได้เองไม่ต้องมีผู้อื่นมาบอก, มติหนึ่งว่าจิตเป็นธรรมชาติที่ดำรงอยู่ทำนองจิตอมตะนั่นแหละ แต่อีกมติหนึ่งคัดค้านดังนี้

เป็นต้น, เพราะฉะนั้น คัมภีร์กถาวัตถุ จึงเท่ากับว่าเป็นที่รวมของปัญหาโต้แย้งต่าง ๆ ที่เกิดมีมาโดยลำดับจนถึงในสมัยที่รวบรวมเรียบเรียงคัมภีร์นี้ขึ้น ซึ่งเป็นเรื่องที่น่ารู้น่าเห็นอยู่มาก, และเมื่อได้อ่านคัมภีร์นี้ก็จะทราบว่า ได้มีความเห็นแตกแยกกันในพระพุทธศาสนาอย่างไรบ้าง, เมื่อท่านแสดงถึงข้อที่แตกแยกโต้เถียงกันแล้ว ในที่สุดท่านก็ตัดสินเป็นข้อ ๆ ไปว่าอย่างไหนถูก ก็เข้าเรื่องที่เล่าว่าพระเจ้าอโศกใช้ราชานุภาพไปสอบสวนภิกษุในคราวนั้น ปรากฏว่ามีพวกเดียรถีย์เข้ามาปลอมบวชเป็นอันมาก, ได้ตั้งปัญหาขึ้นถามโดยมีพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระเป็นผู้คอยฟังวินิจฉัย, เมื่อคำตอบนั้นส่องว่าเป็นลัทธิภายนอกไม่ใช่เป็นพระพุทธศาสนาก็ให้สึกไป เหลือไว้แต่ผู้ที่ตอบถูกต้องตามแนวของพระพุทธศาสนา เสร็จแล้วก็ทำสังคายนาครั้งที่สาม

๖. ยมก แปลว่า *คู่* คัมภีร์นี้ว่าด้วยธรรมะ ที่เป็นคู่ ๆ กันแบ่งออกเป็น ๑๐ หมวด มีมูลยมก ขันธยมกเป็นต้น.

๗. ปัฏฐาน คัมภีร์นี้เรียกว่าเป็น มหาปกรณ์ แปลว่า *ปกรณ์ใหญ่* หรือว่า *คัมภีร์ใหญ่* คู่กันกับปกรณ์ที่หนึ่งคือ **ธัมมสังคณี** ว่าด้วยปัจจัย ๒๔ มีเหตุปัจจโย (เหตุเป็นปัจจัย) เป็นต้น ท่านนับถือว่าคัมภีร์ที่ ๗ นี้มีอรรถะลึกซึ้ง และแสดงว่าเมื่อพระพุทธเจ้าทรงพิจารณาอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้ที่รัตนฆรเจดีย์ เจดีย์เรือนแก้วที่แสดงแล้วนั้น เมื่อพิจารณาปกรณ์แรก ๆ มา **ฉัพพัณณรังษีก็ยัง**

ไม่ปรากฏ ต่อเมื่อมาพิจารณาปกรณ์ที่ ๗ นี้ จึงปรากฏฉัพพัณณ-รังษีขึ้น

ก็รวมเป็น ๗ คัมภีร์, ในคัมภีร์ที่หนึ่ง ธัมมสังคณีที่ประมวลธรรมะ ได้ตั้งแม่บทที่เป็นหมวด ๓ ขึ้นต้นว่า **กุสลา ธัมมา** ธรรมทั้งหลาย เป็นกุศล **อกุสลา ธัมมา** ธรรมทั้งหลาย เป็นอกุศล **อัพยากตา ธัมมา** ธรรมทั้งหลาย เป็นอัพยากฤต คือว่าไม่พยากรณ์ว่าเป็นกุศลหรืออกุศล ถือว่าแม่บทนี้เป็นแม่บทใหญ่ เป็นที่รวมของธรรมะทั้งหมดที่แสดงออกไปทั้ง ๗ คัมภีร์ เพราะว่าประมวลลงในแม่บทอันนี้ทั้งนั้น.

คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ

อภิธรรม ๗ คัมภีร์นี้ ถ้าจะเรียนกันโดยลำดับให้ครบถ้วนก็จะต้องใช้เวลานาน เพราะมีข้อความที่สลับซับซ้อนพิสดารมาก ฉะนั้นต่อมา เมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปอยู่ในขนาดพันปี ได้มีพระเถระรูปหนึ่ง ชื่อท่าน **อนุรุทธะ** ได้ประมวลเนื้อความของอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้มาแต่งไว้โดยย่นย่อ เรียกว่า **คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ** แปลว่า *สงเคราะห์คือสรุปความแห่งอภิธรรม* ยกหัวข้อเป็นสี่คือ **๑. จิต, ๒. เจตสิก** แปลว่าธรรมะที่มีในใจ, **๓. รูป, ๔. นิพพาน.** ท่านแต่งเป็นคาถาสลับร้อยแก้วแบ่งออกเป็น ๙ ปริจเฉท คือ ๙ ตอน เป็นหนังสือเล่มเล็ก ๆ ไม่โตมาก, คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนี้เป็นที่

นิยมกันมาก, เมื่อเรียนตามคัมภีร์นี้แล้ว ไปจับดูอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ก็จะเข้าใจได้โดยง่าย โดยตลอด *เป็นการเรียนลัด.*

พิจารณาดูตามหัวข้อที่ท่านวางไว้เป็นสี่นี้ตามความเข้าใจ **จิตนี้เป็นตัวยืน** *โดยปรกติจิตก็มีดวงเดียว จิตจะเป็นต่าง ๆ ก็เพราะมีเจตสิก แปลว่าธรรมะที่มีในใจ เมื่อเจตสิกเป็นอย่างไร จิตก็เป็นอย่างนั้น เจตสิกจึงเป็นสิ่งที่มีผสมอยู่ในจิต, เทียบเหมือนดังว่าน้ำกับสีที่ผสมอยู่ในน้ำ น้ำโดยปรกติก็เป็นอย่างเดียว แต่เมื่อใส่สีลงไปน้ำจึงเป็นน้ำสีนั้น น้ำสีนี้* ฉะนั้นในอภิธรรมที่แจกจิตไว้ถึง ๘๙ ดวง ก็ด้วยอำนาจของเจตสิกนี้เอง. ยกเจตสิกออกแล้วจิตก็เป็นอันเดียวเท่านั้น แจกออกไปเป็นอย่างไรมิได้. แต่ว่า ทั้งจิตและเจตสิกนี้ก็อาศัยอยู่กับรูป, รูปที่อาศัยของจิตและเจตสิก ถ้าจะเทียบก็เหมือนอย่างว่าน้ำที่อาศัยอยู่ในขวดน้ำ, ถ้าหากว่ารูปแตกทำลาย จิตก็สิ้นที่อาศัย เหมือนอย่างว่าขวดน้ำแตก น้ำก็หมดที่อาศัย, และนิพพานนั้นก็เป็นธรรมะที่สุด, ในเมื่อได้ปฏิบัติจิตสูงขึ้นโดยลำดับ: เบื้องต้นก็เป็นกามาวจรจิต จิตที่ท่องเที่ยวไปหรือหยั่งลงในกาม, เป็นรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในรูป คือ รูปฌาน, อรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในอรูปฌาน, โลกุตรจิต จิตที่เป็นโลกุตระคือมรรคผล ก็บรรลุนิพพานเป็นที่สุด. เพราะฉะนั้นจึงประมวลหัวข้อเป็น จิต เจตสิก รูป นิพพาน, แล้วก็จัดธรรมะในอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นั้นใส่เข้าในหัวข้อทั้งสี่นี้.

ทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เราเรียกย่อกันว่า **สัง, วิ, ธา, ปุ, กะ, ยะ, ปะ,** คือเอาอักษรต้นเรียกว่าเป็น หัวใจอภิธรรม เหมือนอย่าง *จิต เจตสิก รูป นิพพาน* เรียกว่า **จิ, เจ, รุ, นิ,** หรือ อริยสัจ ก็เรียกว่า **ทุ, ส, นิ, ม,** คือเอาอักษรแรก. ความจริงนั้นเพื่อกำหนดง่าย เมื่อจำได้เพียงเท่านี้ก็เป็นอันว่าเพียงพอ แต่ก็มาเรียกกันว่า *หัวใจ,* เราก็ใช้เขียนลงในเหรียญในเครื่องรางต่าง ๆ วัตถุประสงค์ในทีแรก ก็เพื่อจะเป็นเครื่องกำหนดง่ายเท่านั้น.

คัมภีร์อภิธรรมตลอดจนถึงอภิธัมมัตถสังคหะ ตกมาถึงเมืองไทยก็มาใช้เกี่ยวแก่การศพเป็นพื้น เช่นว่าสวดศพตอนกลางคืน ก็สวดอภิธรรมทั้ง ๗ คัมภีร์นี้เอง แต่ว่าตัดเอามาแต่ข้างต้นคัมภีร์ละเล็กน้อย, และเมื่อเวลาที่จะบังสุกุลหรือจะสดับปกรณ์มีสวดมาติกา ก็คือว่ายกเอา **มาติกา** คือ *แม่บท* จากคัมภีร์ที่หนึ่ง มาสวดตอนหนึ่ง ขึ้นต้นว่า **กุสลา ธัมมา** เป็นต้น และคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะนั้นท่านแต่งเป็นคาถา ก็นำมาสวดเป็นสรภัญญะในการศพอีกเหมือนกัน, คือถ้าไม่สวดอภิธรรม ๗ คัมภีร์ ก็สวดอภิธัมมัตถสังคหะ เป็นสรภัญญะ ครั้นมาในตอนหลังนี้ ได้มีผู้สนใจศึกษาอภิธรรมมากขึ้นกว่าแต่ก่อน.

จิตเสวยอารมณ์

ได้กล่าวแล้วว่าอภิธรรม ๗ คัมภีร์นั้น ท่าน **พระอนุรุทธาจารย์** ได้ประมวลเนื้อความมาแต่งเป็นคัมภีร์ย่อขึ้นอีกคัมภีร์หนึ่ง เรียกว่า

อภิธัมมัตถสังคหะ แปลว่าสงเคราะห์เนื้อความของอภิธรรม ยกหัวข้อเป็น ๔ คือ **จิต** *เจตสิก รูป และนิพพาน* แบ่งออกเป็น ๙ ปริเฉท คัมภีร์ย่อนี้เป็นที่นับถือและศึกษากันมาเป็นเวลาช้านานจนกระทั่งบัดนี้, จะได้เก็บบางตอนที่น่าจะพอเป็นที่เข้าใจได้ง่ายมาแสดง จากอภิธัมมัตถสังคหะนั้น.

หัวข้อแรกคือ **จิต,** จิตนี้แสดงอาการออกทางทวารทั้ง ๖ ดั่งที่ได้เคยอธิบายมาแล้ว คือออกมารับรูปารมณ์ (อารมณ์คือรูป) ทางจักขุทวาร, รับสัททารมณ์ (อารมณ์คือเสียง) ทางโสตทวาร, รับคันธารมณ์ (อารมณ์คือกลิ่น) ทางฆานทวาร, รับรสารมณ์ (อารมณ์คือรส) ทางชิวหาทวาร, รับโผฏฐัพพารมณ์ (อารมณ์คือโผฏฐัพพะคือสิ่งที่กายถูกต้อง) ทางกายทวาร, รับธัมมารมณ์ (อารมณ์คือธรรมะคือเรื่องของรูปเสียงเป็นต้น ที่ได้ประสพพบผ่านมาแล้วในอดีต) ทางมโนทวาร.

ในตอนนี้การแสดง **วิถีจิต** คือทางดำเนินของจิต แยกเป็นสองคือทางปัญจทวาร (ทวาร ๕) ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ส่วนหนึ่ง, ทางมโนทวารอีกส่วนหนึ่ง.

แลจิตโดยปรกติเมื่อยังไม่ออกมารับอารมณ์ดั่งกล่าวแล้ว เรียกว่า ***ภวังคจิต,*** *ภวังคะ* แปลว่า *องค์แห่งภพ*, ภวังคจิต ***จิตที่เป็นองค์ภพ.*** แต่โดยความหมาย หมายถึงจิตที่เป็นปรกติ ยังไม่ได้ออกมารับอารมณ์.

คราวนี้เมื่อมีอารมณ์ ๕ มากระทบกับประสาททั้ง ๕ คือมีรูปมากระทบจักขุ เสียงมากระทบโสตะ กลิ่นมากระทบฆานะ รสมากระทบชิวหา และโผฏฐัพพะมากระทบกาย ก็มากระทบถึงจิต, จิตที่ยังอยู่ในภวังค์นั้นก็ตื่นจากภวังค์ ออกมารับ **อาวัชชนะ** คือ *คำนึงถึงอารมณ์*, เมื่อเป็นอาวัชชนะ ก็เป็น **วิญญาณ,** คือ ถ้ารูปมากระทบก็ได้เห็นอารมณ์นั้นเป็นจักขุวิญญาณ, ถ้าเสียงมากระทบก็ได้ยินอารมณ์นั้น เป็นโสตวิญญาณ, ถ้ากลิ่นมากระทบก็ได้กลิ่นอารมณ์นั้น เป็นฆานวิญญาณ, เมื่อรสมากระทบก็รู้รสอารมณ์นั้น เป็นชิวหาวิญญาณ, เมื่อสิ่งที่กายถูกต้องมากระทบก็รับกระทบอารมณ์นั้น เป็นกายวิญญาณ, เมื่อเป็นวิญญาณต่อไปก็เป็น **ปฏิจฉันนะ** คือ *รับอารมณ์*, ต่อไปก็เป็น **สันตีรณะ** คือ *พิจารณาอารมณ์*, ต่อไปก็เป็น **โวฏฐวนะ** *กำหนดอารมณ์*, ต่อไปก็เป็น **ชวนะ** คือ *แล่นไปในอารมณ์*, ต่อไปก็เป็น **ตทาลัมพนะ**คือ*หน่วงอารมณ์* นั้น แล้วก็ *กลับตกภวังค์ใหม่*. เปรียบเหมือนอย่างว่าภวังคจิตเป็นพื้นทะเล ส่วนวิถีจิต คือทางดำเนินของจิตดั่งกล่าวมานั้น เป็นคลื่นทะเลที่เกิดขึ้น คลื่นที่เกิดขึ้นนั้นก็เป็นคลื่นทะเล ปรากฏขึ้นมาแล้วกลับตกไปยังพื้นทะเล

วิถีจิต

ในเรื่องของ **วิถีจิต** นี้ ท่านแสดงอุปมาเหมือนคนนอนหลับอยู่ใต้ต้นมะม่วง, คือเหมือนอย่างว่ามีบุรุษผู้หนึ่ง นอนคลุมศีรษะอยู่ที่

โคนต้นมะม่วงที่กำลังมีผล กำลังหลับ แต่ก็ตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงผลหนึ่งที่ตกลงมาในที่ใกล้ จึงได้เอาผ้าออกจากศีรษะลืมตาขึ้นมองดู ก็เอามือจับผลมะม่วงนั้น คลำดู สูดกลิ่นดูก็รู้ว่าเป็นมะม่วงสุก จึงบริโภค และกลืนกินมะม่วงพร้อมทั้งเสมหะ แล้วก็หลับไปใหม่.

ตัวอย่างนี้มาเทียบกับจิต, เวลาของภวังคจิต ก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นกำลังหลับ, เวลาที่อารมณ์มากระทบประสาทก็เหมือนอย่างเวลาที่ผลมะม่วงตกลงมา, เวลาแห่งอาวัชชนจิต คือจิตคำนึงก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นตื่นขึ้นด้วยเสียงของมะม่วงนั้น, เวลาที่จักขุวิญญาณเป็นไปก็เหมือนอย่างเวลาที่บุรุษนั้นลืมตาขึ้นมองดู, เวลาแห่งสัมปฏิจฉันนจิต คือจิตรับ ก็เหมือนกับเวลาที่บุรุษนั้นเอามือหยิบผลมะม่วง, เวลาแห่งสันตีรณจิตคือจิตพิจารณา ก็เหมือนอย่างเวลาที่คลำดูด้วยมือ, เวลาแห่งโวฏฐวนจิต คือจิตที่กำหนดอารมณ์ ก็เหมือนอย่างเวลาที่สูดดมดูจึงรู้ว่าเป็นมะม่วงสุก, เวลาแห่งชวนจิตคือจิตที่แล่นไป ก็เหมือนอย่างเวลาที่บริโภคมะม่วง, เวลาที่จิตหน่วงอารมณ์นั้นอันเรียกว่าตทาลัมพนจิต ก็เหมือนอย่างเวลาที่กลืนกินผลมะม่วงนั้นพร้อมกับเสมหะ, เวลาที่จิตตกภวังค์ไปใหม่ ก็เหมือนอย่างเวลาที่หลับไปอีก.

ในขณะที่อารมณ์มากระทบประสาทจนจิตตื่นขึ้นจากภวังค์ดำเนินไปสู่วิถีคือทางดั่งกล่าวมานั้น ถ้าอารมณ์ที่มากระทบนั้นเป็นอารมณ์ที่

แจ่มชัด ยกตัวอย่างเช่นว่ารูปมากระทบจักขุประสาทเป็นรูปที่แจ่มชัด และจิตก็รับอย่างเต็มที่, ท่านแสดงว่าอารมณ์เช่นนี้จิตดำเนินไปอยู่ ๑๖ ขณะจิต, คือเมื่ออารมณ์เข้ามากระทบประสาทและกระทบเข้าไปถึงจิตที่กำลังตกภวังค์อยู่นั้น จิตก็เคลื่อนจากภวังค์ เรียกว่า **ภวังคจลนะ** และก็ตัดขาดจากภวังค์เรียกว่า **ภวังคอุปัจเฉทะ**, นี้รวมสองขณะจิต, ต่อจากนั้นจิตก็คำนึงอารมณ์ เรียกว่า **อาวัชชนจิต** อีกหนึ่งขณะจิต, ต่อจากนั้นจิตก็เห็นหรือได้ยินอารมณ์อันเรียกว่า จักขุวิญญาณ โสต-วิญญาณ เป็นต้น หนึ่งขณะจิต, ต่อจากนั้นจิตก็รับอารมณ์เรียกว่า **ปฏิจฉันนะ** อีกหนึ่งขณะจิต, ต่อจากนั้นจิตก็พิจารณาอารมณ์เรียกว่า **สันตีรณะ** อีกหนึ่งขณะจิต, ต่อจากนั้นก็กำหนดอารมณ์เรียกว่า **โวฏฐวนะ** อีกหนึ่งขณะจิต, ต่อจากนั้นจิตก็แล่นไปในอารมณ์เรียกว่า **ชวนะ** อีก ๗ ขณะจิต, ต่อจากนั้นจิตก็หน่วงอยู่กับอารมณ์นั้นเรียกว่า **ตทาลัมพนะ** อีก ๒ ขณะจิต, รวมเป็น ๑๖ ขณะจิต.

แต่ว่าถ้าเป็นอารมณ์ที่อ่อนมาก มากระทบประสาท กระทบถึงจิต ทำให้จิตเคลื่อนไหวจากภวังค์ แต่ว่ายังไม่ตัดภวังค์ จิตก็จะต้องตกภวังค์ไปใหม่ ไม่ออกมารับรู้อารมณ์ตามวิถีจิต ดังกล่าวนั้น.

อารมณ์ที่แรงกว่านั้นจะมากระทบ บางทีก็ดำเนินไปไม่ตลอดทั้ง ๑๖ ขณะจิตนั้น สิ้นกำลังลงในระหว่าง ก็ตกภวังค์ในระหว่าง.

เพราะฉะนั้น อารมณ์ที่ปรากฏในจิตจึงไม่เท่ากัน แต่ว่าถ้าเต็มที่ก็ต้องดำเนินไป ๑๖ ขณะจิต ดังกล่าวมานั้น.

ที่เรียกว่าขณะจิตหนึ่งนั้น ประกอบด้วยลักษณะ ๓ คือ ๑. อุปปาทะ เกิดขึ้น ๒. ฐิติ ตั้งอยู่ ๓. ภังคะ ทำลายหรือดับไป จิตที่เกิดขึ้นตั้งอยู่และดับไป เรียกว่าขณะจิตหนึ่ง ๆ, ขณะจิตทั้ง ๑๖ ขณะจิตดั่งกล่าวมานั้น แต่ละขณะจิตก็ต้องมีเกิดมีตั้งมีดับ, และเมื่อขณะจิตก่อนผ่านไปแล้ว ขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นทะยอยกันไป, แต่หากว่า ขณะจิตก่อนยังไม่ผ่าน คือว่ายังไม่ถึงภังคะคือแตกดับ ขณะจิตหลังก็เกิดขึ้นไม่ได้, เพราะว่าจิตต้องดำเนินไปทีละหนึ่งขณะจิตเท่านั้น

แลท่านแสดงว่า ๑๗ ขณะจิต เป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ จะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ตัวรูปธรรมนั้นเอง หรือว่าจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามาในจิต ก็ยังไม่ได้ค้นให้แน่ชัด, แต่ว่าอาจจะหมายถึงอายุของรูปธรรมที่ผ่านเข้ามาในจิตก็ได้, คือว่าอย่างรูปที่มากระทบจักขุประสาทมาเริ่มเป็นภวังคจลนะ คือจิตเคลื่อนจากภวังค์เป็นต้น จนถึงตทาลัมพนะคือหน่วงอยู่กับอารมณ์นั้น รวมเป็น ๑๖ ขณะจิตดั่งกล่าวมาแล้ว และท่านนับกับขณะจิตในอดีตที่เป็นหัวต่อเชื่อมกันอยู่อีกหนึ่งจึงเป็น ๑๗ ขณะจิต, ถ้าเป็น ๑๗ ขณะจิตดั่งนี้ก็รวมเข้าเป็นอายุของรูปธรรมอันหนึ่ง ๆ, แปลว่าอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้ง ๕ นั้นก็นับว่าเป็นรูปธรรมทั้งนั้น ดำรงอยู่ในจิตได้อย่างช้าที่สุดก็เพียง ๑๗ ขณะจิต หรือว่า ๑๖ ขณะจิตดั่งที่กล่าวมาข้างต้น, แต่ก็ต้องเป็นอารมณ์ที่แจ่มชัด ถ้าไม่แจ่มชัดก็ดำเนินมาไม่ถึง.

นี่เป็นอธิบายของวิถีจิต ที่ดำเนินตั้งต้นมาจากปัญจทวารคือทวารทั้ง ๕

หน้าที่ของจิต

แต่สำหรับ **มโนทวาร** นั้น ขณะจิตมีช่วงสั้นกว่า เพราะว่าอารมณ์ในทวาร ๕ นั้นเป็นอารมณ์ที่ปรากฏในปัจจุบัน, แต่ว่าอารมณ์ที่มากระทบมโนทวารนั้นเป็นอารมณ์เก่า เป็นมโนภาพที่เป็นตัวแทนของอารมณ์ที่เคยประสพพบผ่านมาแล้ว ไม่ใช่เป็นตัวแรก ตัวแรกนั้นประสพทางทวารทั้ง ๕, เพราะฉะนั้นจึงเรียกว่า **ธัมมะ** หมายถึง *เรื่อง*, เมื่อธัมมะคือเรื่องที่ปรากฏเป็นมโนภาพ เป็นตัวแทนของอารมณ์ที่ได้ประสพพบผ่านมาก่อนเก่าแล้วเหล่านั้น มาผุดขึ้นกระทบมโนทวารก็กระทบถึงจิต ทำจิตให้เคลื่อนจากภวังค์เป็นภวังคจลนะ และตัดจากภวังค์เป็นภวังคุปัจเฉทะสองขณะจิต, แล้วก็เกิดอาวัชชนจิตคำนึงถึงอารมณ์ทางมโนทวาร แต่ว่าอาวัชชนจิตทางมโนทวารนี้มีค่าเท่ากับโวฏฐัวนจิต คือจิตที่กำหนดอารมณ์, เพราะฉะนั้น จึงได้เกิดชวนจิตคือจิตที่แล่นไปทีเดียว, แล้วก็เกิดตทาลัมพนจิตคือจิตที่หน่วงอารมณ์นั้น แล้วก็ตกภวังค์.

บรรดาจิตที่กล่าวมาเหล่านี้ท่านแสดงว่าจิตที่ดำเนินในวิถีตั้งแต่ต้น เมื่อยังไม่ถึงชวนจิต ก็ยังเป็นจิตที่อ่อน ยังไม่เป็นกุศลไม่เป็นอกุศล เป็น **อัพยากตะ** ไม่ยืนยันว่าเป็นกุศลหรืออกุศล, แต่ว่าเมื่อ

มาถึงชวนจิตคือจิตที่แล่นไป ซึ่งมีเวลาอีก ๗ ขณะจิตโดยมาก จึงเป็นจิตที่มีกำลังเต็มที่ และนับว่าเป็นกุศลอกุศลตั้งแต่ชวนจิตนี้.

ลักษณะของจิตดังที่กล่าวมานี้ เมื่อกล่าวถึงจิตที่ปฏิสนธิในเบื้องต้น เรียกว่า **ปฏิสนธิจิต** จิตที่เคลื่อนในที่สุดก็เรียกว่า **จุติจิต**, เพราะฉะนั้น จึงเติมหน้าเติมหลังเข้าอีกสอง รวมเป็น **กิจ** คือ **หน้าที่** ของจิตทั้งหมด ก็เป็น ๑๔ คือ ๑. ปฏิสนธิ ๒. ภวังคะ ๓. อาวัชชนะ คำนึง ๔. ทัสสนะ เห็น ๕. สวนะ ได้ยิน ๖. ฆายนะ ได้กลิ่น ๗. สายนะ ได้รส ๘. ผุสนะ ถูกต้อง ๙. สัมปฏิจฉันนะ รับ ๑๐. สันตีรณะ พิจารณา ๑๑. โวฏฐวนะ หรือ โวฏฐัพพนะ กำหนด ๑๒. ชวนะ แล่นไป ๑๓. ตทาลัมพนะ หน่วงอารมณ์นั้น ๑๔. จุติ เท่านี้.

วิธีทำสมาธิ

แถมท้ายวิธีทำสมาธิอย่างหนึ่งคือ ให้นั่งตัวตรง และ **น้อมจิตเข้ามาดูตน,** โดยปกตินั้นเราดูผู้อื่น แต่ว่าไม่ค่อยจะได้ดูตน คราวนี้ก็น้อมจิตเข้ามาดูตน, เมื่อยังไม่ได้ดูเข้ามานั้น หายใจอยู่ก็ไม่ได้รู้สึกว่าเรากำลังหายใจ, จนเมื่อใดเกิดหายใจขัดข้องขึ้นเช่นเป็นหวัดคัดจมูกจึงมาสนใจกับการหายใจ, หรือเหมือนอย่างว่าทุก ๆ คนก็มีท้อง แต่ว่าก็ไม่สนใจในเรื่องท้อง จนกว่าจะเกิดปวดท้องขึ้น จึงได้มาสนใจ

กับท้อง, เพราะฉะนั้นเมื่อกลับมาดูตน สิ่งแรกที่จะรู้สึกได้โดยง่ายก็คือรู้สึกว่าเรากำลังหายใจอยู่ ซึ่งโดยปรกติมิได้นึกถึง. เพราะฉะนั้นก็ให้กลับมานึกถึงกำหนดสติอยู่ที่ลมหายใจ มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก, หายใจเข้ายาวก็ให้รู้, หายใจออกยาวก็ให้รู้ หายใจเข้าสั้นก็ให้รู้หายใจออกสั้นก็ให้รู้, กำหนดให้รู้กายทั้งหมดหายใจเข้า, กำหนดรู้กายทั้งหมดหายใจออก, คือให้รู้รูปกายว่าบัดนี้รูปกายของเรานั่งอยู่ด้วยอิริยาบถนี้ด้วยท่านี้ และมีขอบเขตเบื้องบน แต่พื้นเท้าขึ้นมาจนสุดศีรษะ, เบื้องต่ำก็ตั้งแต่ปลายผมลงไปจนถึงสุดที่นั่ง และที่มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุดรอบ, นี่เป็นอาณาเขตของรูปกายมีเท่านี้, หรือว่าอีกอย่างหนึ่งก็ยาววา หนาคืบ และบัดนี้ก็กำลังนั่งอยู่ในท่านี้, เมื่อเราดูให้รู้ **รูปกาย** ของเราอยู่ ก็ดูให้รู้ว่าลมหายใจเข้าลมหายใจออก นี่ก็เป็นกายส่วนหนึ่งเหมือนกัน, เมื่อเวลาหายใจเข้านั้น ก็จะรู้สึกว่าลมผ่านเข้าไปทางช่องจมูก ผ่านทรวงอกไปจนถึงนาภี นี้ตามที่รู้สึกเท่านั้นจากนาภีมาถึงทรวงอกแล้วมาออกจมูก นี่ก็เป็นขาออก, แปลว่าตรวจดูให้ทั่ว. คราวนี้ก็กำหนดดู **นามกาย** คือ **สติ** ของเราในบัดนี้เป็นอย่างไร *สัมปชัญญะ* คือความรู้เป็นอย่างไร ความคิดกำหนดเป็นอย่างไร, ดูให้รู้ทั่วหายใจเข้า ดูให้รู้ทั่วหายใจออก. เมื่อตรวจดูให้รู้รูปกายของเรา นามกายของเราทั่วหมดแล้ว ก็มากำหนดจิตให้เป็นหนึ่ง, เพราะว่าการที่ตรวจดูนั้นส่ายใจไปไม่รวมเป็นหนึ่ง, ฉะนั้นก็ต้องปล่อยการตรวจรวมเข้ามาให้เป็นหนึ่ง จะใช้จุดไหน ถ้าชอบจะใช้จุดที่ริมฝีปาก

เบื้องบนหรือว่าปลายจมูกซึ่งเป็นที่ลมกระทบเมื่อเข้าและเมื่อออกก็ได้. และในขณะที่กำหนดนั้น จะนับลมหายใจไปด้วยก็ได้ หรือว่าจะไม่นับ จะบริกรรมว่า พุทโธ, หายใจเข้าว่า พุท หายใจออกว่า โธ ไปดั่งนี้ก็ได้, วัตถุประสงค์ก็เพื่อรวมจิตให้เป็นหนึ่ง, และในการกำหนดจิตให้เป็นหนึ่งนี้ ไม่ต้องการให้เป็นการเกินไป ต้องการให้ผ่อนกายผ่อนใจ ผ่อนลมหายใจให้เป็นไปตามสบาย และเมื่อลมหายใจละเอียดเข้าก็ให้กำหนดรู้อยู่เสมอ, มีความเพียร มีสัมปชัญญะความรู้ มีสติความระลึกและคอยกำจัดความยินดี ความยินร้าย, ยินดีก็คือใจออกไปยินดีข้างนอก ก็คอยกำจัดใจยินดีติดอยู่ในผลของสมาธิชั้นต่ำ ไม่ก้าวขึ้นไป ก็ต้องคอยกำจัด, ใจยินร้ายคือไม่ชอบ ไม่ชอบใจการปฏิบัติ ก็ต้องคอยกำจัด หรือว่าคิดออกไปไม่ชอบเรื่องข้างนอก ก็ต้องคอยกำจัด, ประคองจิตให้เป็นหนึ่งอยู่, และเมื่อหัดทำดั่งนี้ ก็ได้ชื่อว่าได้ทำ**อานาปานสติ** *สติกำหนดลมหายใจเข้าออก* เป็นการหัดทำสมาธิอย่างหนึ่ง ก็จะเป็นเครื่องรักษาใจสงบสบายดี.

หลักการจำแนกจิต

ได้กล่าวถึงจิตจำแนกไปตามกิจคือหน้าที่ คือจิตโดยปรกติก็อยู่ในภวังค์ เมื่อตื่นขึ้นจากภวังค์แล่นไปในอารมณ์ตามวิถีก็แบ่งชื่อเรียกตามหน้าที่ไปโดยลำดับจนถึงตกภวังค์ไปใหม่ ดั่งที่ได้แสดงแล้ว, แต่ว่าการแสดงจิตดั่งกล่าวนั้นยังแสดงเป็นส่วนรวม ๆ ยังไม่ได้แยก

ออกให้หมดว่า เป็น กุศล เป็น อกุศล หรือเป็น อัพยากฤต, เพราะฉะนั้น เพื่อให้ทราบประเภทของจิตตามแม่บทนั้น ท่านจึงแยกจิตไว้ตามแม่บทดั่งกล่าว.

หลักของการจำแนกจิตว่าเป็นอย่างไรนั้น หลักสำคัญอยู่ที่ เหตุ ๖ ประการ คือ อกุศลเหตุ เหตุฝ่ายอกุศล ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ, กุศลเหตุ เหตุฝ่ายกุศล ได้แก่ อโลภะ (ความไม่โลภ) อโทสะ (ความไม่โกรธ) อโมหะ (ความไม่หลง) จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายอกุศลก็เรียกว่า อกุศลจิต จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายกุศลก็เรียกว่า กุศลจิต, ส่วนจิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุทั้ง ๒ นี้ เรียกว่า อัพยากตจิต (จิตที่ไม่พยากรณ์ว่ากุศลหรืออกุศล) เป็นจิตกลาง ๆ, นี้เป็นหลักใหญ่ในการจำแนกจิตว่าเป็นอย่างไร.

แต่ว่าเพียงเท่านี้ก็ยังละเอียดไม่พอ จึงมีเกณฑ์จำแนกเป็นหลักย่อยต่อไปอีก ได้แก่

๑. **เวทนา** ความเสวยอารมณ์เป็นสุข เป็นทุกข์หรือเป็นอุเบกขา คือเป็นกลาง ๆ ไม่ทุกข์ไม่สุข.

๒. **ญาณ** คือความรู้ (ถูก) หรือว่า **ทิฏฐิ** คือความเห็น (ผิด รู้ผิด)

๓. **สังขาร** คือเป็นจิตที่เกิดขึ้นด้วยตนเอง หรือว่าเป็นจิตที่ไม่เกิดขึ้นด้วยตนเอง ต้องมีการส่งเสริมกระตุ้นเตือน

เกณฑ์ย่อยทั้ง ๓ ประการนี้ เป็นเกณฑ์จำแนกจิตให้พิสดารออกไปทั้งฝ่ายกุศลทั้งฝ่ายอกุศล. ยกตัวอย่างในฝ่ายอกุศลก่อน, จิตที่

เรียกว่าเป็น อกุศล นั้น *ต้องเป็นจิตที่มีโลภะเป็นมูล มีโทสะเป็นมูล มีโมหะเป็นมูล* นี้เป็นหลักใหญ่ทั่วไป.

คราวนี้ในการประกอบอกุศลของคนผู้มีจิตเป็นอกุศลนั้น บางคราวก็ทำไปด้วย โสมนัส คือ *ยินดี* เช่นการฆ่าสัตว์บูชายัญ มีความเชื่อว่าได้บุญ หรือจะทำให้เทพโปรดปราน เมื่อทำไปก็มีโสมนัสคือยินดี, แต่ว่าในบางคราวก็มี โทมนัส คือ *ยินร้าย* เช่นมีเหตุจำเป็นให้ต้องทำบาป แต่ก็จำต้องทำ, หรือว่าการทำบาปของบุคคลผู้มีจิตประกอบด้วยมูลคือโทสะ จิตที่มีโทสะนั้นเป็นจิตไม่แช่มชื่น เป็นจิตที่เดือด เป็นจิตที่ขุ่น ก็เรียกว่าเป็นโทมนัสคือว่าใจไม่ดี เป็น โทมนัสเวทนา.

อนึ่ง การทำบาปของบุคคลบางคน บางทีก็ประกอบด้วย ทิฏฐิ *ความเห็นผิด* ซึ่งเห็นว่าทำบาปได้บุญดังที่กล่าวมาในเรื่องการบูชายัญนั้น, แต่ว่าในบางคราวก็ประกอบด้วย ญาณ คือ *ความรู้ถูก* คือ รู้ว่าเป็นบาปเหมือนกันแต่ว่าก็ทำ เช่นว่าทำเพราะลุอำนาจแห่งความโลภ ความโกรธ ความหลง, โลภขึ้นมาทั้งรู้ว่าบาป ก็ทำ เพราะต้องการจะได้ แต่ว่าก็มีญาณคือความรู้เหมือนกันว่าเป็นบาป.

จิต ๔ ประเภท

อาศัยเกณฑ์ดังกล่าวนี้ จึงได้แบ่งจิตออกไปมากมาย ถึง ๘๙ ดวง แต่ว่าเมื่อจะสรุปลงแล้วก็ได้เป็น ๔ คือเป็น

กามาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในกามหนึ่ง

รูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในฌานมีรูปเป็นอารมณ์หนึ่ง

อรูปาวจรจิต จิตที่หยั่งลงในฌานมีอรูปเป็นอารมณ์หนึ่ง

โลกุตตรจิต จิตที่เป็นโลกุตตระคืออยู่เหนือโลกหนึ่ง

สรุปลงก็เป็น ๔ หมวด, กามาวจรจิต *จิตที่หยั่งลงในกามนั้น* เป็นจิตสามัญที่ยังมีความยินดียินร้ายอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่น่าใคร่ น่าปรารถนา น่าพอใจ เป็นฝ่ายกุศลหรือว่าโสภณะคืองามก็มี, เป็นฝ่ายอกุศลหรืออโสภณะ คือไม่งามก็มี เป็นฝ่ายอัพยากฤตก็มี อาศัยหลักดั่งที่กล่าวมาข้างต้นนั้น.

รูปาวจรจิต *จิตที่หยั่งลงในฌานมีรูปเป็นอารมณ์นั้น* ก็ได้แก่ฌานจิตที่มีรูปเป็นอารมณ์

อรูปาวจรจิต *จิตที่หยั่งลงในฌานมีอรูปเป็นอารมณ์นั้น* ก็ได้แก่ฌานจิตที่มีอรูปเป็นอารมณ์

โลกุตตรจิต นั้นคือ *มรรคจิตผลจิตของพระอริยบุคคล* ทั้งหลายตั้งแต่พระโสดาบันขึ้นไปจนถึงพระอรหันต์.

ในตอนนี้ควรทราบข้อเบ็ดเตล็ดคือ พระอรหันต์นั้น ก็อาจจะมาทำหรือประกอบกิจในทางโลก, การกระทำของท่านนั้นถ้าดูอย่างคนสามัญก็นับว่าจัดเข้าในกุศลจิตที่เป็นกามาวจร, คือว่าเมื่อดูถึงกรรมที่ทำการงานที่ท่านทำก็บ่งถึงจิตที่เป็นกุศล, แต่ว่าท่านแสดงว่าถ้าสำหรับพระอรหันต์ก็จัดว่าเป็นเพียงกิริยาเรียกว่า กิริยาจิต เพราะท่านสิ้น

ตัณหาที่จะก่อให้เกิดชาติและภพต่อไป.

อนึ่ง พระอรหันต์ท่านก็ยังเข้าฌานในบางครั้ง เข้ารูปฌานบ้าง อรูปฌานบ้าง, อันนี้ ก็เรียกว่าเป็นกิริยาจิตอีกเหมือนกัน ในชั้นรูปและอรูป.

แลตามหลักของท่านนั้นถือว่า *บุคคลที่จะมาเกิดเป็นมนุษย์ต้องมาเกิดด้วยกุศลกรรม, ความเป็นมนุษย์เป็นกุศลวิบาก คือผลของกรรมดี*, เพราะฉะนั้น เมื่อจัดเข้าในจำพวกจิตดั่งกล่าว การมาเกิดเป็นมนุษย์ก็ต้องมาเกิดด้วยกุศลจิตที่มี อโลภะ อโทสะ อโมหะเป็นมูล, ถ้าประกอบด้วยจิตที่มีโลภะ โทสะ โมหะเป็นมูลแล้ว **ก็จักไม่มาเกิดเป็นมนุษย์ ไปเกิดต่ำกว่า,** แต่ว่ากุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันนำให้มาเกิดนี้ของแต่ละบุคคล **ไม่เหมือนกัน,** เพราะฉะนั้น จิตที่เป็นพื้นอัธยาศัยของแต่ละบุคคลจึงต่างกันดั่งเช่น

บางคนมีอัธยาศัยใหญ่เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่, บางคนมีอัธยาศัยคับแคบตระหนี่เหนียวแน่น, คนที่มีอัธยาศัยใหญ่นั้น ก็เนื่องมาจากกุศลจิตในส่วนที่เกี่ยวแก่ทานที่ได้ทำไว้มาก, คนที่มีอัธยาศัยคับแคบนั้นก็เนื่องด้วยกุศลจิตอันเกี่ยวกับทาน ได้ทำไว้น้อย

อนึ่ง บางคนมีนิสัยเมตตากรุณา ก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมามากในศีล ในเมตตากรุณา, บางคนมีนิสัยโหดร้ายก็เนื่องมาจากกุศลจิตที่ได้อบรมมาในศีลในเมตตากรุณาที่มีจำนวนน้อย.

รวมความว่า ที่มาเกิดเป็นมนุษย์นั้น ต้องเนื่องมาจากกุศลจิตทั้งนั้น สุดแต่ว่ามากหรือน้อย.

กุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุอันได้ทำไว้แล้ว ก็จะส่งผลให้เป็นวิบากจิต คือจิตที่เป็นวิบาก ส่วนผลที่จะถือกำเนิดเกิดต่อไปหรือว่าในปัจจุบันนี้เองที่ปรากฏเป็นพื้นอัธยาศัยนิสัยของจิต, นี่จัดเป็นจิตที่เป็นส่วน**วิบาก** คือผล ก็เนื่องมาจากจิตที่เป็นส่วนเหตุ.

แลจิตที่จะเป็นส่วนเหตุ ทั้งฝ่ายดีทั้งฝ่ายชั่วดังกล่าวมานี้ ต้องเป็นจิตที่มีกำลังจนถึง**ชวนจิต** (จิตที่แล่นไป) คือที่ปรากฏกุศลมูลเต็มที่ ปรากฏอกุศลมูลเต็มที่ ปรากฏเจตนาที่จะประกอบกรรมเต็มที่ จึงจะเป็นจิตที่เป็นส่วนเหตุในทุก ๆ ฝ่าย แต่ว่าถ้าเป็นจิตที่ยังไม่ถึงชวนะก็ยังไม่จัดว่าเป็นกุศลหรืออกุศลอย่างไร สักว่าเป็น**กิริยา** คือเป็นการดำเนินทำนองเป็นอัตโนมัติไปตามกลไกของจิตเท่านั้น, และลักษณะเช่นนี้ก็จัดว่าเป็น **อัพยากตะ**

จิตที่เป็นวิบากทั้งปวง ถ้าเป็นวิบากของอกุศลท่านจัดว่าเป็น**อัพยากตะ** สำหรับคนที่เกิดมาเป็นมนุษย์ เพราะถือว่า *เกิดมาเป็นมนุษย์ด้วยอำนาจกุศลจิตต่างหาก ไม่ใช่ด้วยอำนาจอกุศลจิต* คือวิบากของอกุศลจิตไม่มีกำลังแรงเหมือนกุศลจิตที่เป็นส่วนเหตุนั้น.

การแสดงเรื่องจิตในอภิธรรมตามหลักที่กล่าวมานี้ เป็นการสรุปหลักเกณฑ์กว้าง ๆ แต่ว่าจะไม่จำแนก เพราะเมื่อจำแนกแล้วก็จะต้องจดต้องจำกันจริง ๆ ไม่ใช่เพียงพูดฟังแล้วก็จะกำหนดไว้ได้.

การทำสมาธิ

จะแถมเรื่องทำสมาธิ ให้นั่งตัวตรงก่อน น้อมใจเข้ามากำหนดดูที่ตน, กำหนดดูให้รู้ลมหายใจเข้าลมหายใจออก, ต่อจากนี้ก็กำหนดอิริยาบถตามที่ท่านสอนนั้น เมื่อเดินก็ให้รู้ว่าเราเดิน, เมื่อหยุดยืนก็ให้รู้ว่าเราหยุดยืน, เมื่อนั่งก็ให้รู้ว่าเรานั่ง, เมื่อนอนก็ให้รู้ว่าเรานอน, เมื่อจะน้อมอิริยาบถไปอย่างใด ก็ให้รู้อย่างนั้น, ในบัดนี้เรานั่งอยู่ก็ให้รู้ว่านั่งอยู่, อนึ่ง ยังต้องมีอิริยาบถเล็กน้อยของกายอีกมากมาย, เช่นในเวลาเดินนั้น ในบางคราวก็ก้าวไปข้างหน้า, ในบางคราวก็ถอยมาข้างหลัง, ในบางคราวก็มองไปตรง ๆ, ในบางคราวก็มองชนิดเหลียว, ในบางคราวก็ผลัดเปลี่ยนอิริยาบถ ต้องมีการเหยียดแขนเหยียดขา หรือว่าคู้เข้ามาตามที่ประสงค์จะให้เป็นอย่างไร, ต้องนุ่งต้องห่ม, ต้องบริโภคต้องถ่าย, ในบางคราวก็พูด, ในบางคราวก็นิ่ง, เมื่อถึงเวลาก็ต้องนอนแล้วก็ต้องตื่น, ในวันหนึ่ง ๆ ก็ต้องเปลี่ยนอิริยาบถเล็กน้อยต่าง ๆ เหล่านี้อยู่เสมอ, ฉะนั้น ก็ให้หัดทำสัมปชัญญะ คือความรู้ตัวของตัวเองในอิริยาบถทั้งปวงนั้น, เมื่ออยู่ในอิริยาบถใด ก็ให้รู้ และเมื่อจะเปลี่ยนเป็นอิริยาบถอื่นก็ให้รู้, โดยมากถ้าไม่หัดทำสัมปชัญญะคือความรู้ให้อยู่กับตัว ก็มักจะเผลอในการผลัดเปลี่ยนอิริยาบถต่าง ๆ, และโดยปรกตินั้น มักจะไม่รู้ตัวในเวลาที่เปลี่ยนอิริยาบถของตน เช่นคิดจะนั่ง, ในขณะที่ร่างกายกำลังนั่งลงนั้น เราก็คิดอย่างอื่นต่อไปเสียอีกแล้ว มักจะเป็นอยู่ดั่งนี้, ลองตรวจดูก็อาจจะรู้สึก, เพราะฉะนั้น

หากพยายามเหนี่ยวรั้งจิตให้แล่นไปช้าลง ให้มาคอยดูการปฏิบัติตามความคิดสั่งของตนด้วย และเมื่อคอยฝึกหัดอยู่เสมอ ก็จะเป็นการหัดทำสัมปชัญญะให้มีสมบูรณ์ยิ่งขึ้น, อนึ่ง ให้พิจารณาตรวจดูอวัยวะอาการในร่างกายของตนที่เรียกว่าอาการ ๓๑ หรือ ๓๒ เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุดรอบ ลองคิดดูไปโดยลำดับ

ธรรมมีความหมาย ๔ ประการ

จะแสดงเรื่องอภิธรรมต่อ, ได้แสดงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ทั่วไปมาแล้ว, การแสดงนั้นไม่ได้จำแนกหัวข้อ เพราะยากแก่การกำหนด, ถ้าจะแสดงหัวข้อก็จะต้องมีการจดจำกันจริง ๆ, เพราะฉะนั้น จึงได้แสดงแต่หลักเกณฑ์ทั่วไป ตามที่เห็นว่า จะเกิดความเข้าใจได้ไม่สู้ยาก ต่อนี้ไปจะแสดงข้อเบ็ดเตล็ดบางประการที่เกี่ยวแก่ศัพท์เป็นต้น.

คำว่ากุศล จากศัพท์บาลีว่า กุสล แปลว่า **กำจัดชั่ว** แยกศัพท์ออกเป็น **กุ** แปลว่า *ชั่ว*, **สล** แปลว่า *กำจัด*.

อีกอย่างหนึ่งแปลว่า *ตัดภาวะที่นอนคือสยบอยู่ภายใน โดยอาการที่ชั่ว*, แยกศัพท์ออกไปเป็น **กุ** แปลว่า *อาการที่ชั่ว*, **สะ** แปลว่า *นอน*, **ละ** แปลว่า ***ตัด***.

อีกอย่างหนึ่งแปลว่า *เก็บเกี่ยวด้วยญาณที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด*, แยกศัพท์ออกไปเป็น **กุสะ** แปลว่า *ญาณที่ทำความชั่วให้สิ้นสุด*, **กุ**

ก็แปลว่า *ชั่ว*, **สะ** ตัวนั้นแปลว่า *ให้สิ้นสุด* เป็นชื่อของญาณหรือของปัญญา, **ละ** ก็แปลว่า *เก็บเกี่ยว* โดยความก็คือเก็บเกี่ยวด้วยปัญญา.

สองอรรถหลังนี้ **สะ** แปลว่า *ตัด* อย่างหนึ่ง แปลว่า *เกี่ยว* อย่างหนึ่ง, ที่แปลว่าตัดนั้นก็หมายว่า *ตัดทิ้ง*, แต่ที่แปลว่า เกี่ยว ก็ตัดเหมือนกัน แต่ว่า *ตัดเอามาไว้* เช่นเกี่ยวข้าว เกี่ยวเอามา.

นี้ตามศัพท์, แต่ถ้าว่าตามอรรถคือความหมายที่ใช้กันนั้น ใช้ในความหมายว่า ความไม่มีโรค เหมือนอย่างเช่นจะทักกันว่าสบายดีหรือก็ถามว่า เป็นกุศลหรือ ? ในความหมายว่า *ไม่มีโทษ* ว่า *ฉลาด* และว่า *กรรมที่มีสุขเป็นวิบาก.*

ในความหมายที่ใช้เรียกว่า **กุศล** ในที่นี้ ก็หมายถึง **ธัมมะ** หรือหมายถึง *กรรมที่เป็นอนวัชชะ คือไม่มีโทษ และมีสุขเป็นวิบาก* ส่วนที่เป็น **อกุศล** ก็มีอรรถตรงกันข้าม คือหมายถึง *ธัมมะหรือกรรมที่มีโทษ และมีทุกข์เป็นวิบาก.* ส่วนที่เป็น **อัพยากฤต** นั้น หมายถึง *ที่ไม่มีวิบาก.*

ส่วนคำว่า **ธรรม** หรือ **ธัมมะ** แปลตามศัพท์ว่า *ทรงไว้* หรือ *ทรงตัวเองอยู่* โดยมากใช้ในความหมาย ๔ อย่าง คือ

๑. หมายถึงปริยัติ คือข้อที่จะพึงศึกษาเล่าเรียน ในคำว่า เรียนธรรมเป็นต้น.

๒. หมายถึงเหตุที่คู่กับผล อย่างคำว่า ธัมมัญญู รู้ธรรมก็คือรู้เหตุ คู่กับอัตถัญญู รู้อรรถะก็คือรู้ผล

๓. หมายถึงคุณ คือส่วนที่มีประโยชน์เกื้อกูล ที่เรียกกันว่า คุณงามความดี ดั่งในคำว่า "*ธรรม และ อธรรม หามีวิบากคือผลเสมอกันไม่,*" ในที่เช่นนี้ ธัมมะ หมายถึง *คุณ* ส่วน อธรรม หมายถึง *โทษ* คำว่า ธัมมะ ที่พูดกันในความหมายที่เป็นชั้นกรรม ที่จะพึงจำแนกออกเป็นคุณหรือเป็นโทษต่าง ๆ นั้น ก็มักใช้ในความหมายนี้ ถ้าพูดถึงโทษก็เรียกว่าอธรรม.

๔. หมายถึงนิสสัตตะ นิชชีวะ, *นิสสัตตะ* แปลว่า *ไม่ใช่สัตว์, นิชชีวะ ไม่ใช่ชีวะ,* คือหมายถึงสภาพที่ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ คือหมายถึงตัวความจริง เหมือนดั่งคำว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้ธรรม นี่ก็หมายถึงว่าตรัสรู้ความจริง โดยตรงก็คือความจริงที่เป็นอริยสัจจ์ ธัมมะในที่นี้ จึงไม่หมายถึงสัตว์บุคคล ตัวตน เราเขา หรือว่าชีวะอย่างใดอย่างหนึ่ง ในอภิธรรมนั้น ธัมมะโดยมากก็หมายถึงข้อที่ ๔ นี้.

ยังมีข้อเบ็ดเตล็ด ที่ควรจะพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต. ปฏิสนธิจิตนั้นเป็นจิตที่เชื่อมต่อระหว่างภพอดีตและภพปัจจุบัน, ภวังคจิตนั้น เป็นจิตที่เป็นปกติมนะ ยังไม่ขึ้นสู่วิถี, จุติจิตนั้นเป็นจิตที่เคลื่อนจากภพนี้ และจะไปต่อกับปฏิสนธิจิตในภพต่อไป. จิตทั้งสามนี้ท่านว่า เป็นจิตที่พ้นจากทวารทั้ง ๖. ส่วนจิตอื่น ๆ โดยมากนั้น เกิดขึ้นทางทวารทั้ง ๖ คือ ต้องตั้งต้นมาจากทวารทั้ง ๖ นั้น ทวารใดทวารหนึ่ง, เช่นต้องตั้งต้นมาจากจักขุทวารเป็นต้น. แต่ว่าจิตทั้ง ๓ นี้ พ้นจากทวารเหล่านั้น, ท่านจำแนกออก

ไว้เป็น ๑๙ ดวง คือ สันตีรณจิตที่เป็นอุเบกขา ๒, กุศลวิบากจิต ๘, มหัคคตวิบากจิตอีก ๙, จำนวนจะยกไว้ จะพูดแต่ชื่อ.

สันตีรณะ ก็ได้แก่จิตที่มีหน้าที่และอันดับดังที่แสดงแล้ว, กุศลวิบากจิตนั้น ก็คือจิตที่เป็นวิบากฝ่ายกุศล, มหัคคตวิบากจิตนั้นก็คือจิตที่เป็นวิบากของรูปฌานและอรูปฌาน.

ภาพแห่งกรรมปรากฏ

จิตเหล่านี้แหละ ที่จะไปเป็น **ปฏิสนธิจิต** แล้วก็เป็น **ภวังคจิต** เป็น **จุติจิต**, เพราะฉะนั้น จิตจึงปฏิสนธิพร้อมกับวิบากของกรรม, จุติไปก็พร้อมกับวิบากของกรรม, เมื่อยังเป็นปกติจิตคือเป็นภวังค์อยู่ก็ประกอบด้วยวิบากของกรรม.

แลท่านแสดงว่า จุติจิตนั้น อาจจะมีอารมณ์ คือปรากฏเป็น *มโนภาพ* ขึ้นแก่จุติจิตนั้น ๓ อย่าง คือ ๑. กรรม ๒. กรรมนิมิต ๓. คตินิมิต.

กรรม นั้น ก็ได้แก่กรรมที่บุคคลได้ทำไว้ จะปรากฏแก่จุติจิตได้ในฝ่ายชั่ว เช่นคนที่ฆ่าสัตว์ตัดชีวิต, ภาพของการฆ่าสัตว์ที่ตนได้ทำไว้ก็จะปรากฏ, หรือคนที่เป็นโจร ลักขโมย, ภาพของโจรกรรมของตนก็จะปรากฏ, นี้เรียกว่า กรรม.

กรรมนิมิต นิมิตแห่งกรรม, นิมิต ในที่นี้ หมายถึง *เครื่องอุปกรณ์แห่งการทำกรรม*, เช่นเมื่อทำการฆ่า ใช้เครื่องอุปกรณ์เช่น

อาวุธอย่างใดอย่างหนึ่ง ภาพของอาวุธอย่างนั้นก็อาจจะปรากฏ, เมื่อลักขโมย ต้องใช้อุปกรณ์อันใดในการลัก อุปกรณ์อันนั้นก็อาจจะปรากฏ, นี้เรียกว่า กรรม**นิมิต**.

คติ**นิมิต** *นิมิตแห่งคติ คือที่ไป*, บุคคลผู้จะตายไปนั้นมีคติที่จะไปอย่างใด เช่นเมื่อทำกรรมชั่วต่าง ๆ คติที่จะไปเป็นคติไม่ดี คติเช่นนั้นก็อาจจะปรากฏ, นี้เรียกว่า คติ**นิมิต**.

ในทาง**กรรมดี**ก็ตรงกันข้าม, กรรมดีที่ได้กระทำไว้ เช่นทานศีล ก็อาจเป็นภาพปรากฏแก่จุติจิตนั้นตามที่เคยได้ทำไว้, กรรม**นิมิต** เช่นอุปกรณ์แห่งการประกอบกรรมที่ดีต่าง ๆ เช่นวัตถุทานที่บริจาคเป็นต้น ก็อาจจะปรากฏแก่จุติจิต, คติ**นิมิต** คติที่จะไปก็อาจจะปรากฏแก่จุติจิตนั้น. แต่ท่านว่าไม่ใช่ปรากฏทางทวารทั้ง ๖ เพราะว่าจิตเหล่านี้พ้นจากทวารทั้ง ๖

โลก ๓

อีกข้อหนึ่งก็คือว่า ท่านว่า *ในกามโลก* มีวัตถุทั้ง ๖ ได้แก่ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กายะ และหทยวัตถุ ก็ได้แก่อายตนะภายใน ๖ นี่เต็มที่.

แต่ว่า *ในรูปโลก* ที่เป็นโลกสำหรับผู้ได้รูปฌานนั้นขาดไปเสียสาม คือฆานะ ชิวหา กายะ, หมายถึงว่า ไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกาย มีแต่ตา หู และใจ, พวกรูปพรหมท่านว่าอย่างนั้น.

ส่วน*อรูปพรหม*นั้น ไม่มีวัตถุที่เป็นรูปทั้งหมด แปลว่ามีแต่ใจที่รับรู้อยู่โดยอัตโนมัติ.

พิจารณาดูถึงรูปโลกก่อน, ที่ว่าไม่มีจมูก ไม่มีลิ้น ไม่มีกายนั้นก็น่าจะหมายถึงว่าไม่มีประสาทเหล่านี้ ฆานประสาทไม่มี ชิวหาประสาทไม่มี กายประสาทไม่มี, แต่ว่าทำไมจึงมีจักขุประสาท โสตประสาท.

พิจารณาดู **ผู้ที่เข้าสมาธิอย่างแน่วแน่** จมูกย่อมไม่รู้กลิ่น ลิ้นย่อมไม่รู้รส กายย่อมไม่รู้สัมผัสคือสิ่งที่ถูกต้อง, เหมือนอย่างที่นั่งทำสมาธิที่แน่วแน่ สมาธิจะแน่วแน่จริง ๆ ก็แปลว่าต้องดับจมูกดับลิ้นดับกายเป็นส่วนประสาท, และอันที่จริงก็ต้องดับทางตาทางหูด้วยเหมือนกัน, แต่ว่ามีผลของสมาธิที่ทำให้เกิดหูทิพย์ตาทิพย์, ดับจักขุประสาทธรรมดา โสตประสาทธรรมดา แต่ก็ยังมีผลที่เป็นหูทิพย์ตาทิพย์ชั้นในปรากฏขึ้นได้, ฉะนั้นรูปพรหมก็คงหมายถึงว่ามีหูทิพย์มีตาทิพย์, แต่ว่า จมูกเป็นต้นที่จะเรียกว่าจมูกทิพย์ ลิ้นทิพย์ กายประสาททิพย์ไม่มี, เพราะไม่จำเป็นต้องใช้ *ใช้แต่ตาหู*เท่านั้น.

ครั้นมาถึงอรูปโลกแล้วสมาธิยิ่งแน่วแน่มากขึ้น *ก็ไม่ต้องใช้ทั้งหมด*, ไม่ต้องการจะดู ไม่ต้องการจะฟังอะไรทั้งนั้น.

นี่ก็พิจารณาดูตามเค้าว่า ท่านว่าไว้อย่างนั้น ก็น่าจะเป็นอย่างนั้น, แล้วมาดูตามเหตุผลทั่ว ๆ ไป, ร่างกายของคนนี้ อวัยวะทุกส่วนมีเอาไว้ ก็ต่างมีหน้าที่จะต้องใช้ทั้งนั้น, ถ้าอยู่ในที่ไหน ไม่จำจะต้องใช้ส่วนไหน ส่วนนั้นก็ดูไม่จำเป็นจะต้องมี, เหมือนอย่างที่เรา

พูด ๆ กันถึงเทวดาว่าเหาะได้ แปลว่า*ไม่ต้องเดิน*, ถ้าเทวดาไม่ต้องเดินจริง เทวดาก็*ไม่จำเป็นจะต้องมีขา*, เพราะฉะนั้นรูปร่างของเทวดาที่เราคิดกันว่างดงามนั้น ความจริงถ้ามี ก็คงจะเป็นอีกอย่างหนึ่งก็เป็นได้.

ถึงในโลกต่าง ๆ ที่กำลังคิดจะไปกันอยู่นี้ที่คิดกันว่าคงมีคนหรือมีสัตว์ คนและสัตว์เหล่านั้น ก็อาจจะมีรูปร่างไม่เหมือนกับคนและสัตว์ในโลกของเรานี้, อันนี้ก็สุดแต่สภาพของดินฟ้าอากาศของแต่ละโลกและสภาพของความจำเป็นทางร่างกาย. ในโลกเรานี้เอง รูปร่างของคนเราในต่อ ๆ ไป ก็อาจจะเปลี่ยนแปลงไปอีกก็เป็นได้ ตามควรแก่สภาพดินฟ้าอากาศ และตามควรแก่การที่จำเป็นจะต้องใช้.

เจตสิก

ได้กล่าวถึงเรื่องจิตโดยหลักเกณฑ์ต่าง ๆ และข้อเบ็ดเตล็ดต่าง ๆ แล้ว จะกล่าวถึง **เจตสิก** ซึ่งเป็นหัวข้อที่ ๒ ต่อไป.

คำว่าเจตสิก แปลว่า***ธรรมะที่มีในเจตะคือใจ***, ลำพังจิตนั้นย่อมมีลักษณะเป็นอันเดียว แต่จิตเป็นต่าง ๆ ดั่งที่จำแนกไว้ถึง ๘๙ ดวง ก็เพราะจิตประกอบด้วยเจตสิก, ฉะนั้นจึงควรจะทราบว่า เจตสิกนั้นมีอะไรบ้าง.

ท่านแสดงว่า เจตสิกทั้งหมดนั้นมี ๕๒ แบ่งออกโดยหัวข้อดั่งต่อไปนี้ :

เจตสิกที่สาธารณะ คือทั่วไปแก่จิตทั้งหมดเรียกว่า**สัพพจิตตสาธารณะ** มีอยู่ ๗ ได้แก่ ๑. **ผัสสะ** การกระทบ คืออายตนะภายนอกหนึ่ง อายตนะภายในหนึ่ง วิญญาณหนึ่ง ประจวบกันเรียกว่าผัสสะ ๒. **เวทนา**, ๓. **สัญญา**, ทั้งสองนี้ก็ได้แก่เวทนาสัญญา ในขันธ์ ๕, ๔. **เจตนา** ความจงใจ, ๕. **เอกัคคตา** ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง, ๖. **ชีวิตินทรีย์** อินทรีย์คือชีวิต, ๗. **มนสิการ** การกระทำไว้ในใจ. จิตของบุคคลทุก ๆ คนจะปรากฏขึ้นในทางกุศลอกุศลหรือในทางเป็นกลาง ๆ ก็จะต้องมีเจตสิกทั้ง ๗ นี้ประกอบอยู่ด้วยเสมอ, เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าเป็นเจตสิกที่สาธารณะคือทั่วไปแก่จิตทั้งหมด.

อนึ่ง เจตสิกที่เป็นเบ็ดเตล็ดอีก ๖ ได้แก่ ๑. **วิตก** ความตรึก, ๒. **วิจาร** ความตรอง, ๓. **อธิโมกข์** ความตัดสินใจเชื่อลง, ๔. **วิริยะ** ความเพียร, ๕. **ปีติ** ความอิ่มใจ, ๖. **ฉันทะ** ความพอใจ, เหล่านี้มีแก่จิตบางดวง ทั้งกุศลอกุศลและอัพยากฤต.

รวมเป็น ๑๓, เจตสิก ๑๓ นี้ เรียกว่า **อัญญสมานาเจตสิก** แปลว่า ***เจตสิกที่มีเสมอกันแก่จิตอื่น***, คือเมื่อมีแก่จิตดวงหนึ่ง ก็มีแก่จิตอื่นจากดวงนั้นด้วย, และเมื่อมีแก่จิตอื่น ๆ ไปทุก ๆ ดวง โดยความก็คือว่ามีแก่จิตทั้งหมดได้, ฉะนั้น จึงมีคำบัญญัติเรียกว่าอัญญสมานาเจตสิก, หมวดนี้เป็นเจตสิกที่เป็นสาธารณะ มีแก่จิตทั่วไปทุกฝ่าย.

หมวดที่สอง *เจตสิกที่เป็นฝ่ายอกุศล* เรียกว่าอกุศลเจตสิก ได้แก่ ๑. โมหะ ความหลง, ๒. อหิริกะ ความไม่มีหิริละอายแก่ใจต่อความชั่ว, ๓. อโนตตัปปะ ความไม่มีโอตตัปปะเกรงกลัวต่อความชั่ว, ๔. อุทธัจจะ ความฟุ้งซ่าน, ๕. โลภะ ความโลภ, ๖. ทิฏฐิ ความเห็นผิด, ๗. มานะ ความถือตัว เป็นไปในทางหมิ่นผู้อื่น, ๘. โทสะ ความโกรธประทุษร้ายใจ, ๙. อิสสา ความริษยา ๑๐. มัจฉริยะ ความตระหนี่, ๑๑. อุทธัจจะ กุกกุจจะ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ, ๑๒. ถีนะ ความง่วงงุน, ๑๓. มิทธะ ความเคลิบเคลิ้ม, ๑๔. วิจิกิจฉา ความเคลือบแคลงสงสัย, รวมเป็น ๑๔. จิตที่เป็นอกุศลทุกประการก็เพราะประกอบด้วยเจตสิกฝ่ายอกุศลนี้.

หมวดที่สาม *เจตสิกที่เป็นฝ่ายกุศล* ได้แก่ ๑. ศรัทธา ความเชื่อสิ่งที่ควรเชื่อ, ๒. สติ ความระลึกได้, ๓. หิริ, ๔. โอตตัปปะ, ๕. อโลภะ ความไม่โลภ, ๖. อโทสะ ความไม่โกรธ ประทุษร้ายใจ, ๗. ตัตรมัชฌัตตตา ความที่เป็นมัธยัสถ์คือเป็นกลางในเรื่องนั้น ๆ ๘. กายปัสสัทธิ ความสงบในนามกาย, ๙. จิตตปัสสัทธิ ความสงบจิต, ๑๐. กายลหุตา ความเบานามกาย, ๑๑. จิตตลหุตา ความเบาจิต, ๑๒. กายมุทุตา ความอ่อนนามกาย, ๑๓. จิตตมุทุตา ความอ่อนแห่งจิต, ๑๔. กายกัมมัญญตา ความควรแก่การงานแห่งนามกาย, ๑๕. จิตตกัมมัญญตา ความควรแก่การงานแห่งจิต ๑๖. กายปาคุญญตา ความคล่องแคล่วแห่งนามกาย, ๑๗. จิตต-

ปาคุญญตา ความคล่องแคล่วแห่งจิต, ๑๘. กายุชุกตา ความตรงแห่งนามกาย, ๑๙. **จิตตุชุกตา** ความตรงแห่งจิต, รวมเป็น ๑๙, กับ**วิรัติ** ความงดเว้น ๓ คือ ได้แก่ **สัมมาวาจา** เจรจาชอบโดยความว่างดเว้นจากวาจาที่ผิด, สัมมากัมมันตะ การงานชอบ โดยความว่างดเว้นจากการงานที่ผิด, สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ โดยความว่างดเว้นจากอาชีวะที่ผิด, และ**อัปปมัญญา** การแผ่จิตออกไปโดยไม่มีประมาณ ๒ ข้อคือ กรุณากับมุทิตา และ**ปัญญินทรีย์** อินทรีย์คือปัญญาอีกข้อหนึ่ง. ก็รวมเป็น*โสภณเจตสิก* คือเจตสิกที่งดงาม, หรือ*กุศลเจตสิก* คือเจตสิกฝ่ายกุศล เป็น ๒๕.

เพราะฉะนั้น เมื่อรวมเจตสิกทั้งสามหมวด คืออัญญสมานาเจตสิก ๑๓, อกุศลเจตสิกหรืออโสภณเจตสิก ๑๔ กับโสภณเจตสิกหรือกุศลเจตสิก ๒๕ ก็เป็น ๕๒.

เจตสิกทั้ง ๕๒ นี้เมื่อรวมเข้ากับจิตอย่างย่นย่อ ก็เป็น ๕๓, คือจิตทั้งหมดนับเป็น ๑ เท่านั้น กับเจตสิก ๕๒ ก็รวมเป็น ๕๓. ทำไมจิตจึงนับเป็น ๑ เท่านั้น ก็โดยเหตุผลดั่งที่กล่าวมาแล้ว.

อธิบายวิญญาณ มโน และจิตใน ๒ ปิฎก

เมื่อจะจัดเข้าในขันธ์ ๕ หรือว่าจัดขันธ์ ๕ เข้าในหมวดเจตสิก, *วิญญาณ*จัดเข้าในหมวดจิต, *เวทนา สัญญา สังขาร* ๓ นี้เป็นเจตสิก,

เจตสิกทั้งปวงนี้ เมื่อย่นย่อลงแล้วก็ย่นย่อลงในเวทนา ในสัญญา ในสังขาร ทั้งหมด, และตามนัยในอภิธรรมนี้ วิญญาณ ในขันธ์ ๕ **ม**นะในอายตนะภายใน และ**จิ**ตที่กล่าวถึงในที่ทั้งปวง จัดเข้าในหมวดจิตหมด.

เพราะฉะนั้น หลักของการจัดหมวดจิตในอภิธรรม จึงต่างจากหลักของการแสดง**จิต** **มโน** และ**วิญญาณ** ในสุตตันตะหรือในพระสูตร

ในพระสูตรนั้น **จิต** มีความหมายอย่างหนึ่ง *วิญญาณ* มีความหมายอย่างหนึ่ง **มโน** มีความหมายอย่างหนึ่ง ดั่งที่แสดงแล้วในอนัตตลักขณสูตร และในอาทิตตปริยายสูตร.

กล่าวโดยย่อใน**อนัตตลักขณสูตร** วิญญาณนั้นเป็นขันธ์ ๕ ข้อหนึ่ง ซึ่งตกในลักษณะของไตรลักษณ์ คือไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ดั่งที่ในพระสูตรนั้นสอนให้รู้ว่าวิญญาณเป็นอนัตตา.

ใน**อาทิตตปริยายสูตร** **มนะ** เป็นอายตนะภายในข้อหนึ่ง ที่ท่านสอนให้พิจารณาว่าเป็นของร้อน, ร้อนเพราะไฟคือ ราคะ โทสะ โมหะเป็นต้น.

คราวนี้ ใครเป็นผู้พิจารณา วิญญาณ ว่าเป็น*อนัตตา* พิจารณา **มนะ** ว่าเป็น*ของร้อน*, ต้องมีผู้พิจารณาอีกผู้หนึ่ง ไม่ใช่วิญญาณพิจารณาวิญญาณเอง หรือ**มนะ**พิจารณามนะเอง, ในตอนท้ายของพระสูตรทั้งสองนี้ก็แสดงว่า**จิต**พ้นจากอาสวะกิเลส, แต่ว่าไม่ได้แสดง

ว่าวิญญาณพ้นหรือมนะพ้น, จะแสดงอย่างนั้นก็ย่อมไม่ได้ *เพราะเมื่อวิญญาณเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้พ้นกิเลส, และมนะก็เป็นของร้อน เพราะไฟกิเลสก็ไม่อยู่ในฐานะที่จะเป็นผู้พ้น.*

นักอภิธรรมบางท่านได้กล่าวหาผู้ที่แสดงอย่างนี้ว่า แสดงขันธ์ ๖ คือแสดง **จิต** เพิ่มขึ้นอีกหนึ่งขันธ์, เพราะว่าตามอภิธรรมนั้น **จิต มนะ วิญญาณ** อยู่ในหมวด **จิต** อันเดียวกัน.

คราวนี้ถ้าพิจารณาดูให้รู้อธิบายของท่าน และเมื่อต้องการจะพูดถึงธรรมะในปิฎกไหนก็เอาอธิบายของปิฎกนั้นมาอธิบาย ก็ไม่ยุ่ง.

คือว่าเมื่อจะอธิบายอภิธรรม ก็อธิบายว่า ทั้งสามนี้เหมือนกัน, แต่ว่าเมื่อจะอธิบายพระสูตร ก็อธิบายตามหลักฐานในพระสูตรดั่งกล่าวมาแล้ว.

แต่อภิธรรมนี้ได้เป็นที่นิยมนับถือมาเป็นเวลาช้านาน, พระอาจารย์ผู้อธิบายพระสูตรเมื่อจะอธิบายถึง**จิต** ถึง**มโน** ถึง**วิญญาณ** ก็คัดเอาคำอธิบายในอภิธรรมมาใส่ไว้ในพระสูตรด้วย, เพราะฉะนั้นจึงเกิดความสับสนกันขึ้น, ดั่งเช่นบาลีพระสูตรกล่าวถึง**จิต** พระอาจารย์ผู้อธิบาย ก็คัดเอามาจากอภิธรรมว่า "**จิตฺตนฺติ วิญฺญาณํ** *วิญญาณ**ชื่อว่าจิต**,*" เป็นอย่างนี้เป็นพื้นตั้งแต่ชั้นอรรถกถาลงมา, อันนี้

แหละเป็นเหตุให้สับสนกัน. ถ้าหากว่าแยกเสียดั่งที่กล่าวมาแล้วก็จะไม่สับสน.

พิจารณาดูในคัมภีร์อภิธรรมนั้น ท่านต้องการแสดงเพียงขันธ์ ๕ เท่านั้น, คือจำแนกขันธ์ ๕ ออกไปอย่างวิจิตรพิสดาร, วิญญาณก็จำแนกออกไปเป็นจิตต่าง ๆ อย่างวิจิตรพิสดาร, และเวทนา สัญญา สังขาร ก็จำแนกออกไปเป็นเจตสิกถึง ๕๒, จาก ๓ ไปเป็น ๕๒, แล้วรูปก็ยังไปจำแนกวิจิตรพิสดารออกไปอีกมากมาย, เพราะฉะนั้น เมื่อจับได้ว่าท่านต้องการจะอธิบายธรรมะแค่ขันธ์ ๕ ให้พิสดาร, ท่านจะเรียกว่าจิต ว่ามนะหรืออะไร ๆ ก็ตาม เราก็เข้าใจไปตามที่ท่านประสงค์ ก็เป็นการ**ไม่ยุ่ง** แต่ก็ไม่ควรจะไปอธิบายให้ปะปนกัน.

แลที่ท่านจำแนกจิตไว้ถึง ๘๙ ดวงนั้นก็ด้วยยกเอาเจตสิกขึ้นมาเพียง ๓ ข้อเท่านั้น คือ**เวทนา** ๑ ญาณะความรู้ ๑ **สังขาร** คือปรุงขึ้นเองหรือว่าต้องกระตุ้นเตือน ๑, เจตสิก มีถึง ๕๒ ยกขึ้นมาเพียง ๓ ข้อยังแจกออกไปตั้ง ๘๙, คราวนี้ถ้ายกทั้ง ๕๒ ก็จะได้จิตนับหาถ้วนไม่ เพราะฉะนั้นจิตที่แจกไว้นั้น ก็หมายความว่ายกขึ้นมาไว้**เป็นตัวอย่าง**เท่านั้น, จิตของคนก็เป็นอย่างนั้น เพียงในระยะครู่หนึ่งก็มีความคิดไปต่าง ๆ มากมาย.

ปฏิสนธิแลจุติ

เรื่องในอภิธรรมบางประการก็สันนิษฐานว่า ท่านเก็บเอามา

จากความเชื่อเก่า ดั่งเรื่องสวรรค์ ๖ ชั้นเป็นต้น, แต่ก็เป็นเรื่องที่ควรทราบ โดยที่สุดแม้ในฐานะเหมือนอย่างเป็นวรรณคดี, แลการสันนิษฐานโดยเหตุผลนั้น ก็มีทางที่จะพึงทำได้, การที่นำมาเล่าก็จะเล่าไปตรง ๆ ตามที่ท่านแสดงไว้ก่อน. จะกล่าวถึงเรื่อง**ปฏิสนธิ**และ**จุติ**เป็นพิเศษ เก็บจากที่ท่านแสดงไว้ในปริจเฉทต่าง ๆ.

ปฏิสนธินั้นมี ๔ คือ

๑. **อปายปฏิสนธิ** ปฏิสนธิในอบาย, อบาย แปลว่า ภพชาติที่ปราศจากความเจริญ.

๒. **กามปฏิสนธิ** ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นสุคติชั้นกามาพจร คือยังหยั่งลงในกาม.

๓. **รูปาวจรปฏิสนธิ** ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นรูปาวจร คือหยั่งลงในฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์.

๔. **อรูปาวจรปฏิสนธิ** ปฏิสนธิในภพชาติที่เป็นอรูปาวจร คือหยั่งลงในฌานที่มีอรูปเป็นอารมณ์.

ที่เรียกว่าอบายนั้นท่านแสดง *อบายภูมิ* คือภูมิชั้นที่เรียกว่าอบายไว้ ๔ ได้แก่

๑. **นิรยะ** แปลตามศัพท์ว่า *ที่ที่ไร้ความเจริญ* เราแปลกันว่านรก.

๒. **ติรัจฉานโยนิ** กำเนิดดิรัจฉาน ได้แก่สัตว์ดิรัจฉานทุกประเภท.

๓. **เปตวิสยะ** วิสัยเปรตได้แก่ภูมิภพของเปรต หมายถึงสัตว์จำพวกหนึ่งที่เกิดมาเพื่อรับผลของกรรมที่เป็นส่วนเศษ เช่นว่าเมื่อไปนรกแล้ว หลุดจากนรก แต่เศษของกรรมนั้นยังไม่หมดก็ต้องไปเกิดเป็นเปรต ใช้เศษของกรรมไปจนหมดก่อน.

๔. **อสุรกายะ** แปลว่า สัตว์ที่มีกายไม่กล้า ก็น่าจะได้แก่พวกผีต่าง ๆ ไม่ปรากฏกายออกมาโดยเปิดเผย.

๔ จำพวกนี้เรียกว่าอบายภูมิ, ปฏิสนธิในสัตว์ทั้ง ๔ จำพวกนี้ก็เรียกว่า **อปายปฏิสนธิ**.

ส่วนมนุษย์กับสวรรค์ ๖ ชั้น ตั้งต้นแต่ชั้นจาตุมหาราช จนถึงชั้นปรนิมมิตวสวัตดี รวมเป็น ๗ ทั้งมนุษย์ นี้เรียกว่าเป็น**ภูมิสุคติ**ที่เป็นชั้นกามาพจร, เมื่อปฏิสนธิใน ๗ จำพวกนี้ก็เรียกว่าปฏิสนธิในกามสุคติ เป็นกามสุคติปฏิสนธิ.

ฉะนั้น เมื่อรวมอบายภูมิ ๔ กับกามสุคติภูมิอีก ๗ เป็น ๑๑, ๑๑ ภูมินี้เรียกว่ากามาวจรภูมิ ภูมิที่หยั่งลงในกามทั้งหมด.

ส่วนภูมิของพรหมที่ไปเกิดเพราะได้รูปฌาน ก็เรียกว่ารูปาวจรภูมิ, ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า รูปาวจรปฏิสนธิ.

ภูมิของผู้ได้อรูปฌาน ก็เรียกว่าอรูปภูมิ, ปฏิสนธิในภูมินี้ก็เรียกว่า อรูปาวจรปฏิสนธิ.

คราวนี้ เมื่อว่าถึงจิตที่จะทำให้ไปปฏิสนธิในภูมิเหล่านั้น, จิตที่เป็นอกุศลวิบากที่เรียกว่า สันตีรณจิตซึ่งประกอบด้วยอุเบกขาอันเป็นอกุศลวิบากก็ให้ปฏิสนธิในอบายภูมิ.

ส่วนที่จะให้เกิดในชั้นมนุษย์นั้น เป็นจิตที่เป็นกุศลวิบาก อันตรงกันข้าม, แต่ว่าก็ยังมีต่างกัน, ถ้าเป็นกุศลวิบากจิตที่เป็นชั้นอ่อนก็ให้เกิดเป็นมนุษย์ ซึ่งทุรพลวิการหรือว่าขาดแคลน. ดั่งเช่นตั้งปัญหาว่าคนที่มีสติปัญญาทึบที่สุดหรือใบ้บ้า เสียจริตนั้นเกิดด้วยกุศลจิตเช่นไร, นี่ท่านก็ตอบว่าเกิดด้วยกุศลจิตที่เรียกว่าทุเหตุกะ แปลว่า มีเหตุสอง.

เหตุที่เป็นเหตุฝ่ายกุศลนั้น กล่าวเป็นชื่อไว้ ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ ดั่งที่ได้แสดงแล้ว, แต่ถ้ามีเหตุเพียง ๒ คือมีอโลภะ อโทสะ, แต่ว่าขาดอโมหะ คือแปลว่าขาดปัญญา อาจจะหมายความว่ามีน้อยก็ได้, เมื่อเป็นเช่นนี้ ก็ให้เกิดมาเป็นคนทึบมากหรือว่าบ้าใบ้เสียจริต, แม้มีเหตุสามคือมีอโลภะ อโทสะ อโมหะเป็นเหตุ แต่ว่าอ่อน, ก็ทำให้ระดับของความเป็นมนุษย์พร้อมทั้งเครื่องแวดล้อมต่าง ๆ อ่อนลง, ถ้าเหตุที่เป็นกุศลทั้งสามนี้บริบูรณ์และมีกำลังแรง ความเป็นมนุษย์และสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ก็สมบูรณ์.

จิตต่าง ๆ ตามที่ท่านจัดเอาไว้เป็นกุศลจิตหรืออกุศลจิตนั้น ก็หมายถึงจิตที่มีกำลังแรงจนถึงเป็นตัวกรรม คือว่ามีกำลังแรงจนถึงเกิดเป็นเจตนา ได้แก่จิตที่เป็นชั้นชวนะทั้งหลาย, ถ้าเป็นจิตที่ไม่แรงถึง

อย่างนั้น ก็ยังไม่เป็นกุศลอกุศล คือยังไม่เป็นตัวกรรมนั่นเอง, อย่างที่เรียกกันในปัจจุบันว่าเป็นจิตใต้สำนึก แต่จิตที่เป็นตัวกรรมได้นั้นเป็นจิตที่มีกำลังมีเจตนาทำนองเป็นจิตสำนึก.

ตัวกรรมนั้นก็ดั่งที่ได้เคยทราบแล้วว่า กรรมที่เป็นตัวเดิมก็คือ **เจตนา**, กรรมที่เป็นตัวรองก็คือการกระทำที่สืบจากเจตนาออกไปเป็นการงานอย่างใดอย่างหนึ่ง, ดั่งที่มีพระพุทธภาษิตว่า "**เจตนาหํ ภิกฺขเว กมฺมํ วทามิ** *ภิกษุทั้งหลายเรากล่าวเจตนาคือความจงใจว่าเป็นตัวกรรม, เพราะว่าบุคคลตั้งเจตนาขึ้นแล้วจึงทำทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง ทางใจบ้าง,*" ฉะนั้นในคัมภีร์อภิธรรมนี้จึงได้จำแนกกรรมไว้หมวดละ ๔ ข้อ รวมเป็น ๓ หมวดด้วยกัน.

กรรม ๑๒

หมวดที่หนึ่ง จำแนกกรรมไว้ตามกิจ คือหน้าที่ กิจแปลว่าการงานที่พึงกระทำ ก็หมายถึงหน้าที่ ได้แก่

๑. ชนกกรรม *กรรมที่ให้เกิด,*

๒. อุปปัตถัมภกกรรม *กรรมที่อุปถัมภ์,*

๓. อุปปีฬกกรรม *กรรมที่เบียดเบียน,*

๔. อุปฆาตกกรรม *กรรมที่ตัดรอน.*

ชนกกรรม กรรมที่ให้เกิดนั้น ได้แก่กรรม ที่ให้ถือปฏิสนธิในภูมิใดภูมิหนึ่งดั่งกล่าวมาแล้ว

อุปถัมภกกรรม กรรมที่อุปถัมภ์นั้น ได้แก่กรรมที่คอยอุปถัมภ์, อุปถัมภ์อะไร ก็อุปถัมภ์ชนกกรรมนั้นเอง, ถ้าชนกกรรมส่งให้เกิดมาดี ก็อุปถัมภ์ให้ดีนานและมากขึ้น, ถ้าชนกกรรมส่งให้เกิดมาไม่ดี ก็อุปถัมภ์ให้ไม่ดีนานและให้ไม่ดีมากขึ้น คือว่าดีก็อุปถัมภ์ให้ดีนานและมากขึ้น ชั่วก็อุปถัมภ์ให้ชั่วนานและมากขึ้น.

อุปปีฬกกรรม กรรมที่เบียดเบียน, ได้แก่ถ้าชนกกรรมส่งให้เกิดมาดี ก็เบียดเบียนให้ดีน้อยเข้าหรือว่าให้ดีนั้นมีสั้นเข้า, คือแปลว่าให้ดีไม่สะดวก ต้องขัดข้องอย่างใดอย่างหนึ่ง ถ้าชนกกรรมส่งให้เกิดมาไม่ดี ก็เบียดเบียนให้ไม่ดีนั้นน้อยเข้าสั้นเข้า ทำให้ผลที่ไม่ดีต่าง ๆ ดำเนินไปไม่สะดวก.

อุปฆาตกกรรม กรรมที่ตัดรอน อันนี้แรงกว่าอุปปีฬกกรรม, คือถ้าชนกรรมแต่งให้เกิดมาดี ก็ตัดรอนให้เป็นไม่ดีตรงกันข้ามทีเดียว, ถ้าชนกกรรมแต่งให้เกิดมาไม่ดี ก็ตัดรอนให้กลับเป็นดีตรงข้ามทีเดียว, บางทีก็ตัดรอนถึงชีวิต คือควรจะได้จะถึงอะไรสักอย่างหนึ่งก็มามีอันเป็นให้สิ้นชีวิตลงโดยฉับพลัน.

กรรมจำแนกโดยกิจคือหน้าที่ เป็น ๔ ข้อ

หมวดที่ ๒ จำแนกโดย กาล ให้ผลได้แก่

๑. ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม *กรรมที่ให้เสวยผลในปัจจุบัน,*

๒. อุปปัชชเวทนียกรรม *กรรมที่ให้เสวยผลในภพหน้า ที่เป็นอันดับจากภพในปัจจุบัน,*

๓. อปราปรเวทนียกรรม *กรรมที่ให้เสวยผลในภพสืบ ๆ,*

๔. อโหสิกรรม *กรรมที่ได้มีแล้ว.*

ทิฏฐธรรมเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในปัจจุบันนั้น หมายถึงกรรมอย่างแรงมากที่ให้ผลในปัจจุบันนี้ทีเดียว, เทียบได้เหมือนอย่างว่าบุคคลที่ได้กระทำความชอบเป็นพิเศษ ต่อชาติ ศาสนา หรือพระมหากษัตริย์ และได้รับสุขสนองผลในปัจจุบัน ในด้านตรงกันข้ามก็เหมือนกับบุคคลที่ประกอบกรรมมีโทษร้ายแรง ได้สนองผลในปัจจุบัน, ในด้านของศาสนาก็มีตัวอย่างเช่น การที่บำเพ็ญทานในพระอรหันต์ โดยเฉพาะที่ได้เล่าไว้ในเรื่องต่าง ๆ, ได้ใส่บาตรแก่พระปัจเจกโพธิหรือพระอรหันต์ที่เข้านิโรธสมาบัติ, โดยปกติว่าท่านเข้า ๗ วัน ออกจากนิโรธสมาบัตินั้นแล้วก็บิณฑบาต, แล้วใครได้ใส่บาตรท่าน ตอนนั้นละก็กุศลแรงนัก ให้ผลในภพชาติปัจจุบัน

อุปปัชชเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพหน้าซึ่งเป็นอันดับจากภพนี้, ก็ได้แก่อนันตริยกรรมในฝ่ายชั่ว, หรือว่ามหัคคตกรรมในฝ่ายดี หมายถึงการได้สมาธิอย่างสูงจนเป็นชั้นรูปฌานและอรูปฌาน, คือถ้าประกอบอนันตริยกรรมในฝ่ายชั่ว ก็ให้ผลคือว่าไปนรกในภพชาติอันดับนั้นทีเดียว, ถ้ามีมหัคคตกรรมดั่งกล่าวในฝ่ายดี ก็ไปเป็นรูปพรหมอรูปพรหมในภพอันดับไปทีเดียว.

อปราปรเวทนียกรรม กรรมที่ให้เสวยผลในภพเป็นอันดับนั้น ก็หมายถึงกรรมที่ให้เสวยผลในภพที่เป็นลำดับ ๆ ไป ไม่กำหนดว่าภพไหน.

อโหสิกรรม กรรมที่ได้มีแล้ว นี้หมายถึงกรรมที่ให้ผลเสร็จแล้ว หรือว่ากรรมที่ชื่อว่าให้ผลเสร็จเพราะไม่มีโอกาสจะให้ผล, ได้แก่กรรมที่พระอรหันต์ได้ทำไว้ก่อนแต่ท่านสำเร็จ และมีเวลากำหนดที่จะให้ผลแก่ท่านในชาติต่อ ๆ ไป แต่ว่าท่านสิ้นภพสิ้นชาติเสียแล้ว ฉะนั้น กรรมดั่งกล่าวก็ไม่มีโอกาสที่จะให้ผล อันนี้ก็เรียกว่าอโหสิกรรมเหมือนกัน.

รวมเป็น ๔ ข้อจัดเป็นหมวดหนึ่ง ตามเวลาที่ให้ผล อีกหมวดหนึ่งจัดตาม น้ำหนัก ที่ให้ผล คือ

๑. ครุกรรม *กรรมหนัก*

๒. อาสันนกรรม *กรรมที่ใกล้*

๓. อาจิณณกรรม *กรรมที่สั่งสมมา*

๔. กตัตตากรรม *กรรมที่สักว่าทำมา.*

ครุกรรม กรรมหนักนั้น ก็ได้แก่กรรมที่จะพึงให้ผลในปัจจุบันหรือในภพเป็นอันดับดั่งกล่าวแล้ว.

อาสันนกรรม กรรมใกล้นั้น หมายถึงกรรมเมื่อใกล้ตาย.

อาจิณณกรรม กรรมที่สั่งสมมา หมายถึงกรรมที่ได้ทำมาบ่อย ๆ.

กตัตตากรรม กรรมที่สักแต่ว่าทำ, นี่มีความหมาย ๒ อย่าง คือหมายถึงกรรมที่นอกจาก ๓ ข้อดั่งกล่าวมาแล้ว หรือว่ากรรมที่ได้ทำโดยไม่มีเจตนาซึ่งท่านว่าก็อาจจะให้ผลได้เหมือนกัน.

ท่านแสดงว่า ครุกรรม ให้ผลก่อน, เมื่อครุกรรมไม่มี อาสันนกรรม ก็ให้ผล, เมื่ออาสันนกรรมไม่มี อาจิณณกรรมคือกรรมที่ทำมาบ่อย ๆ ก็ให้ผล, เมื่ออาจิณณกรรมไม่มี กตัตตากรรม ก็ให้ผล,

ท่านเปรียบเหมือนอย่างว่า ยืนอยู่บนภูเขา หรือบนที่สูงแล้วก็โยนสิ่งต่าง ๆ ลงมา มีก้อนหินก้อนอิฐชิ้นไม้ ใบไม้ใบหญ้าอะไรเป็นต้น ของที่หนักก็มาถึงพื้นดินก่อน ของที่เบากว่าก็หล่นมาถึงพื้นทีหลัง, กรรมทั้ง ๔ นี้เหมือนกัน, กรรมที่หนักก็ให้ผลก่อน กรรมที่อ่อนก็รอง ๆ ลงมา.

แต่ว่าข้อเปรียบเทียบอันนี้เคยถูกค้าน คือถูกค้านว่า ไม่ถูกเสมอไปที่ว่าโยนของลงมา และของก็จะตกลงมาตามลำดับน้ำหนัก, เพราะว่าถ้าไปโยนในที่แห่งหนึ่งซึ่งสูบอากาศออกหมดแล้วของจะไม่ตกลงมาตามลำดับอย่างนั้น จะเท่ากันหมด ที่จริงข้อค้านนี้เห็นจะต้องใช้เป็นข้อยกเว้น *ให้ใช้สำหรับพระอรหันต์ที่เหมือนอย่างว่าสูบเอากิเลสออกหมดแล้ว และเมื่อดับขันธ์ไปแล้วก็เป็นอันว่าเป็นอโหสิกรรมเสียทีเป็นหมดเรื่อง.*

เพราะฉะนั้น จึงรวมกรรมที่แบ่งตามกิจไว้ ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ตามเวลาที่ให้ผล ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ตามน้ำหนักอีก ๔ ข้อหมวดหนึ่ง ก็รวมเป็น ๑๒ เรียกกันว่ากรรม ๑๒.

เวรเกิดจากการผูก

อีกอันหนึ่งก็ เวร คำว่า **เวร** นี้เป็นผลที่เกิดขึ้นสืบมาโดยตรงจากกรรมชั่ว, คือเมื่อบุคคลประกอบกรรมชั่วซึ่งหมายความว่าจะต้องไปเบียดเบียนบุคคลใดบุคคลหนึ่ง, เช่นว่าเมื่อไปฆ่าเขาทำร้ายร่างกายเขาก็ต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ถูกฆ่าถูกทำร้ายร่างกาย, ลักทรัพย์เขาต้องมีอีกผู้หนึ่งที่ต้องถูกลักทรัพย์ ดั่งนี้เป็นต้น, เพราะฉะนั้นบุคคลที่สองซึ่งต้องเป็นตัวกรรม คือเป็นผู้รับผลแห่งการกระทำของบุคคล เมื่อผูกใจเจ็บก็เกิดลักษณะขึ้นอีกอันหนึ่งเรียกว่า เวร ระหว่างบุคคลที่หนึ่งซึ่งเป็นผู้กระทำกรรม และบุคคลที่สอง คือผู้ถูกกระทำ, ดั่งจะเห็นได้ในปัจจุบัน เมื่อบุคคลที่หนึ่งด่า, บุคคลที่สองซึ่งเป็นผู้ถูกด่า ถ้ามีความเจ็บแค้นขึ้นก็ด่าตอบ, เมื่อด่าตอบขึ้นบุคคลที่หนึ่งก็กลายเป็นบุคคลที่สอง และก็ต้องด่าตอบให้แรงขึ้นไปอีก, หนัก ๆ ขึ้นก็ถึงกับทำร้ายร่างกายกัน จนถึงฆ่าฟันกัน, ลักษณะดั่งกล่าวนี้แหละเรียกว่า เวร.

เวรเกิดจากการผูก คือการที่บุคคลที่สองผูกใจเจ็บ และคิดทำการแก้แค้น, และเวรนี้ท่านว่าไม่ใช่ผูกกันแต่เฉพาะในปัจจุบันชาตินี้เท่านั้น ยังอาจจะผูกกันต่อไปถึงชาติภพอื่นต่อไปด้วย, และถ้ายัง

ผูกกันอยู่ก็จะต้องมาพบกัน และทำการแก้แค้นกันเป็นการตอบแทนกันไปตอบแทนกันมา, อาจจะยืดเยื้อไปนานจนกว่าทั้งสองฝ่ายจะเลิกผูกดั่งที่เราเรียกกันว่าอโหสิกรรม, ขอยืมเอาคำอโหสิกรรมมาใช้, และเมื่อเลิกผูกกันเมื่อใด เวรก็ระงับเมื่อนั้น.

เรื่องของการผูกเวรสืบชาติกันไปหลายชาติ นี้มีตัวอย่างเทียบได้, เหมือนอย่างการที่ผูกเวรกัน ระหว่างชาติมนุษย์ อย่างบุคคลที่รวมกันอยู่เป็นประเทศชาติแล้ว ถูกชาติใดมาข่มเหงรังแก ก็ผูกใจเจ็บกันมาจนถึงชั้นลูกก็ยังรู้สึกเป็นศัตรูกัน ชั้นหลานก็รู้สึกเป็นศัตรูกัน, มีโอกาสขึ้นเมื่อใด ก็แก้แค้นขึ้นเมื่อนั้น, นี่ก็ผูกเวรกันสืบกันไปหลายชั่วคน

อันที่จริงใน ในด้านดีก็เวรเหมือนกัน แต่เราไม่เรียกว่าเวร *เราเรียกว่าความกตัญญูกตเวที*, เหมือนดั่งเมื่อบุคคลที่หนึ่งทำคุณให้บุคคลที่สองซึ่งเป็นผู้รับคุณก็มีความกตัญญู นี่ก็เท่ากับว่า *ผูกใจรู้พระคุณของท่าน และมีกตเวที* คือตอบแทนพระคุณท่านตามโอกาส, อันนี้ก็เป็นเวรเหมือนกันแต่เป็นเวรไปในทางดี ซึ่งท่านไม่เรียก เรียกแต่ในทางตรงกันข้ามว่าเวร, ส่วนในทางดีเรียกว่ากตัญญูกตเวที. ทั้ง ๒ มีลักษณะเป็นทำนองเดียวกัน.

จุติจิต

ได้กล่าวถึงปฏิสนธิ และกรรมที่จำแนกออกเป็น ๔ หมวด กระจายออกเป็น ๑๒. บัดนี้จะได้กล่าวถึง จุติจิต คือ *จิตที่เคลื่อน*

ออกจากภพนั้ สืบต่อไป

ท่านแสดงว่ามรณะคือ **ความตาย** นั้น เกิดขึ้นด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ ๑. สิ้นอายุ ๒. สิ้นกรรม ๓. สิ้นทั้งสอง ๔. เพราะกรรมที่ตัดรอนอันเรียกว่าอุปัจเฉทกกรรม.

สิ้นอายุ นั้น คือเมื่อมีกำหนดแห่งอายุเท่าใด เมื่อถึงอายุเท่านั้นก็เรียกว่าสิ้นอายุ.

สิ้นกรรม นั้น มีกำหนดว่าจะต้องเสวยวิบากคือผลของกรรมอย่างใด เมื่อสิ้นวิบากของกรรมอย่างนั้นก็เรียกว่าสิ้นกรรม.

สิ้นทั้งสอง ก็คือสิ้นทั้งอายุสิ้นทั้งกรรม ตามที่กล่าวมาแล้ว.

พิจารณาดูเขตอายุก็สำเร็จด้วยกรรม แต่ว่าท่านมาตั้งไว้เป็นหัวข้ออีกอันหนึ่ง ก็น่าพิจารณาเห็นว่า เป็นการตั้งหัวข้อขึ้นตามที่เป็นไปโดยปรกติ, อย่างความตายของบุคคลบางคน พิจารณาดูแล้วก็อาจลงความเห็นได้ว่า ถึงคราวที่เขาสิ้นอายุ. อีกอย่างหนึ่งโดยปรกติกำหนดอายุของบุคคลเรียกว่า อายุกัปป (กำหนดอายุ) เช่นมีกำหนด ๘๐ ปี หรือว่า ๑๐๐ ปี ตามเกณฑ์ที่เป็นไปโดยมาก, เหมือนอย่างที่กล่าวไว้ในพุทธประวัติว่าพระพุทธเจ้า ถ้าทรงอธิษฐานอายุสังขารด้วยอิทธิบาทภาวนา ก็จะพึงทรงดำรงอยู่กัปป์หนึ่ง หรือว่าเกินกัปป์หนึ่ง, ท่านแก้ว่าคำว่า *กัปป์หนึ่ง* หรือว่า *เกินกัปป์หนึ่ง* นั้นหมายถึง *อายุกัปปะ* หรือ ***ชีวิตกัปปะ*** ซึ่งมีกำหนดขนาด ๑๐๐ ปี

ซึ่งนับว่าเป็นกำหนดอย่างมากในยุค, เมื่อแก้อย่างนี้ก็อาจจะเป็นวิสัยที่จะเป็นไปได้, เมื่อดำรงชีวิตอยู่จนถึงอายุกัปปะดังกล่าวนั้น จึงสิ้นชีวิต ก็เรียกว่าตายเพราะสิ้นอายุได้เหมือนกัน, ส่วนข้อว่าสิ้นกรรมนั้นก็อาจจะเห็นได้ในบางคน เมื่อได้รับผลของกรรม บางทีก็เป็นกรรมดีที่ชีวิตยังดำเนินอยู่ บางทีก็เป็นกรรมชั่วชีวิตก็ยังดำเนินอยู่, กรรมดีนั้นยกไว้ เพราะกรรมชั่วอย่างบางคนเสียจริตและก็ดำเนินชีวิตเช่นกินนอนอย่างสัตว์ดิรัจฉานบางจำพวก แต่ก็ไม่เจ็บไม่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้, ถ้าหากว่าเป็นคนอื่นไปทำอย่างนั้นเข้าก็น่าจะเป็นโรคอะไรอย่างร้ายแรงเป็นอันตรายอย่างไม่ช้า, แต่บุคคลเช่นนั้นไม่เป็นอะไรก็อยู่ไปได้ และบางทีก็อยู่ไปได้นาน ๆ อย่างนี้ก็น่าจะเห็นว่าอยู่ได้ด้วยกรรมคือผลของกรรมชั่วที่จะต้องมาเป็นอย่างนั้น ยังไม่สิ้น **สิ้นกรรมเมื่อใดก็ตายเมื่อนั้น.** และก็เรื่องนี้ก็ยังมีคติของคนเก่า ๆ ดังเช่นเป็นสมภารเจ้าวัดจะสร้างโบสถ์ขึ้นใหม่ก็ถือกันว่า ถ้าทำโบสถ์ให้เสร็จก็จะอายุสั้น, เพราะฉะนั้นผู้ที่เชื่อมตินี้ก็จะต้องให้เหลืออะไรไว้อย่างหนึ่งที่ยังไม่เสร็จ นี่ก็กลัวว่าจะสิ้นกรรมหรือว่าสิ้นอายุเหมือนกัน, แต่ว่าความเชื่ออย่างนี้พิจารณาดูแล้ว ก็จะไม่มีเหตุผลและก็อาจจะเกิดจากการสังเกต, เพราะว่าการสร้างโบสถ์นั้นไม่ใช่ทำได้ง่ายและสมภารเจ้าวัดผู้สร้างโบสถ์ในชนบทนั้น โดยมากก็อายุมาก ๆ เมื่อดำริสร้างโบสถ์ขึ้น บางทีก็ใช้เวลานานปี บางทีก็ถึง ๑๐ ปี, เมื่อเป็นเช่นนี้ถึงจะไม่สร้างโบสถ์ก็ต้องตายแน่เหมือนกันเพราะนานปี, แล้วก็อาจจะ

เป็นอย่างนี้เห็นกันหลาย ๆ รายเข้า ก็เลยมักจะถือว่าสร้างโบสถ์เสร็จแล้วก็อายุจะสั้น.

ส่วนที่ตายเพราะ อุปัจเฉทกกรรม กรรมที่ตัดรอนนั้น ยกตัวอย่างก็เช่นประสพอุบัติเหตุ หรือว่าถูกฆาตกรรม ซึ่งโดยปกติอายุก็จะดำเนินต่อไปอีก, แต่ว่าเมื่อมามีเหตุตัดรอนให้สิ้นชีวิตลงโดยปัจจุบันทันด่วน นี้ก็จัดเป็นอีกประเภทหนึ่ง เป็นประเภทที่ ๔.

ท่านได้แสดงถึงจิตและอารมณ์ของจิตในขณะที่จะตายไว้ว่า ในเวลาที่บุคคลกำลังจะตายนั้น กรรม ที่จะให้เกิดปฏิสนธิในภพอื่น หรือว่า กรรมนิมิต คือเครื่องอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่ได้เคยใช้มา เคยพบเคยเห็นมาในขณะที่ตนทำกรรมนั้น ๆ หรือว่า คตินิมิต คือคติที่ไปที่ตนจะต้องไปเสวยในภพที่จะเกิดขึ้นในลำดับ ก็จะปรากฏขึ้นในทวารทั้ง ๖ ทวารใดทวารหนึ่งตามกำลังของกรรม, ต่อจากนั้น *จิตสันดานคือความสืบต่อของจิตก็จะปรารภ คือหน่วงอยู่กับอารมณ์ที่มาปรากฏนั้น เป็นจิตที่บริสุทธิ์หรือว่าเป็นจิตที่เศร้าหมองตามกำลังของกรรมที่กำลังให้ผลอยู่ และก็น้อมหน่วงไปในคติคือที่ไปซึ่งจะต้องไปเสวยตามสมควรแก่ภพที่จะเกิดขึ้น* มักจะเป็นไปดังนี้โดยมาก, และ กรรมที่จะให้เกิดขึ้นต่อไปนั้นซึ่งตนได้เคยกระทำไว้แล้วก็จะปรากฏเหมือนอย่างเป็นกรรมที่ตนกำลังกระทำอยู่ในบัดนั้น, ในฝ่ายชั่วเช่นได้ฆ่าได้ลักไว้ ปาณาติบาตหรืออทินนาทานก็จะปรากฏ

เหมือนกำลังกระทำอยู่ในเวลานั้น, หรือว่าในฝ่ายดี ทาน ศีล ที่ตนได้บำเพ็ญไว้ก็จะปรากฏคล้ายกับว่า ได้กำลังบำเพ็ญอยู่ในเวลานั้น. จุติจิต คือ จิตสุดท้าย ในภพปัจจุบันก็จะเกิดขึ้นในที่สุดของวิถีจิต หรือว่าในขณะที่สิ้นภวังคจิตแล้วก็ดับไป ตอนนี้เรียกว่าตาย.

ในอันดับของเวลาที่จุติจิตในภพก่อนเกิดขึ้นและดับไปนั้น ปฏิสนธิจิตซึ่งสืบต่อภพใหม่ก็ปรากฏขึ้นทันที และก็ปรารภอารมณ์ที่จุติจิตในภพก่อนนั้นได้ยึดถือมาแล้วมาต่อเนื่องกัน.

สำหรับมรณะคือความตายจะมีขึ้นได้นั้น ก็ต่อเมื่ออารมณ์ปรากฏอยู่เฉพาะหน้าเป็นอารมณ์ที่ดำรงอยู่ด้วยกรรม หรือกรรมนิมิต หรือคตินิมิตดั่งกล่าวมาแล้ว มรณะกล่าวคือจุติจิตจึงเกิดขึ้น, โดยปรกตินั้นท่านแสดงว่าบุคคลผู้ที่ได้ถือปฏิสนธิมาแล้ว จิตก็ปรารภอารมณ์หรือหน่วงอยู่กับอารมณ์ จำเดิมแต่ลำดับของปฏิสนธิจิตครั้งแรกนั้นเรื่อยมาจนถึงจุติจิตบังเกิดขึ้นในครั้งสุดท้าย, เมื่อวิถีจิตที่ดำเนินไปไม่เกิดมีขึ้น จิตนั้นก็ไม่ขาดสาย แต่ว่ายังสืบต่ออยู่เป็นภวังคจิต เป็นไปเหมือนอย่างกระแสน้ำ, และในที่สุดเมื่อจุติจิตบังเกิดขึ้นแล้วก็ดับ ปฏิสนธิจิตที่บังเกิดขึ้นในภพใหม่ก็ต่อเนื่องกันไปตามลำดับ เหมือนล้อของรถที่แล่นไป, ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์อภิธรรมนี้ว่าอย่างนี้.

สำหรับพระสูตรนั้น พระพุทธเจ้าไม่ได้ตรัสแสดงไว้โดยละเอียดเหมือนอย่างที่กล่าวมา แต่ว่าได้ทรงแสดงโดยหลักธรรม, เช่นว่า

เมื่อจิตเศร้าหมองก็หวังทุคติได้ เมื่อจิตไม่เศร้าหมองก็หวังสุคติได้. น้ำหนักในพระสุตตันตะที่พระพุทธเจ้าแสดงนั้น มุ่งทางปฏิบัติธรรม ดั่งเช่นตรัสให้ละชั่ว ทำดี ชำระจิตของตนให้ผ่องใส, และได้ทรงแสดงหลักของการปฏิบัติไว้อันเป็นหลักที่จะพึงพิสูจน์ได้ด้วยตนเองให้รู้ได้ในปัจจุบัน, แต่ในด้านที่จะพึงรู้ได้เฉพาะตนสำหรับท่านผู้มีญาณพิเศษ ดั่งเช่นมี จุตูปปาตญาณ รู้จุติและอุบัติของสัตว์ทั้งหลายไม่ได้ทรงแสดงไว้, เพราะแม้จะทรงแสดงไว้ ก็รู้ได้เฉพาะผู้ที่มีญาณหยั่งรู้อันพอกันเท่านั้น และก็ไม่เกิดประโยชน์ในด้านปฏิบัติ, เพราะฉะนั้นจึงได้มุ่งแสดงชี้แจงในข้อที่จะเป็นประโยชน์ในด้านปฏิบัติ, ดั่งที่ใช้คำว่าเป็น อาทิพรหมจรรย์ คือ *เป็นต้นพรหมจรรย์ คือเป็นต้นความประพฤติดีประพฤติชอบ*

มีข้อที่ควรสังเกตการใช้ศัพท์ คือ *อารมณ์* กับ *อาลัมพนะ* คำว่า **อารมณ์**นี้ เรียกตามศัพท์ว่า **อารัมมณะ** เขียน **ณ** การันต์, แต่ที่เขียนกันมักจะชอบใช้ **ย** การันต์ เป็นการเขียนไม่ถูก, ต้องใช้ **ณ** การันต์ และมักแปลกันว่า *สิ่งเป็นที่มายินดี*, โดยความนั้น หมายถึง *เรื่องที่จิตคิดหรือเรื่องที่จิตดำริ เรื่องที่จิตครุ่นถึง*, เมื่อจิตคิดถึงเรื่องรูป ก็เรียกว่า **รูปารมณ์** (อารมณ์คือรูป), เมื่อจิตคิดถึงเรื่องเสียงก็เรียกว่า**สัททารมณ์** (อารมณ์ คือ เสียง) เป็นต้น. และตามที่ใช้โดยมาก อายตนะภายใน ๖ มีตา หู เป็นต้น ถ้าเรียกว่า**อายตนะ** ฯ

เช่นจักขุอายตนะ โสตายตนะ, อีกฝ่ายหนึ่ง คืออายตนะภายนอก มีรูปเสียงเป็นต้นที่คู่กัน ก็เรียกว่าอายตนะเหมือนกัน เช่น รูปายตนะ สัททายตนะ. แต่ถ้าเรียกอายตนะภายในว่าทวาร เช่น **จักขุทวาร** โสตทวาร ก็เรียกอายตนะภายนอกว่าอารมณ์ เช่น รูปารมณ์ สัททารมณ์ เป็นคู่กัน.

แต่ว่าในอภิธรรมมักใช้เรียกว่าอาลัมพนะ แปลว่า *ที่หน่วงหรือเครื่องหน่วง* หมายถึง*เป็นที่หน่วงของจิตหรือเป็นเครื่องหน่วงของจิต* เมื่อจิตหน่วงอยู่ในรูป รูปก็เรียกว่ารูปอาลัมพนะ, เมื่อจิตหน่วงอยู่ในเสียง ก็เรียกว่า **สัททาอาลัมพนะ**, โดยความก็เป็นอันเดียวกัน แต่ว่าใช้ศัพท์ขึ้นใหม่อีกศัพท์หนึ่ง.

อีกข้อหนึ่งก็คือคำว่า **จุติ ปฏิสนธิ** กับ **ชาติ มรณะ. จุติ** เคลื่อน **ปฏิสนธิ** สืบต่อ ใช้ในคัมภีร์นี้, จุติจิต ***จิตที่เคลื่อน*** ปฏิสนธิจิต ***จิตที่สืบต่อ*** ใช้อย่างนี้แสดงว่า มีผู้เคลื่อนออกไป และมีผู้ที่ปฏิสนธิคือสืบต่อในภพใหม่, เหมือนอย่างว่าออกไปจากบ้านหนึ่งและเข้าไปสู่อีกบ้านหนึ่ง ก็ต้องมีผู้ที่ออกไปจากบ้านเก่าแล้วก็เข้าไปสู่บ้านใหม่, ถ้าหากว่าไม่มีผู้ที่ออกไปและเข้าไป ก็ไม่เรียกว่าออกไม่เรียกว่าเข้า ไม่เรียกว่าเคลื่อน ไม่เรียกว่าต่อ, อันนี้ก็เป็นเงื่อนอันหนึ่งที่ควรคิด.

แต่ที่ใช้ว่า **ชาติ**คือ*เกิด* และ**มรณะ**คือ*ตาย*นั้น เห็นได้ว่าใช้สำหรับสังขารร่างกายโดยส่วนเดียว คือเมื่อก่อเกิดสังขารขึ้นก็เป็นชาติความเกิดและเมื่อสังขารร่างกายนี้แตกสลาย ก็เป็นมรณะความตาย. ถ้าหากว่าจะมีแต่มรณะคือความตายไปทุกส่วนทุกสิ่ง บุคคลก็มีชาติเพียงชาติเดียว แต่นี่มีมติการสืบชาติ เพราะฉะนั้น เมื่อมุ่งจะพูดถึงผู้ที่สืบชาติก็ต้องใช้คำว่าจุ*ติปฏิสนธิ*.

ในที่เช่นนี้เมื่อพูดถึงสัตว์ ท่านแสดงว่า**จุติ อุปบัติ**, **จุติ** คือ *เคลื่อน* ก็เป็นคำเดียวกันกับคำคู่ต้น, อุปบัติ แปลว่า *เข้าถึง* ใช้แทนคำว่า **ปฏิสนธิ** ความเป็นทำนองเดียวกัน, ดั่งในจุตูปปาตญาณของพระพุทธเจ้าที่แสดงว่าทรงได้ในยามที่สองของราตรี, ได้ทรงมีพระญาณหยั่งรู้จุติและอุปบัติของสัตว์ทั้งหลายว่าเป็นไปตามกรรม, สัตว์ทั้งหลายที่ประกอบด้วยกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ด่าว่าพระอริยเจ้า เป็นมิจฉาทิฏฐิ สมาทานกรรมของมิจฉาทิฏฐิ กายแตกทำลายตายไปแล้วก็เข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก, ส่วนสัตว์ผู้ถึงพร้อมด้วยกายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต ไม่ด่าว่าพระอริยเจ้า เป็นสัมมาทิฏฐิ สมาทานกรรมของสัมมาทิฏฐิ กายแตกสลายตายไปแล้วเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ ในพระบาลีนี้ใช้คำว่าสัตว์ที่แปลว่า*ผู้ข้อง ข้องอยู่ด้วยอวิชชาความไม่รู้จริง ตัณหาความดิ้นรนทะยานอยาก อุปาทานความยึดมั่นถือมั่นเป็นต้น.*

แต่ว่าที่ชื่อว่าสัตว์นั้นอยู่ตรงไหน อยู่ตรงจิตหรือว่าตรงวิญญาณ และสัตว์ที่จะไปอุปบัติในภพใหม่นั้น อะไรไป ?

นี้ท่านไม่ได้แสดงไว้, แต่ก็พึงเห็นได้ว่า ร่างกายนั้นไม่ไปแน่ เพราะว่าแตกทำลายอยู่ในโลกนี้. ส่วนที่จะพึงไปนั้นก็เป็นสิ่งที่ไม่อยู่ในวิสัยของประสาทคือจักขุประสาท โสตประสาทเป็นต้น, และเมื่อได้ค้างปัญหาไว้เช่นนี้ ผู้คิดในรุ่นต่อ ๆ มาจึงได้แสดงออกไปต่าง ๆ เรียกกันว่า **วิญญาณ**บ้าง เรียกกันว่า**จิต**บ้าง.

ในอภิธรรมนี้ก็เป็นมติหนึ่ง ที่ท่านแสดงว่าปฏิสนธิจิตในภพใหม่นั้นเกิดต่อกันไปทีเดียว, แต่ว่าภวังคจิตที่เป็นตัวจิตยืนพื้นนั้น ขาดกระแสกันไปเสียตอนหนึ่ง ถ้าเหมือนอย่างกลุ่มด้าย ก็แปลว่าด้ายนั้นขาดไปเสียตอนหนึ่งแล้วก็ตั้งกลุ่มใหม่, แต่ก็เกิดปฏิสนธิจิตขึ้นต่อกันไปทันทีเหมือนอย่างล้อรถ.

รูป

ได้กล่าวถึงจิตและเจตสิกมาแล้ว บัดนี้จะกล่าวถึงหมวดที่ ๓ คือ รูป ซึ่งเป็นที่อาศัยแห่งจิตและเจตสิก.

รูปนั้น แบ่งออกเป็น ๒ หมวดใหญ่คือ ๑. มหาภูตรูป แปลว่า *รูปที่เป็นภูตะใหญ่* ๒. อุปาทายรูป แปลว่า *รูปอาศัย.*

รูปที่เป็นภูตะใหญ่อันเรียกว่า มหาภูตรูปนั้น ได้แก่ **ปฐวีธาตุ** ธาตุดิน คือส่วนที่แค่นแข็ง, **อาโปธาตุ** ธาตุน้ำ ได้แก่ส่วนที่เอิบอาบ **เตโชธาตุ** ธาตุไฟ ได้แก่ส่วนที่อบอุ่น, **วาโยธาตุ** ธาตุลม ได้แก่ส่วนที่พัดไหว, หมายถึงรูปที่มีลักษณะดั่งกล่าว อันเป็นที่รวมของรูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ

อุปาทายรูป แปลว่า*รูปอาศัย* ก็หมายถึงอาศัยอยู่กับมหาภูตรูปนั้น แบ่งย่อยออกไปเป็นหมวด ๆ คือ **ปสาทรูป** รูปที่เป็นประสาท คือมุ่งถึงส่วนที่ให้สำเร็จการเห็น, การได้ยินเป็นต้น. ส่วนที่ให้สำเร็จการเห็นก็เรียกว่าจักขุ, ส่วนที่ให้สำเร็จการได้ยินก็เรียกว่าโสตะ, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้กลิ่นก็เรียกว่าฆานะ, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้รสก็เรียกว่าชิวหา, ส่วนที่ให้สำเร็จการรู้สึกต่อสิ่งที่สัมผัสก็เรียกว่ากายะ. นี้คือส่วนที่เป็นประสาท คือให้สำเร็จกิจดั่งกล่าวมาแล้ว ไม่ได้มุ่งถึงส่วนประกอบต่าง ๆ, ดั่งเช่นที่เราพูดว่าลูกตา เราก็พูดรวม ๆ ถึงลูกตาทั้งหมด, แต่ว่าส่วนที่เป็นประสาทนี้มุ่งเฉพาะส่วนที่ให้สำเร็จการรู้เท่านั้น, ถ้าเป็นรูปของดวงตาทั้งหมดมีคำเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอักขิ แปลว่านัยน์ตา ประสาทรูป จึงมีอีกส่วนหนึ่ง.

โคจรรูป รูปที่เป็นโคจร คือเป็นที่เที่ยวไปของจิต หมายถึงอารมณ์ของจิต, คำว่าโคจรนั้น แปลตามศัพท์ว่า *ที่เที่ยวไปของโค*, ธรรมดาว่าโคย่อมจะเที่ยวไปในที่ที่มีหญ้าเขียวสด ที่จะเป็นอาหารแห่ง

ฅน, จิตก็เหมือนกันก็ย่อมเที่ยวไปในอารมณ์ที่ปรารถนา, เพราะฉะนั้น จึงได้นำชื่อที่เที่ยวไปของโคอันเรียกว่าโคจรนั้นมาเป็นชื่อแห่งที่เที่ยวไปของจิตด้วย ด้วยเรียกว่าโคจรเหมือนกัน หมายถึงส่วนที่คู่กันกับปสาทรูปนั้น, ได้แก่ รูป คือส่วนรูปที่ตาได้เห็น, สัททะเสียงที่หูได้ยิน, คันธะ กลิ่นที่จมูกได้รับ, รสะ รสที่ลิ้นได้ลิ้ม, และโผฏฐัพพะสิ่งที่กายถูกต้อง อันโผฏฐัพพะ คือสิ่งที่กายได้ถูกต้องนั้น ถ้าเต็มที่ก็ได้แก่ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม เพราะเป็นสิ่งที่กายถูกต้องได้ทั้งนั้น, แต่ท่านนับเอา ๓ ข้อ เว้นแต่น้ำ เพราะว่าน้ำนั้นท่านแสดงว่าเป็นธาตุผสม, เมื่อนับรวมโคจรรูปทั้งหมดก็เป็น ๕ เหมือนกัน, แต่ว่าท่านนับเพียง ๔ คือนับรูป, เสียง, กลิ่น, รส, เท่านั้น, ส่วนโผฏฐัพพะนั้น ถือว่ารวมอยู่กับรูปข้อที่หนึ่ง คือเป็นรูปที่ตาเห็นด้วยแลเป็นรูปที่กายถูกต้องได้ด้วย จึงรวมเข้าเป็นข้อเดียวกัน.

ภาวรูป รูปที่เป็นภาวะ, มี ๒ คือภาวะเป็นหญิงและภาวะเป็นชาย, ภาวะเป็นหญิงนั้นก็ได้แก่รูปที่มีลักษณะอันกำหนดได้ว่าเป็นหญิง ปุริสภาวะ ภาวะเป็นชายนั้นได้แก่รูปที่ลักษณะ อันจะพึงกำหนดได้ว่าเป็นชาย.

หทัยรูป รูปหัวใจ ก็ได้แก่หทยวัตถุ แปลว่าที่ตั้งแห่งหทัย, โดยตรงหทยวัตถุนั้น ท่านหมายถึงหัวใจที่เป็นอวัยวะสำหรับสูบฉีดโลหิตในร่างกาย เพราะถือว่าเป็นวัตถุคือเป็นที่ตั้งของมโนธาตุและ

มโนวิญญาณธาตุ อันรวมเรียกว่าเป็นหทัย.

ชีวิตรูป รูปชีวิต หมายถึงชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต, เพราะว่าร่างกายทั้งหมดนี้ เมื่อยังมีชีวิต ชีวิตย่อมบำรุงรักษาไว้ ไม่ให้เน่าเปื่อยแตกสลาย ถ้าไม่มีชีวิตินทรีย์สิ้นผู้บำรุงรักษา ร่างกายก็เน่าเปื่อยแตกสลาย, เพราะฉะนั้น มุ่งถึงตัวมีชีวิตที่มีอยู่ในรูปทั้งสิ้น หรือว่ารูปทั้งสิ้นที่เป็นตัวมีชีวิตอยู่นี้ตั้งชื่อว่าเป็นชีวิตรูป.

อาหารรูป รูปอาหารก็หมายถึงอาหารที่บริโภค เช่นคำข้าวที่บริโภค, โดยตรงก็หมายถึงโอชะ คือโอชะของอาหารที่ซึมซาบในร่างกาย มุ่งถึงอาหารที่ซึมซาบในร่างกายนี้ ก็ตั้งชื่อเรียกว่าอาหารรูป.

ปสาทรูป ๕ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ กับมหาภูตรูป อีก ๔ ก็รวมเป็น ๑๘ รูปทั้ง ๑๘ นี้มีชื่อเรียกอีกหลายอย่าง เช่น

เรียกว่า สภาวรูป *รูปที่มีภาวะของตน* อย่างเช่นจักษุประสาท โสตประสาท ก็มีภาวะของตนเอง.

เรียกว่า ลักขณรูป แปลว่า *รูปที่มีลักษณะของตน* มีอธิบายเช่นเดียวกับสภาวรูป.

เรียกว่า นิปผันนรูป แปลว่า *รูปสำเร็จ* คือเป็นรูปที่สำเร็จรูปมาแล้ว อย่างจักษุประสาท โสตประสาทนั้นก็มีรูปสำเร็จของตนเองมาแล้ว.

อนึ่งท่านยังแสดงอุปาทายรูป *รูปอาศัย* ไว้อีกหลายอย่างคือ

ปริเฉทรูป แปลว่า *รูปเป็นที่กำหนด* หมายถึงอากาศธาตุ คือ ธาตุอากาศในร่างกายนี้, หมายถึงช่องว่างในร่างกายนี้, อธิบายว่าในร่างกายอันนี้อวัยวะต่าง ๆ อยู่ตามที่แห่งตน ไม่ปะปนกัน, เช่นจักขุทั้งสองก็อยู่ตามที่ของตน โสตะคือหูก็อยู่ตามที่ของตน ก็เพราะมีอากาศธาตุ เป็นเครื่องปั้นเขตแดน, ถ้าไม่มีเครื่องปั้นเขตแดน อวัยวะต่าง ๆ ก็จะปะปนกัน. เรื่องนี้ถ้าคิดดูตามความคิดแม้ในปัจจุบันนี้ก็มีเค้าเงื่อนอยู่ ดังเช่นที่บางท่านแสดงว่าในร่างกายของคนนี้ มีช่องว่างอยู่มาก ถ้าจะยุบรวมเข้าไม่ให้เหลือช่องว่างอยู่เลยทั้งหมด ก็จะเล็กลงเพียงนิดเดียวเท่านั้น, ความคิดของบางท่านในปัจจุบันก็ว่าอย่างนี้, แต่ว่าในที่นี้ท่านแสดงว่า ปริเฉทรูป รูปเป็นเครื่องกำหนดเขตแดนได้แก่อากาศธาตุ.

วิญญัติรูป *รูปคือวิญญัติ* แปลว่า*เป็นเหตุที่รู้กัน* มี ๒ คือ กายวิญญัติ กิริยาที่ให้รู้กันทางกาย วจีวิญญัติ กิริยาที่ให้รู้กันทางวาจา, กายวิญญัติ ได้แก่กิริยาที่กระทำทางกาย เช่นชี้มือเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ในสิ่งที่ชี้นั้น หรือว่าสั่นศีรษะเพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่าปฏิเสธ หรือว่าพยักหน้า เพื่อให้ผู้อื่นรู้ความประสงค์ว่ารับ เป็นต้น กิริยาทางกายที่สำหรับให้คนอื่นรู้ความประสงค์นี้เรียกว่า กายวิญญัติ, ส่วนการพูดให้คนรู้ความประสงค์ทางวาจาเรียกว่า วจีวิญญัติ, อันที่

จริงถ้าเป็นกิริยาก็ไม่ใช่เรียกว่ารูป, แต่นี่หมายถึงว่าในการที่แสดงกิริยาทางกายทางวาจาเพื่อให้รู้ความประสงค์นั้น ก็ต้องแสดงด้วยรูป, เพราะฉะนั้น คนอื่นเขาจึงเห็นกาย คือเห็นกายที่แสดงกิริยาทางกาย เห็นกายที่แสดงกิริยาพูด, มุ่งถึงรูปที่ต้องแสดงกิริยาดั่งกล่าวนั้น เรียกว่าวิญญัติรูป.

วิการรูป *รูปที่วิการ* คือว่า*แปรเปลี่ยนไป* คือหมายความว่าเป็นรูปที่มีลักษณะอาการต่าง ๆ, ได้แก่รูปัสสลหุตา *ความเบาแห่งรูป* หมายถึงว่ารูปของคนเป็น นี่เบา แต่ว่าถ้าเป็นรูปของคนตายก็หนัก, รูปัสสมุทุตา *ความอ่อนของรูป* ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่มีอาการอ่อนสลวยอย่างจะคู้แขนเข้าเหยียดแขนออกก็เคลื่อนไหวได้โดยสะดวก รูปัสสกัมมัญญตา *ความควรแก่การงานแห่งรูป* ก็หมายถึงรูปของคนเป็นที่ทำการงานอะไรได้โดยปรกติ และวิญญัติทั้ง ๒ ดั่งกล่าวมานั้น, แต่ว่าวิญญัติทั้ง ๒ ได้กล่าวแยกประเภทไว้แล้ว จึงนับวิการรูปเพียง ๓ นอกจากนั้น.

ลักขณรูป *รูปที่มีลักษณะเป็นเครื่องกำหนด*, ได้แก่ รูปัสสอุปจโย *ความสั่งสมแห่งรูป* หมายถึงความเกิดขึ้นและเติบโตมาโดยลำดับ, รูปัสสสันตติ *ความสืบต่อแห่งรูป* หมายถึงรูปที่สืบต่อกันมาโดยลำดับ, รูปัสสชรตา *ความชราแห่งรูป* ได้แก่ความเปลี่ยนแปลง

ชำรุดทรุดโทรมมาโดยลำดับ, รูปัสสอนิจจตา *ความไม่เที่ยงแห่งรูป* หมายถึงลักษณะที่เรียกว่าไม่เที่ยงสุดท้ายก็คือความตาย. ความสั่งสมแห่งรูปและความสืบต่อแห่งรูปนั้น รวมเรียกว่า ชาติคือความเกิด, ความชราแห่งรูปนั้น รวมเรียกว่าชรา ความแก่, ความไม่เที่ยงแห่งรูปนั้นก็จัดเป็นมรณะ ความตาย, อันนี้เรียกว่า ลักขณรูป *รูปที่เป็นเครื่องกำหนด*, คือกำหนดให้เห็นความเกิด ความแก่ ความตาย, เพราะว่าความเกิด ความแก่ ความตาย นั้นก็ปรากฏอยู่ที่รูป เห็นได้ที่รูป กำหนดได้ที่รูป, รูปที่แสดงลักษณะดั่งกล่าวมานี้จึงเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าลักขณรูป.

ฉะนั้น จึงรวมรูปในตอนท้ายนี้เป็น ปริจเฉทรูป ได้แก่อากาศธาตุ ๑ วิญญัติรูป ๒ วิการรูป ๓ ลักขณรูปอีก ๔ จึงรวมรูปทั้งหมดเป็น ๒๘, รูปทั้งปวงนี้ก็เป็นมหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔.

ในรูปเหล่านี้ มีข้อที่ควรกำหนดไว้คือ ปริจเฉทรูป อันหมายถึงอากาศนั้นก็ไม่ใช่เป็นรูปแท้ เพราะว่าเป็นช่องว่าง แต่ว่าเป็นช่องว่างที่ประกอบอยู่ในร่างกายอันนี้.

อีกอย่างหนึ่ง ท่านแสดงว่าในรูปเหล่านี้มีอยู่ ๘ ข้อที่รวมกันอยู่โดยไม่แยกกัน, ได้แก่ วรรณะ แปลว่า *สี* หมายถึงรูปที่ตาเห็น, รูปที่ตาเห็นนั้นท่านว่าเห็นได้แต่สี เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า วรรณะ ๑ คันธะ *กลิ่น* ๑ รสะ *รส* ๑ โอชา ได้แก่ *โอชาที่เกิดจากอาหาร* ๑

และ มหาภูตรูปทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม, รวมทั้ง ๘ ประการนี้ เป็นรูปที่ไม่มีแยกกัน รวมกันอยู่เสมอ จึงเรียกว่า **อวินิพโภครูป** แปลว่า *รูปที่ไม่พรากออกจากกัน ไม่แยกออกจากกัน* ส่วนรูปนอกจากนี้ สามารถจะแยกออกจากกันได้, จึงเรียกว่า **วินิพ-โภครูป** แปลว่า *รูปที่แยกออกจากกันได้.*

อนึ่ง พึงทราบเกล็ดในเรื่องของจิตเพิ่มเติมอีกเล็กน้อย ใน **มรณาสันนวิถี** คือ ใน*วิถีจิตที่ใกล้ต่อมรณะ* เมื่อจิตได้ยึดหน่วงอารมณ์แห่งกรรม, กรรมนิมิต, คตินิมิต ดังกล่าวมาแล้ว **จุติจิต** จิตที่เคลื่อนก็เกิดขึ้น แล้วก็ดับไป ก็สิ้นภวังคจิต จึงขาดสายกันไปตอนหนึ่ง, ปฏิสนธิจิตในภพใหม่ก็เกิดขึ้นสืบต่อไป.

คราวนี้ ในช่องว่างระหว่างจุติจิต และ ปฏิสนธิจิตนั้น ในวาทะที่กล่าวถึงจุติจิตนี้โดยตรงก็คือ วาทะของฝ่ายเถรวาทนี้ได้แสดงเพียงว่า *ปฏิสนธิจิตนั้นเกิดติดต่อเป็นอนันตรปัจจัย* คือว่าเป็นปัจจัยที่เกิดสืบต่อกันเป็นลำดับไปทีเดียว, คือเมื่อจุติจิตเกิดดับไป ปฏิสนธิจิตก็เกิดขึ้นสืบต่อไปทันที, แต่ในระหว่างนั้นภวังคจิตซึ่งเป็นตัวยืนพื้นก็สิ้นสุดเป็นอันขาดตอนไปเสียตอนหนึ่ง, เมื่อเป็นเช่นนี้ **ใคร** เป็นผู้ไปปฏิสนธิเป็นปฏิสนธิจิตขึ้นใหม่ ?

ข้อนี้ ท่านได้เว้นไว้ไม่กล่าวถึง, กล่าวถึงแต่เพียงว่าเกิดขึ้นเป็นปฏิสนธิจิตเท่านั้น.

แต่ว่ามีวาทะอีกฝ่ายหนึ่ง ได้แสดงว่ามีช่องว่างอยู่ในระหว่าง คือ

เป็น อันตระ คือเป็นช่องว่างในระหว่าง เรียกว่า อันตรภาวะ ภาวะที่มีอยู่ในระหว่างแห่งจุติจิตและปฏิสนธิจิตในภพใหม่.

เมื่อแสดงอย่างนี้ ก็เป็นช่องให้ความสันนิษฐานแตกแยกออกไปเป็นต่าง ๆ กัน, แต่ว่าวาทะตามวาทะต้นนั้นไม่ได้แสดงอันตรภาวะ คือ ช่องว่างในระหว่าง แสดงว่าต่อกันไปทีเดียว, แต่ไม่ได้ตั้งและตอบปัญหาว่าใครเป็นผู้ไปต่อ เพราะว่าสิ้นภวังคจิตขาดตอนกันไปเป็นอันว่า ทิ้งปัญหาไว้ให้ไปตอบกันเอาเอง.

ส่วนขณะจิตหนึ่ง ๆ ที่ว่าประกอบด้วย อุปาทะ *ความเกิดขึ้น* ฐิติ *ความตั้งอยู่* นิโรธะ *ความดับ*, เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เรียกว่าขณะจิตหนึ่ง ๆ, มีบางคัมภีร์แสดงว่าเร็วมาก ด้วยแสดงว่าเวลาขนาดดีดนิ้วมือหนหนึ่งก็ขนาดแสนโกฏิขณะจิต ว่าไว้อย่างนั้น, และอายุของรูปธรรม ๑๗ ขณะจิต เท่ากับอายุของรูปธรรมหนึ่งนั้น, รูปธรรมในที่นี้บางคัมภีร์แสดงว่าไม่ใช่หมายถึง รูปที่ตาเห็น, แต่หมายถึง อุณหเตโช คือเตโชธาตุ อันได้แก่ *ความร้อน* หรือ *ความอบอุ่น*, ก็คล้าย ๆ กับเป็นพลังงานของรูป. และในเรื่องที่เกี่ยวกับเตโชธาตุนี้ ในคัมภีร์อภิธรรมก็มีแสดงไว้คล้าย ๆ กับในปัจจุบันเหมือนกัน, คือที่เรียกว่าหนาวนั้น ท่านว่ามีเตโชธาตุน้อยเท่านั้น.

รูป ๒๘ ตามที่กล่าวมาแล้วนั้น ได้มีจัดปันประเภทอีกหลายอย่าง เช่นว่า จัดปันเป็น รูปหยาบ, เป็นสุขุมรูป รูปละเอียด

ประสาททั้ง ๕ กับ โคจร คือวิสัยหรืออารมณ์ที่คู่กับประสาท

ทั้ง ๕ เรียกว่าเป็นรูปหยาบ เช่นจักขุประสาทก็เป็นสิ่งที่มองเห็นจับต้องได้ และรูปที่ตาเห็นก็เป็นของหยาบ เพราะว่ามองเห็นได้ จับต้องได้ หรือว่าอาจสัมผัสได้.

ส่วนรูปที่นอกจาก ๒ หมวดนี้เรียกว่าเป็น สุขุมรูป รูปละเอียด เช่น ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์ คือชีวิต, ซึ่งนับว่าเป็นชีวิตรูป, เป็นของละเอียดจับไม่ถูกว่าส่วนไหนมีลักษณะรูปร่างเป็นอย่างไร เพราะเป็นสิ่งที่ประกอบอยู่กับรูปทั้งปวง, หรืออย่างกิริยาที่ให้รู้ทางกายที่เรียกว่า กายวิญญัติ กิริยาที่ให้รู้ทางวาจาเรียกว่า วจีวิญญัติ ที่จัดเป็นรูปด้วยเพราะรูปแสดงอาการเช่นนั้น, จะจับตัววิญญัติทั้งสองนี้ โดยเฉพาะก็ไม่ได้ เพราะว่าประกอบอยู่กับรูปอื่น ๆ นั้นเอง, รูปอื่นนั้นเองแสดงกิริยาและก็ตั้งชื่อเรียกขึ้นเป็นอีกพวกหนึ่ง, เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า สุขุมรูปเป็นรูปละเอียด.

อีกอย่างหนึ่ง ตาและหูทั้งสองนี้ เรียกว่า เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ไม่ต้องมาถึงตัว เพราะว่ารูปที่ตาเห็น เสียงที่หูได้ยิน เป็นสิ่งที่มีอยู่ในที่ไกลจากตัวเอง แต่ว่า จมูก ลิ้น และกายนี้ เป็นรูปที่รับอารมณ์ที่ต้องมาถูกถึงตัว รวมทั้ง ๕ นี้ก็เรียกว่าเป็นรูปที่รับอารมณ์, แต่ว่านอกจากนี้ก็เรียกว่า เป็นรูปที่ไม่รับอารมณ์.

รูปทั้งปวงเหล่านี้ มีสมุฏฐานที่เกิดได้แต่กรรม กิจ ฤดู และอาหาร, ทั้ง ๔ นี้เรียกว่าเป็น **รูปสมุฏฐาน,** แปลว่า *เป็นที่เกิด* หรือว่า *เป็นที่ตั้งของรูป.*

กรรมที่เป็นกุศล หรืออกุศล ที่บุคคลได้ปรุงแต่งไว้, ได้ก่อให้เกิดรูปในปฏิสนธิ, เพราะฉะนั้น เมื่อหมายถึงรูปในปฏิสนธิ ก็เรียกว่าเป็นรูปที่เกิดจากกรรม.

จิตที่ดำเนินสืบต่อมาก็ทำให้เกิดรูปต่าง ๆ ที่เนื่องกับจิต เป็นต้น รูปที่เป็นกายวิญญัติ ให้รู้ทางกาย วจีวิญญัติ ให้รู้ทางวาจา นี่ก็เกิดจากจิตที่ก่อเจตนาให้แสดงกิริยาให้รู้ดังนั้น.

คราวนี้เมื่อรูปก่อกำเนิดขึ้น ตั้งอยู่ เตโชธาตุที่มีสมัญญา คือว่าเรียกกันว่าเย็น ว่าร้อน ก็มีส่วนช่วยดำเนินรูปสืบต่อไป, รูปที่เตโชธาตุสนับสนุนให้ดำรงอยู่และให้เพิ่มเติมขึ้น เรียกว่า เป็นรูปที่เกิดจากฤดู เกี่ยวแก่ดินฟ้าอากาศ.

และต้องอาศัยอาหาร ก็กล่าวคือโอชาของอาหารที่ย่อยเป็นโอชาซึมซาบไปในร่างกายเป็นเครื่องบำรุงเลี้ยง, รูปที่เนื่องด้วยอาหารดังกล่าวนี้ ก็ชื่อว่าเป็นรูปที่เกิดจากอาหาร อันหมายถึงโอชาของอาหาร.

ส่วน**อวินิพโภค**รูป รูปที่รวมกันเป็นกลุ่มเป็นก้อน แยกกันไม่ได้ มี ๘ อย่างที่แสดงแล้วอันได้แก่วรรณะ (คือสี) คันธะ (กลิ่น) รสะ (รส) โอชาของอาหาร และภูตะทั้ง ๔ เป็น ๘ อย่าง, กับอากาศธาตุที่เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ รวมกัน.

ส่วน ลักษณะรูป รูปที่เป็นเครื่องกำหนดหมายให้เห็นไตรลักษณ์ได้แก่ ความสั่งสมขึ้น ความสืบต่อ รวมเรียกว่า **ชาติ** ความเกิด และ

ชราของรูป และความไม่เที่ยงของรูปอันหมายถึงมรณะความตาย อันนี้ไม่เกิดจากสมุฏฐานอะไร เพราะเป็นธรรมดา.

คราวนี้ ในรูปเหล่านี้ที่เราเรียกว่า อย่างหนึ่ง ๆ นั้น ความจริงไม่ใช่อย่างเดียว แต่ว่าอยู่รวมกันเป็นหมวด ดั่งเช่นเราเรียกว่าจักขุ-ประสาท ก็ไม่ใช่จักษุเพียงอย่างเดียว แต่ว่าประกอบด้วยสิ่งอื่น ๆ รวมกันอยู่อีกมาก เป็นแต่เมื่อจะเรียกก็ยกเอาสิ่งที่เป็นประธานขึ้นมาเรียกเป็นชื่อเท่านั้น.

เพราะฉะนั้น รูปแต่ละอย่างความจริงจึงรวมกันอยู่เป็นหมวด ๆ ท่านเรียกว่า รูปกลาปะ แปลว่าหมวดของรูป หรือว่าก้อนหรือพ้อนของรูปเหมือนอย่างพ้อนข้าว หรือพ้อนหญ้า คือข้าวหรือหญ้าที่มามัดรวมกันเป็นพ้อน และเมื่อจะหยิบยกไปข้างไหนก็หยิบยกไปเป็นพ้อน ๆ, รูปนี่ก็เหมือนกัน ก็เรียกกันเพียงชื่อเดียว แต่ก็หมายถึงว่าติดกันไปเป็นพ้อน.

รูปกลาปะ หมวดของรูปหรือว่าพ้อนของรูปนี้ รวมทั้งหมดถึง ๒๑ แต่ว่าจะยกมาเป็นตัวอย่างเพียงบางหมวดเท่านั้น.

เช่นที่เรียกว่า จักขุประสาท เมื่อกระจายออกไปแล้วก็มีถึง ๑๐ อย่างรวมกัน ได้แก่ชีวิต ๑ อวินิพโภครูปอีก ๘ กับจักษุอีก ๑ ก็รวมเป็น ๑๐ เรียกว่าจักขุทสกะ (หมวด ๑๐ รวมทั้งจักษุด้วย).

พิจารณาดูก็อาจจะเห็นได้ว่า ที่เรียวว่าจักษุประสาทนั้นก็จะต้องมีชีวิตประกอบอยู่ด้วย, จะต้องมีวรรณะ มีคันธะ มีรสะ และมีโอชา

คือ อาหารประกอบอยู่ด้วย, จะต้องมีภูตะทั้ง ๔ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประกอบอยู่ด้วย, และจะต้องมีตัวจักขุประสาท คือตัวที่ทำให้มองเห็น ประกอบอยู่ด้วย, เพราะฉะนั้น เมื่อเรียกว่าจักขุประสาทจึงไม่ใช่เป็นตัว ประสาทนั้นเพียงอย่างเดียว ที่ท่านจำแนกไว้ถึง ๑๐ อย่าง, รูปอื่น ๆ ก็มีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน แต่ว่ามีจำแนกเอาไว้ถึงส่วนประกอบ ต่าง ๆ น้อยกว่าบ้าง มากกว่าบ้าง.

และรูปกลาปะ เหล่านี้ก็เกิดจากสมุฏฐานทั้ง ๔ นั้นเช่นเดียวกัน

ที่เกิดจากกรรมมี ๙ กลาปะ ยกตัวอย่าง เช่นจักขุทสกะ หมวดสิบ ทั้งจักษุดั่งกล่าวมานั้น.

ที่เกิดจากจิตมี ๖ กลาปะ เช่นวิญญัติทั้งสองดั่งกล่าวมานั้น

ที่เกิดจากฤดูคือดินฟ้าอากาศ, โดยเฉพาะที่ยกเตโชธาตุ เพราะ ว่าที่ชื่อว่าฤดูนั้น อุตุหรือฤดู ก็หมายถึงเย็นหรือร้อนที่เป็นสมัญญา เรียกว่าเตโชธาตุ, ที่เกิดจากฤดูดั่งกล่าวมี ๔ กลาปะ เช่นได้แก่เสียง ที่พูด, เสียงที่พูดนั้น จะสำเร็จเป็นเสียงได้ก็ต้องประกอบด้วยอวินิพ-โภครูป ๘ แล้วก็ตัวเสียงก็รวมเป็น ๙ เรียกว่า **สัททนวกะ** (หมวด ๙ รวมทั้งเสียงด้วย), จะเกิดเป็นเสียงขึ้นได้ก็ต้องอาศัยอุตุ ถ้าไม่มีอุตุ ก็เป็นเสียงขึ้นไม่ได้, เพราะฉะนั้น หมวดเสียงนี้จึงชื่อว่า เกิดจากอุตุ หมายถึงที่เป็นตัวเสียงขึ้นมา.

แต่ว่าที่จะเป็นวิญญัติ คือที่จะเป็นภาษาให้หมายรู้กันนั้นเกิดจาก จิต ต้องมีจิตเข้ามาผสม มีเจตนาจะพูดออกไป.

ส่วนที่เกิดจากอาหารนั้น ท่านว่ามีสองกลาปะ ได้แก่ อวินิพ-โภครูปทั้ง ๘ ซึ่งเป็นตัวยืนพื้น เป็นรูปที่ยืนพื้นอยู่ และความเบา ความอ่อน, ความควรแก่การงานของกาย กับอวินิพโภครูปทั้ง ๘ นั้น ประกอบกันเป็นอีกหมวดหนึ่ง เรียกว่าหมวด ๑๑ คือว่าหมวด ๘ ที่เรียกว่า อวินิพโภครูปนั้นเป็นตัวยืนพื้น, เมื่อมความเบาอย่างรูป ของคนเป็น นี่ก็มีความเบาบวกเข้าอีกหนึ่ง, มีความอ่อนของรูป เช่น ว่าคู้แขนเข้าเหยียดแขนออกเข้าได้สะดวก นี่ก็บวกเข้าไปอีกหนึ่ง, มี ความคล่องแคล่วควรแก่การงานทำโน่นทำนี่ได้ ก็บวกเข้าไปอีกหนึ่ง, ๘ บวก ๓ ก็เป็น ๑๑ จัดเป็นอีกหมวดหนึ่ง เหล่านี้เกิดจากอาหาร.

และบางอย่าง ก็เกิดจากสมุฏฐานสองอย่าง หรือหลายอย่าง, เพราะฉะนั้น รูปที่แบ่งไว้ในอภิธรรมนี้จึงละเอียดพิสดาร เป็นการ จำแนกที่น่าศึกษา.

รูปในกามโลก

ต่อจากนี้ ท่านยังมีจำแนกไว้ถึงว่า ในกามโลกที่มีรูปอะไรอยู่บ้าง ในรูปโลกมีรูปอะไรอยู่บ้าง.

โดยปรกตินั้น ในกามโลก หรือ โลกที่เป็นกามาพจร เช่น มนุษย์ทั่วไป เมื่อพูดถึงในประวัติกาล คือในกาลที่เป็นไปอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งไม่ได้หมายถึงการตั้งต้นก่อกำเนิด ก็จะได้รูปทั้งปวงดั่งที่กล่าวมาไม่ บกพร่อง. แต่ท่านแสดงว่าสำหรับในเวลาปฏิสนธิ, จำพวกสัตว์ที่เป็น สังเสทชะ คือเกิดในเถ้าไคล หรือสัตว์จำพวกอุปปาติกะ คือลอยเกิด

อย่างมากก็จะปรากฏรูป ๗ หมวดได้แก่ ๑ จักขุ ๒ โสตะ ๓ ฆานะ ๔ ชิวหา ๕ กายะ ๖ ภาวะที่หมายถึงเพศ และ ๗ วัตถุที่หมายถึงหทัยรูป. แต่ว่าอย่างต่ำในบางครั้งก็จักไม่มีจักขุ โสตะ ฆานะ และภาวะคือเพศ.

แต่สำหรับสัตว์ที่เป็น *ครรภเสยยกะ* คือ สัตว์ผู้เกิดในครรภ์นั้น ในตอนถือปฏิสนธิก็ปรากฏรูปสามหมวดก่อน คือกาย ๑ ภาวะเพศ ๑ และวัตถุคือหทัย ๑, แต่สำหรับภาวะคือเพศนั้น ในบางคราวก็ไม่มี เช่นพวกกะเทย, ต่อจากนั้นรูปหมวดอื่น ๆ เช่นจักขุเป็นต้นจึงเกิดขึ้นตามลำดับ, หมายถึงปฏิสนธิทีแรก นี่เรียกว่าเป็นกรรมสมุฏฐาน, หมายถึงจิตดวงที่สองสืบจากปฏิสนธิไป นี่เรียกว่าเป็นจิตสมุฏฐาน, และหมายถึงกาลเวลาที่รูปดำรงอยู่เรียกว่า มีอุตุเป็นสมุฏฐาน, และก็หมายถึงการแผ่ไปของโอชาก็เรียกว่า มีโอชาเป็นสมุฏฐาน.

ความเป็นไปของหมวดรูป ที่มีสมุฏฐานทั้ง ๔ ในกามโลกคือในโลกที่เป็นกามาพจร เป็นไปไม่ขาดสายตลอดอายุ เหมือนอย่างเปลวประทีปหรือเหมือนอย่างกระแสน้ำที่ไหลเรื่อยไป.

แต่สำหรับในเวลามรณะ เมื่อดำเนินไปถึงจุติจิตแล้ว, ต่อจากนั้น รูปที่เกิดจากกรรมก็ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป และรูปที่เกิดจากกรรมที่เกิดขึ้นก่อนแล้วก็ดับไปพร้อมกับจุติจิต, ต่อจากนั้นรูปที่เกิดจากจิตรูปที่เกิดจากอาหารก็ขาด. แต่ว่ารูปที่เกิดจากอุตุ ก็ยังอาจสืบ ๆ ไปได้ชั่วคราว คือว่าหมายถึงกเฬวระคือซากศพของคนตายที่ยังคุมกันอยู่ยังไม่แตกสลายสิ้นไปทันที.

ได้กล่าวถึงรูปในกามโลกมาแล้ว ต่อไปท่านได้แสดงถึงรูปในรูปโลก คือในโลกของพรหมผู้ได้ฌานที่มีรูปเป็นอารมณ์ ซึ่งเรียกว่า *รูปพรหม*

ในโลกของพรหมนี้ไม่มีรูปที่เป็นหมวด ฆานะ (คือจมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย (กายประสาท) และภาวะ คือเพศ กับไม่มีหมวดรูปที่เกิดจากอาหาร เพราะฉะนั้น ในเวลาปฏิสนธิของรูปพรหมจึงมีหมวดรูปแต่ ๓ หมวด คือหมวดจักษุกับหมวดโสต และมีหทัยวัตถุที่ตั้งแห่งจิตใจกับมีหมวดรูปที่เป็นชีวิต แต่ในเวลาประวัติกาล คือเวลาที่สืบต่อไปจากปฏิสนธินั้น ก็มีรูปที่เกิดจากจิตและเกิดจากอุตุ คือฤดูดังกล่าวนั้นด้วย

ส่วนพวกสัตว์อีกชนิดหนึ่งที่ไม่มีสัญญา เรียกว่า อสัญญีสัตว์ นี่ไม่มีทั้งตา ทั้งหู ทั้งหทัยวัตถุ และทั้งเสียง และไม่มีทั้งรูปที่เกิดจากจิตทั้งหมวด, ในเวลาที่ก่อปฏิสนธิก็มีแต่ชีวิตเท่านั้น, และสืบจากก่อปฏิสนธิแล้ว รูปกายของอสัญญีสัตว์นั้นก็สืบต่อ เกิดจากอุตุคือฤดู, และก็เป็นรูปที่มีลักษณะเบาอ่อนและอาจจะควรแก่การงานได้ คือเคลื่อนไหวอะไรได้บ้าง

ในชั้นนี้กล่าวถึงแค่รูปภพเท่านั้น ไม่ได้กล่าวถึงในอรูปโลกหรืออรูปภพ (ภพของพรหมผู้ได้ฌาน ซึ่งมีอรูปเป็นอารมณ์) เพราะว่าไม่เกี่ยวกับรูปที่ท่านแสดงไว้

รูปที่แสดงไว้ในอภิธรรมดั่งที่ได้นำมากล่าวไว้พอทราบเป็นแนวทาง ก็เพียงเท่านี้, แต่ถ้าจะต้องการทราบให้ละเอียด ต้องศึกษาเป็นพิเศษ

เรื่องจิต เจตสิก และรูปดั่งกล่าวมานี้ ผู้ที่สนใจศึกษาใช้เวลาศึกษากันในด้านเดียวก็เป็นเวลากว่าปี แล้วก็ต้องจดจำหัวข้อกันมากมายเหมือนกัน

กำเนิดของคน

อภิธรรมปิฎกนี้ ผู้ที่วิจารณ์บางท่านก็ได้แสดงความเห็นว่า อาจเป็นอธิบายของพระสุตตันตปิฎกได้ในหลายประการ ในพระสุตตันต-ปิฎก บางเรื่องแสดงไว้แต่หลักใหญ่ ๆ บางทีก็อาจมาหาอธิบายเพิ่มเติมได้จากคัมภีร์อภิธรรม, หรือว่าบางทีดูรายละเอียดในคัมภีร์อภิธรรมแต่ยังไม่อาจจะประมวลหลักลงได้ ก็อาจจะไปหาหลักเป็นที่ประมวลได้ในสุตตันตปิฎก, ดั่งเช่นเรื่องการก่อกำเนิดของคนมีแสดงไว้ในอภิธรรมปิฎกดั่งที่กล่าวมาแล้ว เกี่ยวแก่รูปก็ตั้งต้นมีรูปชนิดไหนเกิดขึ้นบ้าง และเริ่มต้นด้วยจิตอะไรมาโดยลำดับ, แต่ก็ยังเป็นรายละเอียดในกระแสปัจจุบัน, ถ้าได้ศึกษาให้รู้คู่กันไปกับหลักเกณฑ์ที่มีไว้ในพระสูตรด้วย ก็จะได้ความรู้ที่สมบูรณ์ขึ้น เพราะฉะนั้นจะได้ยกถึง*เรื่องก่อกำเนิดของคนในพระสูตร* มากล่าวไว้เป็นการเทียบเคียงด้วย

ในธาตุวิภังคสูตรได้แสดงว่า บุรุษคือคนนี้ มีธาตุ ๖ ได้แก่ ปฐวีธาตุ ธาตุดิน อาโปธาตุ ธาตุน้ำ เตโชธาตุ ธาตุไฟ วาโยธาตุ ธาตุลม อากาสธาตุ ธาตุอากาศ และวิญญาณธาตุ ธาตุรู้.

มีปัญหาว่าธาตุทั้ง ๖ นี้ก่อกำเนิดขึ้นตั้งแต่เมื่อไร.

ในติกนิบาตอังคุตตรนิกายมีกล่าวขยายความไว้ว่า อาศัยธาตุทั้ง ๖ ครรภ์จึงก้าวลง คือตั้งครรภ์ เมื่อครรภ์ตั้งลง ก็เกิดนามรูป เพราะนามรูปเป็นปัจจัย ก็เกิดอายตนะ ๖ เป็นต้น. ตามพระบาลีนี้ส่องว่า ต้องมีวิญญาณธาตุ ธาตุรู้ซึ่งเป็นธาตุที่ ๖ ประกอบอยู่ด้วย ครรภ์จึงก้าวลง ซึ่งหมายความว่าตั้งครรภ์.

ในการ**ตั้งครรภ์**นั้นใน**มหาตัณหาสังขยสูตร** ได้กล่าวไว้มีความว่า เพราะประชุมแห่งองค์ ๓ ครรภ์จึงก้าวลง หมายความว่าตั้งครรภ์ คือมารดาบิดาสันนิบาต หมายความว่าอยู่ด้วยกัน ๑, มารดามีระดู หมายความว่าอยู่ในระหว่างระดู ๑. คันธัพพะ ท่านอธิบายว่าสัตว์ผู้เข้าถึงในครรภ์ คือสัตว์ผู้จะเกิดปรากฏขึ้น ๑. เพราะความประชุมแห่งองค์ ๓ เหล่านี้ ครรภ์จึงก้าวลง คือสัตว์ผู้เกิดในครรภ์มาถือกำเนิดซึ่งถือกันว่าตั้งครรภ์นั้น มารดาบริหารครรภ์ ๙–๑๐ เดือน ก็คลอดบุตร, และโดยปรกติก็เลี้ยงด้วยโลหิต คือน้ำนมของตน.

การที่สัตว์มาถือกำเนิดในครรภ์ดั่งกล่าวนั้น เกิดเป็นตัวขึ้นทีเดียว หรือว่าตั้งต้นมาอย่างไรโดยลำดับ.

มีบาลีเล่าไว้ในสคาถวรรคสังยุตตนิกายว่า ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าได้ประทับอยู่ที่ภพน์ คือที่อาศัยของอินทกยักข์ ก็คงจะเป็นคนประเภทที่เขาเกรงกลัวว่าดุร้ายที่สุด เรียกว่า*อินทกะ* บนภูเขาอินทกูฏที่ใกล้กรุงราชคฤห์.

ยักษ์ผู้นั้นท่านกล่าวว่าเป็นผู้มีความเห็นว่า สัตว์ผู้เกิดในครรภ์นั้น ก็เกิดเป็นตัวขึ้นมาทีเดียว ถ้าตั้งต้นเป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อยเป็นอาหารไปหมด, เหมือนอย่างว่ามารดาได้บริโภคอาหารเข้าไป จะเป็นเนื้อหรือเป็นผักอะไรก็ตาม ก็ย่อยเป็นอาหารไปหมด, ถ้าหากว่าเด็กตั้งต้นเป็นจุดเล็ก ๆ ขึ้นมา ก็คงจะต้องย่อยไปหมด จะต้องเกิดเป็นตัวขึ้นมาทีเดียว, จึงได้กราบทูลถามพระพุทธเจ้า ซึ่งท่านได้ผูกเป็นคาถาไว้ว่า

"พระพุทธะทั้งหลายย่อมกล่าวว่ารูปไม่ใช่ชีวะ สัตว์นี้ย่อมได้สรีระนี้อย่างไร กระดูกและเนื้อของสัตว์นั้นมาจากไหนกัน, สัตว์นี้ย่อมข้องคือบังเกิดในครรภ์อย่างไร"

พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบที่ท่านได้ผูกเป็นคาถาไว้ว่า

"**กลละมีขึ้นก่อน, จากกลละก็เป็นอัมพุทะ, จากอัมพุทะก็เป็นเปสิ, จากเปสิก็เป็นฆนะ, จากฆนะก็เกิดเป็นกิ่งที่แตกออกไป, ผม ขน เล็บเป็นต้นก็เกิดขึ้น, มารดาบริโภคโภชนะข้าวน้ำอันใด นรชนผู้อยู่ในครรภ์ของมารดานั้น ก็เลี้ยงอัตตภาพด้วยอาหารนั้นในครรภ์ของมารดานั้น**"

ตามพระบาลีนี้ จึงมีจุดก่อกำเนิดเป็นกลละก่อน, ที่สองก็เป็นอัมพุทะ, ที่สามก็เป็นเปสิ, ที่สี่เป็นฆนะ, ที่ห้าก็แตกสาขา, และต่อไปก็เกิดส่วนอื่น ๆ.

พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวอธิบายไว้ว่า กลละที่เป็นจุดแรกก่อกำเนิดนั้น ประมาณหยาดน้ำมันงาติดที่ปลายด้ายที่พื้นด้วยปลายขนทรายสามเส้น คือเป็นอย่างหยาดน้ำมันงานิดหนึ่ง ที่เรียกว่ากลละหนึ่งมีในสัปดาห์ที่ ๑.

สัปดาห์ที่ ๒ ก็เป็นอัมพุทะ ว่ามีสีอย่างน้ำล้างเนื้อ.

สัปดาห์ที่ ๓ ก็เป็นเปสิ มีลักษณะคล้ายดีบุกเหลว หรือว่าอย่างน้ำใส ๆ ที่คั้นจากกะทิสด.

สัปดาห์ที่ ๔ ก็เป็นฆนะคือเป็นก้อนเนื้อกลม ๆ เหมือนไข่ไก่.

สัปดาห์ที่ ๕ จึงเป็นสาขา คือแตกเป็นกิ่ง ๕ กิ่ง ที่จะเป็นมือเป็นเท้า ๔ กิ่ง จะเป็นศีรษะอีก ๑ กิ่ง.

สัปดาห์ที่ ๖ ที่ ๗ จนถึงสัปดาห์ที่ ๔๒ ก็เปลี่ยนเป็นรูปที่บริบูรณ์ขึ้นเรื่อย จนถึงมีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น เป็นรูปบริบูรณ์ จนถึงคลอดออกมา.

นี่ก็เป็นเรื่องที่แสดงไว้ติดอยู่ในพระไตรปิฎก สัตว์มาเกิดขึ้นด้วยอย่างไร. และมีพระพุทธภาษิตตรัสตอบพระอานนท์ในอังคุตรนิกายเก็บเอามาเฉพาะที่ต้องการว่า

พระอานนท์ได้ทูลถามว่า ภพมีด้วยเหตุอะไร ?

พระพุทธเจ้าได้ตรัสถามพระอานนท์ว่า ถ้ากรรมให้วิบากในกามธาตุ ในรูปธาตุ ในอรูปธาตุ หมายความว่ากรรมที่จะให้ไปเกิดในรูปภพ อรูปภพ ถ้าไม่มี ภพต่าง ๆ ดั่งกล่าวจะปรากฏหรือ ?

พระอานนท์ก็กราบทูลว่า ปรากฏหามิได้

พระพุทธเจ้าจึงได้ตรัสว่า **กมฺมํ เขตฺตํ** *กรรมเป็นเหมือนนา* **วิญฺญาณํ พีชํ** *วิญญาณเป็นเหมือนพืชที่หว่านลงในนา,* **ตณฺหา สิเนโห** *ตัณหาเหมือนยางเหนียวมีอยู่ในพืช อันจะทำให้พืชนั้นปลูกงอกงามขึ้นได้.*

เพราะฉะนั้นเมื่อยังมี**กรรม วิญญาณ**และ**ตัณหา**อยู่ ก็ยังจะต้องไปเกิดในภพต่าง ๆ. คือหมายความว่า ยังมีอวิชชาเป็นเครื่องกั้นอยู่ ยังมีตัณหาเป็นสัญโญชน์คือเครื่องผูกอยู่, ในพระสูตรได้แสดงไว้โดยย่อดั่งนี้ คราวนี้เมื่อต้องการจะไปหารายละเอียดว่าในขณะที่ถือปฏิสนธินั้นจิตเป็นอย่างไร รูปเป็นอย่างไร เรื่อยไปจนถึงจุติ, นั่นก็ต้องไปดูรายละเอียดในอภิธรรม, แต่ว่าเมื่อจะประมวลเป็นหลักใหญ่ก็ไปหาได้จากพระสูตรดั่งกล่าวมานี้.

นิพพาน

หลักใหญ่ในอภิธรรมอีกอย่างหนึ่ง คือนิพพาน ซึ่งเป็นหลักที่ครบ ๔, ท่านอธิบายไว้ในที่นี้ว่า เรียกว่า *นิพพาน* *ก็เพราะออกจาก*

ตัณหา ที่มีชื่อเรียกว่า *วานะ* ซึ่งแปลว่า*เครื่องเสียดแทง* เหมือนอย่างลูกศรซึ่งเป็นเครื่องเสียดแทง, พูดอย่างง่าย ๆ โดยไม่ต้องอาศัยพยัญชนะในอภิธรรมหรือในที่อื่นก็ว่า เมื่อถอนลูกศรคือกิเลสในจิตใจออกทั้งหมดได้ ก็เป็นนิพพาน, เพราะฉะนั้น ตามสภาพ นิพพานจึงมีเพียงอย่างเดียว, แต่อาจจำแนกโดยเหตุบางประการได้สอง คือ

สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ แปลว่า*นิพพานธาตุที่มีบัญจขันธ์เหลือ* ได้แก่นิพพานของพระอรหันต์ผู้ยังมีชีวิตอยู่ และ

อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ *นิพพานธาตุที่ไม่มีบัญจขันธ์เหลือ* ได้แก่นิพพานธาตุของพระอรหันต์ผู้ที่ดับขันธ์แล้ว.

อีกอย่างหนึ่ง อาจจะแยกโดยอาการได้เป็น ๓ คือ

สุญญตนิพพาน *นิพพานที่ว่างกิเลส*

อนิมิตตนิพพาน *นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นนิมิตเครื่องหมาย.*

อัปปณิหิตนิพพาน *นิพพานที่ไม่มีกิเลสเป็นที่ตั้ง.*

ชื่อทั้ง ๓ นี้ บางอาจารย์อธิบายอิงหลักไตรลักษณ์ คือ

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้ออนัตตา ที่ว่าบัญจขันธ์ไม่ใช่ตัวตน จนจิตว่างจากความยึดถือว่าเป็นตัวเป็นตน บรรลุนิพพานคือความดับกิเลส นิพพานของผู้พิจารณาดังนี้ก็เรียกว่า สุญญตนิพพาน.

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อว่าไม่เที่ยง คือบัญจขันธ์ไม่เที่ยงเปลี่ยนแปลงไปเรื่อยจนดับ อนิจจตา ความไม่เที่ยงปรากฏชัด จะกำหนด

ลงไปตอนไหนว่าเที่ยงสักแห่งหนึ่งก็ไม่ได้, ความไม่มีนิมิต คือไม่มีที่กำหนดหมาย ก็ปรากฏขึ้น, เมื่อบรรลุนิพพาน ก็เรียกว่า **อนิมิตต-นิพพาน** *นิพพานที่ไม่มีนิมิต.*

เมื่อพิจารณาไตรลักษณ์ข้อว่า **ปัญจขันธ์เป็นทุกข์** หมายความว่าตั้งอยู่คงที่ไม่ได้ต้องแปรปรวนเปลี่ยนแปลงไปเรื่อย, เมื่อตั้งอยู่ไม่ได้ก็หาที่ตั้งของปัญจขันธ์ไม่ได้ จะไปตั้งอยู่ตรงไหนก็เป็นทุกข์ไปทั้งนั้น บรรลุนิพพาน, นิพพานของท่านผู้พิจารณาดั่งนี้ ก็เรียกว่า **อปณิหิต-นิพพาน** *นิพพานที่ไม่มีที่ตั้ง.*

แต่อันที่จริงตามหลักนั้น *ไตรลักษณ์ก็ต้องพิจารณาทั้งสามข้อ และจะต้องพิจารณาเป็นหมวด คือทั้งอนิจจตา ทุกขตา อนัตตตา ความสิ้นกิเลสถึงจะปรากฏขึ้นได้*, เพราะฉะนั้นอธิบายของท่านดั่งกล่าวมานี้ จึงเป็นอธิบายแยกไปตามอาการเท่านั้น. แต่ตามทางปฏิบัติแล้วต้องพิจารณา ๓ ลักษณะนั้นประกอบกัน.

รวมหลักใหญ่ ในอภิธรรมที่ท่านอนุรุทธาจารย์ได้ยกเป็นหลักประมวลเป็น ๔ คือจิต เจตสิก รูป นิพพาน. ในคัมภีร์เถรวาทฝ่ายเรา แสดงว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงอภิธรรม ๗ คัมภีร์แด่พระพุทธ-มารดาในเทวโลกชั้นดาวดึงส์. ได้สอบถามดูว่า ทางมหายานเขาว่าอย่างไรกันในเรื่องนี้, ก็ได้รับคำตอบว่า มีแสดงเรื่องพระพุทธเจ้าไปเทศน์โปรดพระพุทธมารดาบนสวรรค์เหมือนกัน, แต่ว่าไม่ได้แสดง

แสดงพระสูตร ๆ หนึ่ง, อภิธรรมในมหายานก็มีเหมือนกัน แต่ไม่ได้ยืนยันว่าเป็นพระพุทธภาษิตเหมือนอย่างในเถรวาทเรา อภิธรรมในมหายานนั้นเป็นทำนองอรรถกถา คือเป็นคัมภีร์อธิบายพระสูตร มีชื่อคัมภีร์ก็แตกต่างจากอภิธรรมทั้ง ๗ ในฝ่ายเถรวาทเรา, แต่ว่าเนื้อความนั้นจะมีคล้ายกันบ้าง หรือต่างกันอย่างไรยังไม่ทราบ, ที่ของมหายานว่าเป็นคำอธิบายนั้นก็เข้าเค้า เพราะคำว่าอภิธรรมในที่แห่งหนึ่งให้ความหมายไว้ว่า *คำอธิบายพระธรรม,* เมื่อพิจารณาดูในอภิธรรม ๗ คัมภีร์ของเราก็เป็นรูปนั้น คือยกเอาหลักธรรมต่าง ๆ มาประมวลเข้าและจำแนกอธิบายออกไปอย่างกว้างขวาง, และในอรรถกถาฝ่ายเราเองก็รับว่า ในภาคมนุษย์นี้พระสารีบุตรเป็นผู้แสดงอภิธรรม แต่ก็ไปอ้างว่า เพราะไปฟังอภิธรรมจากพระพุทธเจ้ามาแสดงแก่ภิกษุที่เป็นศิษย์ของท่าน, ถ้าจะถือว่าเป็นตำราที่อธิบายพระธรรม ก็ไม่ทำให้คุณค่าของอภิธรรมนี้ลดลงไป เพราะก็มีสาระที่ควรศึกษาควรทราบอยู่เป็นอันมากดั่งเช่นที่กล่าวมาแล้ว. เรื่องอภิธรรมก็ยุติเท่านี้.

พรรษาที่ ๘

ปัญหาในอริยภูมิ

จะแสดงพรรษาที่ ๘ ของพระพุทธเจ้า.

พระอรรถกถาจารย์ซึ่งได้เขียนคัมภีร์อรรถกถา ในสมัยเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงได้แล้วประมาณ ๑,๐๐๐ ปีเศษ ได้เขียนเล่าไว้ว่า พระพุทธเจ้าได้ทรงเทศน์อภิธรรมโปรดพระพุทธมารดากับเทพยดาบนสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ตลอดไตรมาส ในวันมหาปวารณาออกพรรษาก็ได้เสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์มายังเมืองมนุษย์ที่นครสังกัสสะ ได้มีหมู่มนุษย์ทุกชั้น ตั้งต้นแต่พระเจ้าแผ่นดินได้ไปรอเฝ้ารับการเสด็จลงมาของพระพุทธเจ้าเป็นอันมาก, เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จลงมาแล้วก็ได้ตรัสถามปัญหาแก่บุคคลตั้งต้นแต่ภูมิชั้นต้นชั้นต่ำ จนถึงภูมิชั้นสูง, เมื่อทรงตั้งปัญหาถามในภูมิชั้นใด บุคคลผู้ได้ภูมิชั้นนั้นแล้วก็ตอบปัญหานั้นได้ แต่ก็ไม่อาจจะตอบปัญหาที่สูงกว่าภูมิของตนได้, ได้ตรัสถามเรื่อยจนถึงภูมิของพระอัครสาวกเบื้องขวา คือพระสารีบุตร พระสารีบุตรก็ตอบได้, แต่เมื่อทรงได้ตั้งปัญหาถามในชั้นพุทธภูมิที่สูงกว่าภูมิของพระสารีบุตร พระสารีบุตรก็ตอบไม่ได้, *ที่ตอบไม่ได้นั้นก็เพราะไม่ทราบพระพุทธอัธยาศัยว่าจะมีพระพุทธอัธยาศัยให้ตอบ โดยนัยไหน.*

ท่านยกตัวอย่างปัญหาที่ถามในพุทธภูมิว่า "บุคคลผู้ที่มีธรรมะอันนับ คือพิจารณารู้ตลอดแล้ว (หมายถึงพระอเสขบุคคล คือ

พระอรหันต์) กับบุคคลผู้ที่ยังเป็นเสขะ (คือยังต้องศึกษาอยู่ หมายถึงท่านผู้บรรลุภูมิพระโสดาบันขึ้นมา จนถึงภูมิของพระอนาคามี) บุคคลสองจำพวกนี้มีความประพฤติเป็นอย่างไร”

ปัญหานี้พระสารีบุตรไม่ทราบพระพุทธอัธยาศัยว่า มุ่งจะให้ตอบในนัยไหน, แต่เมื่อพระพุทธเจ้าได้ประทานนัย มุ่งจะให้ตอบในนัยของขันธ์, พระสารีบุตรก็เกิดปฏิภาณขึ้นจึงตอบได้.

ข้อที่ท่านเล่าไว้นี้ก็น่าฟังอยู่เหมือนกัน. ในการตอบปัญหานั้นจำจะต้องรู้**นัย**คือ*ความประสงค์ของปัญหาหรือของผู้ถาม* เมื่อตอบให้ถูกตามความประสงค์ก็เป็นอันใช้ได้. ดังปัญหาธรรมะว่า คนดีนั้นคือคนอย่างไร ก็กว้างมาก, ถ้าจะตอบยกเอาธรรมะในนวโกวาทมาก็ได้เกือบจะทุกข้อ, เมื่อเป็นเช่นนี้ก็ต้องพิจารณาให้รู้ความประสงค์ของผู้ถามหรือของปัญหาว่า มุ่งจะให้ยกเอาธรรมข้อไหนขึ้นมาตอบ และเมื่อตอบให้ถูกความประสงค์ได้ ก็เป็นอันใช้ได้ ตอบนิดเดียวก็ใช้ได้, แต่ถ้าตอบผิดความประสงค์ยกเอาธรรมะมาตอบทั้งเล่ม บางทีก็ไม่ได้เหมือนกัน นี้ยกเป็นตัวอย่าง. เพราะฉะนั้นเมื่อมาถึงปัญหาที่เป็นพุทธภูมิ พระสารีบุตรก็จำจะต้องได้นัย และเมื่อได้นัยแล้วก็ตอบได้.

อาจารย์ผู้นิดหนึ่งก็ไม่มี

พระพุทธเจ้าได้ทรงสรรเสริญพระสารีบุตรว่า เป็นผู้มีปัญญามาก

เป็นผู้ที่สามารถจะปฏิบัติธุระแห่งพระองค์ได้ และท่านได้เล่าว่าได้ตรัสชาดกเรื่องหนึ่งยกย่องพระสารีบุตร มีความว่า

ได้มีดาบสคณะหนึ่งประพฤติพรตอยู่ในป่า มีอาจารย์เป็นผู้อบรมสั่งสอนหมู่ดาบสทั้งหลาย, บรรดาศิษย์เหล่านั้น ได้มีศิษย์ผู้หนึ่งเป็นผู้ฉลาด และได้รับยกย่องให้เป็นหัวหน้าศิษย์ทั้งหลาย. คราวหนึ่งหัวหน้าศิษย์คนนั้นก็ได้ลาอาจารย์ พาคณะศิษย์หมู่หนึ่งไปอยู่ในละแวกบ้าน, ฝ่ายอาจารย์ก็เกิดอาพาธขึ้น และเมื่อใกล้จะถึงมรณะ ศิษย์ทั้งหลายก็ได้ถามอาจารย์ว่า อาจารย์บรรลุธรรมอะไรบ้าง, อาจารย์ก็ตอบว่า "*นิดหนึ่งก็ไม่มี.*"

พวกศิษย์ได้ยินดั่งนั้นก็เสียใจว่า อาจารย์ไม่ได้บรรลุธรรมะอะไรเลย, เมื่ออาจารย์ถึงมรณะแล้วก็ไม่ทำสักการะแก่ศพ. ฝ่ายศิษย์ผู้เป็นหัวหน้าเมื่อกลับมาแล้วได้ทราบว่าอาจารย์ถึงมรณะ และได้ทราบเรื่องที่หมู่ศิษย์ได้ฟังปฏิญญาของอาจารย์เมื่อใกล้จะตาย และก็พากันไม่นับถือไม่สักการะศพ จึงได้ชี้แจงอธิบายว่าอาจารย์บรรลุอรูปฌานชั้นที่ ๓

อรูปฌานชั้นที่ ๑ นั้น มีอารมณ์ว่า *อากาศไม่มีที่สุด* ชื่อว่าอรูปคือไม่มีรูปก็เพราะกำหนดอากาศไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์, ในอากาศนั้นไม่มีรูปอะไร เมื่อจิตแน่วแน่ในอารมณ์นี้ก็ชื่อว่าได้อรูปที่ ๑.

อรูปที่ ๒ นั้น มีอารมณ์ว่า *วิญญาณไม่มีที่สุด* คือว่ารู้ไม่มีที่สุด, อากาศไม่มีที่สุดเท่าใด รู้ก็ออกไปไม่มีที่สุดเท่านั้น, และในตัวรู้ก็ไม่มี

อะไรอีกเหมือนกันคือไม่มีรูปอะไร, เมื่อตั้งต้นด้วยอากาศที่ไม่มีรูปอะไร, รู้ที่สูงขึ้นไปซึ่งแผ่ออกไปไม่มีที่สุด ก็ไม่มีรูปอะไรอีกเหมือนกัน, เมื่อจิตแน่วแน่อยู่ในอารมณ์นี้ก็ชื่อว่าได้อรูปที่ ๒.

อรูปที่ ๓ นั้น มีอารมณ์ว่า *น้อยหนึ่งก็ไม่มี หรือว่านิดหนึ่งก็ไม่มี* เพราะเมื่อเลื่อนขึ้นมาจากชั้นที่ ๑ และชั้นที่ ๒ ซึ่งไม่มีรูปอะไรอยู่ในอากาศ อยู่ในตัวรู้, ฉะนั้น เมื่อจะเน้นค้นลงไปว่ามีอะไรอยู่บ้างก็ไม่มีอะไรทั้งนั้น, จึงได้กำหนดลงไปว่าน้อยหนึ่งก็ไม่มี หรือว่านิดหนึ่งก็ไม่มี, เมื่อจิตแน่วแน่อยู่ในอารมณ์นี้ก็ชื่อว่าได้อรูปที่ ๓.

ส่วนอรูปที่ ๔ นั้น ***จิตแน่วแน่อยู่ในอารมณ์ที่ไม่มีอะไร*** คือไม่มีรูปอะไรยิ่งขึ้น สัญญาคือความกำหนดหมายก็ไม่ต้องใช้อะไร เพราะไม่มีอะไรจะกำหนด ก็อ่อนลงไป, เวทนาก็อ่อนลงไป เพราะไม่มีอารมณ์อะไรที่จะมาก่อเวทนา รูปอะไรน้อยหนึ่งนิดหนึ่งก็ไม่มี จนถึงขั้นที่เรียกว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีก็ไม่ใช่, คือว่ามีอยู่บ้าง แต่ไม่พอจะใช้อย่างปรกติ จะเรียกว่าไม่มีก็ไม่ได้ จะเรียกว่ามีก็ไม่ได้ คล้าย ๆ กับเกือบจะหลับ หรือว่าเกือบจะดับลงไป แต่ก็ไม่หลับไม่ดับ นี้เรียกว่าเป็นอรูปที่ ๔.

พิจารณาดูใน โสฬสปัญ**หา** ท่านที่มุ่งจะบำเพ็ญวิปัสสนาต่อ ถ้าจะเล่นทางสมาธิให้ได้ฌานก็มักจะดำเนินมาถึงขั้นที่ ๓ คือ น้อยหนึ่งนิดหนึ่งก็ไม่มี และก็จับบำเพ็ญวิปัสสนาต่อ ไม่ไปถึงชั้นที่ ๔,

พิจารณาดูถ้าไปถึงขั้นที่ ๔ แล้วจิตจะอ่อนกำลังเต็มที คือว่านามธรรมนั้นเป็นกำลังของจิต นามธรรมอ่อนลงไปทุกที ไม่พอจะใช้พิจารณาอะไรให้เกิดความรู้.

ถ้าจะดำเนินไปอยู่ถึงชั้นที่ ๔ ก็ต่อออกไปอีกชั้นหนึ่งเรียกว่า **นิโรธสมาบัติ** เข้านิโรธคือเข้าดับ ซึ่งเป็นชั้นที่ ๙. นับรูปฌาน ๔ และอรูป ๔ และนิโรธคือดับไปอีกหนึ่งก็เป็น ๙.

ดับอะไร, ก็คือดับสัญญาดับเวทนา, หมดนามธรรมทั้งหมด, ก็คงไม่ต่างอะไรกับหลับสนิท ซึ่งท่านแสดงว่าพระอรหันต์พระปัจเจกโพธิได้เข้านิโรธสมาบัติคือเข้ารูปฌานอรูปฌาน มาโดยลำดับจนถึงขั้นนิโรธสมาบัตินี้ ในบางครั้งบางคราว และอย่างนานก็เข้านิโรธถึง ๗ วัน, โดยปรกติท่านแสดงไว้อย่างนี้ แต่ก็ไม่ใช่ทำเสมอต้องการพักนาน ๆ ก็เข้านิโรธเป็นบางครั้งบางคราว.

ศิษย์ที่เป็นหัวหน้าจึงได้ชี้แจงว่าอาจารย์บรรลุอรูปชั้นที่ ๓ ไม่ใช่ว่าไม่บรรลุคุณวิเศษอะไรเลย เพราะฉะนั้นท่านจึงได้กล่าวสรรเสริญไว้ว่า

"ถึงคนจะมาประชุมกันกว่าพันคนแต่ว่าไม่มีปัญญา พากันคร่ำครวญอยู่ตั้งร้อยปีก็ตาม, คน ๆ เดียวที่มีปัญญารู้เนื้อความของภาษิตประเสริฐกว่า"

ในตอนที่เสด็จลงจากดาวดึงส์นี้ ท่านได้แสดงอภินิหารไว้มาก เป็นต้นว่าพาดบันไดลงมาจากชั้นดาวดึงส์ถึงเมืองสังกัส. และอภินิหาร

นี้ได้เป็นที่เชื่อถือกันมาตลอดเวลาช้านาน. เมื่อหลวงจีนฟาเหียนกับถังซำจั๋งไปอินเดียและได้เขียนจดหมายเหตุไว้ ก็ได้เล่าถึงความเชื่อถือในอภินิหารเหล่านี้

ได้เคยถามบางท่านว่า ในฝ่ายมหายานเคยมีถอดความเรื่องนี้ไว้บ้างหรือไม่, ก็ได้รับตอบว่า ยังไม่เคยมีใครถอดความเรื่องนี้ไว้แต่อย่างไร ก็แสดงกันไปหรือว่าเชื่อกันไปอย่างนั้น. แต่ก็ฟังได้อย่างหนึ่งว่า พระพุทธเจ้าได้เสด็จไปถึงเมืองสังกัสนั้น ในคราวหนึ่งหรือหลายครั้ง และประชาชนก็ได้มีศรัทธาเลื่อมใสกันเป็นอันมาก.

เรื่องที่เล่าว่าได้ทรงตั้งปัญหาถามบุคคลทุกภูมิชั้นนั้น, ก็แสดงว่าได้มีการสนทนาธรรมะกันอย่างกว้างขวาง และในตอนนี้ก็เล่าถึงอภินิหารเรื่อง *พระเจ้าเปิดโลก* หมายความว่ามนุษย์เห็นเทวดาเห็นสัตว์นรก เทวดาก็เห็นมนุษย์เห็นสัตว์นรก สัตว์นรกก็เห็นมนุษย์เห็นเทวดา แปลว่าเห็นกันตลอดหมด, ตามนี้ก็เข้าใจง่าย ๆ ว่าได้มีการแสดงธรรมะที่เป็นส่วนเหตุและแสดงธรรมที่เป็นส่วนผลอันจะพึงได้รับทุกภูมิทุกชั้น, ดั่งที่เล่าว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสถามปัญหาแก่บุคคลทุกภูมิชั้น ตั้งแต่ชั้นต้นชั้นต่ำจนถึงชั้นพุทธภูมิ ซึ่งเป็นชั้นที่จะต้องทรงตอบเองหรือว่าประทานนัยให้พระสารีบุตรเป็นผู้ตอบ.

ความเชื่อถือเรื่องเสด็จลงจากเทวโลกนี้ได้มีมาตั้งแต่เก่าแก่ เมื่อครั้งสร้างพระพุทธรูปเริ่มแรก ก็ได้มีพระพุทธรูปปางเทโวโรหนะ

แปลว่า เสด็จลงจากเทวโลก. และความเชื่อนี้ก็ยังได้แผ่เข้ามาในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาทั้งหลาย ดั่งที่มีนิยมใส่บาตรวันเทโวคือวันออกพรรษา, ในบางแห่งเช่นนครปฐม วันออกพรรษานั้นนิมนต์พระจากวัดต่าง ๆ ไปรวมกันอยู่บนเนินองค์พระและประชาชนก็มาตั้งขันใส่บาตรกันข้างล่างสองข้างทาง, พระก็เดินลงมาจากเนินองค์พระปฐม ดูเป็นเดินมาจากบันไดสูง ๆ แล้วก็ใส่บาตร มีนิยมกันมาทุกปี เรียกว่าใส่บาตรวันเทโว หรือเทโวโรหนะ เสด็จลงจากดาวดึงส์.

เมืองสังกัสนี้ในอรรถกถาธรรมบทว่า ไกลจากเมืองสาวัตถี ๓๐ โยชน์ แต่ว่าเมื่อรวมระยะทางในบัดนี้ ประมาณ ๒๗๐ ไมล์ ก็ใกล้เคียงกันกับจำนวนที่ให้ไว้ว่า ๓๐ โยชน์นั้น.

เหตุที่ไม่ทรงเหยียบผ้าขาว

พระพุทธเจ้าได้เสด็จจาริกไปโดยลำดับ จนถึง **พรรษาที่ ๘ ได้เสด็จไปจำพรรษาที่เภสกลาวัน ที่อยู่ชานเมืองสุงสุมารคิระในภัคคชนบท.** ภัคคชนบท นั้นเป็นรัฐอีกรัฐหนึ่ง, ซึ่งในสมัยนั้น *โพธิราชกุมาร* ซึ่งเป็นโอรสของพระเจ้าอุเทน (แห่งแคว้นวังสะซึ่งมีนครหลวงชื่อว่าโกสัมพี) เป็นผู้ครอง ฉะนั้นจึงน่าจะขึ้นอยู่กับรัฐวังสะ ของพระเจ้าอุเทน. โพธิราชกุมารซึ่งเป็นผู้ไปครอง ก็ทำนองไปครองฐานะเป็นเมืองลูกหลวง.

เมืองหลวงของภัคคชนบทนี้ชื่อว่า สุงสุมารคิระ แปลว่า *เมืองที่เป็นเนินจระเข้* สุงสุมาระ แปลว่า **จระเข้** คิระ แปลว่า *เนินหรือเขา* มีเรื่องเล่าไว้ว่า เมื่อสร้างนครนั้น ได้มีจระเข้ร้องในห้วงน้ำแห่งหนึ่ง ซึ่งไม่ไกล จึงได้ถือเอาเสียงจระเข้ที่ได้ยินร้องในเวลาสร้างเมืองนั้นมาตั้งเป็นชื่อเมืองว่า สุงสุมารคิระ.

ส่วน เภสกลาวัน ที่อยู่ชานเมืองนั้น คำว่า เภสกลา มติหนึ่งว่าเป็นชื่อยักษิณีซึ่งเป็นผู้สิงสถิตอยู่ที่ป่านั้น, อีกมติหนึ่งว่า เภสกลา แปลว่า *ไม้สีเสียด,* เภสกลาวัน ก็แปลว่า *ป่าไม้สีเสียด,* แต่รวมความก็เป็นชื่อของวนะแห่งนั้น.

พระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษาอยู่ที่วนะ อันชื่อว่าเภสกลานั้น ได้มีเรื่องเกิดขึ้นในสมัยที่ประทับอยู่ ณ ที่แห่งนั้น ที่ควรจะเล่าก็คือ *โพธิราชกุมาร* ซึ่งเป็นผู้ครองแคว้นนั้นได้สร้างปราสาทใหม่สำเร็จขึ้นองค์หนึ่งชื่อว่า โกกนุทปราสาท, ยังไม่ไปประทับ จึงทรงส่งมหาดเล็กชื่อว่าสังคิกาบุตรมาเฝ้าพระพุทธเจ้า กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปเสวยที่ปราสาทสร้างใหม่ พระพุทธเจ้าพร้อมกับภิกษุสงฆ์ ก็ทรงรับอาราธนา, และเมื่อได้เวลาในวันรุ่งขึ้น ก็ได้เสด็จไปยังปราสาทของพระราชกุมารพร้อมกับภิกษุสงฆ์ พระราชกุมารได้ให้ **ปูผ้าขาว** ที่บันไดขึ้นปราสาทตั้งแต่บันไดขั้นแรกขึ้นไปโดยตลอด, เมื่อพระพุทธ-เจ้าเสด็จถึง พระราชกุมารก็ได้ทรงมาต้อนรับที่หน้าปราสาทและได้ขอ

ให้พระพุทธเจ้าเสด็จดำเนินนำหน้าพระองค์ก็เสด็จตามหลัง, พระพุทธเจ้าเสด็จไปถึงขั้นบันไดปราสาทนั้นแล้วก็ทรงหยุดไม่ให้เสด็จขึ้น, พระราชกุมารก็กราบทูลอัญเชิญให้เสด็จขึ้น พระพุทธเจ้าก็ทรงนิ่ง, พระราชกุมารได้กราบทูลถึง ๓ ครั้ง พระพุทธเจ้าก็จึงได้ทอดพระเนตรไปที่พระอานนท์, พระอานนท์ก็ได้ทูลแก่พระราชกุมารว่า พระตถาคต **ไม่ทรงเหยียบผ้าขาว** ขอให้พระราชกุมารให้เก็บออกเสีย, พระราชกุมารจึงให้เก็บผ้าขาวออก พระพุทธเจ้าก็ได้เสด็จขึ้นสู่ปราสาท, พระราชกุมารก็ได้ทรงอังคาสอาหารถวาย, พระพุทธเจ้าเสวยเสร็จแล้วก็ทรงอนุโมทนาแล้วก็เสด็จกลับ เมื่อเสด็จกลับแล้ว ก็มีพระพุทธบัญญัติห้ามภิกษุเหยียบผ้าขาว, แต่ว่าต่อมาก็ทรงผ่อนให้เหยียบผ้าขาวที่เขาปูไว้สำหรับต้องการจะให้พระเหยียบเป็นมงคลได้.

ในตอนนี้พระอรรถกถาจารย์ได้เล่าว่า พระราชกุมารได้ทรงอธิษฐานพระหทัยว่า ถ้าพระพุทธเจ้าทรงเหยียบผ้าที่พระองค์ให้ปูไว้ก็จะได้โอรส เพราะไม่มีพระโอรสพระธิดา. และยังได้เล่าถึงนายช่างที่สร้างปราสาทของโพธิราชกุมารไว้ว่า เมื่อได้สร้างปราสาทจวนจะเสร็จ พระราชกุมารก็ให้เอาคนล้อมไว้ ไม่ให้นายช่างออก เพราะกำหนดไว้ว่าเมื่อสร้างเสร็จแล้วจะฆ่านายช่างเสีย เพื่อไม่ให้ไปสร้างที่อื่นให้เหมือนกัน, ฝ่ายนายช่างรู้ก็แสร้งว่าทำยังไม่เสร็จก็ขอเบิกเอาไม้และสิ่งต่าง ๆ ตามที่ต้องการเข้าไปสร้างนกยนต์ไว้บนชั้นบนของปราสาท, เมื่อสร้างปราสาทเสร็จแล้วก็หาวิธีนำบุตรภริยาขึ้นนกยนต์

นั้น และบินหนีไปสร้างเมืองขึ้นอีกเมืองหนึ่ง และก็ตั้งตนเป็นผู้ครองเมืองนั้น ชื่อว่า กัฏฐวาหนะราชา

ในระหว่างที่พระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ วนะแห่งนี้ ก็ได้ทรงบัญญัติสิกขาบทแห่งสุราปานวรรคที่ *ห้ามไม่ให้ภิกษุก่อไฟผิง.*

อีกเรื่องหนึ่ง ได้มีคฤหบดีผู้หนึ่งชื่อว่า นกุลปิตา พร้อมกับภริยาได้เป็นผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าเป็นอันมาก พระอรรถกถาจารย์ได้เล่าว่า สามีภรรยาทั้งคู่นี้ได้มีความรักพระพุทธเจ้าเหมือนอย่างบุตรและได้เรียกพระพุทธเจ้าว่าบุตร, ในคราวหนึ่ง นกุลปิตาได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า และได้กราบทูลว่าตนเป็นผู้แก่เฒ่ามากแล้ว จะไม่ได้มาเฝ้าพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์ได้เนืองนิตย์ เพราะฉะนั้น ก็ขอให้พระองค์ทรงโอวาทอนุศาสน์ เพื่อจะให้เกิดประโยชน์เกื้อกูลและความสุขตลอดกาลนาน.

พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสโอวาทโดยย่อว่า "กายนี้ซึ่งเป็นรังโรคเป็นของอาดูร คือกระสับกระส่าย เมื่อบุคคลบริหารกายนี้อยู่ด้วยความพินิจพิจารณา ถ้าไม่หลงไม่เขลา จะพึงรับรองว่ากายนี้ไม่มีโรคแม้ครู่หนึ่งก็หาได้ไม่, เพราะฉะนั้นก็ให้ศึกษาว่า เมื่อกายอาดูรคือกระสับกระส่าย จิตจักไม่อาดูรคือกระสับกระส่าย, ให้คฤหบดีศึกษาดั่งนี้."

ฝ่ายนกุลปิตานั้น เมื่อได้สดับพระพุทธโอวาทโดยย่ออย่างนั้น ก็ได้ไปหาพระสารีบุตรขอให้ท่านอธิบายความให้พิสดาร ท่านพระสารีบุตรก็ได้อธิบายความให้ฟังโดยความว่า

"บุคคลที่มีกายกระสับกระส่าย มีจิตกระสับกระส่ายด้วยนั้นอย่างไร, คือบุคคลที่ไม่ฉลาดรู้ธรรมะของพระอริยเจ้า ไม่ได้รับการแนะนำในสัปปุริสธรรม ย่อมเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตน, หรือว่าเห็นตนว่ามีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ, หรือเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในตน, หรือว่าเห็นตนในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณนั้น, จึงเป็นผู้ที่มีความกำหนดยึดถืออยู่ว่าเราเป็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ, รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณเป็นของเรา, เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แปรปรวนเปลี่ยนแปลงไป จึงเกิดความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจขึ้น เพราะความแปรปรวนนั้น, อย่างนี้ชื่อว่ามีกายกระสับกระส่ายด้วย มีจิตกระสับกระส่ายด้วย. ส่วนบุคคลผู้ที่มีกายกระสับกระส่ายแต่มีจิตไม่กระสับกระส่ายอย่างไร, คือบุคคลผู้ที่ฉลาดรู้อริยธรรม ได้รับการแนะนำดีในสัปปุริสธรรม ไม่เห็นเหมือนอย่างนั้น จึงไม่มีความกำหนดยึดถืออยู่ว่าเราเป็น รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ, รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของเรา, เมื่อเป็นเช่นนี้ เมื่อรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แปรปรวนเปลี่ยน

แปลงไป จึงไม่เกิดความโศกเป็นต้นขึ้น อย่างนี้ชื่อว่ามีกายกระสับกระส่าย แต่ว่ามีจิตไม่กระสับกระส่าย.”

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อใกล้จะเสด็จสวรรคต ได้ทรงพระราชนิพนธ์คำลาพระสงฆ์ เป็นภาษาบาลี และโปรด ฯ ให้มาอ่านลาพระสงฆ์ที่พระอุโบสถวัดราชประดิษฐ์ ฯ ก็ได้ทรงเก็บความแห่งพระพุทธภาษิตนี้ มาทรงประพันธ์เป็นคาถาไว้บทหนึ่งว่า

อาตุรสฺมิมฺปิ เม กาเย จิตฺตํ น เหสฺสตาตุรํ
เอวํ สิกฺขามิ พุทฺธสฺส สาสนานุคตึ กรํ

แปลว่า “ เมื่อกายของเราแม้อาดูรกระสับกระส่าย จิตจักไม่อาดูร, เรากระทำตามศาสนาของพระพุทธเจ้า ศึกษาอยู่ดังนี้”

พรรษาที่ ๙ กรุงโกสัมพีรัฐวังสะ

พระพุทธจาริก

จะแสดงพรรษาที่ ๙ ของพระพุทธเจ้า. ในพรรษาที่ ๙ ท่านกล่าวว่า *พระพุทธเจ้าได้ประทับจำพรรษาที่กรุงโกสัมพี รัฐวังสะ หรือ วัสสะ.*

แต่โดยปกติเมื่อออกพรรษาแล้ว พระพุทธเจ้าเสด็จจาริกไปในชนบทมณฑลต่าง ๆ ได้ทรงปฏิบัติเป็นอาจิณกิจ คือกิจที่ทำอยู่เสมอตั้งแต่ต้นมา, ท่านได้เล่าถึง **พุทธจาริก** คือการเสด็จเที่ยวพุทธดำเนินไปของพระพุทธเจ้าไว้ ๓ อย่าง คือ

๑. เมื่อจะเสด็จจาริกไปในมหามณฑลคือ ในชนบทมณฑลใหญ่ ต้องใช้เวลามาก เมื่อออกพรรษาแล้วได้วันหนึ่ง ตรงกับการนับของไทยคือวันแรมค่ำ ๑ เดือน ๑๑ ก็เสด็จออกจากที่จำพรรษาในพรรษาที่ผ่านไปใหม่ ๆ นั้น แล้วก็เสด็จจาริกเรื่อยไปใช้เวลา ๙ เดือน ถึงวันเข้าพรรษาใหม่ก็หยุดอยู่ประทับจำพรรษา.

๒. เมื่อจะเสด็จจาริกไปในมัชฌิมมณฑล คือในชนบทที่เป็นมณฑลขนาดกลาง ๆ เมื่อออกพรรษาในวันกลางเดือน ๑๑ แล้วก็ประทับอยู่ที่นั้นอีก ๑ เดือน หรือบางทีก็เลื่อนออกพรรษาไปอีก ๑ เดือน คือไปออกพรรษาทำปวารณาในวันกลางเดือน ๑๒ วัน

รุ่งขึ้นซึ่งตรงกับวันแรมค่ำ ๑ ของไทย จึงเสด็จเที่ยวจาริกไปใช้เวลา ๘ เดือน จึงหยุดจำพรรษา

๓. เมื่อจะเสด็จจาริกไปในอันติมมณฑล มณฑลที่เล็กไปกว่าหรือใช้เวลาน้อยกว่า ก็ยังประทับอยู่ ณ ที่จำพรรษาจนถึงกลางเดือนอ้าย รุ่งขึ้นตรงกับวันแรมค่ำ ๑ เดือนอ้าย จึงเสด็จจาริกไปใช้เวลา ๗ เดือนก็ประทับจำพรรษา

และข้อที่ทรงปฏิบัติเป็นอาจิณกิจทั่วไปนั้น ก็คือทรงทำปฏิสันถารต้อนรับอาคันตุกะเช่นภิกษุที่มาเฝ้าจากทิศต่าง ๆ ทรงแสดงธรรมตามเรื่องที่เกิดขึ้น และทรงบัญญัติสิกขาบทตามเรื่องอย่างใดอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้น ในขณะที่เสด็จจาริกไปนั้น ถ้าบางคราวต้องการจะเสด็จจาริกไปด่วน ๆ ก็ทรงดำเนินด้วยพระบาทวันหนึ่งเป็นเวลามาก ๆ เช่นมีพระพุทธประสงค์จะเสด็จไปโปรดผู้ที่มีอุปนิสัยจะได้ตรัสรู้พระธรรม โดยรีบด่วน, แต่ถ้าโดยปกติก็เสด็จไปโดยไม่รีบด่วน. วันหนึ่ง ๆ เสด็จด้วยพระบาทหนึ่งในสี่ของโยชน์ หรือว่ากึ่งโยชน์ หรือว่าหนึ่งในสามของโยชน์ หรือว่าโยชน์หนึ่ง.

พระพุทธกิจ ที่ได้ทรงปฏิบัติเป็นประจำวันนั้นมี ๕ ประการ คือ

๑. ปุเรภัตตกิจ กิจในเวลาก่อนภัตต์ ได้แก่เสด็จออกแต่เช้าทรงทำสรีรกิจ เสด็จออกบิณฑบาต ตลอดจนถึงเสวยภัตตาหาร ทรงทำอนุโมทนาแสดงธรรม แล้วเสด็จขึ้นพระคันธกุฎี คือกุฎีที่ประทับ

แต่ยังไม่เข้าไปข้างใน, ในคำบอกวัตรแสดงไว้ว่า ปุพฺพณฺเห ปิณฺฑ-ปาตญฺจ *เสด็จออกบิณฑบาตในเวลาเช้า.*

๒. **ปัจฉาภัตตกิจ** กิจในเวลาภายหลังภัตต์ คือเมื่อเสด็จขึ้นพระคันธกุฎีดั่งกล่าวแล้วก็ประทับเบื้องหน้าพระคันธกุฎี, ให้โอวาทภิกษุสงฆ์ที่มาเฝ้า เสด็จเข้าพระคันธกุฎีประทับตามพระประสงค์ ทรงใช้พระญาณตรวจดูโลกในทุติยภาค คือส่วนที่สองของวัน จนถึงในตติยภาค คือส่วนที่สามของวันคือเวลาเย็น เสด็จไปยังธรรมสภา ซึ่งมีมหาชนมารอเฝ้าอยู่ ก็ทรงแสดงธรรมโปรดเป็นกาลยุตต์ คือเหมาะแก่กาล หรือสมัยยุตต์ เหมาะแก่สมัย เมื่อยุติด้วยกาลก็ส่งบริษัทกลับ, ในคำบอกวัตรได้ผูกเป็นบาทคาถาไว้ว่า สายณฺเห ธมฺมเทสนํ *ทรงแสดงธรรมในเวลาเย็น*

๓. **ปุริมยามกิจ** กิจในยามต้นของราตรี คือ แบ่งกลางคืนออกไปเป็น ๓ ยาม ๆ ละ ๔ ชั่วโมง, ในยามต้นของราตรีนี้ ทรงสรงถ้ามีพระพุทธประสงค์จะทรงสรง ประทับที่บริเวณพระคันธกุฎี ภิกษุทั้งหลายก็เข้าเฝ้าทูลถามปัญหาต่าง ๆ บ้าง ขอกัมมัฏฐานบ้าง ขอให้ทรงแสดงธรรมบ้าง ได้ประทานพระโอวาทต่าง ๆ ตามควร จนสมควรแก่เวลา ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูลลากลับ, ในตอนนี้มีคำบอกวัตรกล่าวไว้ว่า ปโทเส ภิกฺขุโอวาทํ *ให้โอวาทแก่ภิกษุในเวลาหัวค่ำ.*

๔. **มัชฌิมยามกิจ** กิจในเวลามัชฌิมยาม คือยามกลางของราตรีได้แก่แก้ปัญหาของเทพดาที่แสดงว่า เทพดามาเฝ้าและกราบทูลถาม

ปัญหาในตอนมัชฌิมยาม, ในคำบอกวัตรกล่าวไว้ว่า อฑฺฒรตฺเตเยว เทวปญฺหนํ *แก้ปัญหาของเทวดาในเวลาครึ่งคืน*

๕. **ปัจฉิมยามกิจ** กิจในยามท้ายของราตรีแบ่งออกเป็น ๓ ส่วน ส่วนที่หนึ่งเสด็จจงกรม คือ ทรงดำเนินไปและกลับเป็นการผลัดเปลี่ยนพระอิริยาบถ, ส่วนที่สองทรงบรรทม, ส่วนที่สามคือเวลาใกล้รุ่ง ก็ทรงตรวจดูโลกด้วยพระญาณ, ในคำบอกวัตรได้ว่าไว้ว่า ปจฺจูเสว คเต กาเล ภพฺพาภพฺเพ โลกนํ ***ตรวจดูสัตว์ผู้ที่สมควรจะโปรดและผู้ที่ไม่สมควรจะโปรดในเวลาใกล้รุ่ง.***

พระพุทธกิจทั้ง ๕ ประการนี้ ท่านกล่าวว่าพระพุทธเจ้าได้ทรงปฏิบัติอยู่เป็นกิจประจำวัน

ส่วนพระสาวกทั้งหลายนั้น ได้ถือเป็นอาจิณกิจ คือกิจที่ประพฤติเป็นประจำอยู่ คือได้พากันมาเฝ้าพระพุทธเจ้าจากชนบทต่าง ๆ ปีหนึ่งสองครั้ง คือก่อนเข้าพรรษาครั้งหนึ่ง เพื่อเรียนกัมมัฏฐาน และออกพรรษาครั้งหนึ่ง เพื่อกราบทูลคุณที่ได้บรรลุ และเพื่อเรียนกัมมัฏฐานให้ยิ่งขึ้นไป, เพราะในตอนนั้นได้มีพระสาวกมากขึ้น และได้จำพรรษาอยู่ในชนบทต่าง ๆ มากด้วยกัน, จึงได้มีนิยมถือเป็นอาจิณวัตรว่า ในปีหนึ่งก็หาโอกาสมาเฝ้าพระพุทธเจ้าโดยปรกติก็ ๒ ครั้ง และถ้ามาไม่ได้ก็ส่งศิษย์เข้ามาและสั่งศิษย์ให้ถวายบังคมพระพุทธเจ้าแทนตน. การเข้ามาเฝ้าพระพุทธเจ้าด้วยตนเอง ปีหนึ่งสองครั้งดั่งกล่าวนี้ หรือว่าแม้เพียงครั้งเดียว *เป็นการจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับในเวลานั้น เพราะ*

พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงธรรม และได้ทรงบัญญัติพระวินัยอยู่เรื่อย, เมื่อได้เข้ามาประชุมกันเฝ้าพระพุทธเจ้า ก็จะได้ทราบว่าพระองค์ได้ทรงแสดงธรรมอะไรไปแล้วบ้าง ได้ทรงบัญญัติพระวินัยอะไรไปแล้วบ้าง, เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จะได้ปฏิบัติให้ถูกต้องกับพระธรรม พระวินัย, ถ้าละเลยไม่เข้ามาประชุมกันเฝ้าก็จะไม่ทราบ และเมื่อไม่ทราบก็ปฏิบัติไม่ถูก ทำให้การปฏิบัติไม่สม่ำเสมอกัน.

เป็นธรรมเนียมที่พระพุทธเจ้า ได้จาริกไปในชนบทต่าง ๆ เมื่อออกพรรษาแล้วตามที่กล่าวมา, ฉะนั้น เมื่อตรวจดูในหลักฐาน จึงปรากฏว่าเมื่อออกพรรษาที่ ๘ แล้ว ก็มิได้เสด็จไปยังกรุงโกสัมพีทีเดียว คงเสด็จจาริกไปในชนบทมณฑลต่าง ๆ, และก่อนที่จะเสด็จไปประทับจำพรรษาที่กรุงโกสัมพี ได้เสด็จไปประทับอยู่ที่พระเชตวันกรุงสาวัตถี.

รัฐที่มีอำนาจมาก ๔

บ้านเมืองในชมพูทวีปครั้งนั้น แบ่งออกเป็นรัฐต่าง ๆ เป็นอันมากดังที่เล่าไว้ในพุทธประวัติ แต่ว่ารัฐที่มีอำนาจมากในเวลานั้นนับได้ ๔ รัฐ คือ

มคธรัฐ เมืองหลวงชื่อว่า *ราชคห* หรือ *ราชคฤห์* *พระเจ้าพิมพิสาร* ทรงเป็นพระราชาผู้ปกครอง.

รัฐโกศล เมืองหลวงชื่อว่า *สาวัตถี* *พระเจ้าปเสนทิ* ทรงเป็นพระราชาผู้ปกครอง.

รัฐวังสะ หรือ วัสสะ เมืองหลวงชื่อว่า *โกสัมพี พระเจ้าอุเทน* ทรงเป็นพระราชาผู้ปกครอง

รัฐอวันตี เมืองหลวงชื่อว่า *อุชเชนี พระเจ้าปัชโชต* ทรงเป็นพระราชาผู้ปกครอง.

รัฐทั้ง ๔ นี้ มีข้อบาดหมางกันในบางครั้ง แต่ก็กลมเกลียวกันหรือว่ายับยั้งไม่รบพุ่งกันได้ในบางครั้ง เพราะมีความสัมพันธ์กันในทางอภิเษกสมรส เช่น พระเจ้าพิมพิสารก็ทรงได้พระขนิฏฐภคินีของพระเจ้าปเสนทิไปเป็นพระมเหสี, พระเจ้าปเสนทิ ก็ทรงได้พระกนิฏฐภคินีของพระเจ้าพิมพิสารไปเป็นพระมเหสี พระเจ้าปัชโชตนั้นในตอนแรกก็ทรงมุ่งหมายจะย่ำยีพระเจ้าอุเทน แต่ก็มีเรื่องทำให้ต้องทรงเสียพระราชธิดาไปแก่พระเจ้าอุเทน ก็กลายเป็นมีความสัมพันธ์กัน

เสด็จประทับ ณ กรุงโกสัมพี

มูลเหตุ ที่พระพุทธเจ้าจะไปประทับจำพรรษาที่กรุงโกสัมพีนั้น มีเล่าไว้ในอรรถกถาธรรมบทว่า ที่กรุงโกสัมพี นครหลวงของรัฐวังสะได้มีเศรษฐี ๓ คน คือ **โฆสกเศรษฐี ๑ กุกกุฏเศรษฐี ๑ ปาวาริกเศรษฐี ๑** เศรษฐีทั้งสามนี้ได้มีความเลื่อมใสในดาบสคณะหนึ่ง ว่ามีจำนวนถึง ๕๐๐ ได้อาราธนาดาบสเหล่านั้นมาพักจำพรรษาอยู่ในกรุงโกสัมพี, เศรษฐีทั้งสามก็ผลัดกันทำนุบำรุง ต่อมาดาบสทั้ง ๕๐๐ นั้นได้ทราบการอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า จึงได้มาแจ้งแก่เศรษฐีทั้งสาม

ขอไปเฝ้าพระพุทธเจ้า, เพราะว่าดาบสเหล่านั้น ได้รับปฏิญญาของเศรษฐีทั้งสามไว้ว่า จะได้มาพักจำพรรษาที่กรุงโกสัมพีตามเคย แต่ในพรรษาที่จะถึงนั้น มีความประสงค์จะไปเฝ้าพระพุทธเจ้าที่ประทับอยู่ที่พระเชตวันกรุงสาวัตถี เศรษฐีทั้งสามนั้นจึงได้ขอไปด้วย และขอให้ดาบสเหล่านั้นรอไปพร้อมกัน เพราะตนจำเป็นจะต้องตระเตรียมสิ่งต่าง ๆ มีพาหนะเกวียนสำหรับเดินทางและสะเบียงเป็นต้น, ดาบสทั้ง ๕๐๐ ก็ขอล่วงหน้าไปก่อนให้เศรษฐีตามไปภายหลัง ดาบสเหล่านั้นก็ได้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้ฟังธรรมและขอบวชเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนาทั้งหมด

ฝ่ายเศรษฐีทั้งสาม ก็ได้เดินทางตามไปภายหลัง เข้าไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ฟังธรรมและมีความเลื่อมใส ได้กราบทูลเชิญเสด็จพระพุทธเจ้าไปประทับจำพรรษาที่กรุงโกสัมพี, พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงรับอาราธนา. เศรษฐีทั้งสามจึงได้กลับไปยังกรุงโกสัมพี ต่างก็ได้สร้างอารามขึ้นคนละหนึ่งอาราม, อารามของโฆสกเศรษฐี เรียกชื่อว่าโฆสิตาราม, อารามของกุกกุฏเศรษฐี เรียกชื่อว่ากุกกุฏาราม, อารามของปาวาริกเศรษฐี เรียกชื่อว่าปาวาริการาม. เมื่อสร้างอารามเสร็จแล้วก็ได้ส่งข่าวสาส์นไปกราบทูลพระพุทธเจ้า, พระพุทธเจ้าก็ได้เสด็จจากกรุงสาวัตถีไปสู่กรุงโกสัมพี ประทับอยู่ในอารามของเศรษฐีทั้งสามนั้นผลัดเปลี่ยนกันไปโดยวาระ, เศรษฐีทั้งสามนั้นก็ได้ผลัดเปลี่ยนกันทำนุบำรุงพระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์.

พระเจ้าอุเทน

ในระหว่างที่พระพุทธเจ้า ประทับอยู่ในกรุงโกสัมพีนี้ ได้มีเรื่องเกิดขึ้นหลายเรื่อง แต่ว่าก่อนที่จะได้แสดงเรื่องเหล่านั้นก็ควรที่จะได้ทราบประวัติของบุคคลต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง, ประวัติที่จะเล่าต่อไปเป็นอันดับแรกก็คือพระประวัติของพระเจ้าอุเทน.

พระเจ้าอุเทนนี้ มีพระราชประวัติที่โลดโผนและแปลก เมื่อจะเป็นพระเจ้าแผ่นดินก็ได้ปรากฏเป็นชายหนุ่มผู้หนึ่ง ซึ่งควบคุมช้างป่าเป็นอันมากมาล้อมเมืองโกสัมพี และได้อ้างว่าเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปรันตปะ ซึ่งได้สิ้นพระชนม์ไป ได้แสดงหลักฐาน คือผ้ากัมพลแดงกับพระธำมรงค์ของพระเจ้าปรันตปะ, เสนาบดีและประชาชนเมื่อได้เห็นวัตถุสองอย่างนี้ก็มีความเชื่อว่า พระเจ้าอุเทนเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปรันตปะที่ได้ถูกนกนำพาเอาไปพร้อมกับพระเทวี เมื่อพระเจ้าอุเทนยังอยู่ในพระครรภ์, และเมื่อมีความเชื่อในหลักฐานดังนั้นก็รับรองอภิเษกพระเจ้าอุเทนเป็นพระราชาของแคว้นนั้น. เหตุที่เกิดขึ้นเมื่อพระเจ้าอุเทนยังอยู่ในพระครรภ์นั้นมีเล่าไว้ว่า พระเจ้าปรันตปะซึ่งเป็นพระราชบิดาของพระเจ้าอุเทน กับพระเทวีซึ่งมีพระครรภ์แก่ได้ประทับทรงสำราญอยู่บนชั้นบนของปราสาท พระเทวีได้ทรงผ้ากัมพล-สีแดง และในขณะที่ได้ประทับนั่งทรงพระสำราญอยู่นั้น พระเทวีก็ได้ทรงถอดพระธำมรงค์จากพระราชองคุลี (นิ้วมือ) มาทรงสวมกับนิ้วพระหัตถ์ของพระนางเอง, ในขณะนั้นได้มีนกใหญ่ชนิดหนึ่ง เรียกว่า

นกหัสดีลิงค์ คือ ใหญ่โตเหมือนอย่างช้าง ได้บินมาเห็นพระเทวีทรงกัมพลแดง ก็คิดว่าเป็นชิ้นเนื้อ ก็บินโฉบลงมาเฉี่ยวเอาพระเทวีไป พระเทวีก็ได้เข้าไปอยู่ในกรงเล็บของนก แต่ก็ทรงฉลาดที่จะไม่ทรงร้องขึ้น เพราะทรงเกรงว่านกจะตกใจในเสียงมนุษย์ก็จะปล่อยตกลงมา ทรงยอมให้นกนำไปจนถึงค่าคบไม้ต้นไทรใหญ่, นกก็ลงจับที่ค่าคบไม้นั้น ซึ่งเป็นที่เคยจับเอาสัตว์มากินมีกระดูกทิ้งอยู่เกลื่อนกล่น, พระเทวีก็ได้ทรงร้องขึ้นปรบพระหัตถ์, นกก็ได้ยินเสียงตบพระหัตถ์ และเสียงร้องของคนก็ตกใจบินหนีไป, และในค่ำวันนั้นก็ต้องอยู่บนค่าคบไม้นั้น และประชวรพระครรภ์ ฝนก็ตกหนักตลอดคืน, ครั้นเวลารุ่งอรุณพอดีฝนก็หยุดพระนางก็ประสูติพระโอรส จึงได้ประทานพระนามว่า อุเทน หมายถึง *เวลาอรุณขึ้น.* ในที่นั้นได้มีอาศรมของดาบสองค์หนึ่งอยู่ไม่ไกล และดาบสนั้นก็เคยมาเก็บกระดูกไปต้มฉัน ในวันนั้นเมื่อดาบสมาเก็บกระดูกตามเคยก็ได้ยินเสียงเด็กร้อง เมื่อมองขึ้นไปเห็นและก็ได้ไต่ถามแล้ว ก็รับเอาพระเทวีและบุตรไปเลี้ยงดูไว้, ดาบสนี้ชื่อว่า อัลกัปปดาบส เคยเป็นราชาของ อัลกรัฐ เมื่อมีพระชนม์มากขึ้นก็มีความหน่ายในราชสมบัติ จึงได้สละราชสมบัติเสด็จออกทรงบวชเป็นดาบส, มีความรู้มนต์กำใจของช้าง และมีพิณวิเศษอยู่อันหนึ่ง, เมื่อดีดพิณและร่ายมนต์บทหนึ่ง ช้างที่พากันมาก็จะวิ่งหนีอย่างไม่เหลียวหลัง, เมื่อดีดพิณอีกสายหนึ่งและร่ายมนต์อีกบทหนึ่ง ช้างก็จะเหลียวหลังมาดู, เมื่อร่ายมนต์อีกบทหนึ่ง และดีดพิณอีกสายหนึ่ง ช้างที่เป็น

จ่าฝูงก็จะเข้ามาหา และคอยยอมให้ขึ้นนั่งบนหลังได้ พร้อมทั้งจะเรียกช้างที่เป็นบริวารให้มาและฟังคำสั่งทุกอย่างว่า จะให้ไปทางไหน, เมื่อพระกุมารเติบโตขึ้น ในคราวหนึ่งพระดาบสก็ได้ดูดาวนักษัตร ก็ได้ตรัสขึ้นว่า พระเจ้าปรันตปะกรุงโกสัมพี สิ้นพระชนม์เสียแล้ว, พระเทวีก็ทรงกันแสง พระดาบสจึงถาม พระเทวีก็ได้ทรงเล่าความให้ฟังและก็ได้แสดงว่าพระโอรสควรจะได้พระราชสมบัติ, พระดาบสก็รับที่จะจัดการให้สำเร็จให้จงได้ จึงได้สอนมนต์กำหัวใจช้างทั้งสามบทนั้นให้แก่พระราชกุมาร และได้มอบพิณให้, เมื่อพระราชกุมารได้ทรงเรียนจบแล้ว ก็ทรงได้ทดลองมนต์ทั้งสามบท และดีดพิณทั้งสามสายนั้นเป็นที่ประจักษ์ผลดั่งกล่าวนั้นแล้ว พระเทวีก็ได้ทรงมอบผ้ากัมพลแดงและพระธำมรงค์ให้ พร้อมทั้งทรงบอกชื่อของเสนาบดีเป็นต้นแก่พระราชกุมาร เพื่อนำไปแสดงหลักฐานว่าเป็นพระราชโอรสของพระเจ้าปรันตปะจริง, พระราชกุมาร จึงได้ทรงนำหมู่ช้างป่ามาล้อมเมืองและทรงแสดงหลักฐาน จนได้รับรองให้อภิเษกเป็นพระเจ้าแผ่นดินของแคว้นวังสะ.

ได้เล่าพระราชประวัติของพระเจ้าอุเทน พระราชาแห่งวังสรัฐมาแล้ว, จะเล่าถึงพระมเหสี ๓ พระองค์ของพระเจ้าอุเทน เพราะมีเรื่องที่เกี่ยวพันอยู่กับประวัติพระพุทธศาสนาด้วย.

พระมเหสีองค์ที่หนึ่งพระนามว่า สามาวดี เป็นธิดาบุญธรรมของโฆสกเศรษฐี, พระนางสามาวดีองค์นี้เป็นธิดาของเศรษฐีในเมือง

ภัททวดี แต่ภายหลังเศรษฐีตระกูลนี้ถึงวิบัติ, ในตอนสุดท้ายก็วิบัติด้วยโรค ซึ่งเรียกในคัมภีร์ว่า อหิวาตกโรค. โรคอย่างนี้เมื่อเกิดขึ้นกล่าวว่า พวกแมลงวันแมลงต่าง ๆ และหนูตายก่อน จนถึงพวกไก่สุกร และสัตว์ใหญ่ ๆ ที่เป็นสัตว์เลี้ยงและสัตว์ในบ้านจนถึงคน, ผู้ที่ต้องการจะรอดพ้นก็จะต้องทิ้งบ้านเรือนหนีไปที่อื่น.

เมื่อโรคเกิดขึ้น เศรษฐีในเมืองภัททวดีนั้นพร้อมกับภริยาและธิดา ก็หนีไปกรุงโกสัมพีเพื่อจะไปอาศัยโฆสกเศรษฐี ซึ่งเป็นสหายที่ไม่เคยเห็นกัน คือต่างได้ยินชื่อเสียงของกันก็ส่งบรรณาการไปให้แก่กันนับถือกัน, แต่เศรษฐีกับภริยาได้ถึงแก่กรรมที่ศาลาพักคนที่กรุงโกสัมพี จึงเหลือแต่ธิดา, ธิดาของภัททวดีเศรษฐีได้ไปขออาหารที่โรงทานของโฆสกเศรษฐีได้พบกับผู้จัดการโรงทาน ชื่อว่า มิตตกุฎุมภี, เมื่อผู้จัดการโรงทานได้ถามทราบเรื่อง ก็รับเอาธิดาของภัททวดีเศรษฐีไปเลี้ยงเป็นบุตรีบุญธรรม.

โรงทานของโฆสกเศรษฐีนั้น โดยปรกติมีเสียงอื้ออึงเพราะคนแย่งกันเข้า แย่งกันออก, ธิดาของภัททวดีเศรษฐี จึงได้แนะนำให้ทำรั้วกั้นและทำประตู ๒ ประตู สำหรับคนเข้าประตูหนึ่ง สำหรับคนออกประตูหนึ่ง, เมื่อได้จัดดั่งนี้การแย่งกันเข้าแย่งกันออกก็หายไป เสียงอื้ออึงจึงได้สงบ, เพราะฉะนั้น นางจึงได้ชื่อว่า สามาวดี, เดิมชื่อว่า

สามา, เมื่อมาแนะให้สร้างรั้วขึ้นก็มีคำว่า **วดี** เพิ่มเข้าต่อท้ายชื่อเก่า, เพราะวดี แปลว่ารั้ว เรียกรวมกันว่า **สามาวดี** หรือ **สามาวดี.**

ฝ่ายโฆสกเศรษฐีเคยได้ยินอื้ออึง เมื่อไม่ได้ยินเสียงก็สอบถามว่ายังให้ทานอยู่หรือ ทำไมเสียงจึงเงียบไป, เมื่อผู้จัดการโรงทานได้เรียนให้ทราบพร้อมทั้งได้เรียนให้ทราบถึงเรื่องนางสามาวดี ซึ่งเป็นต้นคิดให้สร้างรั้ว, โฆสกเศรษฐีจึงได้ขอรับเอานางสามาวดีไปอุปการะเป็นบุตรีบุญธรรมเพราะเป็นธิดาของเพื่อน, ต่อมาเมื่อถึงวันมหรสพที่เป็นธรรมเนียมว่ากุลธิดา ที่โดยปรกติไม่ออกไปข้างไหน ก็จะออกไปยังแม่น้ำ และอาบน้ำเล่นน้ำเป็นการเล่นมหรสพ, พระเจ้าอุเทนได้ทอดพระเนตรเห็นก็ทรงเกิดความสิเนหา ทรงขอเข้าไปทรงตั้งไว้เป็นพระมเหสี

พระมเหสีองค์ที่ ๒ พระนามว่า วาสุลทัตตา *เป็นพระราชธิดาของพระเจ้าปัชโชต กรุงอุชเชนี*, เรื่องที่พระเจ้าอุเทนจะได้พระนางวาสุลทัตตานี้ มีว่า พระเจ้าปัชโชตได้ทรงคิดจะยกกองทัพไปตีกรุงโกสัมพี ซึ่งเป็นเมืองใหญ่ มีสมบัติมาก, แต่พวกเสนาบดีทั้งหลายได้ทูลคัดค้านว่า พระเจ้าอุเทนได้ทรงมีมนต์ที่เรียกช้างได้ และมีพาหนะแข็งแรง มีกำลังมั่นคง การยกกองทัพไปตีจะไม่สำเร็จ และก็ได้ทูลแนะอุบายให้ว่า พระเจ้าอุเทนทรงโปรดช้าง เพราะฉะนั้น ก็ให้สร้าง

ช้างยนต์ให้ใหญ่และให้มีคนอยู่ในท้องได้ แล้วชักช้างยนต์นั้นให้เดินไปเดินมา กับวางกำลังพลซุ่มไว้ พระเจ้าบั๋ชโชตก็ทรงปฏิบัติตาม.

พรานป่าได้เห็นช้างยนต์นั้น ก็มาทูลพระเจ้าอุเทน, พระเจ้าอุเทนก็ทรงยกกองทหารออกไปเพื่อจะจับช้าง เมื่อไปพบช้างยนต์แต่ไกล ก็ทรงร่ายมนต์เรียกช้าง แต่ว่าช้างยนต์นั้นก็ไม่ฟังมนต์เดินหนีไป พระเจ้าอุเทนก็ทรงม้าวิ่งตามช้างไปแต่พระองค์เดียว จนเข้าไปในที่มีกำลังพลของฝ่ายกรุงอุชเชนีซุ่มอยู่, พระเจ้าอุเทนก็ถูกทหารของกรุงอุชเชนีล้อมจับไปได้ แล้วก็นำไปถวายพระเจ้าบั๋ชโชต, พระเจ้าบั๋ชโชตก็โปรดให้ขังไว้ และก็ทรงฉลองชัยชนะด้วยการทรงดื่มสุราบาน.

พระเจ้าอุเทนเมื่อถูกขังอยู่หลายวัน ก็รับสั่งขึ้นว่า จับข้าศึกมาได้แล้วก็ควรจะปล่อยหรือควรประหารเสีย ทำไมจึงทิ้งไว้อย่างนี้, คนก็ไปทูลพระเจ้าบั๋ชโชต, พระเจ้าบั๋ชโชตก็เสด็จมาที่คุมขัง และได้รับสั่งว่าจะปล่อย แต่ให้พระเจ้าอุเทนบอกมนต์ให้, พระเจ้าอุเทนก็ทูลว่าจะบอกถวายได้ แต่ว่าพระเจ้าบั๋ชโชตต้องทรงไหว้ครูเสียก่อน พระเจ้าบั๋ชโชตก็ไม่ทรงยอมที่จะทรงไหว้พระเจ้าอุเทน, พระเจ้าอุเทนก็ไม่ทรงยอมบอกมนต์ให้ พระเจ้าบั๋ชโชตก็ตรัสว่าถ้าไม่บอกก็จะฆ่า, พระเจ้าอุเทนก็ทูลตอบว่า ฆ่าก็ฆ่า เพราะพระเจ้าบั๋ชโชตนั้น ในบัดนี้ก็ทรงเป็นใหญ่แห่งสรีรกาย แต่ว่าก็ไม่ทรงเป็นใหญ่ของจิต พระเจ้า

ปัชโชตจึงได้ทรงคิดว่า ทำอย่างไงจึงจะให้พระเจ้าอุเทนทรงบอกมนต์ได้ ทรงนึกถึงพระราชธิดาก็รับสั่งขึ้นว่า ในพระราชวังนี้ได้มีผู้หญิงหลังค่อมอยู่คนหนึ่ง จะให้หญิงหลังค่อมนี้มาเรียนมนต์และก็จะให้ไหว้ แต่ว่าก็จะต้องกั้นม่านไว้ ให้เรียนกันอยู่ภายในม่าน พระเจ้าอุเทนก็ทรงยินยอม. พระเจ้าปัชโชตก็เสด็จไปหาพระราชธิดา และได้ตรัสบอกว่า ได้มีบุรุษง่อยเปลี้ย จนถึงกับต้องเดินถัดไปเหมือนอย่างหอยสังข์เดินอยู่คนหนึ่ง รู้มนต์จับช้าง จะให้พระราชธิดาไปเรียนมนต์นั้นแล้ว ให้มาบอกแก่พระองค์, เมื่อจะเริ่มเรียนต้องไหว้ครู แต่ต้องไหว้อยู่ภายในม่าน, พระราชธิดาก็ทรงยินยอม.

ได้มีการจัดให้มีการเรียนมนต์โดยกั้นม่านไว้, พระราชธิดาก็เรียนอยู่ภายในม่าน พระเจ้าอุเทนก็ทรงบอกอยู่ภายนอกม่าน, วันหนึ่งพระราชธิดาทรงเรียนมนต์ก็ไม่อาจที่จะจำได้ พระเจ้าอุเทนกริ้ว ก็รับสั่งขึ้นว่า

"ปากของเจ้าหนานัก จะท่องบ่นมนต์เท่านี้ก็ไม่ได้ เจ้านางค่อม!"

พระราชธิดาก็กริ้ว เพราะถูกเรียกว่าค่อม ก็รับสั่งขึ้นว่า

"เจ้าคนโรคเรื้อน ! ทำไมจึงมากล่าวขึ้นเช่นนี้,"

เมื่อต่างกริ้วซึ่งกันและกันดังนี้แล้ว ก็เลิกม่านขึ้น, และเมื่อต่างทรงเห็นซึ่งกันและกันก็เลยเกิดเรื่องอื่นขึ้นแทน, เรื่องการเรียนมนต์ก็เป็นอันยุติลงเพียงแค่นี้.

มนต์จับใจช้างนั้นไม่เหมือนอย่างมนต์ที่จับใจคน, เรื่องนี้ได้มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้ว่า

"ยังไม่ทรงเห็น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่จะครอบงำจิตบุรุษได้ยิ่งไปกว่ารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะของหญิง" และในทางตรงกันข้ามก็มีพระพุทธภาษิตตรัสไว้อีกว่า "ยังไม่ทรงเห็นรูป เสียง กลิ่น รสโผฏฐัพพะ อื่นที่ครอบงำจิตของหญิงได้ยิ่งไปกว่ารูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ของบุรุษ."

เมื่อเรื่องเป็นเช่นนี้ พระเจ้าอุเทนกับพระนางวาสุลทัตตา ก็คิดอ่านที่จะพากันหนี, เมื่อพระราชบิดารับสั่งถามว่าเรียนมนต์ไปได้แคไหน, พระราชธิดาก็ทูลว่าเรียนไปได้เท่านั้นเท่านี้ และเมื่อจะจบมนต์จำจะต้องไปเก็บโอสถตามสัญญาของดาวฤกษ์ เพราะฉะนั้น ก็ขอพระราชทานพาหนะช้างผีเท้าเร็ว กับขอพระราชทานอนุญาตที่จะออกไปนอกเมืองได้ทุกเวลา, พระราชบิดาก็ทรงอนุญาต. ต่อมาวันหนึ่งพระเจ้าปัชโชตเสด็จออกไปประพาสภายนอกเมือง, พระเจ้าอุเทนกับพระนางวาสุลทัตตา ก็ขึ้นพาหนะช้างพากันหนีไปและได้บรรจุเงินบรรจุทองใส่กระสอบขึ้นช้างไปด้วย. เมื่อพระเจ้าปัชโชตทรงทราบทรงสั่งให้ทหารติดตาม พระเจ้าอุเทนก็ทรงเทกระสอบเงิน และต่อมาก็ทรงเทกระสอบทองลง พวกผู้คนก็พากันแย่งเงินแย่งทอง, พระเจ้าอุเทนก็หนีออกไปได้จนเข้าถึงเขตเมืองโกสัมพี แล้วก็ได้ทรงตั้งพระ-

นางวาสุลทัตตาเป็นพระเหสีอีกองค์หนึ่ง.

องค์ที่ ๓ ชื่อว่า **มาคันทิยา** องค์นี้มีเรื่องเกี่ยวพันกับพระพุทธศาสนามาก เป็นธิดาของพราหมณ์ในรัฐกุรุอยู่ใกล้กันนั้น, และท่านแสดงว่า นางมาคันทิยานี้มีรูปร่างงดงามมาก บิดาไม่ปรารถนาจะยกให้แก่ใคร ต้องการจะยกให้บุคคลผู้ที่มีลักษณะเป็นมหาบุรุษ, ต่อมาบิดาได้พบพระพุทธเจ้าเมื่อเสด็จไปยังแคว้นกุรุนั้น ได้เพ่งพิศพระลักษณะเห็นว่าประกอบด้วยมหาปุริสลักขณะ ก็มีความเลื่อมใสและปรารถนาที่จะยกลูกสาวของตนถวาย จึงได้ทูลให้ทรงทราบความประสงค์ของตน, พระพุทธเจ้าก็ไม่ได้ตรัสว่าอย่างไร.

ฝ่ายพราหมณ์ก็รีบไปชวนนางพราหมณีผู้ภริยากับธิดามายังที่ที่ได้พบพระพุทธเจ้านั้น แต่ว่าไม่ได้พบพระองค์ทรงยืนอยู่ ณ ที่นั้น พบแต่รอยพระบาท, พราหมณ์ก็บอกแก่นางพราหมณีผู้ภริยาว่านี่แหละเป็นรอยเท้าของบุรุษผู้นั้น, นางพราหมณีได้พิจารณาดูรอยเท้า ก็เห็นว่ารอยเท้านี้ไม่ใช่รอยเท้าของบุคคลผู้บริโภคกาม จึงได้บอกแก่พราหมณ์ผู้สามี พร้อมทั้งได้แสดงลักษณะของรอยเท้าไว้โดยความว่า

รอยเท้าของคนที่ยังมีราคะเป็นรอยเท้ากระโหย่ง, รอยเท้าของคนที่มีโทสะเป็นรอยเท้าที่มีลักษณะส้นบีบ, รอยเท้าของคนหลงมีลักษณะที่กดลง, ส่วนรอยเช่นนี้เป็นรอยเท้าของคนที่มีหลังคาเปิด หมายความว่าเป็นคนสิ้นกิเลสแล้ว.

แต่ว่าพราหมณ์ไม่เชื่อ จึงได้พยายามเดินตามหา ก็ได้พบพระพุทธเจ้าเสด็จไปประทับอยู่ในที่อีกแห่งหนึ่งที่ใกล้กัน ก็ได้กราบทูลว่าได้นำธิดามาถวาย, พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสที่ท่านแสดงไว้โดยปุคลาธิฏฐานว่า "**ได้ทรงเห็นนางตัณหา นางอรดี นางราคา ซึ่งเป็นธิดามารผู้งดงามอย่างยิ่งก็ยังไม่ทรงพอพระหฤทัย, ไฉนจะมาทรงพอพระหฤทัยกับนางธิดาของพราหมณ์นี้ ซึ่งเต็มไปด้วยมูตรแลกรีส.**"

นางมาคันทิยาซึ่งเป็นธิดาของพราหมณ์ได้ฟังดังนั้นก็มีความโกรธและผูกอาฆาตในพระพุทธเจ้าตั้งแต่บัดนั้น ด้วยคิดว่าถ้าพระองค์ไม่ทรงประสงค์นาง ก็บอกว่าไม่ต้องการ ไฉนจึงจะมารับสั่งว่าเต็มไปด้วยมูตรและกรีส.

ฝ่ายพราหมณ์และพราหมณี ซึ่งเป็นบิดามารดาของนางได้มีความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ก็ได้ขอบวชเป็นภิกษุและภิกษุณี, แต่ก่อนที่จะบวชก็ได้ฝากนางมาคันทิยาไว้กับลุงชื่อว่ามาคันทิยะ, ต่อมามาคันทิยะผู้เป็นลุง ก็ได้นำนางมาคันทิยาไปถวายพระเจ้าอุเทน, พระเจ้าอุเทนก็ทรงรับไว้เป็นพระมเหสีอีกคนหนึ่ง.

ประวัติโฆสกเศรษฐี

อนึ่ง ควรทราบเรื่องของโฆสกเศรษฐีที่เล่าไว้โดยความว่าโฆสกเศรษฐีนั้นตามประวัติเป็นบุตรของหญิงนครโสเภณีในกรุงโกสัมพี

เมื่อคลอดออกมาแล้วก็ได้ถูกให้นำเอาไปทิ้ง เพราะว่าหญิงนครโสเภณีนั้นโดยปรกติเลี้ยงแต่ลูกหญิง แต่ถ้าบังเอิญมีลูกเป็นชายก็ไม่เลี้ยง. ได้มีผู้ไปพบเด็กถูกทิ้งไว้มีกาสุนัขล้อมอยู่เป็นอันมาก ก็ได้เก็บเอาไปเลี้ยงไว้.

ในวันนั้นเศรษฐีของนครโกสัมพี ได้ไปเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินโดยปรกติ ได้พบกับปุโรหิต ได้ถามขึ้นว่าดูดาวฤกษ์บ้างหรือเปล่า เป็นอย่างไรบ้าง ปุโรหิตก็บอกว่าดูเหมือนกัน, เศรษฐีก็ถามขึ้นว่ามีเรื่องอะไรบ้าง, ปุโรหิตก็บอกว่า เรื่องอะไรอื่นก็ไม่มี แต่ว่าเด็กที่เกิดในวันนี้จักเป็นเศรษฐีใหญ่ของนคร, เศรษฐีได้ฟังดังนั้นก็รีบให้ไปสืบดูว่า ภริยาของตนที่มีครรภ์แก่คลอดหรือยัง ก็ได้รับตอบว่ายังไม่คลอด, จึงได้ใช้ทาสีชื่อว่ากาลี ให้ไปเที่ยวค้นหาว่ามีเด็กคนไหนเกิดในวันนี้บ้างหรือไม่, นางกาลีก็เที่ยวค้นไปจึงได้ไปพบเด็กที่มีบุคคลผู้หนึ่งเก็บมาเลี้ยงไว้ดั่งกล่าวนั้น จึงได้ขอซื้อมามอบให้แก่เศรษฐี เศรษฐีเห็นว่าเป็นผู้ชาย จึงตั้งใจไว้ว่า ถ้าลูกของเราคลอดออกมาเป็นผู้หญิงก็จะตบแต่งให้เป็นภริยาสามีกัน แต่ถ้าลูกของตนเกิดมาเป็นผู้ชาย ก็จะฆ่าเด็กนี้เสีย.

ต่อมาภริยาของเศรษฐีก็คลอดบุตรออกมาเป็นชาย, เศรษฐีจึงคิดที่จะฆ่าเด็กที่ซื้อมานั้น ได้ใช้ให้นางกาลีนำเอาเด็กไปวางที่ประตูคอกโคเพื่อว่าในตอนเช้าเมื่อโคออกจากคอกก็จะได้เหยียบเด็ก, แต่ครั้นถึงเวลาโคออกจากคอก โคที่เป็นหัวหน้าฝูง ก็ได้ไปยืนคล่อมเด็กไว้ ให้โค

ตัวอื่น ๆ เดินหลีกไป เด็กจึงรอดได้, นางกาลีก็ต้องนำเด็กกลับมา.

เศรษฐีก็ใช้วิธีใหม่ให้นำเด็กไปวางไว้ที่ทางเกวียน เพื่อจะให้เกวียนที่ออกแต่เช้ามืดบดทับไป, แต่เมื่อถึงเวลาที่เกวียนออกในเวลาเช้ามืดโคที่เทียมเกวียนคันหน้า เมื่อไปถึงที่นั้น ก็สลัดแอกออก และเมื่อได้ถูกเทียมเข้าใหม่ ก็หยุดนิ่งไม่ยอมไป จนเวลาเช้าขึ้น คนขับเกวียนซึ่งเป็นหัวหน้าของหมู่เกวียนนั้นจึงได้เห็นเด็ก แล้วก็เก็บเด็กไป, นางกาลีก็ต้องไปตามซื้อเอาเด็กนั้นคืนมาใหม่.

คราวนี้เศรษฐีใช้ให้เอาไปทิ้งบนกอไม้ในป่าช้าผีดิบ ต้องการจะให้สัตว์ทั้งหลายมีสุนัขเป็นต้นที่มากินศพทำร้าย, แต่เมื่อเอาเด็กไปทิ้งแล้ว ก็ไม่มีสัตว์อะไรทำร้าย, คนเลี้ยงแพะได้ไปเห็นเข้าก็ได้เก็บเอาเด็กนั้นไปเลี้ยง ฝ่ายนางกาลีได้กลับมาบอกเศรษฐี ๆ ก็ให้นางกาลีไปซื้อเอาเด็กนั้นกลับมาอีก.

คราวนี้เศรษฐีได้ให้นางกาลีเอาไปโยนภูเขาทิ้ง, เมื่อนางกาลีได้นำเด็กไปโยนภูเขาทิ้ง เด็กก็เผอิญไปตกบนกอไม้ที่คลุมอยู่บนกอไผ่ใหญ่, คนตัดไม้ไผ่เพื่อนำไปจักสาน ไปพบเข้าก็เก็บเอาไปเลี้ยงไว้, เศรษฐีได้ทราบก็ให้นางกาลีไปซื้อเอากลับคืนมาอีก ฝ่ายเด็กก็โตขึ้นโดยลำดับ.

คราวนี้เศรษฐีได้คิดการให้โหดร้ายยิ่งขึ้น คือได้ไปพบกับนายช่างหม้อ บอกว่าได้มี *อวชาตบุตร* อยู่คนหนึ่ง จะส่งมา, เมื่ออวชาตบุตรนั้นมาแล้ว ก็ให้นายช่างหม้อจับฟันเสียให้เป็นท่อนเล็กท่อนใหญ่

แล้วใส่ลงไปในตุ่ม แล้วเอาเข้าเผาในเตาเผาหม้อ จะให้รางวัลให้คุ้มค่าในภายหลัง, นายช่างหม้อก็รับคำ. เศรษฐีจึงได้เรียกเด็กโฆสกะและสั่งให้ไปพบนายช่างหม้อ ให้นำคำไปว่าตามที่สั่งให้ทำกิจไว้อย่างหนึ่งนั้นจงทำให้สำเร็จ. โฆสกะจึงได้เดินไปเพื่อจะไปยังบ้านของนายช่างหม้อ ก็พอดีไปพบเอาบุตรของเศรษฐีเอง ซึ่งกำลังเล่นขลุบอยู่กับเพื่อน, บุตรของเศรษฐีนั้นเล่นแพ้มาเป็นอันมาก จึงขอให้โฆสกะช่วยเล่นแก้เพราะว่าโฆสกะนั้นเป็นผู้ที่ชำนาญในการเล่นชนิดนี้, โฆสกะก็อ้างว่าได้รับคำสั่งให้ไปหานายช่างหม้อ บุตรของเศรษฐีก็รับว่าจะไปแทน โฆสกะก็กำชับว่าต้องบอกตามที่พ่อได้สั่งไว้ เพราะฉะนั้นก็จะเป็นการผิดคำสั่ง เมื่อลูกของเศรษฐีรับคำแข็งแรงจึงยอมอยู่เล่นขลุบแทนลูกของเศรษฐี, ลูกของเศรษฐีก็ได้ไปยังบ้านของช่างหม้อและได้นำคำที่เศรษฐีสั่งไว้บอกแก่นายช่างหม้อ, นายช่างหม้อก็จับเอาลูกของเศรษฐีนั้นทำเหมือนอย่างที่เศรษฐีได้สั่งไว้.

ในตอนเย็นวันนั้นโฆสกะก็กลับไปบ้าน, เศรษฐีถามว่าทำไมจึงไม่ไป โฆสกะก็เล่าให้ฟัง, เศรษฐีเมื่อได้ยินดังนั้นก็มีความตกใจเป็นกำลังได้รีบไปหานายช่างหม้อ, นายช่างหม้อก็รีบออกมารับหน้า บอกว่าได้ปฏิบัติตามที่เศรษฐีสั่งไว้เรียบร้อยแล้ว.

โทษที่คิดประทุษร้ายผู้อื่น

เรื่องนี้แสดงว่า *การประทุษร้ายแก่บุคคลผู้ไม่ประทุษร้ายนั้นย่อมมีผลสนอง* ดังได้มีพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ แปลความว่า

"บุคคลผู้ประทุษร้ายในบุคคลผู้มิได้ประทุษร้าย ผู้ไม่มีอาชญาด้วยอาชญา ย่อมบรรลุถึงฐานะทั้ง ๑๐, ฐานะใดฐานะหนึ่งพลันทีเดียว คือ ๑. เวทนาที่เผ็ดร้อน, ๒. ความเสื่อม, ๓. ความทำลายแห่งสรีระ, ๔. อาพาธที่หนัก, ๕. ความฟุ้งซ่านแห่งจิต, ๖. อุปสรรคจากพระเจ้าแผ่นดินหรือบ้านเมือง ๗. การกล่าวตู่ที่ทารุณ, ๘. ความเสื่อมสิ้นแห่งญาติทั้งหลาย, ๙. ความย่อยยับแห่งโภคะทั้งหลาย, ๑๐. ไฟไหม้บ้าน, และผู้นั้นเมื่อกายแตกทำลายตายไปแล้วย่อมเข้าถึงนิรยะคือภพที่ไร้ความเจริญ."

เศรษฐีนั้นแม้จะเสียบุตรไปเพราะการคิดทำลายโฆสกะ ก็ยังไม่ยอมหยุดยั้ง ยังคิดต่อไปอีก จึงได้เขียนหนังสือถึงผู้จัดการเก็บส่วยในหมู่บ้านของเศรษฐีแห่งหนึ่ง สั่งให้ผู้จัดการเก็บส่วยนั้น ฆ่าอวชาตบุตรที่ส่งไปแล้วให้ทิ้งไปในหลุมวัจจะ ให้เป็นการมิดชิดแล้วจะตอบแทนการกระทำนี้ในภายหลัง, ได้ผูกหนังสือนี้ไว้ที่ชายผ้าของโฆสกะเอง สั่งให้โฆสกะเดินทางไป. โฆสกะนั้นอ่านหนังสือไม่ออก ก็ไม่ทราบข้อความว่าเขียนอย่างไร, โฆสกะได้ขอเสบียงเดินทาง เศรษฐีก็บอกว่าได้มีเพื่อนเศรษฐีอยู่คนหนึ่งในระหว่างทาง ให้ไปพักที่นั้น ไม่ต้องนำเสบียงไป,

โฆสกะก็เดินทางไป เมื่อไปถึงบ้านของเศรษฐีผู้สหายของเศรษฐีผู้บิดาเลี้ยงก็ได้แวะเข้าไปขอพัก.

ฝ่ายภริยาของเศรษฐีนั้น เมื่อได้สอบถาม ทราบว่าเป็นโฆสกะซึ่งเป็นบุตรของเศรษฐีในกรุงโกสัมพี ก็ยินดีรับรอง และจัดที่ให้พักเป็นที่สุขสบาย. ในการจัดรับรองนั้นก็ได้ใช้ทาสีของธิดาให้เป็นผู้ทำ, เมื่อทาสีของธิดาเศรษฐีจัดเสร็จแล้วก็ได้กลับไปทำกิจให้แก่ธิดาเศรษฐี ฝ่ายธิดาเศรษฐีก็ว่ากล่าว เพราะใช้ให้ไปทำกิจอย่างหนึ่งแต่มัวไปชักช้าอยู่, ทาสีก็เล่าความให้ฟังว่าโฆสกะซึ่งเป็นเศรษฐีหนุ่มในกรุงโกสัมพีมาพัก, และภริยาของเศรษฐีคือมารดาของธิดาเศรษฐีนั้นเป็นผู้ใช้ให้จัดรับรอง.

ธิดาเศรษฐีเมื่อได้ฟังชื่อว่าโฆสกะก็เกิดความสนใจและเกิดความพอใจขึ้นทันที. ในเรื่องนี้ได้มีพระพุทธภาษิตบทหนึ่งแสดงไว้ว่า

"ความรักนั้น ย่อมเกิดด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ ด้วยบุพเพสันนิวาส ความเคยอยู่ร่วมกันมาแต่ปางก่อน และด้วยการเกื้อกูลกันในปัจจุบัน เหมือนอย่างดอกอุบล อาศัยน้ำและเปือกตมเกิดเจริญขึ้นในน้ำฉะนั้น"

เศรษฐีธิดาเมื่อเกิดความสนใจในโฆสกะแล้ว ก็ได้ลอบลงมายังห้องที่โฆสกะพัก ได้เห็นโฆสกะนอนหลับและเห็นหนังสือที่ผูกอยู่ที่ชายผ้าก็แก้เอาหนังสือนั้นมาอ่าน, เมื่อทราบความในหนังสือนั้นแล้วก็ตกใจว่าไฉนจึงได้โง่เขลาจนถึงผูกหนังสือที่สั่งให้ฆ่าตัวเองมาดั่งนั้น,

จึงได้ไปเขียนหนังสือขึ้นใหม่ แก้ข้อความเสียใหม่ว่า ให้ผู้จัดการเก็บส่วยนั้น จัดการสู่ขอและตบแต่งโฆสกะกับธิดาของเศรษฐีในบ้านนั้น, ให้จัดการปลูกเรือนหอและจัดทรัพย์สมบัติให้โดยครบถ้วน.

วันรุ่งขึ้นโฆสกะก็เดินทางต่อไปถึงบ้านของผู้จัดการเก็บส่วย ก็ได้ยื่นหนังสือนั้นให้ ผู้จัดการเก็บส่วยก็ได้จัดการให้เป็นไปตามหนังสือที่เขียนไว้นั้นทุกประการ.

กรรมสนองกรรม

ต่อมา เมื่อเศรษฐีในกรุงโกสัมพีได้ทราบข่าวดังนั้นก็ยิ่งมีความเสียใจ เพราะที่คิดว่าจะให้ทำอย่างไรก็ไม่เป็นตามที่คิดสักอย่าง และตนก็ต้องเสียบุตรไปด้วย มีความเสียใจมากขึ้นจนถึงล้มป่วยลง, เมื่อป่วยหนักก็ส่งคนไปให้ตามโฆสกะมาพบ, แต่ว่าผู้ที่มาตามนั้นก็มาพบกับภริยาของโฆสกะก่อน, ภริยาของโฆสกะก็รับรอง และเก็บความไว้ยังไม่บอกแก่โฆสกะผู้สามี, ต่อมาเมื่อเศรษฐีมีอาการเพียบหนักส่งคนมาให้ตามอีก, ภริยาของโฆสกะจึงได้บอกแก่โฆสกะ แล้วได้พากันไปพบ, ในขณะที่ไปพบนั้น ภริยาก็ให้โฆสกะผู้สามียืนอยู่ที่เท้า ส่วนตนเองยืนอยู่ค่อนมาทางศีรษะของเศรษฐี. ฝ่ายเศรษฐีปรารถนาที่จะพูดว่าจะไม่ยกสมบัติให้ แต่ก็พูดออกมาได้ยินแต่เพียงว่าให้ ภริยาของโฆสกะก็รีบแสดงอาการเศร้าโศก ซบศีรษะที่อกของเศรษฐีซึ่งกำลังป่วยหนัก, เศรษฐีก็สิ้นชีวิตลงในขณะนั้น.

เมื่อเศรษฐีสิ้นชีวิตแล้ว พระเจ้าอุเทนได้ทรงทราบก็ได้โปรดให้ทำสรีรกิจของเศรษฐีและได้รับสั่งให้โฆสกะผู้บุตรของเศรษฐีมาเฝ้าเพื่อจะทรงแต่งตั้งให้เป็นเศรษฐี, วันนั้นฝนตกน้ำฝนขังนองท้องพระลานหลวง เมื่อโฆสกะเข้าไปเฝ้าก็เดินกระโดดไปบ้าง แต่เมื่อเข้าไปเฝ้า และได้รับพระราชกำหนดว่าจักทรงแต่งตั้งเป็นเศรษฐีก็เดินออกมาโดยเรียบร้อย, พระเจ้าอุเทนทอดพระเนตรทางช่องพระแกลทอดพระเนตรเห็นดั่งนั้นก็ทรงเรียกเข้าไปอีก รับสั่งถามว่าเมื่อขาเข้ามากระโดดโลดเต้นเข้ามา เมื่อขาออกไปเดินออกไปอย่างเรียบร้อยเพราะเหตุอะไร ? โฆสกะก็กราบทูลว่า เมื่อตอนที่เข้ามานั้นยังมิได้รับกำหนดฐานันดร ยังเป็นเด็กจึงปฏิบัติอาการอย่างเด็กได้, แต่ว่าเมื่อได้รับกำหนดฐานันดรเป็นผู้ใหญ่ขึ้นแล้ว ก็ต้องแสดงอาการของผู้ใหญ่, พระเจ้าอุเทนก็โปรดว่าเป็นผู้มีสติปัญญา ก็ได้โปรดพระราชทานตำแหน่งเศรษฐีในเวลานั้นทีเดียว.

เมื่อโฆสกะเศรษฐีกลับบ้าน ภริยาได้แย้มสรวล เพราะได้คิดว่าโฆสกะรอดตายมาเพราะความคิดของตน, โฆสกะได้เห็นอาการเช่นนั้นก็ได้คาดคั้นถาม, ภริยาได้บอกให้ทราบ โฆสกะก็ยังไม่เชื่อ ภริยาก็อ้างทาสีที่ชื่อว่ากาลีเป็นพยาน, นางกาลีก็ได้แจ้งให้โฆสกะทราบโดยตลอด. โฆสกะเมื่อได้ทราบดั่งนั้นก็มีความสังเวชใจ ได้ตั้งโรงทานบริจาคอาหารเป็นต้นแก่คนกำพร้าและคนเดินทางเป็นต้น, คนจัดการโรงทานชื่อว่า มิตตกุฎุมพี, และที่โรงทานนี้เอง พระนางสามาวดีได้เข้าไป

ขออาหาร จนถึงโฆสกะเศรษฐีได้รับเข้าไปเป็นบุตรบุญธรรมตามที่เล่ามาแล้ว.

จะได้เล่าเรื่องเกี่ยวแก่พระพุทธศาสนาในกรุงโกสัมพีต่อไป, เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จประทับจำพรรษาในกรุงโกสัมพีนั้น เศรษฐีทั้งสามมีโฆสกะเศรษฐีเป็นต้น ได้ถวายอุปการะผลัดเปลี่ยนกันโดยตลอด. นายช่างดอกไม้ที่เรียกว่า นายมาลาการ ชื่อว่า สุมนะ เป็นอุปัฏฐากคือผู้ช่วยรับทำการงานของเศรษฐีทั้ง ๓ ได้ขออนุญาตนิมนต์พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ไปเสวย และฉันภัตตาหารในวันหนึ่ง, และโดยปรกติพระเจ้าอุเทนได้พระราชทานมูลค่าดอกไม้ให้แก่พระมเหสีทั้ง ๓ นั้นสำหรับซื้อดอกไม้เป็นประจำวัน, นางทาสีหรือข้าหลวงของพระนางสามาวดีชื่อว่า ขุชชุตรา เป็นผู้มาซื้อดอกไม้ของนายสุมนะเป็นประจำ, ในวันนั้นเมื่อมาซื้อดอกไม้, นายสุมนะก็ชักชวนให้อยู่ช่วยเลี้ยงพระและฟังธรรมด้วยกันก่อน, เมื่อได้ทำการเลี้ยงพระเสร็จแล้ว พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงอนุโมทนา.

ธรรมเนียมอนุโมทนาในสมัยนั้นมีกล่าวไว้ว่าโดยปรกติ เมื่อทายกต้องการจะฟังอนุโมทนาจากพระรูปใด ก็รับบาตรของพระรูปนั้นไว้ และพระรูปอื่นก็กลับไปก่อน, พระที่อยู่เพื่ออนุโมทนานั้นก็กล่าวอนุโมทนา. อนุโมทนานั้นก็คือแสดงธรรมนั่นเอง แต่เป็นแสดงธรรมอย่างย่อ ๆ ดังบทอนุโมทนาที่ติดมาใช้สวดในบัดนี้ก็มีหลายบท

ที่มีเนื้อความเป็นการแสดงธรรม, แต่บทอนุโมทนาที่แต่งประกอบในภายหลังที่ลังกา เป็นบทให้พรเป็นส่วนมาก.

ในวันนั้นนายสุมนะก็ได้รับบาตรของพระพุทธเจ้าไว้ แสดงว่ามุ่งจะให้พระพุทธเจ้าประทับอยู่อนุโมทนาคือแสดงธรรม, พระพุทธเจ้าก็ได้ทรงแสดงธรรมเป็นการอนุโมทนา นางขุชชุตราได้พลอยฟังด้วยก็ได้ดวงตาเห็นธรรม, ในวันอื่น ๆ นางขุชชุตราได้ยักเอาค่าดอกไม้ไว้ครึ่งหนึ่ง แต่ในวันนั้นได้ซื้อดอกไม้เต็มราคา ได้นำไปมอบแก่พระนางสามาวดี, เมื่อได้ถูกซักถามว่าวันนี้ทำไมดอกไม้จึงมาก นางนางขุชชุตราก็รับตามความเป็นจริง และว่าไม่ทำเหมือนอย่างเก่าก็เพราะได้ฟังธรรมของพระพุทธเจ้า, พระนางสามาวดีก็ขอให้นางขุชชุ-ตราแสดงธรรมให้ฟัง, นางขุชชุตราก็ขอให้จัดที่แสดงธรรม และเมื่อได้ชำระกาย แต่งกายสะอาดเรียบร้อยก็ขึ้นที่แสดงธรรม และแสดงธรรมให้พระนางสามาวดีกับบริวารฟัง พระนางสามาวดีเมื่อได้ฟังธรรมของนางขุชชุตราที่จำมาจากพระพุทธเจ้าก็ได้ดวงตาเห็นธรรมพร้อมกับบริวาร, ต่อจากนั้นก็ได้ส่งนางขุชชุตราไปฟังธรรมจากพระพุทธเจ้าและมาแสดงต่อให้ฟังอยู่เนืองนิตย์ เพราะว่าไม่สามารถจะออกไปจากพระราชฐานได้, ต่อมาพระนางสามาวดีก็ได้เจาะห้องที่ตำหนัก เพื่อจะได้คอยดูพระพุทธเจ้าและพระสาวก เมื่อเสด็จไปยังบ้านของเศรษฐีทั้ง ๓

ผู้อดทนคือผู้ฝึกตนดีแล้ว

วันหนึ่ง พระนางมาคันทิยา ซึ่งได้ผูกอาฆาตในพระพุทธเจ้าไว้ ได้ขึ้นไปยังตำหนักของพระนางสามาวดี ได้เห็นช่องที่เจาะไว้ที่ฝาก็ได้ซักถาม จึงได้ทราบว่าพระพุทธเจ้าได้เสด็จมายังนครนี้ ก็หวนคิดถึงเวรที่ได้ผูกไว้ ก็คิดจะจัดการให้พระพุทธเจ้าเสด็จออกไปจากนครโกสัมพี, จึงได้ไปเฝ้าพระเจ้าอุเทน ทูลฟ้องว่า พระนางสามาวดีมีพระหฤทัยออกห่างเพราะได้เจาะช่องฝา เพื่อจะคอยดูพระพุทธเจ้าและพระสาวก. พระเจ้าอุเทนก็ได้เสด็จขึ้นไปบนตำหนักของพระนางสามาวดี เมื่อได้ทรงเห็นช่องฝาที่ได้เจาะไว้นั้นก็ไม่ตรัสว่าอย่างไร กลับตรัสให้ทำช่องหน้าต่าง หรือช่องบานพระแกลไว้เพื่อให้ใช้เปิดเป็นหน้าต่างต่อไป.

พระนางมาคันทิยาเห็นว่าไม่เป็นไปตามที่ต้องการ จึงได้จัดการจ้างพวกชาวเมืองซึ่งเป็นผู้ไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัย ให้คอยตามด่าพระพุทธเจ้า, พวกที่ไม่เลื่อมใสเหล่านั้นก็ได้คอยติดตามพระพุทธเจ้าและด่าด้วยถ้อยคำที่ยกขึ้นด่าอย่างหยาบคายที่กล่าวไว้ว่ามี ๑๐ ประการ คือด่าว่าเจ้าเป็นโจร เจ้าเป็นพาล เจ้าเป็นคนหนวก เจ้าเป็นอูฐ เจ้าเป็นโค เจ้าเป็นพา เจ้าเป็นสัตว์นรก เจ้าเป็นสัตว์ดิรัจฉาน สุคติของเจ้าไม่มี เจ้าหวังทุคติได้เท่านั้น. ท่านพระอานนท์ซึ่งได้ติดตามมากับพระพุทธเจ้า ได้กราบทูลขอให้พระพุทธเจ้าเสด็จหลีกออกไปจากเมือง

นั้น. พระพุทธเจ้าตรัสถามว่าจะให้ไปที่ไหน. พระอานนท์ทูลว่าจะไปเมืองอื่น. พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสถามว่า ก็เมื่อมนุษย์ในเมืองนั้นด่าอีกจะไปทีไหนอีก. พระอานนท์ก็ทูลว่าไปเมืองอื่นอีกจากเมืองนั้น. พระพุทธเจ้าตรัสถามว่า เมื่อถูกด่าในเมืองนั้นอีก จะไปที่ไหนอีก. พระอานนท์ทูลว่าจะไปเมืองอื่น ๆ ต่อไป. พระพุทธเจ้าก็ตรัสว่า จะทำอย่างนั้นไม่สมควร อธิกรณ์นั้นเกิดขึ้นในที่ใด เมื่ออธิกรณ์นั้นสงบไปแล้วในที่นั้น จึงควรที่จะไปในที่อื่น, และตรัสถามว่าพวกที่ด่านั้นเป็นใคร, พระอานนท์ก็ทูลให้ทรงทราบ, จึงตรัสว่า การอดทนเป็นภาระของพระองค์ พวกเหล่านั้นก็จะด่าอยู่ได้ขนาดเจ็ดวันเท่านั้น เพราะว่าอธิกรณ์คือเรื่องที่เกิดขึ้นแก่พระพุทธเจ้าทั้งหลายไม่ไปเกินกว่าเจ็ดวัน, ได้ทรงเปล่งพระพุทธอุทานขึ้นโดยความว่า **เราจักอดทนคำล่วงเกิน เหมือนอย่างช้างศึกอดทนศรที่ตกจากแล่งในสงคราม เพราะว่าชนเป็นอันมากเป็นผู้ทุศีล, ชนทั้งหลายย่อมนำพาหนะที่ฝึกแล้วสู่ที่ประชุม พระราชาย่อมประทับพาหนะที่ฝึกแล้ว, บุคคลใดเป็นผู้ที่อดทนคำล่วงเกิน บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นผู้ฝึกแล้ว เป็นผู้ประเสริฐสุดล้ามนุษย์ทั้งหลาย, ม้าอัสดรที่ฝึกแล้ว ม้าสินธพอาชาไนยที่ฝึกแล้ว มหานาคกุญชรคือช้างใหญ่ที่ฝึกแล้วเป็นสัตว์ที่ประเสริฐ แต่ว่าบุคคลผู้ฝึกตนได้แล้วประเสริฐกว่าสัตว์เหล่านั้น.**

พระนางมาคันทิยา เมื่อไม่สามารถจะให้พระพุทธเจ้าเสด็จออกไปจากเมืองโกสัมพีนั้นได้ ก็คิดอุบายต่อไป คือได้สั่งไปถึงมาคันทิยะผู้เป็นลุง ให้ส่งไก่ตายมาให้ตัวหนึ่ง ไก่เป็นอีกตัวหนึ่ง, ในชั้นแรกก็ให้นำไก่เป็นมาถวายพระเจ้าอุเทนก่อน และเมื่อเขานำไก่เป็นมาถวายก็แนะนำพระเจ้าอุเทนให้ส่งไปให้คณะพระนางสามาวดีปรุงเครื่อง, เมื่อเขาส่งไก่เป็นนั้นไป คณะพระนางสามาวดีก็ปฏิเสธ เพราะเป็นผู้ไม่ฆ่าสัตว์, พระนางมาคันทิยาก็ทูลยุแหย่ว่า ให้ลองดูต่อไป ให้ลองส่งไก่นั้นไปอีกและสั่งให้จัดการทำภัตตาหารถวายพระพุทธเจ้า, พระเจ้าอุเทนก็รับสั่งไปอย่างนั้น, แต่คราวนี้พระนางมาคันทิยาก็ได้ลอบสั่งให้ส่งไก่ตายไป, พระนางสามาวดีเมื่อได้รับรับสั่งดั่งนั้น ก็จัดการปรุงภัตตาหารถวายพระพุทธเจ้า, พระนางมาคันทิยาทูลยุแหย่ว่าเป็นหลักฐานที่เพียงพอว่า พระนางสามาวดีเอาใจออกห่าง, พระเจ้าอุเทนก็ทรงนิ่ง.

พระนางมาคันทิยาเมื่อไม่ได้รับความสำเร็จสมประสงค์ ก็คิดการต่อไป, ได้สั่งให้มาคันทิยะผู้เป็นลุงจัดหางูพิษส่งมา แต่ว่าให้ถอนเขี้ยวออกเสีย, เมื่อได้รับมาแล้วก็จัดการใส่เข้าไปในพิณสำหรับดีดเรียกช้างของพระเจ้าอุเทนที่โปรดนำติดพระองค์ไปด้วยเสมอ, เมื่อถึงวาระที่พระเจ้าอุเทนเสด็จไปบนตำหนักของพระนางสามาวดี พระนางมาคัน-ทิยาก็ทูลคัดค้านทำนองว่าจะเกิดเหตุร้าย, พระเจ้าอุเทนก็ไม่ทรงเชื่อฟัง ได้ทรงถือพิณคันโปรดปรานนั้นนำติดพระองค์ไปยังตำหนักของ

พระนางสามาวดีด้วย พระนางมาคันทิยาก็ไปด้วย, และเมื่อได้เสด็จขึ้นไปบนพระตำหนักนั้นแล้ว พระนางมาคันทิยาก็ลอบเบิดช่องที่พิณ งูก็เลื้อยออก พระนางมาคันทิยาก็ร้องเอะอะขึ้น ทูลพระเจ้าอุเทนให้ทรงทราบ, พระเจ้าอุเทนเมื่อได้เห็นเรื่องเป็นไปได้ถึงเพียงนั้นก็กริ้วพระนางสามาวดี รับสั่งให้เรียกเอาธนูและแล่งทรงธนู เพื่อจะยิงพระนางสามาวดี, แต่พระนางสามาวดีก็แผ่เมตตาจิตไปยังพระเจ้าอุเทนและพระนางมาคันทิยา กับสั่งบริวารให้แผ่เมตตาจิตไปด้วยกัน, พระเจ้าอุเทนก็ได้ทรงกลับพระหฤทัย ที่กล่าวว่าเป็นไปด้วย**อำนาจของเมตตาจิต,** และเพราะได้ทรงงุนงงในพระหฤทัย ก็ได้ทรงขอให้พระนางสามาวดีเป็นที่พึ่งต้านทาน, พระนางสามาวดีขอให้ไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและถึงพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่ง, พระเจ้าอุเทนทรงรับและได้รับสั่งประทานพรแก่พระนางสามาวดี, ต่อจากนั้นก็ได้เสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้าและนับถือพระพุทธศาสนา นับถือพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ, เมื่อเสด็จกลับมาแล้วก็รับสั่งให้พระนางสามาวดีขอพรที่พระราชทานไว้, พระนางสามาวดีก็ทูลว่าไม่ต้องการพรอย่างอื่น ประสงค์ว่าจักทูลขออนุญาตนิมนต์พระพุทธเจ้าและพระภิกษุสงฆ์ มาถวายภัตตาหารในพระราชฐาน และทูลขออนุญาตเพื่อจะฟังธรรม, พระเจ้าอุเทนทรงอนุญาตแก่พระนางสามาวดี ๆ ก็นิมนต์พระพุทธเจ้าและภิกษุสงฆ์มาถวายภัตตาหารที่ตำหนัก และทูลขอให้พระพุทธเจ้าเสด็จมาเนืองนิตย์, ในการเลี้ยงพระนี้ พระเจ้าอุเทนก็ได้เสด็จมาทรงร่วมด้วย และได้

กราบทูลพระพุทธเจ้าเชิญเสด็จมาประจำเหมือนอย่างนั้น, พระพุทธ-เจ้าตรัสว่า ธรรมดาว่าพระพุทธะทั้งหลายจะเสด็จไปในที่แห่งเดียวกันนั้นไม่สมควร เพราะว่าชนเป็นอันมากก็ย่อมมุ่งหวัง, พระเจ้าอุเทนก็ขอให้ทรงมอบหมายแก่ภิกษุสักรูปหนึ่ง พระพุทธเจ้าได้ทรงมอบหมายให้เป็นภาระของพระอานนทเถระ ตั้งแต่นั้น พระอานนทเถระได้ไปฉันในราชตระกูล ได้แสดงธรรมแก่คณะพระนางสามาวดีอยู่เป็นประจำ.

ฝ่ายพระนางมาคันทิยา เห็นว่าเรื่องที่คิดไว้ไม่สำเร็จทุกครั้ง ก็คิดการที่โหดร้ายยิ่งขึ้น จึงได้ให้ไปตามลุงที่ชื่อว่ามาคันทิยะเข้ามาและได้ร่วมคิดการที่โหดร้ายไว้ ในวันหนึ่งเมื่อพระเจ้าอุเทนเสด็จออกไปนอกพระนคร มาคันทิยะผู้เป็นลุงของพระนางมาคันทิยา ก็ตรงไปยังตำหนักพระนางสามาวดี ได้เปิดคลังผ้า นำเอาผ้าต่าง ๆ ออกมาพันเสาตำหนักและบริเวณตำหนักของพระนางสามาวดี เอาน้ำมันราดได้อ้างรับสั่งของพระเจ้าอุเทนว่าให้ปฏิบัติเช่นนั้น และให้คณะของพระนางสามาวดีเข้าไปรวมอยู่ในตำหนักทั้งหมด เสร็จแล้วก็จุดไฟเผาตำหนัก พระนางสามาวดีกับบริวารได้ถูกไฟครอกสิ้นชีวิตด้วยกันทั้งหมด.

ฝ่ายพระเจ้าอุเทนเมื่อได้ทรงทราบข่าวว่าตำหนักพระนางสามาวดีถูกไฟไหม้ก็ได้รีบเสด็จกลับแต่กลับมาไม่ทัน ต่อมาก็ได้ทรงสอบสวนทราบบุคคลผู้เป็นต้นเหตุและบุคคลผู้ร่วมคิดกระทำการอันนี้ ก็ได้

โปรดให้จัดการลงโทษจนถึงตายด้วยวิธีการอันร้ายแรงทั้งหมด.

ในขณะที่เกิดเรื่องไฟไหม้ตำหนักครอกพระนางสามาวดีกับบริวารสิ้นชีวิตนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงทราบ ได้ทรงเปล่งพระพุทธอุทานขึ้นโดยความว่า "**โลกมีโมหะเป็นเครื่องผูกพัน ย่อมปรากฏเหมือนมีรูปที่สมควร, คนพาล มีอุปธิคือกิเลสเป็นเครื่องผูกพัน ถูกความมืดแวดล้อม ย่อมปรากฏเหมือนอย่างเป็นผู้ที่มีความเที่ยงอยู่, กิเลสเป็นเครื่องกังวลย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ที่เห็นอยู่ตามความเป็นจริง.**"

เรื่องตอนพระนางสามาวดีถูกไฟครอกนี้ ท่านเล่าไว้ในอรรถกถาธรรมบทด้วยว่า เมื่อจะสิ้นชีวิตพระนางสามาวดีได้สอนให้บริวารเจริญเวทนาปริคคหะกัมมัฏฐาน คือ กัมมัฏฐานที่กำหนดเวทนาเป็นอารมณ์.

เรื่องในกรุงโกสัมพีที่เล่ามานี้ เล่าตามพระอรรถกถาจารย์ที่เล่าไว้ในอรรถกถาธรรมบท ซึ่งได้แต่งเมื่อพระพุทธศาสนาล่วงไปประมาณพันปี มีเค้าที่ปรากฏในคัมภีร์พระบาลีอยู่บ้างเช่น โฆสการาม บ่งว่าเป็นอารามของบุคคลผู้ที่ชื่อว่าโฆสกะสร้างถวายเป็นต้น, แต่ว่าเรื่องของโฆสกะเป็นอย่างไรนั้น ยังไม่พบความพิสดารในชั้นบาลี พบแต่ในชั้นอรรถกถาที่เล่ามานั้น บางแห่งก็ส่องความเป็นเรื่องที่ผูกขึ้นในครั้งหลัง เช่นเรื่องที่เศรษฐีกรุงโกสัมพีเขียนหนังสือสั่งให้ฆ่าตัวเอง

ผูกที่ชายผ้าของโฆสกะไป, ในครั้งพุทธกาลนั้นยังไม่พบเรื่องการเขียนหนังสือ ฉะนั้นเมื่อมาแต่งว่าเขียนหนังสือดั่งนั้น ก็ส่องว่ารายละเอียดในตอนนั้นก็น่าจะผูกขึ้นในตอนหลังแต่ว่าเค้าความก็น่าจะมีอยู่. เรื่องพระนางสามาวดีถูกไฟครอกมีในหลักฐานชั้นบาลี คือตอนที่พระพุทธเจ้าทรงเปล่งพระพุทธอุทานดั่งคำแปลนั้น ก็ได้เล่าเรื่องว่าทำไมพระพุทธเจ้าจึงเปล่งพระพุทธอุทานนั้นไว้ด้วย.

กรรมตามสนอง

เรื่องที่เกิดขึ้นดั่งที่เล่านี้เป็นเครื่องแสดงว่า บุคคลทุก ๆ คนแม้จะได้มีโอกาสเกิดทันพระพุทธเจ้า ได้เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ได้บรรลุธรรมตั้งแต่ขั้นต้นจนถึงชั้นสูง แต่ก็ต้องเป็นไปตามกรรมที่ตนได้ทำไว้ *พระพุทธเจ้าจะทรงช่วยให้บุคคลพ้นจากผลของกรรมชั่วที่ตนได้ทำไว้นั้นหาได้ไม่ ทรงช่วยได้แต่ในด้านทรงแสดงธรรมเพื่อให้บุคคลเว้นจากบาป บำเพ็ญกุศลและชำระจิตของตนให้ผ่องแผ้วจนถึงทำจิตของตนให้หลุดพ้น* พระพุทธเจ้าได้ทรงช่วยได้อย่างนี้, เพราะฉะนั้นจึงปรากฏว่าหลายครั้งที่ได้ทรงทราบว่าผู้นั้นผู้นี้จะได้รับผลของกรรมจนถึงสิ้นชีวิต ก็ได้รีบเสด็จไปทรงแสดงธรรม โปรดให้ได้ศรัทธาในพระรัตนตรัย หรือว่าได้ดวงตาเห็นธรรมก่อน, และเมื่อเป็นเช่นนี้บุคคลผู้นั้นก็ได้ชื่อว่ามีที่พึ่งของจิตใจเป็นอย่างดี ถึงจะต้องได้รับผลของกรรมอย่างร้ายแรงจนถึงสิ้นชีวิตก็ดี แต่ก็เป็นผู้ที่

มีคติคือที่ไปในทางดี, พระพุทธเจ้าย่อมทรงช่วยได้โดยประการนี้.

และในเรื่องของพระนางสามาวดีนี้ท่านได้เล่าไว้ว่า เพราะพระนางกับบริวารได้ประกอบบาปกรรมไว้ในอดีตชาติ คือได้จุดไฟเผาพระปัจเจกพุทธเจ้าที่กำลังเข้านิโรธสมาบัติ, ในชั้นแรกท่านนั่งเข้านิโรธสมาบัติอยู่ที่กอหญ้า ไม่เห็นท่าน คิดแต่เพียงจะจุดไฟเผากอหญ้าเท่านั้น เมื่อจุดไฟเผากอหญ้าแล้วจึงได้เห็นท่าน, คิดกันว่าเมื่อเรื่องเกิดขึ้นถึงเพียงนี้แล้วก็เผาเสียเลย จึงได้เอาฟืนมาสุมเข้าแล้วก็จุดเผา, แต่ท่านแสดงว่าพระอรหันต์เข้านิโรธสมาบัตินั้นไม่เป็นอันตรายเพราะไฟ หรือเพราะเหตุใดเหตุหนึ่ง, เพราะฉะนั้นท่านจึงมิได้เป็นอันตราย, แต่บาปกรรมที่ทำไว้นั้นก็ส่งผลให้พระนางสามาวดีกับคณะได้ถูกไฟเผาในชาติต่อ ๆ มา.

ส่วนโฆสกเศรษฐีนั้น ท่านก็เล่าบุรพกรรมไว้โดยความว่า ครั้งหนึ่งได้เกิดทุพภิกขภัยขึ้นในอัลปกรัฐ บางพวกก็กล่าวว่าเกิดอหิวาตกโรคขึ้น คนเข็ญใจผู้หนึ่งชื่อว่า โกตุหลิกะ พาภริยาซึ่งมีบุตรอ่อนหนีออกไปมุ่งจะไปกรุงโกสัมพี เมื่อเดินทางไปนั้น เสบียงทางก็หมด เมื่อเกิดความหิวโหย อ่อนกำลังลง นายโกตุหลิกะก็คิดจะทิ้งบุตร ภริยาก็คอยห้ามไว้ไม่ยอมให้ทิ้ง แต่ก็ได้ลอบทิ้ง ภริยาเมื่อทราบเข้าก็เก็บเอาไป บุตรจึงต้องถูกทิ้งแล้วก็ถูกเก็บเอาไปหลายครั้ง จนในที่สุดก็ถึงแก่ความตายในระหว่างทาง. เมื่อเดินทางมาถึงหมู่บ้านหนึ่ง นายโคบาลผู้หนึ่งกำลังประกอบพิธีมงคลเกี่ยวแก่โคนม เมื่อได้เห็นคน

เดินทางทั้งคู่นั้น มีความทุกข์ยากลำบากหิวโหย เกิดความสงสาร ก็ต้อนรับเลี้ยงดู, เมื่อเลี้ยงดูคนเดินทางทั้งสองนั้นเสร็จแล้ว นายโคบาลจึงได้บริโภคอาหารด้วยตนเอง, ได้ปั้นข้าวปายาสให้แก่นางสุนัขซึ่งอยู่ในที่ใกล้, นายโกตุหลิกะเห็นนางสุนัขได้รับเลี้ยงดูด้วยอาหารวิเศษเช่นนั้น ก็คิดว่านางสุนัขนี้มีบุญ ได้กินอาหารดี ๆ เช่นนี้เสมอ ในคืนวันนั้นนายโกตุหลิกะได้บริโภคอาหารเกินส่วน เพราะได้อดอยากมาเป็นเวลาหลายวันก็ถึงแก่กรรม, ท่านว่าเข้าไปเกิดในท้องสุนัข, นางสุนัขคลอดลูกออกมาเป็นสุนัขตัวผู้, นายโคบาลก็เลี้ยงดูไว้เป็นอันดี และให้คอยไปรับไปส่งพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์หนึ่ง, ลูกสุนัขนั้นก็ไปรับไปส่ง และได้เห่าหอนพระปัจเจกพุทธเจ้าในการรับและการส่ง จนมีจิตคุ้นเคยสนิทสนมกับพระปัจเจกพุทธเจ้า. ในตอนนี้ท่านได้แสดงว่า *ธรรมดาว่าสัตว์ดิรัจฉานนั้น โดยปรกติเป็นสัตว์ที่ซื่อตรง คือว่าโกงไม่เป็น, แต่ว่ามนุษย์ทั้งหลายนั้น โดยมากคิดอย่างหนึ่งพูดอีกอย่างหนึ่ง* เพราะฉะนั้นท่านจึงกล่าวไว้ว่า "**สิ่งที่มีชั้นเชิงมากก็คือมนุษย์, สิ่งที่ตื้นก็คือสัตว์เลี้ยง**" เมื่อสุนัขนั้นตาย ท่านกล่าวว่าไปเกิดเป็นเทพบุตร แต่ว่าบริโภคกามคุณเกินขนาดจึงได้จุติลงมา ไปเกิดในท้องของหญิงนครโสเภณีในกรุงโกสัมพีดังที่เล่ามานั้น และท่านกล่าวว่าเทพดาที่จุตินั้นด้วยเหตุ ๔ อย่างคือ

๑. สิ้นอายุ หมายความว่าทำบุญไว้มาก ก็อยู่ในเทวโลกจนถึงกำหนดอายุและก็เกิดในชั้นสูง ๆ ขึ้นไป.

๒. สิ้นบุญ คือว่าทำบุญไว้น้อย เมื่อสิ้นบุญนั้นแล้วก็ต้องจุติในระหว่าง.

๓. สิ้นอาหาร หมายความว่า ตื่นในกามคุณหรือว่าตื่นสวรรค์หรือว่าบริโภคกามคุณอย่างหนัก จนลืมบริโภคอาหาร ก็ต้องจุติเหมือนกัน. และ

๔. โกรธ หมายความว่าริษยาในสมบัติของผู้อื่น ไม่อดทนสมบัติของผู้อื่น เมื่อเกิดความโกรธริษยาขึ้นดั่งนี้ก็ต้องจุติ.

เรื่องเหล่านี้เป็นเรื่องประกอบ, ส่วนพระเจ้าอุเทนนั้นมีเรื่องเล่าว่า ได้เคยพบกับพระ**ปิณโฑลภารทวาชะ** ได้ตั้งปัญหาถามท่าน ๆ ก็ตอบจนพระเจ้าอุเทนทรงเลื่อมใส.

มีเรื่องแสดงไว้ในคัมภีร์ชั้นพระบาลีว่า เมื่อท่านพระปิณโฑลภารทวาชะ ได้อยู่ที่โฆสิตาราม ในกรุงโกสัมพี พระเจ้าอุเทนได้เสด็จเข้าไปหาท่าน ได้รับสั่งตั้งปัญหาถามท่านว่า "อะไรเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ภิกษุหนุ่ม ๆ เหล่านี้ ซึ่งยังมีผมดำสนิทอยู่ในวัยเจริญคือปฐมวัยไม่เริงสนุกในกามทั้งหลาย ยอมประพฤติพรหมจรรย์อย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ตลอดชีวิต."

ท่านพระปิณโฑลภารทวาชะก็ทูลตอบว่าพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า "*เธอทั้งหลาย จงตั้งจิตว่าเป็นแม่ในหญิงทั้งหลายปูนแม่, เธอจงตั้งจิตว่าเป็นพี่น้องหญิงในหญิงทั้งหลายปูนพี่น้องหญิง, เธอจงตั้งจิตว่าเป็นธิดาในหญิงทั้งหลายที่เป็นปูนธิดา, นี้เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ภิกษุหนุ่ม ๆ*

เหล่านี้ยอมประพฤติพรหมจรรย์อยู่ตลอดชีวิต''

พระเจ้าอุเทนก็รับสั่งถามต่อไปว่า "จิตเป็นธรรมชาติที่โลเลเหลวไหล บางคราวก็เกิดโลภธรรมขึ้นในหญิงทั้งหลายปูนแม่ บางคราวก็เกิดโลภธรรมขึ้นในหญิงทั้งหลายปูนพี่น้องหญิง บางคราวก็เกิดโลภธรรมขึ้นในหญิงทั้งหลายปูนธิดา, ฉะนั้นจะมีเหตุมีปัจจัยอะไรอื่นอีก."

ท่านพระปิณโฑลภารทวาชะก็ทูลตอบว่า "พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า พวกเธอจงมาพิจารณากายนี้เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องล่างแต่ปลายผมลงไป มีหนังหุ้มอยู่เป็นที่สุดรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาดมีประการต่าง ๆ มีอยู่ในกายนี้ คือผม ขน เล็บ ฟัน หนังเป็นต้น, นี้เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ภิกษุหนุ่มทั้งหลายเหล่านี้ ประพฤติพรหมจรรย์อยู่ได้ตลอดชีวิต."

พระเจ้าอุเทนก็รับสั่งซักต่อไปว่า "พวกภิกษุที่อบรมกาย อบรมศีล อบรมจิต อบรมปัญญาแล้วนั้นก็กระทำได้ไม่ยาก, แต่ว่าพวกภิกษุผู้มิได้อบรมกาย มิได้อบรมศีล ไม่ได้อบรมจิต มิได้อบรมปัญญาข้อนั้นก็กระทำได้ยาก, ในบางคราวคิดว่าจะพิจารณาให้เห็นว่าเป็นอสุภะ แต่ก็กลับเห็นเป็นสุภะไปเสีย, ฉะนั้นจะมีเหตุมีปัจจัยอะไรอย่างอื่นอีก."

ท่านพระปิณโฑลภารทวาชะก็ทูลว่า "พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่าพวกเธอจงมามีสติคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย คือเห็นรูปด้วย

จักษุ ได้ยินเสียงด้วยโสตะ สูดกลิ่นด้วยฆานะ ลิ้มรสด้วยชิวหา ถูกต้องโผฏฐัพพะด้วยกาย รู้เรื่องด้วยใจ ก็อย่าถือเอาโดยนิมิตคือว่ารวบถือ อย่าถือเอาโดยอนุพยัญชนะคือว่าแยกถือ, จงปฏิบัติเพื่อความสำรวมอินทรีย์เหล่านั้น ที่จะมิให้บาปอกุศลธรรมมีความยินดียินร้ายเป็นต้นครอบงำได้, จงรักษาอินทรีย์เหล่านั้น จงถึงความสำรวมในอินทรีย์เหล่านั้น, นี้เป็นเหตุเป็นปัจจัย."

พระเจ้าอุเทนก็รับสั่งรับรองถ้อยคำของท่านพระปิณโฑลภารทวาชะว่า "เมื่อปฏิบัติมีความสำรวมอินทรีย์อยู่ดังนั้น ก็สามารถที่จะไม่เริงกีฬาในกามทั้งหลาย อยู่ประพฤติพรหมจรรย์บริบูรณ์บริสุทธิ์ได้ตลอดชีวิต." และได้รับสั่งถึงพระองค์เองว่า "แม้พระองค์เอง ในสมัยที่มิได้ทรงรักษากาย มิได้ทรงรักษาวาจา มิได้ทรงรักษาจิต มิได้ทรงตั้งพระสติ มิได้ทรงสำรวมอินทรีย์, เวลาเสด็จเข้าไปภายในบุรี ก็ยังเกิดโลภธรรมครอบงำอย่างเหลือเกิน, แต่ในสมัยที่มีการรักษากายเป็นต้น ตั้งสติสำรวมอินทรีย์เข้าไปภายในพระนคร โลภธรรมทั้งหลายก็ไม่สามารถจะครอบงำพระองค์ได้." ได้ทรงประกาศความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แสดงพระองค์ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรมพระสงฆ์ เป็นสรณะ, แสดงพระองค์เป็นอุบาสกถึงพระรัตนตรัยตลอดชีวิตจำเดิมแต่วันนั้น.

เรื่องที่เล่าไว้ในคัมภีร์ชั้นพระบาลีนี้ จะเกิดขึ้นก่อนหรือทีหลังเรื่องพระนางสามาวดี ทราบไม่ได้, แต่เรื่องพระนางสามาวดี ตอนที่

เล่าถึงพระนางสามาวดีทูลให้พระเจ้าอุเทนถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์เป็นสรณะนั้น มีในชั้นอรรถกถา ยังไม่พบในชั้นพระบาลี, เพราะฉะนั้นจึงได้มีบางท่านแสดงว่าพระเจ้าอุเทนได้ทรงพบกับพระปิณโฑลภารทวาชะ และได้เลื่อมใสในพระพุทธศาสนามาก่อนแล้ว.

สาราณิยธรรมสูตร

เรื่องในพรรษาที่ ๙ ของพระพุทธเจ้าที่แสดงมาแล้วนั้น เกี่ยวแก่ฝ่าย*อาณาจักร*, ส่วนที่เกี่ยวแก่ฝ่ายพุทธจักร ก็มีเรื่องที่น่ารู้เกี่ยวกับความแบ่งแยกของคณะสงฆ์ แต่จะยังไม่เล่าเรื่องเหล่านั้น จะนำมาแสดงเฉพาะสาราณิยสูตร ที่พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงแก่ภิกษุทั้งหลายในขณะที่ประทับอยู่ ณ *โฆสิตาราม* กรุงโกสัมพี ฉะนั้น จึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า โกสัมพิยสูตร โดยความก็คือสาราณิยธรรมสูตร นั่นเอง.

ใจความในพระสูตรนั้นว่า *ภิกษุทั้งหลายจะอยู่ด้วยกัน ควบคุมกันอยู่เป็นอันดี ไม่วิวาทกัน มีสามัคคีพร้อมเพรียงกัน มีเอกภาพคือความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ก็เนื่องมาจากต่างมีความรักเคารพกันและกัน จะมีความรักเคารพกันและกันก็จะต้องปฏิบัติในธรรมที่ยังกันและกันให้ระลึกถึงกัน ด้วยความรักเคารพ ๖ ประการอันเรียกว่า สาราณิยธรรม : ๑. คือตั้งกายกรรมประกอบด้วยเมตตา ๒. ตั้งวจีกรรมประกอบด้วยเมตตา ๓. ตั้งมโนกรรมประกอบด้วยเมตตา ๔. แบ่งปันลาภที่ได้มาโดยชอบธรรม*

ให้เป็นสาธารณบริโภค คือบริโภคร่วมกัน ๕. มีศีล คือความประพฤติเสมอกัน ๖. มีทิฏฐิ คือความเห็นที่นำออกจากทุกข์สม่ำเสมอกัน ธรรมทั้ง ๖ ประการนี้จะอธิบายเฉพาะ ๒ ข้อหลัง.

ข้อว่ามีศีล คือความประพฤติเสมอกันนั้น ท่านแสดงลักษณะไว้ว่า ศีลที่ไม่เป็นท่อน ไม่เป็นช่อง ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นไทอันวิญญูชนสรรเสริญ ไม่ต้องลูบคลำ เป็นไปเพื่อสมาธิ.

ศีลที่ไม่เป็นท่อน นั้น หมายถึงว่าไม่ขาด เหมือนอย่างแผ่นผ้าที่เป็นผืนเดียวกัน ผ้านั้นจะเป็นท่อน ๆ ก็เพราะขาดออกจากกัน. ศีลก็เหมือนกัน ที่ชื่อว่าเป็นท่อน ก็หมายถึงว่าศีลขาด เพราะได้ประพฤติล่วงครบองค์ ยกตัวอย่างปาณาติบาต การฆ่าสัตว์ทั่วไปนั้น มีองค์ ๕ คือ ๑. **สัตว์มีชีวิต** ๒. **รู้ว่าสัตว์มีชีวิต** ๓. **จิตคิดจะฆ่า** ๔. **ทำความเพียรเพื่อจะฆ่า** ๕. สัตว์ตายด้วยความเพียรนั้น, เมื่อได้ล่วงครบองค์ทั้ง ๕ ประการนี้จนถึงสัตว์ตายลงไป เรียกว่า**ศีลขาด** ศีลเป็นท่อน.

ศีลเป็นช่องนั้น คือไม่ถึงขาด แต่ว่าโหว่เต็มที เหมือนอย่างผ้าที่เป็นช่องโหว่, ยกตัวอย่างดั่งปาณาติบาตนั้น ได้ล่วงจนถึงทำความเพียรเพื่อจะฆ่า แต่ว่าสัตว์ไม่ตาย หลุดพ้นไปได้ด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง นี่ชื่อว่าเป็นช่อง.

ศีลด่างนั้น ก็เหมือนอย่างผ้าด่างที่เป็นรอยใหญ่ ๆ แต่ว่าไม่ถึง

กับขาดเป็นช่อง. ได้แก่มีเจตนาคิดจะล่วง แต่ก็ยังไม่ทันได้ลงมือพยายาม ชื่อว่าศีลด่าง.

ศีลพร้อยนั้น ก็คือเหมือนอย่างผ้าที่เป็นรอยพร้อย ได้แก่เมื่อรักษาศีล แม้ไม่ถึงเจตนาจะล่วง แต่จิตก็ไม่บริสุทธิ์ ไม่เป็นปรกติ เช่นว่าเว้นจากการฆ่าสัตว์ด้วยตนเอง แต่ก็ยังพอใจดูเขาฆ่า ดูเขาทรมานสัตว์ เรียกว่าพร้อย.

ศีลที่จะเป็นศีลบริสุทธิ์นั้น ต้องไม่เป็นท่อน ไม่เป็นช่อง ไม่ด่าง ไม่พร้อย.

อนึ่ง ศีลที่เป็นไท หมายว่าไม่เป็นทาสของตัณหา, การรักษาศีลนั้น ถ้า*รักษาด้วยตัณหา* คือมุ่งจะได้สิ่งใดสิ่งหนึ่งเป็นค่าตอบแทนเหมือนอย่างรับจ้างเขาทำงานอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อค่าจ้าง นี่ชื่อว่าเป็น*ทาสตัณหา*. อีกอย่างหนึ่ง ตัณหาในใจคอยบีบคั้นอยู่ ทำให้ดิ้นรนที่จะออกไปจากศีล ไม่เป็นสุข ไม่ได้ความสงบ เหมือนอย่างถูกบังคับให้จำต้องอยู่ในศีล รักษาจิตให้สงบไม่ได้ ต้องเดือดร้อนกระวนกระวาย ดั่งนี้ก็ชื่อว่าเป็นทาสตัณหาเหมือนกัน. ศีลที่บริสุทธิ์นั้นต้องเป็นไท คือไม่เป็นทาสตัณหาดั่งกล่าว.

วิญญูชนสรรเสริญก็คือผู้รู้สรรเสริญ. ผู้รู้นั้น หมายถึงตนเอง ซึ่งเป็นผู้รู้ก็ได้ ผู้อื่นซึ่งเป็นผู้รู้ก็ได้. ตนเองซึ่งเป็นผู้รู้นั้น ก็คือเมื่อตน

เองพิจารณาดูตนเองแล้ว ติเตียนตนโดยศีลไม่ได้ ถ้าตนเองพิจารณาดูตนเองแล้ว ติเตียนตนเองได้ว่า เราไปลอบทำนั่น เราไปลอบทำนี่ ซึ่งเป็นการผิดศีลหรือว่าทำศีลให้ด่างพร้อย นี่เรียกว่าตนเองติตนเอง. บางที เมื่อไปทำอะไรที่ไม่ดีมาก ๆ เข้า ไม่อยากนึกถึงตัวเองก็มี พอนึกเข้าแล้วเกลียดตัวเอง นี่เรียกว่า**ตนเองซึ่งเป็นผู้รู้ติเตียนตนเอง**. ผู้อื่นซึ่งเป็นผู้รู้นั้นก็คือบุคคลอื่นซึ่งได้อยู่ร่วมกัน และได้เห็นความประพฤติของกันและกัน ใคร่ครวญรู้ผิดรู้ถูก. ศีลที่จะบริสุทธิ์นั้นต้องเป็นศีลที่วิญญูชนสรรเสริญ ตำหนิไม่ได้.

อนึ่ง ศีลที่ยังมีตัณหาเป็นนายครอบงำจิตใจอยู่ ต้องเป็นศีลที่ต้องคอยระมัดระวังอยู่เสมอ ตนเองเผลอตัวเมื่อใด ก็ประพฤติล่วงศีลเมื่อนั้น ประพฤติบกพร่องเมื่อนั้น, นี่ก็เพราะตัณหา ความดิ้นรนในใจ คอยชักตนออกไปจากศีล ตัณหาคอยขยี้ขยำศีลอยู่เสมอ และตนเองก็ต้องคอยระมัดระวังศีลอยู่เสมอ ปล่อยไม่ได้. บางทีคนอื่นก็ต้องไปช่วยระมัดระวัง คือต้องไปคอยช่วยดูแล. ความหมายของคำว่าอุปัชฌายะ ก็คือ*ผู้ดูแล*, อาจารย์ก็คือผู้ประพฤติ*โดยเอื้อเฟื้อ* โดยความก็คอยช่วยดูแลเหมือนกัน. แม้สหธรรมิกผู้ประพฤติธรรมด้วยกัน โดยฐานเป็นภิกษุด้วยกัน ก็ปวารณาคืออนุญาตให้ตักเตือนซึ่งกันและกัน นี่ก็เพื่อจะได้คอยช่วยดูแลกันและกัน ศีลที่บริสุทธิ์นั้นจะต้องเป็นศีลที่ไม่ถูกตัณหาคอยบีบคั้นคอยลูบคลำ และตนเองก็ไม่ต้องคอย

รักษาคุ้มครอง คนอื่นก็ไม่ต้องคอยรักษาคุ้มครอง, เป็นศีลที่เป็นปรกติขึ้นในตัวเอง, ดั่งมีคำเรียกว่า ศีลรักษา แต่เรียกศีลที่ยังต้องถูกลูบคลำว่า **รักษาศีล** คือต้องคอยเฝ้ารักษา.

ศีลที่เป็นไปเพื่อสมาธิ คือเป็นบาทที่จะให้เกิดสมาธิจิต คือจิตที่ตั้งมั่นได้ แต่ไม่ใช่เป็นชนิดที่ทำให้จิตใจฟุ้งซ่านกระสับกระส่าย, ศีลที่จะเป็นบาทของสมาธิ ก็จะต้องประกอบด้วยลักษณะดั่งที่กล่าวมาข้างต้น.

การปฏิบัติให้เป็นผู้ที่มีศีลสม่ำเสมอกับด้วยเพื่อนสพรหมจารีทั้งหลายดั่งที่กล่าวมา เรียกว่า สีลสามัญญตา *ความมีศีลเสมอกัน.*

ทิฏฐิสามัญญตา ๗ ประการ

ส่วนข้อ ๖ มี**ทิฏฐิ** คือ*ความเห็นที่ออกจากทุกข์เสมอกัน* หมายความว่าทำทิฏฐิ ความเห็นของตนให้เป็นความเห็นที่ดี อันเรียกว่าอริยะ ประเสริฐ หรืออารยะ ให้เป็นความเห็นที่นำออกจากทุกข์ คือว่าทำให้ถึงความสิ้นทุกข์ได้โดยชอบ, ความเห็นดั่งกล่าวมานี้จะเกิดขึ้นได้ ก็ต้องอาศัยการที่ตั้งใจคอยปรับปรุงทำความเห็นของตนให้ตรงต่อพระธรรมและพระวินัยอยู่เสมอ, ถ้าจะมีความเห็นที่แตกแยกออกไปจากร่องรอยที่ถูกที่ชอบ ก็ต้องคอยเกียดกันความเห็นเช่นนั้นออกไป ประคับประคองความเห็นของตนให้อยู่ในร่องรอยที่ถูกที่ตรง

ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น ในพระสูตรนี้ได้ชี้ลักษณะแห่งความเห็นดังกล่าวไว้ ๗ ประการ คือ

๑. อบรมทำทิฏฐิ คือความเห็นที่ปราศจากนิวรณ์กลุ้มรุมจิต และไม่ให้คิดวุ่นวายอยู่กับเรื่องของความคิดในโลกนี้ เรื่องของความคิดในโลกหน้าที่ไร้ประโยชน์ ไม่ให้เห็นกลุ้มกลัดอยู่ในเรื่องที่จะก่อการทะเลาะวิวาท.

๒. อบรมทำความเห็นที่จะให้เกิดความสงบ จะให้เกิดความดับกิเลสที่เกิดขึ้นในใจ.

๓. อบรมทำความเห็นที่จะไม่ออกไปนอกทางแห่งพระธรรมวินัย.

๔. อบรมทำความเห็นที่จะให้มีความสังวรในศีล เมื่อต้องอาบัติก็ต้องรีบออกจากอาบัตินั้นด้วยการรีบแสดง ไม่ปกปิดไว้ เหมือนอย่างเด็กอ่อนเอามือเท้าไปถูกถ่านเพลิงเข้า ก็ต้องรีบชักมือเท้าออก.

๕. อบรมทำความเห็นที่จะให้ขวนขวายศึกษาในอธิศีล ในอธิจิต ในอธิปัญญา, แม้จะช่วยทำกิจการของหมู่ของคณะของเพื่อนสพรหมจารีอะไรก็ตาม แต่ก็ไม่ละทิ้งในการศึกษาของตนเหมือนอย่างแม่โคลูกอ่อนไม่ทิ้งลูก.

๖. อบรมทำทิฏฐิ คือความเห็นที่จะให้เกิดกำลังในอันที่จะฟังธรรมได้.

๗. อบรมทำทิฏฐิ คือความเห็นที่จะให้เกิดกำลังที่จะได้ความรู้ในเนื้อความ ความรู้ในหัวข้อธรรม ทั้งที่จะให้เกิดปีติปราโมทย์ประกอบด้วยธรรม.

โดยเฉพาะข้อ ๖ อบรมทำความเห็นที่จะให้เกิดกำลังฟังธรรมได้นั้น ดูเผิน ๆ ก็คล้ายไม่มีความหมาย, แต่ว่าถ้านึกดูก็จะรู้สึกว่า การฟังธรรมนั้นไม่ง่ายนัก เพราะโดยมากธรรมเป็นเรื่องไม่สนุก เมื่อฟังธรรมก็มักจะหมดฉันทะ หมดความพากเพียรที่จะฟัง. การที่จะฟังธรรมได้นั้น จึงต้องมีกำลังใจที่จะฟังได้ กล่าวคือจะต้องมีฉันทะ จะต้องมีความพากเพียรเป็นต้น ถ้าขาดข้อนี้เสียแล้วก็ไม่สามารถจะฟังธรรมได้. โดยเฉพาะก็จะต้องมี ๑ เงี่ยโสตลง, ๒ ประมวลใจทั้งหมด, ๓ ทำธรรมที่ฟังไว้ในใจ และ ๔ ทำให้เป็นประโยชน์หรือทำให้มีประโยชน์. ข้อ ๔ นี้ก็หมายความว่า พยายามหาประโยชน์จากธรรมที่ฟังให้จงได้ไม่มากก็น้อย เพราะเมื่อฟังแล้วก็ควรที่จะให้ได้ประโยชน์บ้าง ถ้าไม่ได้ประโยชน์เลยก็เสียเวลา. การที่จะทำให้เป็นประโยชน์ได้บ้างนั้น ก็ต้องอาศัยการที่จะรู้จักเลือกถือเอาโดยที่ไม่ไปตั้งความชอบหรือตั้งความชังไว้เป็นเบื้องหน้า, แต่ว่ามุ่งที่จะหยิบเอาธรรมอันเหมาะแก่ตนมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ไม่ได้มาก สักนิดหนึ่งก็ยังดีกว่า, เพราะ-

ฉะนั้น ลักษณะข้อ ๔ คือการทำให้เป็นประโยชน์นี้จึงเป็นข้อสำคัญ.

สาราณิยธรรมทั้ง ๖ ประการนี้ **ข้อที่ ๖ ท่านแสดงว่าเป็นข้อยอดของข้ออื่น.**

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

พระบำราศนราดูร (นายแพทย์บำราศ เวชชาชีวะ)

ป.จ., มปช., มวม., รัตน. ภปร. ๓

ชาตะ ๒๘ พฤษภาคม ๒๔๓๙

มตะ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๒๗

ประวัติ

พระบำราศนราดูร

(นายแพทย์บำราศ เวชชาชีวะ)

ชาตะ

พระบำราศนราดูร (นามเดิม ฮกหลง ซึ่งต่อมาใช้ชื่อว่า หลง คำเดียว แล้วภายหลังมาเปลี่ยนเป็นบำราศ ในปี พ.ศ. ๒๔๘๕ และได้ใช้ชื่อนี้ตลอดมา) เกิดเมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ ที่ตำบลพุงทลายฝั่งตะวันออก อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี (ทั้งนี้ดังข้อความที่ปรากฏในสมุดประวัติ แต่ตามคำบอกเล่าของท่านผู้วายชนม์ได้เคยพูดไว้ว่า เกิดที่จังหวัดระยองในขณะที่บิดาไปหาซื้อเรือฉลอมที่จังหวัดนั้น เพราะมีกิจการค้าทางเรือ) เป็นบุตรนายแสง (จิ้นเสง) เวชชาชีวะ และนางพร (ชุมพร) เวชชาชีวะ (สกุลเดิม สุจริต)

"เวชชาชีวะ" (Vejjajiva) เป็นนามสกุลซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานแก่นายเบ๋ง ปู่ นายแสง บิดา และพระบำราศนราดูร บุตร เมื่อ ๒๙ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

มีพี่น้องรวม ๕ คนด้วยกัน คือ

๑. นางนรินทร์ประสาตรเวช (ทองพูน สุนทโรทัย) ภรรยาหลวงนรินทร์ประสาตรเวช (นายแพทย์เจน สุนทโรทัย อดีตผู้แทนราษฎรจังหวัดจันทบุรีคนแรก (ถึงแก่กรรมแล้วทั้ง ๒ คน)

๒. พระบำราศนราดูร (บำราศ เวชชาชีวะ) อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข สมรสกับคุณหญิงบำราศนราดูร (สุภาพ เวชชาชีวะ) ท.จ. (สกุลเดิม สัจจวานิช ถึงแก่กรรมแล้วทั้ง ๒ คน)

๓. นายโฆษิต เวชชาชีวะ (ถึงแก่กรรมแล้ว) อดีตคอมประโดร์บริษัทอีสท์เอเซียติ๊ก จำกัด และบริษัทสยามไรซ เอเยนซี่ จำกัด สมรสกับนางสุเพี้ยน เวชชาชีวะ (สกุลเดิม สัจจวานิช)

๔. ขุนประวิตรเวชชาชีพ (นายแทพย์ประวิช เวชชาชีวะ) อดีตนายแพทย์ผู้ปกครองโรงพยาบาลเทศบาล (โรงพยาบาลโรคติดต่อ) คลองสาน ธนบุรี ซึ่งปัจจุบันได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงพยาบาล "บำราศ-นราดูร" และย้ายไปตั้งอยู่ที่ถนนติวานนท์ จังหวัดนนทบุรี สมรสกับนางประวิตรเวชชาชีพ (สมพงศ์ เวชชาชีวะ สกุลเดิม สัจจวานิช ถึงแก่กรรมแล้วทั้ง ๒ คน)

๕. นางสุพรรณ เอครพานิช ภรรยา นายปัญญา เอครพานิช (ถึงแก่กรรมแล้ว) คหบดีจังหวัดจันทบุรี

ชีวิตสมรสและครอบครัว

พระบำราศนราดูร ได้สมรสกับคุณหญิงบำราศนราดูร เมื่อวันที่ ๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๙ ที่จังหวัดลพบุรี ขณะที่เป็นแพทย์ประจำจังหวัดลพบุรี และยังไม่ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ ทั้งสองท่านได้ครองชีวิตสมรสกันมานานร่วม ๖๔ ปีอย่างมีความสุข จนกระทั่งคุณหญิงบำราศนราดูรได้ถึงแก่อนิจกรรม เมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๒๓

มีบุตรธิดาด้วยกัน ๔ คน สองคนแรกเป็นหญิง แต่ถึงแก่กรรมเมื่อแรกเกิด ส่วนสองคนหลังเป็นชาย คือ

๑. นายเสรี เวชชาชีวะ ปัจจุบันรับราชการอยู่ที่กระทรวงสาธารณสุข สมรสกับศาสตราจารย์มัลลี เวชชาชีวะ (แห่งสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์ ทบวงมหาวิทยาลัย) ธิดาพระยาอนุมานราชธน (ยง เสฐียรโกเศศ อนุมานราชธน) และคุณหญิงอนุมานราชธน (ละไม เสฐียรโกเศศ อนุมานราชธน) มีบุตรธิดา ๒ คน คือ

นางสาวมัญชรี เวชชาชีวะ

และ นายชีวเวช เวชชาชีวะ

๒. นายธีระ เวชชาชีวะ ปัจจุบันทำงานอยู่ที่ธนาคารกรุงไทย จำกัด สาขาสามยอด สมรสกับนางจรูญรัตน์ เวชชาชีวะ ธิดานายปรัชญา เอครพานิช และนางประไพ เอครพานิช มีธิดา ๒ คน คือ

นางสาวธีรดา เวชชาชีวะ

และ นางสาววิภาวดี เวชชาชีวะ

นอกจากนี้ยังมีบุตรกับภรรยาอื่น ๑ คน คือนายอำนวย เวชชาชีวะ ปัจจุบันทำงานอยู่ที่การรถไฟแห่งประเทศไทย สมรสกับนางอนงค์ อินทภาระ นายอำนวย ฯ มีบุตรธิดา ๓ คน คือ

นางสาวอาภรณ์ เวชชาชีวะ

นางสาวชุติมา เวชชาชีวะ

และ เด็กชายวรวิทย์ เวชชาชีวะ

กับมีธิดาบุญธรรม ๑ คน คือ นางสาวจิ้มลิ้ม อุ่นประเสริฐ

อุปสมบท

พระบำราศนราดูร ได้อุปสมบทที่วัดจันทนาราม จังหวัดจันทบุรี

เมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ และลาอุปสมบทเมื่อวันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๖๒

เมื่อเยาว์วัย

เมื่อเยาว์ได้บวชเป็นสามเณรที่วัดจันทนาราม จังหวัดจันทบุรี และได้ศึกษาเล่าเรียนที่กุฏิอาจารย์เณร ชื่อปุ่น เรียนอยู่ราวสัก ๑ ปี ก็ถูกส่งมาขึ้นโรงเรียนวัดจันทนาราม เมื่อสอบไล่ได้ประโยคประถมอย่างเก่าแล้ว (เทียบเท่าชั้นมัธยมปีที่ ๓) เริ่มเรียนภาษาบาลีโดยอาจารย์มหาเฮียะ เอี้ยงยี่สุ่น แห่งวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นผู้สอน เรียนภาษาบาลีราว ๒ ปี ก็จบบาลีเวยยากรณ์ ต่อจากนั้นไม่นาน ก็ลาสึกจากสามเณรแล้วเข้ามากรุงเทพ ฯ ได้สอบเข้าเป็นนักเรียนแพทย์ที่โรงเรียนราชแพทยาลัย กระทรวงธรรมการ วังหลัง ธนบุรี เมื่อต้นเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๓ ซึ่งขณะนั้นอายุเพิ่ง ๑๔ ปีเศษ เป็นผู้มีอายุน้อยที่สุดในชั้น เข้าเรียนทีแรก ๆ เกือบจะไม่เข้าใจอะไรเลย โดยเฉพาะอย่างยิ่งวิชาเคมีและฟิสิคส์ เพราะไม่เคยรู้เรื่องมาก่อน แต่เมื่อเลื่อนไปเรียนชั้นสูงขึ้น ความเข้าใจในวิชาต่าง ๆ ก็ดีขึ้น เว้นแต่วิชากายวิภาคศาสตร์ (Anatomy) ซึ่งบางครั้งต้องอาศัยยืมสมุดจดคำบรรยายของเพื่อนบางคนที่จดได้มาคัดลอก วิชากายวิภาคศาสตร์นี้ Dr. Walter B. Toy เป็นผู้สอน

สำเร็จออกเป็นแพทย์และได้รับประกาศนียบัตร เลขที่ ๒๕๘ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ นับเป็นแพทย์ประกาศนียบัตรรุ่นที่ ๒๐ แต่เดิมหลักสูตร ๓ ปี แล้วเป็นแพทย์ผึกหัด ๑ ปี (รวมเวลา ๔ ปี) การสอบไล่ได้ปีที่ ๓ เรียกว่า จบประโยคแพทย์ แต่เมื่อสอบปีที่ ๓ ได้แล้ว สำหรับ

รุ่นนี้กระทรวงธรรมการได้ขยายหลักสูตรออกไปเป็น ๔ ปี แล้วจึงเป็นแพทย์ฝึกหัด (รวมเวลา ๕ ปี) แต่พอสอบไล่ได้ปีที่ ๔ กระทรวงธรรมการได้คัดเลือกผู้ที่ทำการฝึกหัดและสอบไล่ได้คะแนนสูงส่งไปให้กระทรวงมหาดไทยก่อนรวม ๕ คน ตามที่กระทรวงมหาดไทยขอแพทย์มาจำนวน ๘ คน เพื่อส่งไปประจำจังหวัดต่าง ๆ ที่กำลังขาดแพทย์

การศึกษาเล่าเรียน

จากสมุดประวัติรับราชการในหน้าการเล่าเรียนและคุณวุฒิ ท่านเจ้าของประวัติได้บันทึกถึงการเล่าเรียนของท่านเองไว้ดังนี้ :-

" ข้าพเจ้าได้ตั้งต้นศึกษาวิชาหนังสือไทย ณ โรงเรียนประชาบาลครูดำ เมื่อ พ. ศ. ๒๔๔๓ อายุได้ ๗ ปี เรียนได้ ๖ เดือนเศษ ได้ลาออกไปศึกษา ณ โรงเรียนจันทนาราม ซึ่งเป็นโรงเรียนของกรมศึกษาธิการ มีกิจธุระจำเป็นต้องไปกับนายเนี้ย น้า เมืองปราจีน ข้าพเจ้าก็ได้เรียนหนังสือ ณ ที่นั้นเหมือนกัน เรียนอยู่ได้ปีเศษ มีเหตุจำเป็นต้องกลับเพราะย่าถึงแก่กรรม เมื่อกลับมาแล้ว ก็ได้ไปศึกษา ณ โรงเรียนจันทนาราม เมืองจันทบุรีอีก เรียนอยู่ ๒ ปี ก็สอบไล่ได้ประโยคสามัญ เมื่อ พ. ศ. ๒๔๔๘ แล้วได้ขึ้นเรียนประโยคประถม พอสิ้นปีก็สอบไล่ได้เมื่อ พ. ศ. ๒๔๔๙ อายุได้ ๑๓ ปี การศึกษาวิชาหนังสือไทยของข้าพเจ้าหมดเขตเพียงนี้ เมื่อสอบไล่ประโยคประถมได้แล้ว ได้ขอสมัครเข้าศึกษาวิชาภาษาบาลี ณ โรงเรียนวัดจันทนาราม เรียนจบบาลีเวยยากรณ์และแปลธรรมบทเล็กน้อย เรียนอยู่ปีหนึ่งได้ลาออก เพื่อประสงค์จะมาสอบวิชาชั้นต้นที่จะเข้าโรงเรียนแพทย์ ก็สอบไล่ได้ดังปรารถนา เข้าศึกษาวิชาแพทย์

ณ โรงเรียนราชแพทยาลัย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๓ เรียนอยู่ ๓ ปี ปีที่ ๓ อยู่ชั้นประโยคแพทย์ ถึงคราวสอบไล่ก็สอบไล่ได้ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ อายุได้ ๑๘ ปี แล้วได้ฝึกหัดการงานในโรงพยาบาลปีหนึ่ง และในระหว่างอยู่ในโรงเรียนนั้น ได้พยายามศึกษาวิชาภาษาอังกฤษเล็กน้อย จนบัดนี้กระทรวงธรรมการได้ส่งข้าพเจ้ามารับราชการสนองพระเดชพระคุณในกรมพยาบาล กระทรวงมหาดไทย”

การรับราชการ

เริ่มเข้ารับราชการในกรมพยาบาล กระทรวงมหาดไทย ตำแหน่งแพทย์ กรมพยาบาล เมื่อวันที่ ๒๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๗ เลขประจำตัวที่ ๕๓๗๙ ต่อมา กระทรวงมหาดไทยได้ส่งตัวไปเป็นแพทย์ประจำจังหวัดลพบุรี หน้าที่ที่ต้องปฏิบัติก็คือให้การป้องกันโรคและรักษาพยาบาลราษฎรผู้เจ็บป่วย นอกจากนั้นต้องเข้าไปตรวจรักษานักโทษและดูแลการสุขาภิบาลในเรือนจำ ในการไปตรวจก็ต้องลงชื่อในสมุดประจำวันทุกครั้ง ด้วยความเอาใจใส่ในหน้าที่ทำให้เจ้าพระยาอภัยราชามหายุติ-ธรรมธร เสนาบดีกระทรวงยุติธรรม ซึ่งได้ตามเสด็จพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสลพบุรี อยากรู้จักตัว เพราะเจ้าคุณเสนาบดีท่านนี้เวลาไปตรวจราชการที่จังหวัดใด ก็เข้าตรวจเรือนจำทุกแห่งตามหัวเมืองรายทางที่ผ่านไป ขณะนั้นกรมราชทัณฑ์ขึ้นอยู่กับกระ-ทรวงยุติธรรม ที่เรือนจำอื่นไม่ค่อยจะได้พบชื่อแพทย์ลงนามในสมุดเลย ครั้นมาถึงลพบุรี ท่านเห็นชื่อแพทย์ประจำจังหวัดลงนามอยู่ในสมุดประจำ

วันเกือบทุกวัน จึงได้ให้แพทย์ที่ติดตามท่านไปตามและให้ไปพบที่บ้านผู้พิพากษาหัวหน้าศาล

หน้าที่อื่น ๆ ของแพทย์ประจำจังหวัดในสมัยนั้นที่สำคัญก็คือให้การดูแลและแนะนำเรื่องการรักษาความสะอาดของบ้านเรือน ตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ และทำการปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษ และป้องกันโรคติดต่ออื่น ๆ ด้วย เนื่องจากได้มีประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดการป้องกันไข้ทรพิษ ๒๔๕๖ ไข้ทรพิษหรือฝีดาษเป็นโรคร้ายแรงมากทำลายชีวิตมนุษย์เสียมากต่อมาก และมีเกิดขึ้นในทุก ๆ จังหวัด แพทย์ประจำจังหวัดต้องเดินทางไปปลูกฝีตามท้องที่ต่าง ๆ เสมอ ๆ ทั่วไปทุกแห่ง และมีหน้าที่แนะนำให้ราษฎรรู้จักใช้ยาตำราหลวง ซึ่งขณะนั้นเรียกว่ายาโอสถสภา ๘ อย่าง ด้วยในระหว่างที่เป็นแพทย์ประจำจังหวัดลพบุรี ได้ทำการปลูกฝีทั่วตำบล และพยายามปลูกฝีได้ถึง ๖ หมื่นคน ในจำนวนพลเมือง ๘ หมื่นเศษ

๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๑ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งกรมสาธารณสุขขึ้นในกระทรวงมหาดไทย และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นชัยนาทนเรนทรดำรงตำแหน่งอธิบดี

ในขณะที่เป็นแพทย์ประจำจังหวัดลพบุรีอยู่นั้น ราวปี พ.ศ. ๒๔๖๔ เสด็จในกรม ฯ อธิบดีได้เรียกตัวมาพบที่กรุงเทพ ฯ จะทรงคัดเลือกให้ไปศึกษาวิชาการสาธารณสุขที่มหาวิทยาลัยจอหน์ฮอปกิ้นส สหรัฐอเมริกา เพราะทรงเห็นว่าอายุยังน้อย และมีความสนใจในการงาน แต่เพราะไม่พร้อมในเรื่องภาษาอังกฤษ กรมสาธารณสุขจึงได้เลือกผู้อื่นไปก่อน

ต่อมาเมื่อ ม.จ. สกลวรรณากร วรวรรณ ทรงเป็นอธิบดี แล้วก็ได้พยายามที่จะส่งไปอีก แต่ก็ยังติดขัดในเรื่องภาษาอังกฤษอยู่ เพราะมีงานราชการยุ่งมาก และไม่มีเวลาที่จะเรียนพอ ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๖๕ ขณะดำรงตำแหน่งสาธารณสุขจังหวัดลพบุรี กระทรวงมหาดไทยได้มีคำสั่งให้ย้ายมาเป็นผู้รักษาการแทนในตำแหน่งผู้อำนวยการกองสาธารณสุข (กองสุขภาพ) แทนหลวงบริรักษเวชชการ ซึ่งไปรักษาการแทนผู้ช่วยอธิบดี และ ม.จ. สกลวรรณากร วรวรรณ ไปรักษาการแทนอธิบดี ส่วนเสด็จในกรม ฯ อธิบดีไม่อยู่ ต้องตามเสด็จเป็นองค์พระอภิบาลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินทร ซึ่งเสด็จไปรักษาพระองค์ในยุโรป นอกจากนี้เวลาผู้ช่วยอธิบดีไม่อยู่ก็ต้องเป็นผู้รักษาการในตำแหน่งช่วยอธิบดี หรือทำการแทนในตำแหน่งผู้ช่วยอธิบดีอีกตำแหน่งหนึ่งด้วยหลายครั้ง และบางครั้งเมื่ออธิบดีไม่อยู่ก็ต้องปฏิบัติงานในหน้าที่อธิบดีด้วย ในระหว่างระยะเวลาที่รักษาการแทนในตำแหน่งผู้อำนวยการกองสาธารณสุข ทางราชการได้เลื่อนขึ้นไปรับอัตราเงินเดือนในตำแหน่งสาธารณสุขจังหวัด ต่อมาได้รับอัตราเงินเดือนในตำแหน่งสาธารณสุขมณฑลชั้น ๒ และสาธารณสุขมณฑลชั้น ๑ ตามลำดับ ในระหว่างเป็นสาธารณสุขมณฑลชั้น ๑ ได้รับการเลื่อนเงินเดือนจากอัตรา ๑๘๐ บาท ขึ้นเป็น ๒๕๐ บาท เลยทีเดียว ซึ่งข้ามไปหลายขั้น และเป็นการยากในสมัยนั้น

ปี พ.ศ. ๒๔๖๙ ย้ายไปดำรงตำแหน่งสาธารณสุขมณฑลอยุธยา ในระหว่างเป็นสาธารณสุขมณฑลอยุธยา มีอหิวาตกโรคระบาด ได้ปฏิบัติราชการอย่างไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อย และได้ออกไปป้องกันโรคด้วย

ตนเองเป็นส่วนมาก ส่วนทางโรงพยาบาลปัญจมาธิราชอุทิศได้สร้างเรือนโรคติดต่อและที่เก็บพัสดุขึ้น เพราะเมื่อมีคนเป็นอหิวาตกโรคถูกพามาส่งโรงพยาบาล บางรายถูกปฏิเสธว่าไม่มีที่จะรับ บางรายกลับไปก็ตายในเรือจ้าง ในการรับรักษาคนเป็นอหิวาตกโรคนี้ ได้จัดวางระเบียบขึ้นว่าต้องรับทุกรายเมื่อมาถึงโรงพยาบาล และได้จัดเรือนการรักษาพยาบาลให้มีระเบียบดีขึ้น คนเจ็บทุกคนต้องได้รับการฉีดน้ำเกลือ เป็นผลทำให้ผู้ป่วยเป็นอหิวาตกโรครอดชีวิตได้ ความรู้อีกอย่างหนึ่งที่ได้รับก็คือ คนติดฝิ่นที่เป็นอหิวาตกโรคนั้น การรักษาโดยฉีดน้ำเกลือเข้าไปไม่ได้ผลเลย เพราะฉีดเข้าไปเท่าไรก็ถ่ายออกมาหมด นอกจากนี้ได้มีกาฬโรคและไข้ทรพิษระบาดในอยุธยา มีคนตายหลายคน ได้ออกไปทำการป้องกันและกำจัดโรคด้วยตนเองพร้อมกับแพทย์และเจ้าหน้าที่สาธารณสุขอื่น ๆ ได้ปฏิบัติงานอย่างเต็มที่ ในระหว่างประจำอยู่ที่ลพบุรีไม่มีไข้ทรพิษเกิดขึ้นเลย

ได้ย้ายเข้ามาเป็นสาธารณสุขมณฑลกรุงเทพ ฯ ปลายปี พ.ศ. ๒๔๗๒ ต่อมาได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งผู้อำนวยการกองสาธารณ-สุข (กองสุขภาพ) ในระหว่างนั้นกระทรวงมหาดไทยแต่งตั้งให้เป็นผู้แทนเข้าร่วมในคณะสำรวจเศรษฐกิจ เพื่อทำการสำรวจเศรษฐกิจในประเทศไทย พร้อมด้วยผู้แทนกระทรวงต่าง ๆ โดยมีศาสตราจารย์ ดร. คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน ชาวอเมริกัน เป็นหัวหน้า รวมเวลา ๗ เดือนเศษ อยู่ในตำแหน่งผู้อำนวยการกองสาธารณสุขราว ๓ ปีเศษ ก็ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเลขานุการกรมสาธารณสุข ทั้งนี้ตามพระราชบัญญัติปรับปรุงกระทรวงทบวงกรมฉบับใหม่ พ.ศ. ๒๔๗๖

ในสมุดประวัติรับราชการ หน้าราชการพิเศษ พนักงานทะเบียนประวัติได้บันทึกข้อความไว้ดังนี้

ครั้งที่ ๑ กระทรวงมหาดไทยมีคำสั่งให้ทำการในตำแหน่งผู้อำนวยการกองสาธารณสุข (กองสุขภาพ) ตามคำสั่งที่ ๙/๓๐๙ ลงวันที่ ๓๐ มกราคม พ. ศ. ๒๔๕๖ ตั้งแต่วันที่ ๒๗ มกราคม พ. ศ. ๒๔๖๕ จนถึงวันที่ ๑๙ เมษายน พ. ศ. ๒๔๖๙ และในระหว่างที่ทำการแทนผู้อำนวยกองสาธารณสุขอยู่นั้น กระทรวงมหาดไทยได้มีคำสั่งให้เลื่อนไปทำการแทนในตำแหน่งผู้ช่วยอธิบดี กรมสาธารณสุขชั่วคราว รวม ๓ ครั้ง ครั้งที่ ๑ ตามคำสั่งกระทรวงที่ ๑/๑๙ ลงวันที่ ๑ พฤษภาคม พ. ศ. ๒๔๖๘ ครั้งที่ ๒ ตามคำสั่งกระทรวงที่ ๓๔/๕๒ ลงวันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ. ศ. ๒๔๖๘ ครั้งที่ ๓ ตามคำสั่งที่ ๔/๑๙๐ ลงวันที่ ๑๒ สิงหาคม พ. ศ. ๒๔๖๘ รวมเวลาที่ทำการแทนในตำแหน่งผู้ช่วยอธิบดีกรมสาธารณสุขราว ๔ เดือนเศษ

สกลวรรณากร วรวรรณ

ปี พ. ศ. ๒๔๘๕ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ยกฐานะกรมสาธารณสุขขึ้นเป็นกระทรวงสาธารณสุข ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวง ฯ และทำหน้าที่ช่วยปลัดกระทรวงด้วย ในปี พ. ศ. ๒๔๙๓ ได้รับพระราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งรองปลัดกระทรวง ฯ พอปี พ. ศ. ๒๔๙๗ ก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้เป็นปลัดกระทรวงสาธารณสุข ได้อยู่ในตำแหน่งนี้เรื่อยมาจนอายุครบ ๖๒ ปี โดยได้รับการต่ออายุราชการออกไปอีก ๒ ปี

ปี พ. ศ. ๒๕๐๑ พ้นจากตำแหน่งปลัดกระทรวง ฯ และเมื่อออกจากราชการแล้วได้รับเชิญให้ไปช่วยราชการพิเศษที่กระทรวงสาธารณสุขอีก ในระหว่างนั้น ฯ พณ ฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ หัวหน้าคณะปฏิวัติ ซึ่งไม่เคยรู้จักกันมาก่อนกำลังดำริจะตั้งคณะรัฐบาล ได้เชิญให้ไปพบที่บ้านสี่เสา เทเวศน์ และเมื่อไปถึง ฯ พณ ฯ ได้พูดขึ้นว่า ได้ยินแต่ชื่อมานานแล้ว เพิ่งจะเห็นตัวจริงวันนี้ แล้ว ฯ พณ ฯ ก็ได้พูดทาบทามอยากจะให้รับตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข ซึ่งก็ได้กราบเรียนว่าความรู้ความสามารถมีน้อยและภาษาต่างประเทศก็ไม่รู้ เรื่องตำแหน่งรัฐมนตรีนี้ได้เคยชี้แจงกับแพทย์ที่เคยพบกันว่า นายแพทย์ชั้นผู้ใหญ่หลายท่านที่มีความรู้ความสามารถ และบางท่านก็เคยเป็นปลัดกระทรวง ฯ และรัฐมนตรีมาแล้ว เหมาะสมจะเป็นรัฐมนตรีมากกว่า ครั้นถึงวันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ. ศ. ๒๕๐๒ ก็ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข พอเริ่มเป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข ก็ดำเนินการป้องกันและปราบปรามอหิวาตกโรคทันที ซึ่งขณะนั้นกำลังระบาดหนัก ได้ออกไปตรวจดูการป้องกันและรักษาพยาบาลด้วยตนเองตามท้องที่ต่าง ๆ หลายแห่ง ต่อมาไม่นานโรคก็สงบ ฯ พณ ฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีพอทราบว่ารัฐมนตรีออกไปตรวจดูด้วยตนเองก็มีความยินดีมาก และเร่งให้รีบสร้างโรงพยาบาลโรคติดต่อเป็นการด่วน โดยให้ย้ายโรงพยาบาลโรคติดต่อเดิมจากถนนดินแดงไปหาที่ก่อสร้างใหม่ที่เหมาะสมกว่า ในที่สุดก็ได้ที่ดินของโรงพยาบาลศรีธัญญา นนทบุรี เป็นที่สร้างโรงพยาบาล เมื่อสร้างเสร็จแล้ว ฯ พณ ฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ได้

เสนอคณะรัฐมนตรีให้ชื่อโรงพยาบาลนี้ว่า **"โรงพยาบาลบำราศนราดูร"** และ ฯพณฯ จอมพล ฯ เองก็ได้ไปเป็นประธานกระทำพิธีเปิดโรงพยาบาลเมื่อวันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๐๓ โดยมีรัฐมนตรี ข้าราชการ และผู้มีเกียรติอื่น ๆ ไปร่วมในพิธีด้วยเป็นจำนวนมาก

สรุปประวัติการศึกษาและรับราชการ

พ.ศ. ๒๔๔๙–๒๔๕๓	ศึกษาวิชาสามัญในโรงเรียนวัดจันทนาราม จังหวัดจันทบุรี สอบไล่ได้ประโยคประถมอย่างเก่า (เทียบเท่าชั้นมัธยมปีที่ ๓) และเรียนภาษาบาลีที่วัดจันทนาราม แต่ไม่ได้สอบไล่ เพียงแปลธรรมบท
พ.ศ. ๒๔๕๓–๒๔๕๗	ศึกษาวิชาแพทย์ที่โรงเรียนราชแพทยาลัย กระทรวงธรรมการ ได้รับประกาศนียบัตรแพทย์ เลขที่ ๒๕๘ เป็นแพทย์รุ่นที่ ๒๐ พ.ศ. ๒๔๕๗ (ได้รับประกาศนียบัตรเมื่อเข้ารับราชการแล้ว ๑ ปี)

เป็นนักศึกษาวิทยาลัยป้องกันราชอาณาจักร รุ่นที่ ๑ ได้รับพระราชทานปริญญาบัตรเมื่อ ๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๙ ใช้เวลาศึกษา ๑ ปี และได้เป็นผู้บรรยายเรื่อง กระทรวงสาธารณสุขกับการพัฒนานโยบายความมั่นคงแห่งชาติ ที่วิทยาลัยนี้ด้วย

ได้รับปริญญาแพทยศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต (กิตติมศักดิ์) เมื่อ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๘

ได้รับปริญญาสาธารณสุขศาสตร์ดุษฎีบัณฑิต (กิตติมศักดิ์) เมื่อ ๖ เมษายน พ. ศ. ๒๕๐๙

เริ่มรับราชการ ๒๑ พฤษภาคม พ. ศ. ๒๔๕๗ เลขประจำตัวที่ ๕๓๗๙ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๘๐ บาท

๒๑/๒/๕๗	แพทย์กรมพยาบาล
๔/๓/๕๗	แพทย์เมืองลพบุรี
๑/๑/๕๙	แพทย์ประจำจังหวัดลพบุรี
๒๗ ม. ค. ๖๕–๑๙ เม. ย. ๖๙	ทำการแทนในตำแหน่งผู้อำนวยการกองสุขภาพ กรมสาธารณสุข กระทรวงมหาดไทย
๑/๑๑/๖๕	สาธารณสุขจังหวัดลพบุรี
๑/๔/๖๖	สาธารณสุขมณฑลชั้น ๒
๑/๙/๖๖	รั้งสาธารณสุขมณฑลชั้น ๑
๒๖ มี. ค. ๖๖	เป็นกรรมการคัดเลือกแพทย์ (ประกาศนียบัตร) เข้ารับราชการในตำแหน่งที่ว่าง
๑/๘/๖๗	สาธารณสุขมณฑลชั้น ๑
ในระหว่าง พ. ศ. ๒๔๖๖–และ	พ. ศ. ๒๔๖๗ ได้รับการเลื่อนเงินเดือนจากอัตรา ๑๘๐ บาท ขึ้นเป็น ๒๕๐ บาท
๑ พ. ค. ๖๘	เป็นผู้ทำการแทนผู้ช่วยอธิบดีกรมสาธารณสุข

๑๒ พ.ค. ๖๘	ทำการแทนผู้ช่วยอธิบดีกรมสาธารณสุข
๑๒ ส.ค. ๖๘	ทำการแทนในตำแหน่งผู้ช่วยอธิบดีกรมสาธารณสุข

ระหว่าง ๒๗ ม.ค. ๒๔๖๕–๑๙ เม.ย. ๒๔๖๙ ขณะทำการแทนผู้อำนวยการกองสุขภาพ ฯ ในระหว่างนี้ได้รับแต่งตั้งให้ทำหน้าที่ผู้ช่วยอธิบดี และอธิบดีกรมสาธารณสุขบ่อยครั้ง

๑/๑/๖๙	สาธารณสุขมณฑลอยุธยา
๑/๑/๗๓	สาธารณสุขมณฑลกรุงเทพ ฯ
๒๒ มิ.ย. ๗๓	ทำการแทนในตำแหน่งปลัดกรมกองแพทย์สุขาภิบาลแห่งพระนครด้วยอีกหน้าที่หนึ่ง
๑/๘/๗๓	ผู้อำนวยการกองสุขภาพ
๒๔๗๕	ทำการแทนในตำแหน่งผู้ช่วยอธิบดีกรมสาธารณสุข (๑ เดือน)
๕ ส.ค. ๗๕	ได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรรมการที่ปรึกษาของกรมสาธารณสุข กระทรวงมหาดไทย
๒๔๗๖	ทำการแทนตำแหน่งผู้ช่วยอธิบดีกรมสาธารณสุข ๑ เดือน
๑/๑/๗๗	เลขานุการกรมสาธารณสุข (ชั้นโท) โดยอนุมัติคณะรัฐมนตรี
เมษายน ๒๔๗๗	ผู้อำนวยการกองสาธารณสุขท้องที่
๑/๓/๗๗	ผู้ช่วยเลขานุการกรมสาธารณสุข
๑๖ ม.ค. ๗๗	ได้รับแต่งตั้งให้เป็นเลขานุการของคณะกรรมการ

	พิจารณาและวางแผนการสาธารณสุขและการแพทย์ (โดยมติคณะรัฐมนตรี)
	เป็นสมาชิกแพทยสมาคมแห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์
๒๑/๕/๘๐	เลขานุการกรมสาธารณสุข (ชั้นเอก) กระทรวงมหาดไทย
๑๙ ก.ย. ๘๑–๑๘ ส.ค. ๘๒	เป็นผู้รักษาการในตำแหน่ง หัวหน้ากองสถิติพยากรณ์ชีพ กรมสาธารณสุขอีกตำแหน่งหนึ่ง
๒๔๘๓	เป็นสมาชิกฌาปนกิจ กระทรวงสาธารณสุข
	ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นกรรมการและเลขานุการขององค์การสงเคราะห์ประชากรยามสงคราม
๒๔๘๔	ได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการกลางสงเคราะห์ประชากรและครอบครัวทหารยามสงคราม และเป็นกรรมการและเลขานุการฝ่ายสงเคราะห์ประชากร
๒๙ พ.ค. ๘๕	เป็นสมาชิกสามัญตลอดชีพ สภากาชาดไทย

๑๗ มี.ค. ๘๕	รักษาการในตำแหน่งหัวหน้ากองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข
๒๔๘๕	เปลี่ยนชื่อเป็น นายแพทย์บำราศ เวชชาชีวะ
๑๘ มี.ค. ๘๕	ทำหน้าที่ผู้ช่วยปลัดกระทรวงการสาธารณสุขอีกหน้าที่หนึ่ง
๑ เม.ย. ๘๕	หัวหน้ากองกลาง สำนักงานปลัดกระทรวงการสาธารณสุข
๒๔๘๗	กระทรวงสาธารณสุขแต่งตั้งให้เป็นผู้แทนประจำกระทรวงในคณะกรรมการควบคุมการเรี่ยไร ตาม พ.ร.บ. ควบคุมการเรี่ยไร พ.ศ. ๒๔๘๗
๑๒ ต.ค. ๙๒	โดยมติคณะรัฐมนตรี แต่งตั้งให้เป็นกรรมการอำนวยการโรงงานเภสัชกรรม
๒๓ ส.ค. ๙๓	ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรองปลัดกระทรวงการสาธารณสุข (ข้าราชการพลเรือนสามัญชั้นพิเศษ)
๑ ก.ค. ๙๔	ได้รับเงินเพิ่มพิเศษรายเดือน ๆ ละ ๕๐ บาท ในกรณีเหตุฉุกเฉิน (กบฏแมนฮัตตัน)
๒๑ ธ.ค. ๙๖	รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข แต่งตั้งให้เป็นกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิในคณะกรรมการควบคุมการขายยา ตามความใน พ.ร.บ. การขายยา พ.ศ. ๒๔๙๓
๑๖ ก.พ. ๙๗	ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงสาธารณสุข

๑๐ ส. ค. ๙๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้เป็นกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิของมหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์ (พุทธศักราช ๒๔๘๖)

๗ พ. ย. ๙๘ เป็นพนักงานเจ้าหน้าที่ตามความใน พ. ร. บ. การขายยา พ. ศ. ๒๔๙๓ สำหรับเขตจังหวัดพระนครและธนบุรี

๒๘ พ. ค. ๐๑ ออกจากราชการรับพระราชทานบำนาญ ด้วยเหตุสูงอายุ (อายุครบ ๖๒ ปีบริบูรณ์)

ในระหว่างดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวง ฯ คณะรัฐมนตรีได้อนุมัติให้ขึ้นเงินเดือน ๒ ขั้น ๒ ครั้ง จาก ๙๐๐ บาท ขึ้นเป็น ๑,๑๐๐ บาท และ ๑,๒๐๐ บาท ขึ้นเป็น ๑,๔๐๐ บาท (๘,๐๐๐ บาท) และในระหว่างนี้ คณะรัฐมนตรีได้อนุมัติต่ออายุราชการให้อีก ๒ ครั้ง ๆ ละ ๑ ปี คือ ๒๘ พ. ค. ๒๔๙๙ และ ๒๘ พ. ค. ๒๕๐๐

๑ ต. ค. ๐๑ เป็นลูกจ้างปฏิบัติงานที่คณะสาธารณสุขศาสตร์ มหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์ และที่สำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข (ในระหว่างนี้ได้รับเชิญเป็นผู้บรรยายพิเศษในคณะสาธารณสุขศาสตร์ ฯ)

๑๐ ก. พ. ๐๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข (ฯ พณ ฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นนายกรัฐมนตรี)

๑๓ พ. ค. ๐๒ โดยมติคณะรัฐมนตรี แต่งตั้งให้เป็นประธานคณะกรรมการวิจัยการแพทย์ และประธานคณะ

กรรมการโภชนาการแห่งชาติ

๑๕ ม.ค. ๐๓	เป็นสมาชิกสมาคมแพทย์ทหารแห่งประเทศไทย
๑ มี.ค. ๐๓	โดยมติคณะรัฐมนตรี แต่งตั้งให้เป็นประธานคณะกรรมการประสานงานการแพทย์ และสาธารณสุข
๒๕ เม.ย. ๐๔	โดยมติคณะรัฐมนตรี แต่งตั้งให้เป็นประธานคณะกรรมการอนามัยโรงเรียน
๓ พ.ค. ๐๖	โดยมติคณะรัฐมนตรี แต่งตั้งให้เป็นประธานคณะกรรมการพัฒนาภาคตะวันออก
๒๐ ส.ค. ๐๖	เป็นสมาชิกกิตติมศักดิ์ สภากาชาดไทย
๑๐–๑๖ ก.ย. ๐๖	ประชุมคณะกรรมการภูมิภาคเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ สมัยที่ ๑๖ ขององค์การอนามัยโลกที่กรุงเทพ ฯ
๘ ธ.ค. ๐๖	พ้นจากตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข (เนื่องด้วยการอสัญกรรม ของ ฯ พณ ฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี)
๙ ธ.ค. ๐๖	ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข (ฯ พณ ฯ จอมพลถนอม กิตติขจร เป็นนายกรัฐมนตรี)
๒๗ ม.ค. ๐๗	โดยมติคณะรัฐมนตรี แต่งตั้งให้เป็นประธานคณะกรรมการสถาบันมะเร็งแห่งชาติ

๒๔ ส.ค. ๐๗	โดยมติคณะรัฐมนตรี แต่งตั้งให้เป็นประธานคณะกรรมการอนามัยแม่และเด็ก
๕ ธ.ค. ๐๗	โดยมติคณะรัฐมนตรี แต่งตั้งให้เป็นประธานคณะกรรมการพิจารณากำหนดนโยบาย และวางแผนควบคุมโรคติดต่อและการสาธารณสุขอันเกิดจากการสร้างเขื่อนกั้นน้ำ หรืออ่างเก็บน้ำ
๕ เม.ย. ๐๘	โดยมติคณะรัฐมนตรี แต่งตั้งให้เป็นประธานคณะกรรมการ (ในการประสานงาน) วิจัยอหิวาตกโรคแห่งชาติ
๗ ส.ค. ๐๙	เป็นประธานกรรมการแพทย์ ถวายการรักษาสมเด็จเจ้าฟ้าวชิราลงกรณ์ประชวรด้วยต่อมทอน-ซิลอักเสบเรื้อรัง
๑๑ มี.ค. ๑๒	พ้นจากตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข

รวมเวลารับราชการติดต่อกันเป็นเวลาร่วม ๕๕ ปี (โดยไม่นับทวีคูณ) เมื่ออายุได้ ๗๓ ปีเศษ ได้รับพระราชทานเงินเดือน ๆ ละ ๑๐,๐๐๐ บาท (เท่าเงินเดือน)

ยศ บรรดาศักดิ์ และเครื่องราชอิสริยาภรณ์

ยศ

๑๗/๓/๕๘	พลเสือป่า กองร้อยที่ ๖ เมืองลพบุรี มณฑลกรุงเก่า

๓๐/๙/๖๑	นายหมู่โท กรมที่ ๒ เมืองลพบุรี มณฑลกรุงเก่า
๑๔/๗/๖๓	นายหมู่เอก กรมที่ ๒ เมืองลพบุรี มณฑลอยุธยา
๕ ต.ค. ๕๗	รองอำมาตย์ตรี
๒๐ ธ.ค. ๖๒	รองอำมาตย์โท
๒๓ พ.ย. ๖๙	รองอำมาตย์เอก
๘ พ.ย. ๗๒	อำมาตย์ตรี

บรรดาศักดิ์

๒๐/๙/๖๐	ขุนบำราศนราดูร ถือศักดินา ๔๐๐
๓๐/๙/๖๕	หลวงบำราศนราดูร ถือศักดินา ๖๐๐
๘/๘/๗๔	พระบำราศนราดูร ถือศักดินา ๘๐๐

เครื่องราชอิสริยาภรณ์

๒๖/๒/๖๕	เบญจมาภรณ์มงกุฎสยาม
๒๔๖๙	เหรียญบรมราชาภิเษก (เงิน) รัชกาลที่ ๗
๘/๘/๗๓	เบญจมาภรณ์ช้างเผือก
๖ เม.ย. ๗๕	เหรียญฉลองพระนคร (เงิน) ๑๕๐ ปี
๑๙ ก.ย. ๘๐	จัตุรถาภรณ์มงกุฎไทย
๑๙ ก.ย. ๘๑	จัตุรถาภรณ์ช้างเผือก
๑๙ ก.ย. ๘๒	ตริตาภรณ์มงกุฎไทย
๑๙ ก.ย. ๘๒	เหรียญจักรพรรดิมาลา

๑๙ ก. ย. ๘๓	ตริตาภรณ์ช้างเผือก
๔ พ. ย. ๘๔	เหรียญช่วยราชการเขตภายใน
๕ ธ. ค. ๙๑	ทวีติยาภรณ์มงกุฎไทย
๕ ธ. ค. ๙๓	เหรียญบรมราชาภิเษก (ทอง) รัชกาลที่ ๙
๒๔๙๔	เหรียญกาชาดสมนาคุณชั้นที่ ๓
๕ ธ. ค. ๙๔	ทวีติยาภรณ์ช้างเผือก
๓๑ ส. ค. ๙๗	รัตนาภรณ์ รัชกาลที่ ๙ ชั้นที่ ๓
๕ ธ. ค. ๙๗	ประถมาภรณ์มงกุฎไทย
๕ ธ. ค. ๙๙	ประถมาภรณ์ช้างเผือก
๕ พ. ค. ๒๕๐๐	ทุติยจุลจอมเกล้า
๒๕๐๐	เหรียญฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ
๕ ธ. ค. ๐๒	มหาวชิรมงกุฎ
๕ พ. ค. ๐๓	ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ
๕ ธ. ค. ๐๓	มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก
๒๕๐๓	เหรียญเสด็จนิวัติพระนคร
๒๕๐๕	เหรียญกาชาดสมนาคุณ ชั้นที่ ๑
๕ พ. ค. ๐๙	ปฐมจุลจอมเกล้า
๒๔ เม. ย. ๑๑	จิงชิง ชั้นที่ ๑ แห่งสาธารณรัฐจีน
	เข็มช่วยราชการสาธารณสุข ประดับเพชร

พระบำราศนราดูร ได้อุทิศแรงกายและแรงใจให้แก่งานแพทย์และสาธารณสุขในตลอดชีวิตราชการด้วยความวิริยะอุตสาหะ เป็นระยะเวลายาวนานติดต่อกันถึง ๕๕ ปี (๒๔๕๗–๒๕๑๒) โดยไม่นับทวีคูณ และ

ได้ปฏิบัติหน้าที่อันเป็นคุณประโยชน์ต่อประเทศชาตินานัปการ ซึ่งควรจะนำมากล่าวพอเป็นสังเขปได้ดังนี้

๑. เมื่อแรกเข้ารับราชการในปี พ.ศ. ๒๔๕๗ ถูกส่งไปอยู่ลพบุรีเป็นแพทย์ประจำจังหวัด ต่อมานโยบายของรัฐบาลได้เปลี่ยนให้ปฏิบัติการหนักไปในทางสาธารณสุข และได้เปลี่ยนชื่อ "กรมพยาบาล" เป็น "กรมสาธารณสุข" เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ในตอนนั้นแพทย์ส่วนมากไม่ใคร่สนใจในทางสาธารณสุข พระบำราศนราดูรเป็นผู้สนใจและปฏิบัติการดีเด่นตามนโยบายของกรมสาธารณสุข เช่น เสนอให้เพิ่มชนิดยาโอสถสภา (แต่เดิมมี ๘ อย่างเท่านั้น) ตามโรคซึ่งราษฎรเป็นกันชุกชุม ดำเนินการเผยแพร่การจำหน่ายยาตำราหลวงให้มีแพร่หลายทุกอำเภอและตามตำบลบางแห่ง ได้รับคำชมเชยจากกรม ฯ และมีการแนะนำให้ราษฎรทำส้วมใช้ สำรวจและช่วยการบำบัดโรคคุดทะราดแก่ราษฎร ทำการปลูกฝีป้องกันไข้ทรพิษด้วยตนเองได้จำนวนมากนำหน้าจังหวัดอื่น คือปลูกได้ราว ๖๐,๐๐๐ คนในจำนวนพลเมือง ๘ หมื่นเศษ ทำให้ไม่มีไข้ทรพิษเกิดขึ้นเลยในจังหวัดลพบุรี ตลอดเวลาที่ประจำอยู่ ซึ่งในสมัยนั้นกำลังมีไข้ทรพิษชุกชุม ฯลฯ จึงได้รับการยกย่อง เมื่อผู้อำนวยการกองสุขภาพ (พระบริรักษ์เวชชการ) ต้องเลื่อนไปทำหน้าที่อื่นและไปต่างประเทศ จึงได้ถูกเรียกจากลพบุรีให้มาทำการแทนผู้อำนวยการกองสุขภาพ

๒. เมื่อย้ายไปเป็นสาธารณสุขมณฑลอยุธยา (๔ ปี) ทำให้กิจการสาธารณสุขก้าวหน้าหลายอย่าง เช่น ได้วางระเบียบเกี่ยวกับกิจการของเทศบาล (ในขณะนั้นเรียกว่า สุขาภิบาล อยู่ในสังกัดกรมสาธารณสุข) ให้ดำเนินไปด้วยดีหลายประการ จัดให้มีโอสถสภา (สถานีอนามัย)

ขึ้นในจังหวัดที่ยังไม่มี เช่น สระบุรี ปทุมธานี สิงห์บุรี อ่างทอง ธัญญบุรี และปรับปรุงขยายกิจการโรงพยาบาลปัญจมาธิราชอุทิศให้เจริญขึ้น ฯ ล ฯ เมื่ออธิบดีกรมสาธารณสุขเสด็จไปตรวจราชการจึงให้ย้ายเข้ามารับราชการในกรุงเทพ ฯ และมีพระประสงค์จะให้ได้รู้เห็นสภาพการสาธารณสุขของจังหวัดต่าง ๆ กว้างขวางยิ่งขึ้น จึงเสนอปลัดทูลฉลอง ฯ ให้เป็นผู้แทนกระทรวงมหาดไทยไปสำรวจเศรษฐกิจพร้อมด้วยผู้แทนกระ-ทรวงต่าง ๆ ในคณะของศาสตราจารย์ คาร์ล ซี ซิมเมอร์แมน ชาวอเมริกัน มีหน้าที่ติดต่อกับสมุหเทศาภิบาลและผู้ว่าราชการจังหวัด ในการดำเนินงานสำรวจ รวมเวลา ๗ เดือนเศษ เป็นการสำรวจครั้งแรกในประเทศไทย

ในระหว่างทำการแทนผู้อำนวยการกองสุขภาพ ได้รับมอบหมายให้ทำ "สมุดคู่มือการปกครองสาธารณสุข" ร่วมกับที่ปรึกษากรมสาธารณสุขจนเป็นที่สำเร็จเรียบร้อย ได้พิมพ์ขึ้นใช้ประโยชน์ในการปกครอง เรียกว่า "สมุดคู่มือการปกครองสาธารณสุข ๒๔๖๖" ใช้เป็นระเบียบปฏิบัติตลอดมา จนกรมสาธารณสุขเลื่อนฐานะเป็นกระทรวงเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๕

๓. ได้พยายามปฏิบัติการเกี่ยวกับงานสาธารณสุขในตำแหน่งต่าง ๆ ดังปรากฏในประวัติ ให้ดำเนินไปด้วยดีตลอดมา เช่น ในขณะที่เป็นเลขานุการกรมสาธารณสุข ได้มีส่วนช่วยให้ได้งบประมาณสร้างโรงพยาบาลวัณโรค (ปัจจุบันโรงพยาบาลโรคทรวงอก นนทบุรี) ในสมัยนั้นยังไม่มีโรงพยาบาลรักษาเฉพาะโรคนี้ ผู้ป่วยด้วยโรคติดต่ออันตรายเรื้อรังจะไปเข้ารับการรักษาในโรงพยาบาลไหนย่อมเป็นที่รังเกียจ จึงได้พยายามที่จะให้ได้งบประมาณมาสร้างโรงพยาบาลดังกล่าว ซึ่งเคยขอไปและไม่ได้

รับเป็นเวลาสองปีในครั้งนั้น

๔. มีส่วนช่วยเหลือในการตั้งคณะแพทยศาสตร์ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ คณะสาธารณสุขศาสตร์ และคณะแพทยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ในระยะแรก โดยทางกระทรวงสาธารณสุขเป็นผู้เริ่มต้น

๕. เมื่อได้รับตำแหน่งเป็นรัฐมนตรีใหม่ ๆ อหิวาตกโรคกำลังระบาด ได้ทุ่มเทกำลังอำนวยการทุกอย่าง ทำให้อหิวาตกโรคเบาบางสงบลง ได้รับคำชมเชยจากรัฐบาล ในระหว่างที่มหาวิทยาลัยแพทยศาสตร์สังกัดอยู่ในกระทรวงสาธารณสุข ในฐานะเป็นนายกกรรมการมหาวิทยาลัยโดยตำแหน่ง ได้พยายามบริหารงานและดำเนินการของมหาวิทยาลัยให้ดำเนินไปด้วยดีตามควรหลายประการ

๖. ในระหว่างดำรงตำแหน่งรัฐมนตรี ได้พยายามส่งเสริมและควบคุมกิจการตามโครงการต่าง ๆ อันเป็นประโยชน์แก่ประชาชนให้ดำเนินไปด้วยดีและเป็นผลแก่ประชาชน เช่น โครงการบำบัดโรคคุดทะราด โครงการควบคุมวัณโรค โครงการกำจัดกวาดล้างไข้มาเลเรีย โครงการควบคุมและบำบัดโรคเรื้อน เป็นผู้ริเริ่มกราบบังคมทูลขอเงินพระราชทานช่วยเหลือคนโรคเรื้อนตั้งเป็นมูลนิธิ ซึ่งต่อมาพระราชทานนามว่า "มูลนิธิราชประชาสมาสัย" และเป็นกรรมการที่ปรึกษาของมูลนิธิดังกล่าวนี้ด้วย และสนับสนุนโครงการพัฒนาอนามัยชนบทให้ก้าวหน้าขยายกิจการออกไป ประสานงานในการป้องกันและปราบโรคไข้เลือดออก โดยขอให้หน่วยราชการ ๕ แห่ง ร่วมกันจัดตั้งโรงพยาบาลทำการวิจัย และรักษาโรคไข้เลือดออกขึ้นที่โรงพยาบาลพระมงกุฎเกล้า เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๗

๗. ได้ส่งเสริมและดำเนินการในด้านการรักษาพยาบาล โดยให้มีการจัดสร้างโรงพยาบาลขึ้นอีกหลายแห่ง และปรับปรุงขยายโรงพยาบาลเก่าให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น เช่น ให้มีเตียงรับคนไข้มากขึ้น มีอุปกรณ์การแพทย์เพิ่มขึ้น เป็นต้น

๘. ในด้านสวัสดิภาพของประชาชนได้พยายามปรับปรุงแก้ไขพระราชบัญญัติหลายฉบับ เช่น พระราชบัญญัติการขายยา พระราชบัญญัติการควบคุมการประกอบโรคศิลปะ พระราชบัญญัติยาเสพติดให้โทษ ได้เสนอให้มีการควบคุมสถานพยาบาล และตราพระราชบัญญัติควบคุมสถานพยาบาลขึ้น ปรับปรุงพระราชบัญญัติควบคุมคุณภาพอาหาร โดยตราพระราชบัญญัติขึ้นใหม่ เพื่อให้มีอำนาจควบคุมอาหารได้รัดกุมยิ่งขึ้น เสนอให้รัฐบาลพิจารณาการจัดระบบครอบครัว

๙. ในด้านวิทยาศาสตร์การแพทย์ ได้ส่งเสริมให้มีการปรับปรุง โดยมีตึกอาคารเป็นที่ทำการใหญ่ ๖ ชั้นขึ้นไป ส่งเสริมให้มีการร่วมมือกันในการปฏิบัติการทางวิทยาศาสตร์การแพทย์ระหว่างกรมต่าง ๆ ในสังกัดกระทรวงสาธารณสุข ให้มีการปฏิบัติใกล้ชิดกันยิ่งขึ้น

๑๐. ได้ปรับปรุงส่วนราชการ ตลอดจนการบริหารในกระทรวงสาธารณสุขให้ถูกต้องและเหมาะสมกับงานยิ่งขึ้น กับได้แยกโรงพยาบาลบางรัก (กามโรค) ออกจากโรงพยาบาลเลิดสิน และได้ย้ายโรงพยาบาลบางรักเดิมมาตั้งอยู่ที่ถนนสาธรใต้ ในปัจจุบัน

๑๑. ได้มีการสร้างตึกสงฆ์ขึ้นในโรงพยาบาลสมุทรสงคราม ทั้งนี้ด้วยการร่วมใจกันบริจาคเงินของลูกหลานและญาติพี่น้องของคุณนายอัน

อุนสุวรรณ เรื่องนี้ความเดิมมีอยู่ว่า เมื่อเป็นรัฐมนตรีแล้วก็ได้ออกไปตรวจดูการป้องกันอหิวาตกโรคตามท้องที่ต่าง ๆ รวมทั้งแวะเยี่ยมที่สถานีอนามัย จ. สมุทรสงคราม ที่คุณนายอั้นได้เคยสร้างไว้ อาคารหลังนี้ใช้เป็นประโยชน์มาช้านาน ขณะเยี่ยมได้บันทึกลงในสมุดเยี่ยมไว้ว่า การที่คุณนายอั้น อุนสุวรรณ ได้สร้างตึกหลังนี้ไว้ทำคุณประโยชน์ให้แก่ประชาชนในท้องที่นี้ไว้เป็นอันมาก ควรอนุโมทนาอย่างยิ่ง ขอให้กุศลผลบุญที่ท่านได้บำเพ็ญไว้นี้จงเป็นพลวปัจจัยส่งเสริมให้ท่านมีความสุขความสงบในสัมปรายภพตลอดชั่วกาลนานเทอญ บรรดาญาติพี่น้องและลูกหลานของคุณนายอั้นได้พบบันทึกเยี่ยมนี้เข้า ต่างก็มีความปีติยินดีและปลื้มใจกันทุกคน ซึ่งท่านเหล่านี้ก็ดำริจะสร้างตึกสงฆ์ที่โรงพยาบาลสมุทรสงครามขึ้นอีกหลังหนึ่งอยู่แล้ว แต่เงินค่าก่อสร้างยังไม่พอ และต่างคนต่างเกี่ยงที่จะออกเงินสร้างให้ครบ แต่พอได้ทราบถึงเรื่องคำอนุโมทนาที่บันทึกลงในสมุดเยี่ยม ทุกคนก็เต็มใจที่จะออกเงินให้ครบโดยพร้อมเพรียงกัน ตึกหลังนี้ก็สำเร็จขึ้นมาได้ด้วยดี

๑๒. ได้จัดสร้างโรงพยาบาลแม่ฮ่องสอนขึ้นใหม่ในที่ที่เหมาะสมและมีสภาพถาวรมั่นคง ทั้งนี้ตามพระราชประสงค์ของสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ได้เคยเสด็จไปเยี่ยมโรงพยาบาล และเมื่อได้ทรงพบเห็นแล้วรู้สึกสลดพระทัย เพราะโรงพยาบาลนั้นเก่าทรุดโทรมมาก และมีลักษณะไม่สมกับเป็นโรงพยาบาล โรงพยาบาลนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานนามว่า "โรงพยาบาลศรีสังวาลย์"

๑๓. เป็นผู้ให้กำเนิดสถาบันมะเร็งแห่งชาติ ในกระทรวงสาธารณสุข ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานนามว่า "อาคารดำรงนิราดูร" ปัจจุบันกิจการของสถาบันมะเร็ง ฯ ได้เจริญก้าวหน้าไปเป็นอันมาก นอกจากนี้ เป็นผู้ริเริ่มก่อตั้งมูลนิธิวิจัยโรคมะเร็ง และเป็นที่ปรึกษาคณะกรรมการบริหารของมูลนิธิวิจัยโรคมะเร็ง เพื่อสถาบันมะเร็งแห่งชาติ กระทรวงสาธารณสุขด้วย

๑๔. เสนอขออนุมัติรัฐบาล รวมกองโอสถศาลา กรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ เข้ากับโรงงานเภสัชกรรม และปรับปรุงกิจการของโรงงานให้มีฐานะเป็นองค์การอิสระ เรียกว่าองค์การเภสัชกรรม การปรับปรุงครั้งนี้ ทำให้การดำเนินงานขององค์การเภสัชกรรมเจริญก้าวหน้า และมีประสิทธิภาพสูงขึ้นกว่าแต่ก่อนอย่างมากมาย และเป็นประธานคณะกรรมการองค์การเภสัชกรรมนี้ด้วย

๑๕. เป็นผู้ดำริและดำเนินการสร้างอนุสาวรีย์พระรูปสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาทนเรนทร ซึ่งประดิษฐานอยู่ในบริเวณกระทรวงสาธารณสุขขณะนี้ และเป็นผู้ก่อตั้งมูลนิธิสมเด็จกรมพระยาชัยนาทนเรนทรด้วย ได้เป็นประธานคณะกรรมการของมูลนิธิ ฯ เป็นคนแรก และต่อมาเป็นกรรมการกิตติมศักดิ์ ฯ

๑๖. เนื่องด้วยวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน ๒๔๖๑ เป็นวันที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งกรมสาธารณสุข และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ แต่งตั้งให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นไชยนาทนเรนทร ดำรงตำแหน่งอธิบดีในวาระเดียวกันนั้น จึงได้เสนอเมื่อ ๓ สิงหาคม ๒๕๐๙ ขออนุมัติจากรัฐบาล

ให้กำหนดเอาวันที่ ๒๗ พฤศจิกายน เป็น "วันสถาปนาการสาธารณสุข" ซึ่งกระทรวงสาธารณสุขได้ประกอบพิธีทางพุทธศาสนาและจัดให้มีการบำเพ็ญกุศลอุทิศให้แก่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ได้ล่วงลับไปแล้วเป็นประจำทุกปีในวันนี้

๑๗. เป็นผู้รวบรวมหาทุนพระอาจวิทยาคม (นายแพทย์ยอร์จ บี แม็คฟาร์แลนด์) ร่วมกับบรรดาลูกศิษย์ของท่าน และได้จัดให้มีการบำเพ็ญกุศลให้แก่คุณพระอาจ ฯ เป็นประจำทุกปี ในวันที่ ๓ พฤษภาคม ที่โรงพยาบาลสงฆ์ ซึ่งเป็นวันมรณกรรม และได้ทำติดต่อกันมาเป็นเวลา ๔๐ ปีกว่าแล้ว เวลานี้มีเงินทุนฝากไว้ที่โรงพยาบาลสงฆ์

๑๘. ได้รับการแต่งตั้งจากคณะรัฐมนตรี ให้เป็นประธานคณะกรรมการพัฒนาภาคตะวันออก ซึ่งมีจังหวัดอยู่ในความรับผิดชอบของคณะกรรมการ ฯ รวมอยู่ด้วย ๘ จังหวัด คือ สมุทรปราการ ฉะเชิงเทรา นครนายก ปราจีนบุรี ชลบุรี ระยอง จันทบุรี และตราด ได้ทำการพัฒนากิจการด้านต่าง ๆ ของแต่ละจังหวัด อาทิ การแพทย์และสาธารณ-สุข และการศึกษา เช่น อนุมัติให้ใช้เงินไปดำเนินการเรียน การจัดตั้งโรงเรียนทันตาภิบาลที่จังหวัดชลบุรี และการสร้างโรงเรียนของกระทรวงศึกษาธิการ การคมนาคม เช่น การสร้างถนนหนทาง ฯลฯ เป็นต้น ให้เจริญก้าวหน้าไปด้วยดี และเป็นพื้นฐานของการพัฒนาดำเนินในระยะต่อมาด้วย สำหรับการสร้างถนน ได้จัดสรรงบประมาณพัฒนาภาคตะวันออกไปช่วยในการปรบปรุงก่อสร้างถนนสายจันทบุรี – พระพุทธบาท อำเภอมะขาม จังหวัดจันทบุรี ซึ่งแต่เดิมเป็นทางเกวียนและทางลากซุงจนเป็นถนนที่ใช้ประโยชน์ได้ดีในการสัญจรไปมาจนกระทั่งถึงปัจจุบันนี้

และเพื่อเป็นอนุสรณ์แห่งคุณงามความดี ชาวจันทบุรีจึงได้ขนานนามถนนนี้ว่า ถนน "บำราศนราดูร" (ถนนสายนี้ยาว ๒๓.๙๑๙ กม.)

๑๙. ได้รับเลือกเป็นกรรมการสภากาชาดไทย และอยู่ในตำแหน่งนี้เป็นเวลา ๒๐ ปี (๒๕๐๒ – ๒๕๒๒) ได้รับพระราชทานเหรียญกาชาดสมนาคุณชั้นที่ ๑ ในระหว่างเป็นกรรมการสภากาชาดอยู่นั้น ในขณะที่ดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวงสาธารณสุขได้ติดต่อไปสำนักงาน ก. ศ. ว. ขอม้าเพื่อผลิตเซรุ่มแก้พิษงูจากรัฐบาลออสเตรเลีย ภายใต้แผนการโคลัมโบ ซึ่งรัฐบาลออสเตรเลียก็ได้สนองคำขอนี้ และที่สำคัญก็คือในขณะที่ได้ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุขได้มีส่วนช่วยเหลือสนับสนุนให้สภากาชาดไทยได้รับเงินงบประมาณปี พ. ศ. ๒๕๐๘ จากรัฐบาลเพิ่มขึ้น จาก ๑๒ ล้านบาท เป็น ๒๐ ล้านบาท และได้รับเพิ่มขึ้นตามส่วนมาเรื่อย ๆ จนบัดนี้

๒๐. เป็นผู้สนับสนุนและส่งเสริมในการก่อตั้งศูนย์บริการโลหิตแห่งชาติ โดยความช่วยเหลือและร่วมมือของรัฐบาลฝรั่งเศส และขอให้คณะรัฐมนตรีอนุมัติให้สภากาชาดไทยเป็นผู้ดำเนินการ โดยที่เป็นองค์การการกุศล อาจทำประโยชน์และดำเนินกิจการได้กว้างขวางกว่า เพราะประชาชนมีความศรัทธาต่อสภากาชาดไทยอยู่มากแล้ว

๒๑. เป็นผู้ให้กำเนิดมูลนิธิโรงพยาบาลสงฆ์ ฯ เมื่อปี พ. ศ. ๒๕๐๘ และเป็นที่ปรึกษาคณะกรรมการนี้ นอกจากนี้ยังมีส่วนสนับสนุนในการก่อตั้งสถาบันโรคผิวหนัง กรมการแพทย์ กระทรวงสาธารณสุข

การไปประชุมและดูงานในต่างประเทศ

๑. โดยอนุมัติคณะรัฐมนตรีให้ไปประชุมคณะกรรมการที่ปรึกษา

แผนการโคลัมโบที่จ๊อกจาร์กาต้า ประเทศอินโดนีเซีย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๒ และได้ดูงานสาธารณสุขในประเทศอินโดนีเซีย และสิงคโปร์

๒. โดยอนุมัติคณะรัฐมนตรีให้ไปประชุมคณะกรรมการที่ปรึกษาแผนการโคลัมโบที่โตเกียว ประเทศญี่ปุ่น เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ และได้ดูงานสาธารณสุขในประเทศญี่ปุ่น และฟิลิปปินส์

๓. รัฐบาลสั่งให้ไปดูกิจการของเรือพยาบาล (HOPE) ที่ไซ่ง่อน สาธารณรัฐเวียตนามใต้ เพื่อพิจารณาว่าจะควรเชิญให้เข้ามาปฏิบัติการในประเทศไทยหรือไม่ เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ และดูงานสาธารณสุขที่ไซ่ง่อน ไต้หวัน และฮ่องกง

๔. โดยอนุมัติคณะรัฐมนตรีให้ไปประชุมคณะกรรมการที่ปรึกษาแผนการโคลัมโบที่เมลเบอร์น ประเทศออสเตรเรีย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๕ และได้ดูงานสาธารณสุขในประเทศออสเตรเลีย และนิวซีแลนด์

๕. โดยอนุมัติคณะรัฐมนตรีให้ไปร่วมประชุมสมัชชาอนามัยโลกครั้งที่ ๑๘ ณ เจนีวา ประเทศสวิสเซอร์แลนด์ และได้ถือโอกาสดูงานสาธารณสุขที่โรม เจนีวา เบอร์ลิน โคเปนเฮเกน อัมสเตอร์ดัม ปารีส ลอนดอน และเดินทางต่อไปยังสหรัฐอเมริกา เพื่อดูงานสาธารณสุขที่นิวยอร์ค วอชิงตัน ซานฟรานซิสโก เนื่องจากการเดินทางกลับได้ผ่านมาทางฮาวาย และญี่ปุ่น จึงได้แวะดูงานสาธารณสุขที่ฮอนโนลูลู และที่โตเกียวด้วย

ในการไปประชุมและดูงานต่างประเทศแต่ละครั้งได้นำความรู้และความคิดเห็นที่ได้รับมาใช้เป็นประโยชน์ในการปฏิบัติหน้าที่หลายประการ ดังปรากฏในรายงานที่ได้เสนอคณะรัฐมนตรีทุกครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

ในการไปเยือนสหรัฐอเมริกาได้มีโอกาสชี้แจงถึงเรื่องกิจการสาธารณสุขของประเทศไทยในด้านต่าง ๆ ทำให้เจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่ในวงการสาธารณสุข สหรัฐ ฯ และสำนักตัวแทนเพื่อการพัฒนาระหว่างประเทศแห่งสหรัฐอเมริกา (USOM ต่อมาเป็น US/AID) รู้สึกประทับใจและสนใจในกิจการสาธารณสุขของประเทศไทยมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะในการพัฒนาอนามัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคเหนือ เป็นผลทำให้เริ่มงานได้ทันที และทางวอชิงตันได้ตกลงเพิ่มงบประมาณช่วยเหลือกระทรวงสาธารณสุขในโครงการพัฒนาอนามัยชนบทมากขึ้นกว่าที่เคยได้ให้ไว้ ในวงเงินสองล้านเหรียญสหรัฐ ฯ และให้งบประมาณช่วยเหลือโครงการจัดหาน้ำสะอาดในหมู่บ้านอีกจำนวนหนึ่งด้วย อนึ่ง ในการไปเยือนประเทศสหรัฐอเมริกานี้ยังได้รับมอบกุญแจทองเป็นเกียรติยศอีกด้วย

๖. โดยอนุมัติคณะรัฐมนตรีให้ไปดูงานเกี่ยวกับโรงงานเภสัชกรรมในประเทศต่าง ๆ ในยุโรป คือ อิตาลี เยอรมัน เดนมาร์ค สวีเดน และญี่ปุ่น เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๑ เป็นเวลา ๑ เดือน

ท่านได้เขียนบันทึกเพิ่มเติมไว้อีกฉบับหนึ่งในภายหลังว่า

การศึกษาวิชาแพทย์

ข้าพเจ้าเข้าเรียนแพทย์ในโรงเรียนราชแพทยาลัย เมื่อพฤษภาคม ร.ศ. ๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๓) เวลานั้นอายุ ๑๕ ปี น้อยที่สุดในชั้น และสอบไล่ประโยคแพทย์ (ชั้นปีที่ ๓) ได้เมื่อ ๑๓ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๓๑ (พ.ศ. ๒๔๕๕) ในขณะเข้าศึกษามีหลักสูตร ๔ ปี คือเรียน ๓ ปี ฝึกหัด ๑ ปี ครั้นสอบไล่ชั้นปีที่ ๓ ได้แล้ว กระทรวงธรรมการประกาศเพิ่ม

หลักสูตรอีก ๑ ปี คือต้องเรียนปีที่ ๔ อีก ๑ ปี ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ หรือ ร.ศ. ๑๓๒ (เปลี่ยนใช้ ร.ศ. เป็น พ.ศ. ในปีนี้) แล้วจึงจะได้เป็นแพทย์ฝึกหัด ได้เงินเดือน ๓๐ บาทในปีที่ ๕ ความจริงการเรียนปีที่ ๔ สำหรับรุ่นแรกนี้ดูเหมือนทางโรงเรียนจะยังไม่ได้เตรียมหลักสูตรและครูไว้ จึงเป็นแต่เพียงเรียนเพิ่มเติมในวิชาบางอย่าง โดยมีอาจารย์พิเศษมาสอนหลายชาติด้วยกัน เช่น ดร. เอ็ม คาร์ทิว (พระยาอายุรเวทวิจักษณ์) ดร. แบ็ง ชาวฝรั่งเศส สอนวิชาตรวจโรค (Diagnosis Physical) ดร. ลูซิดู๊ส ชาวเยอรมัน ทำการที่กรมศุลกากร ดร. ยีบอซโซนี ชาวอิตาเลียน สอนวิชาเคมิสตรี ร.ต. ถมยา เรียนจากญี่ปุ่น สอนเกี่ยวกับวิชาตรวจโรค (จำไม่ได้แน่) และส่วนใหญ่ก็ฝึกหัดรักษาคนไข้ พอถึงต้นปี พ.ศ. ๒๔๕๗ กระทรวงมหาดไทยขอแพทย์มาเช่นเคย กระทรวงธรรมการตอบไปว่าไม่มีแพทย์จะส่งไปในปีนั้น (-๒๔๕๗ เพราะกระทรวงธรรมการขยายหลักสูตรออกไปอีก ๑ ปี จะมีแพทย์ออกในปี - ๒๔๕๘ กระทรวงมหาดไทยตอบมาอีกว่า แพทย์หัวเมืองขาดมาก ขอให้กระทรวงธรรมการคัดเลือกนักเรียนแพทย์จบปีที่ ๔ ที่พอจะเป็นแพทย์ได้ส่งไปให้สัก ๘ คน ทางโรงเรียนจึงคัดเลือกได้เพียง ๕ คน ส่งให้กระทรวงมหาดไทยเป็นรุ่นแรก คือ นายแฉ่ง สมิตเวช (ขุนนิราพาธประคุณ) นายถนอม พัฑฒนะ (หลวงเวชสารบริรักษ์) นายหรุ่น อรุณเวช (พระบำราบนราพาธ) นายเชียม ศิริกายะ (ขุนประนาทนราบท) และนายหลง เวชชาชีวะ (พระบำราศนราดูร) การคัดเลือกถือเอาผู้ที่ทำงานดีและเรียนดี โดยท่านขุนเวชการพิเศษ (บุ๋น บั่งฮวด) ผู้ควบคุมนักเรียนชั้น ๔ เป็นผู้คัดเลือกเสนอท่านเจ้าคุณเวชสิทธิพิลาศ ผู้อำนวยการ

(เวลานั้นเป็นหลวง) ที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ท่านเจ้าคุณเวชสิทธิ ฯ ท่านเล่าให้ฟัง แต่นายแฉ่งกับนายถนอมนั้นถูกคัดเลือกส่งไปด้วย เพราะเป็นหัวหน้าชั้น ในการสอบไล่ชั้น ๓ นายแปลก (หลวงไตรกิศยานุการ) ได้ที่ ๑ นายมาก เนตศิริ (หลวงศัลยเวชพิศาล) ได้ที่ ๒ และนายหลง เวชชาชีวะ ได้ที่ ๓ สำหรับชั้น ๔ ไม่มีการสอบไล่ แต่ทราบว่า ผม (นายหลง) ได้คะแนนนำ พวก ๕ จึงถูกส่งตัวมารับราชการทางกระทรวงมหาดไทยตั้งวันที่ ๒๑ พฤษภาคม ๒๔๕๗ (เวลานั้นนายหลงอายุยังไม่ครบ ๑๘ ปีบริบูรณ์ ขาดไป ๗ วัน เพราะเกิด ๒๘ พฤษภาคม ๒๔๓๙) โดยไม่ได้เป็นแพทย์ฝึกหัด (นายหลง ประกาศนียบัตรเลขที่ ๒๕๘) ส่วนคนอื่นก็ได้ออกทยอยกันมา เช่น นายกิมซ้ง บุษปะบุตร (หลวงชนาพาธประนุท) นายเปลื้อง เปมะวิภาต และคนอื่นออกในรุ่นต่อมาเดือนสิงหาคม และทยอยกันออกมาในปี ๒๔๕๗ ทั้งหมดเป็นแพทย์รุ่นที่ ๒๐ พ.ศ. ๒๔๕๗ ความจริงควรจะออกในปี ๒๔๕๘

(๑) เวลารับราชการ ตั้งแต่ ๒๑ พฤษภาคม ๒๔๕๗ จนถึง ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๐๑ รวมเป็นเวลา ๔๔ ปี ๑ เดือน ๗ วัน ออกอายุ ๖๒ ปีบริบูรณ์ (ได้ต่อ ๒ ปี) ออกจากตำแหน่งปลัดกระทรวง

(๒) เป็นลูกจ้างปฏิบัติงานที่คณะสาธารณสุขศาสตร์และสำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข ตั้งแต่วันที่ ๑ ตุลาคม ๒๕๐๑ ถึงวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๒ เป็นเวลา ๔ เดือน กับ ๙ วัน

(๓) เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข สมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ตั้งแต่ ๑๐ กุมภาพันธ์ ๒๕๐๒ ถึง ๘ ธันวาคม ๒๕๐๖ และรัฐบาลจอมพลถนอม กิตติขจร ตั้งแต่ ๙ ธันวาคม ๒๕๐๖ จนถึง

วันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๕๑๒ จึงออก รวม ๒ สมัย เป็นเวลา ๑๐ ปี กับ ๑ เดือน

รวมเวลาราชการแท้ ๆ ที่ติดต่อกันเป็นเวลา ๕๔ ปี ๒ เดือน ๗ วัน ถ้ารวมทวีคูณเข้าด้วยตามที่กรมบัญชีกลาง กระทรวงการคลัง คิดคำนวณให้ รวมเป็นเวลาอายุราชการ ๖๑ ปี ๑ เดือน

เป็นคณะรัฐมนตรี คณะที่ ๓๐ สมัย ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ตั้งแต่ ๑๐ ก.พ. ๒๕๐๒ ถึง ๘ ธ.ค. ๒๕๐๖

เป็นรัฐมนตรีสมัยจอมพลถนอม กิตติขจร คณะที่ ๓๑ ตั้งแต่ ๙ ธ.ค. ๒๕๐๖ ถึง ๑๐ มี.ค. ๒๕๑๒ ออกจากรัฐมนตรี ๑๑ มี.ค. ๒๕๑๒ รวมเป็นรัฐมนตรี ๒ สมัย ๑๐ ปี ๑ เดือน

พระบำราศนราดูร ได้ใช้ชีวิตปฏิบัติงานในราชการตั้งแต่เริ่มต้นจนกระทั่งพ้นจากตำแหน่งหน้าที่ราชการไปนับติดต่อกันได้เป็นเวลารวมกันถึง ๕๕ ปีเศษ ตลอดเวลาตั้งแต่วัยหนุ่มจนย่างเหยียบเข้าวัยชรา พระบำราศนราดูรได้ปฏิบัติหน้าที่ด้วยความเอาใจใส่และอุทิศตนอย่างเต็มสติกำลังความสามารถเพื่อประโยชน์สุขแก่ประชาชนและประเทศชาติตลอดมาโดยมิเสื่อมคลายและรู้จักเหน็ดเหนื่อยหรือเบื่อหน่าย มีความซื่อสัตย์สุจริต มีความริเริ่มที่ดี เล็งเห็นการณ์ไกล รอบคอบ และคาดการณ์ได้ถูกต้องแม่นยำ มีความสามารถในการบริหารงานเป็นอย่างดี มีบุคลิกภาพสุภาพ

อ่อนโยน เข้าได้กับบุคคลทุกชั้น จึงปรากฏผลสำเร็จของงานเป็นอย่างดีตลอดมา และได้รับความไว้วางใจจากผู้บังคับบัญชาทุกระดับชั้น การที่พระบำราศนราดูรได้รับการยกย่องเลื่อนชั้นเลื่อนตำแหน่งตลอดจนยศถาบรรดาศักดิ์สูงขึ้นเป็นลำดับมาจนถึงได้รับความไว้วางพระราชหฤทัยโปรดเกล้า ฯ ให้ดำรงตำแหน่งปลัดกระทรวง และในที่สุดตำแหน่งรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข อันเป็นตำแหน่งสูงสุดทั้งในด้านการบริหารและนโยบายเช่นนี้ ย่อมเป็นองค์พยานยืนยันถึงความดีงามและสมรรถภาพของท่านได้เป็นอย่างดี

ท่านเป็นผู้มีอุปนิสัยใจคอเยือกเย็น สุขุมรอบคอบ ซื่อสัตย์สุจริต โอบอ้อมอารีต่อลูกหลาน ญาติพี่น้อง มิตรสหาย และบุคคลที่รู้จักทั่วไป มีความประพฤติเรียบร้อยสงบเสงี่ยมเจียมตัว มีกิริยาวาจาสุภาพ อัธยาศัยอ่อนน้อมและอ่อนโยน เป็นคนละเอียดถี่ถ้วนมัธยัสถ์ กระเหม็ดกระแหม่ ไม่ชอบความหรูหราฟุ่มเฟือย ไม่ฟุ้งเฟ้อเห่อเหิมทะเยอทะยาน มีชีวิตความเป็นอยู่อย่างง่าย ๆ แต่เป็นระเบียบเรียบร้อย เกลียดอบายมุขทั้งปวง มีจิตใจสะอาดบริสุทธิ์ มองโลกในแง่ดีอยู่เสมอ ไม่เคยนินทาว่าร้ายใครทั้งต่อหน้าและลับหลัง ยึดมั่นในหลักธรรมของพระพุทธศาสนาอย่างจริงใจหนักแน่นและมั่นคง ปฏิบัติตนอยู่ในสัมมาจริยวัตรทั้งกายและใจตลอดมา ปฏิบัติศาสนกิจอย่างสม่ำเสมอ ทุกวันอาทิตย์ไปรักษาศีล ฟังเทศน์ และถึงวันธรรมสวนะไปสวดมนต์ รักษาอุโบสถ ฟังธรรมในพระอุโบสถวัดเทพศิรินทราวาสเป็นประจำตลอดชั่วอายุขัย แม้อยู่ในวัยชราร่างกายถูกพยาธิทุกข์คุกคามไปวัดไกล ๆ ไม่ไหวก็ไปวัดใกล้ ๆ ไม่ยอมขาดง่าย ๆ จนถึงขั้นไปไหนมาไหนไม่ได้แล้ว ก็ฟังเทศน์ทางวิทยุกระจายเสียง และบันทึก

คำเทศน์ไว้ในเครื่องบันทึกเสียงด้วยทุกครั้งเพื่อเปิดฟังในบางโอกาส เมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๑ ได้สร้างพระพุทธรูปทำด้วยทองสัมฤทธิ์ ขนาดหน้าตัก ประมาณเกือบ ๒ ศอก ๑ องค์ ถวายเป็นพระประธานประจำวัดทรายงาม อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี ได้ร่วมกับคุณหญิงบำราศนราดูรสร้าง พระพุทธรูปพระมงคลนิมิตและพระอัครสาวก คือ พระโมคคัลลาน์ พระสารีบุตร และพระอานนท์ ถวายไว้ที่วัดชลประทานรังสฤษฎ์ สร้าง พระพุทธรูปถวายไว้ที่วัดในจังหวัดจนทบุรี บริจาคพระพุทธรูปขนาด หน้าตัก ๑๒ นิ้ว ๑ องค์ให้เป็นสมบัติของสภากาชาดไทย เนื่องในวาระ คล้ายวันเกิด ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๑๕ ในปี พ.ศ. ๒๕๒๑ ได้ขอรับ พระราชทานผ้าพระกฐินนำไปทอดถวายพระสงฆ์จำพรรษา ณ วัดโสมนัสวิหาร เขตป้อมปราบ ฯ กรุงเทพ ฯ และในปี พ.ศ. ๒๕๒๔ ที่วัด เครือวัลย์วรวิหาร เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพ ฯ จัดการทำบุญทอดกฐิน ตามวัดต่าง ๆ หลายครั้ง เช่น ที่วัดจันทนาราม จังหวัดจันทบุรี ที่วัดป่า จังหวัดลพบุรี ที่วัดคีรีวิหาร จังหวัดตราด ฯลฯ ใส่บาตร แก่พระภิกษุสงฆ์และสามเณรเป็นประจำทุกวัน บริจาคทรัพย์ตั้งทุน "พระบำราศนราดูร (บำราศ เวชชาชีวะ)" ร่วมกับคุณหญิงบำราศนราดูร ตั้งทุน "สัจจวานิช – จิวาลักษณ์" อุทิศส่วนกุศลให้แก่หลวง สุขกิจโกศล (ตี๋ สัจจวานิช) และนางสุขกิจโกศล (หนู สัจจวานิช) กับบรรดาญาติในสกุลสัจจวานิชและจิวาลักษณ์ ร่วมกับน้อง ๆ ตั้งทุน "เวชชาชีวะ" เนื่องในโอกาสที่นายแสง เวชชาชีวะ มีอายุครบ ๘๔ ปี และนางชุมพร เวชชาชีวะ มีอายุครบ ๗๖ ปีบริบูรณ์ ที่สภากาชาดไทย ทั้งนี้เพื่อเก็บดอกผลบำรุงช่วยเหลือคนเจ็บไข้อนาถาและสงเคราะห์พระ

ภิกษุสามเณรอาพาธในโรงพยาบาลสมเด็จ ณ ศรีราชา และโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ บริจาคทรัพย์ตั้งทุนไว้ที่มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรม-ราชูปถัมภ์หลายทุน อาทิเช่น ทุน "เวชชาชีวะ," ทุน "สัจวานิช," ทุน "นายแสง นางชุมพร เวชชาชีวะ," ทุน "คุณหญิงบำราศนราดูร," ทุน "นายเสรี เวชชาชีวะ," ทุน "นายธีระ เวชชาชีวะ," ทุน "พระบำราศนราดูร," ทุน "พระบำราศนราดูร และคุณหญิงบำราศ-นราดูร," ทุน "พระครูครุนาถสมาจาร (แสง สุปภาโส)" ฯลฯ เป็นต้น ซึ่งส่วนใหญ่มีวัตถุประสงค์เพื่อบำรุงเป็นค่าภัตตาหารและคิลาน-เภสัชสำหรับพระภิกษุสามเณร และบำรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม พระสวดปาฏิโมกข์ในวัดวาอารามต่าง ๆ กับบำรุงพระภิกษุสามเณรอาพาธและสงเคราะห์คนไข้อนาถาซึ่งมารับการรักษาที่โรงพยาบาลบำราศนราดูร จังหวัดนนทบุรี นอกจากนี้ได้บริจาคทรัพย์ช่วยเหลือเพื่อบุญทานการกุศลอื่น ๆ อยู่เป็นนิตย์ พระบำราศนราดูรเป็นสมาชิกสามัญตลอดชีพ และสมาชิกกิตติมศักดิ์ของสภากาชาดไทยด้วย

พระบำราศนราดูรเป็นผู้มีความซื่อสัตย์จงรักภักดีอย่างบริสุทธิ์ใจแน่วแน่และมั่นคงต่อองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ สมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี และพระบรมราชวงศ์ ยากที่ผู้อื่นจะปฏิบัติได้เสมอเหมือน ถ้ามีโอกาสจะทำการงานอย่างใดสนองพระเดชพระคุณได้แล้ว ท่านไม่เคยละทิ้งโอกาสนั้นเลย ทุกครั้งที่มีงานพระราชพิธี และล้นเกล้าทั้งสอง หรือพระองค์หนึ่งพระองค์ใดเสด็จพระราชดำเนินไปในงานนั้น ท่านจะต้องไปเฝ้าแหนอย่างใกล้ชิดเสมอ เว้นแต่จะเจ็บป่วยหรือติดราชการจำเป็นเท่านั้น ด้วยคุณธรรมอัน

น่าสรรเสริญนี้เอง ความปลาบปลื้มปีติยินดีอันเป็นครั้งหลังสุดมาสู่ชีวิตของท่าน ก็คือเมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ "ปฐมจุลจอมเกล้า" เมื่อ ๕ พฤษภาคม ๒๕๐๙ ซึ่งพระบำราศนราดูรถือว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณอย่างยิ่งและเป็นเกียรติยศอย่างสูงสุดแก่วงศ์ตระกูลของท่านมิตะ

โดยปกติตั้งแต่วัยหนุ่มจนถึงวัยชราท่านมีสุขภาพอนามัยแข็งแรงเกือบจะพูดได้ว่าไม่รู้จักการป่วยไข้แม้เมื่อมีอายุกว่า ๗๐ ปีแล้ว นอกจากนี้ยังเป็นผู้ที่ระมัดระวังรักษาสุขภาพของตนเองอย่างดีและสม่ำเสมอ มาในระยะเมื่อ ๑๐ กว่าปีมานี้ มีอาการทางโรคหัวใจเกิดขึ้น คือหัวใจเต้นผิดจังหวะปกติ (P. V. C.) เส้นเลือดโคโรนารีตีบ (Angina Pectoris) และหัวใจอ่อน (Congestive Heart Filure) การเจ็บป่วยทั้งหมดอยู่ในความดูแลของแพทย์ประจำตัวซึ่งทำการตรวจสอบร่างกายอย่างใกล้ชิดอยู่ตลอดเวลา และตัวของท่านเองก็ปฏิบัติตามคำสั่งของแพทย์อย่างเคร่งครัดทุกประการ จนทำให้อาการของโรคหัวใจในระยะเวลาดังกล่าวไม่รุนแรง สามารถรักษาและควบคุมให้อยู่ในสถาพปกติได้ด้วยการรักษาทางยา สุขภาพโดยทั่วไปทางด้านโรคหัวใจในระยะหลัง ๆ ค่อนข้างดี จนถึงปลายเดือนตุลาคม ๒๕๒๗ ท่านท้องโตและมีอาการแน่นท้อง หัวใจเริ่มเต้นไม่เป็นปกติ จึงได้เข้าไปรับการรักษาในโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ หลังจากอยู่ในโรงพยาบาลได้ ๑ วัน ท่านมีอาการแน่นท้องมากขึ้นอย่างรวดเร็วและมีอาการปวดท้องอย่างมาก ในระยะแรกนั้นแพทย์เข้าใจว่าจะมีโรคไส้ติ่งอักเสบอย่างเฉียบพลันร่วมด้วย การซักประวัติใน

ระยะนั้นไม่ค่อยได้ชัดเจน เพราะท่านค่อนข้างจะสับสนเล็กน้อย การตรวจร่างกายอย่างละเอียดและเอกซเรย์ช่องท้องสงสัยว่าจะมีโรคลำไส้เล็กอุดตัน ซึ่งอาจจะเกิดจากเส้นเลือดของลำไส้เล็กเกิดการอุดตัน (Acute Mesentric Arterial Occlusion) แพทย์จึงได้แนะนำให้ท่านรับการผ่าตัดด่วน และได้ทำการผ่าตัดในคืนวันที่ ๓๑ ตุลาคม ๒๕๒๗ เวลาประมาณ ๒๒.๐๐ น. จากการผ่าตัดแพทย์ตรวจพบว่าท่านเป็นมะเร็งทางกระเพาะอาหารขั้นสุดท้าย และมะเร็งได้กระจายเต็มช่องท้องไปหมด มีน้ำในช่องท้องประมาณ ๓ ลิตร และก้อนมะเร็งได้ไปอุดลำไส้ใหญ่ส่วนต้นทำให้เกิดมีอาการของลำไส้ แต่เนื่องจากโรคที่เกิดขึ้นเป็นมากแล้ว ไม่สามารถจะทำผ่าตัดเอาออกให้หมดได้ ทำได้แต่เพียงเอากระเพาะอาหารมาต่อกับลำไส้เล็ก เพื่อว่าท่านอาจจะสามารถรับประทานอาหารได้ และบริเวณลำไส้ใหญ่ที่อุดตันแพทย์ก็ได้พยายามเลาะออกจนลำไส้ใหญ่สามารถเปิดให้เศษอาหารผ่านได้

หลังผ่าตัดในระยะเวลา ๒-๓ วันแรก ท่านมีอาการสับสนและไม่ค่อยรู้สึกตัวดีนัก แต่อาการโดยทั่ว ๆ ไปอยู่ในเกณฑ์ปกติ หลังจากนั้นท่านมีอาการดีขึ้นอย่างช้า ๆ เป็นที่น่าพอใจ และประมาณวันที่ ๖ หลังผ่าตัดท่านรับประทานอาหารได้บ้างและถ่ายอุจจาระได้ วันที่ ๘ หลังผ่าตัดท่านมีอาการอาเจียนและท้องอืดขึ้นอย่างรวดเร็วเนื่องจากมีน้ำในช่องท้องเกิดขึ้นมาอีก ทำให้ท่านหายใจไม่ได้สะดวก จนต้องทำการเจาะเอาน้ำในช่องท้องออกเป็นระยะ ๆ เพื่อให้ท่านไม่ต้องทรมาน ในระหว่างนี้ท่านมีอาการอ่อนเพลียมากขึ้น จนกระทั่งคืนวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน ๒๕๒๗ ความดันโลหิตเริ่มลดต่ำลงมากและท่านไม่รู้สึกตัวซึ่งเกิดจากปัญหาปอด

และหัวใจแทรกซ้อนในระยะสุดท้าย แล้วในที่สุดท่านก็ได้สิ้นลมหายใจอย่างสงบที่ห้อง ไอ ซี ยู ของภาควิชาอายุรศาสตร์ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ สภากาชาดไทย เมื่อวันที่ ๑๒ พฤศจิกายน ๒๕๒๗ เวลาประมาณ ๑๑.๓๐ น. สิริรวมอายุได้ ๘๘ ปี ๕ เดือน ๑๕ วัน ซึ่งยังความเศร้าโศกเสียใจให้แก่บรรดาลูกหลานและญาติมิตรโดยทั่วกัน

พระบำราศนราดูร ได้รับพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ โกศแปดเหลี่ยมประกอบศพ พร้อมด้วยเครื่องเกียรติยศ ฉัตรเบญจาตั้งประดับ ปี่ กลองชนะ ประโคมเวลาพระราชทานน้ำหลวงอาบศพ ตลอดจนการพระราชทานเพลิงศพ ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนเกียรติยศศพโดยพระราชทานโกศไม้สิบสองประกอบศพ ฉัตรเครื่องตั้งประดับ แตรงอน แตรฝรั่ง ปี่ กลองชนะ ประโคมเวลารับพระราชทานเพลิง นอกจากนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์ในการศพ ๗ วัน พระราชทานพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรม ๗ คืน และบำเพ็ญพระราชกุศล ๗ วันพระราชทาน ในวันตั้งศพวันแรกได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพวงมาลาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และของสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ วางที่หน้าโกศศพ ทั้งนี้เป็นพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้ นับเป็นเกียรติประวัติอย่างสูงสุดแก่พระบำราศนราดูร (บำราศ เวชชาชีวะ) ตลอดจนผู้อยู่ในสกุลวงศ์ชั่วกาลนาน.

เจ้าภาพ

การรักษาความสะอาดของบ้านเมือง

วิวัฒนาการของการสุขาภิบาล
ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

พิมพ์เป็นที่ระลึก
ในวันครบรอบปีที่ ๒๐ แห่งการสถาปนากระทรวงสาธารณสุข
๑๐ มีนาคม ๒๕๐๕

"ความสะอาดเป็นเรื่องสำคัญที่สุดสำหรับสุขภาพอนามัยของคน โรคภัยไข้เจ็บมากมายหลายอย่างเกิดจากความไม่สะอาด ความสะอาดเป็นเครื่องวัดความเจริญของมนุษย์ ที่เขาพูดกันว่าชาตินั้นเจริญมากกว่าชาตินี้ ประเทศนั้นเจริญกว่าประเทศนี้ เขาดูกันที่ความสะอาด ชนชาติไหนหรือบ้านเมืองใดรักษาความสะอาดไว้ได้เสมอ นอกจากพลเมืองจะมีสุขภาพอนามัย สุขกายสบายใจแล้ว ยังได้การรับรองจากโลกว่าเป็นชาติที่เจริญอีกด้วย

"ขอให้ท่านถือความสะอาดเป็นธรรมประจำใจข้อหนึ่งของท่าน แล้วดวงใจของท่านเองนั้นจะพลอยสะอาดไปด้วย .... ความสะอาดไม่ได้เห็นผลเพียงแต่ที่เห็นภายนอก แต่ให้ผลลึกซึ้งเข้าไปถึงจิตใจและสติปัญญา คนที่สมองดีที่สุด คือคนที่รักษาความสะอาดที่สุด คนสกปรกไม่เคยมีความคิดสติปัญญาดีหรือทำความสำเร็จในทางที่ดีที่ชอบอย่างไรเลย"

จากสาส์นของ ฯ พณ ฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี

ในวันเด็กของชาติ ๓ ตุลาคม ๒๕๐๓

คำนำ

รัฐบาลปัจจุบันมีความห่วงใยในความสุขสมบูรณ์ สวัสดิภาพ และอนามัยของประชาชนเป็นอันมาก โดยที่ได้ตระหนักว่า สุขภาพอนามัยอันดีของประชาชนเป็นรากฐานแห่งการเพิ่มพูนผลผลิตและการพัฒนาการเศรษฐกิจ พระราชบัญญัติสภาพัฒนาการเศรษฐกิจแห่งชาติก็มีบทบัญญัติไว้ว่า การพัฒนาการเศรษฐกิจนั้น หมายถึงการที่จะต้องทำให้สุขภาพอนามัยของประชาชนดีขึ้นด้วย แต่ในประเทศเราปรากฏว่า พลเมืองที่มีสุขภาพไม่สมบูรณ์และเจ็บป่วยด้วยโรคอันเกิดแต่สิ่งแวดล้อมผิดสุขลักษณะ อาทิ โรคบิด ไข้ไทฟอยด์ โรคอุจจาระร่วง โรคพยาธิลำไส้ ฯลฯ เหล่านี้ มีอยู่เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะโรคพยาธิลำไส้ ซึ่งเป็นแก่ราษฎรชนบททั่วประเทศถึงร้อยละ ๖๐ การเจ็บป่วยและตายด้วยโรคดังกล่าว ก่อให้เกิดความสูญเสียทางเศรษฐกิจคิดเป็นมูลค่าปีละหลายร้อยล้านบาท นับว่าเป็นกลุ่มโรคที่บั่นทอนบ่อนทำลายกำลังงานและเศรษฐกิจของชาติอย่างร้ายแรง โรคเหล่านี้ส่วนมากเป็นโรคที่สามารถป้องกันได้ด้วยการปรับปรุงการสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อม รวมทั้งการรักษาความสะอาดของบ้านเมือง ฉะนั้น การที่ ฯพณฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรี ได้กรุณาเอาใจใส่ในการปรับปรุงการสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมเป็นพิเศษ และได้เร่งรัดในเรื่องการรักษาความสะอาดของบ้านเมืองอยู่โดยไม่หยุดยั้ง จึงเป็นปัจจัยสำคัญยิ่งในอันที่จะกำจัดโรคอันเกิดแต่สิ่งแวดล้อมผิดสุขลักษณะทั้งปวงให้หมดไปจากประเทศไทย

ซึ่งย่อมจะบังเกิดผลถาวรในการสาธารณสุข ตลอดจนการพัฒนาการเศรษฐกิจในเวลาข้างหน้า กระทรวงสาธารณสุขจึงขอเทิดพระคุณ ฯ พณ ฯ ไว้อย่างสูงสุดในโอกาสนี้ด้วย

โดยที่การปรับปรุงการสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อม หรือการรักษาความสะอาดของบ้านเมืองเป็นหัวใจของงานสาธารณสุข และเป็นนโยบายสำคัญอย่างหนึ่งของรัฐบาลปัจจุบันในการอำนวยความผาสุกให้แก่ประชาชน ข้าพเจ้าจึงเห็นเป็นการเหมาะสมที่จะเรียบเรียงเรื่อง "การรักษาความสะอาดของบ้านเมือง" พิมพ์ขึ้นเป็นที่ระลึกในวาระครบรอบ ๒๐ ปีแห่งการสถาปนากระทรวงสาธารณสุข ทั้งนี้, โดยมีความมุ่งหมายที่จะให้ท่านผู้อ่านได้ทราบถึงวิวัฒนาการของการสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมตั้งแต่อดีตมาจนถึงยุคปัจจุบัน ตอนแรกของหนังสือเล่มนี้ ได้บรรยายประวัติการสุขาภิบาลของโลกในยุคต่าง ๆ ไว้พอเป็นสังเขป ต่อมาก็เป็นเรื่องเกี่ยวกับวิวัฒนาการของการสุขาภิบาลในประเทศไทยโดยเฉพาะ เหตุที่ได้บรรยายถึงกฎหมายอันเกี่ยวกับการสุขาภิบาล (ซึ่งส่วนมากได้ประกาศใช้ในรัชกาลที่ ๕) ไว้อย่างยืดยาวนั้น ก็ด้วยเห็นว่า กฎหมายเป็นเครื่องมือสำคัญอย่างหนึ่งในการปรับปรุงสุขาภิบาล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยเริ่มแรก การที่จะเข้าใจประวัติงานสุขาภิบาลได้ดี จึงควรต้องศึกษาความเป็นมาของกฎหมายสุขาภิบาลให้แจ่มแจ้งด้วย ในภาคหลังของหนังสือเล่มนี้ได้กล่าวถึงการปราบโรคพยาธิขอ ซึ่งเริ่มขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ โดยความช่วยเหลือจากสภาสุขภาพนานาชาติแห่งรอคคิเฟลเล่อร์มูลนิธิ พร้อมกับวิเคราะห์ผลการปฏิบัติงานครั้งนั้นไว้โดยละเอียด และได้บรรยายถึงการดำเนินงานปรับปรุงสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมในสมัยต่อมาตามลำดับ จน

กระทั่งมีการจัดตั้ง "โครงการพัฒนาการอนามัยท้องถิ่น" ขึ้นในปัจจุบัน

ในการเขียนเรื่องนี้ ข้าพเจ้าขอขอบคุณ นายแพทย์มนัสวี อุณหนันทน์ เป็นอันมาก ที่ได้ช่วยเหลือตรวจค้นและเรียบเรียงตามแนวความคิดของข้าพเจ้า จนเป็นรูปเรื่องขึ้นได้ไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ข้าพเจ้าหวังว่าหนังสือเล่มนี้คงเป็นประโยชน์แก่เจ้าหน้าที่สาธารณสุขและท่านผู้สนใจอื่น ๆ ตามสมควร.

พระบำราศนราดูร
(พระบำราศนราดูร)
รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข
๑๐ มีนาคม ๒๕๐๕

การรักษาความสะอาดของบ้านเมือง
วิวัฒนาการตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

พระบำราศนราดูร

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข

ถ้าจะเข้าใจเหตุการณ์ในปัจจุบันให้ดีแล้ว ควรจะต้องศึกษาสิ่งที่เป็นมาแล้วในอดีต และถ้าจะมองดูอนาคตให้แน่นอนก็ควรจะวิเคราะห์เหตุการณ์ปัจจุบันให้รอบคอบ

การปรับปรุงสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมหรือการรักษาความสะอาดและความเป็นระเบียบเรียบร้อยของบ้านเมืองนั้น เป็นกิจการสาธารณสุขที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่ง โดยที่โรคภัยไข้เจ็บทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นโรคทางกายหรือโรคทางใจก็ตาม ล้วนแต่มีความสัมพันธ์อยู่กับสิ่งแวดล้อมทั้งสิ้น สิ่งแวดล้อมที่ถูกสุขลักษณะ นอกจากจะไม่เป็นบ่อเกิดแห่งโรคแล้ว ยังทำให้มนุษย์ได้มีความสะดวกสบาย มีความสุขกายสุขใจ และมีชีวิตสังคมที่สำราญอีกด้วย เช่นเดียวกับวิทยาศาสตร์สาขาอื่น ๆ การสุขาภิบาลก็ได้มีวิวัฒนาการไปตามยุคสมัย คือผันแปรไปตามความเชื่อถือของมนุษย์, ขนบธรรมเนียม, สภาพสังคม, ภาวะเศรษฐกิจ ตลอดจนสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ เริ่มตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์ ซึ่งมนุษย์รู้จักการสุขาภิบาลแต่เพียงการหลบหลีกให้พ้นสิ่งโสโครก และการถ่ายเทสิ่งปฏิกูลให้ห่างไกลจากที่อยู่อาศัยมาจนถึงยุค

ปัจจุบัน ซึ่งการสุขาภิบาลก้าวหน้าไปไกลจนถึงขนาดที่มนุษย์สามารถดัดแปลงหรือบันดาลสิ่งแวดล้อมให้เป็นที่สุขสบายแก่ตนด้วยประการต่าง ๆ

อย่างไรก็ดี, ถึงมนุษย์จะรู้จักการสุขาภิบาลมาหลายพันปีแล้ว ในปัจจุบันนี้แม้ประเทศที่ได้ชื่อว่ามีการสุขาภิบาลเป็นเยี่ยมในโลกก็ยังมีข้อบกพร่องในเรื่องการสุขาภิบาล สิ่งแวดล้อมที่จะต้องจัดการปรับปรุงต่อไปอีก เพียงแต่ปัญหาเบื้องต้น คือการใช้ส้วมที่ถูกสุขลักษณะ และการมีน้ำสะอาดบริโภคโดยทั่วถึง ก็ยังไม่มีประเทศใดสามารถจัดการให้สำเร็จได้ร้อยเปอร์เซ็นต์เสียแล้ว ประเทศไทยได้เริ่มงานสุขาภิบาลเกี่ยวกับเรื่องส้วมถูกสุขลักษณะมาเป็นเวลาเกือบกึ่งศตวรรษ แต่ก็ยังจะต้องดำเนินงานเรื่องนี้ต่อไปอีกนานปี กว่าราษฎรชนบทจะรู้จักใช้ส้วมถูกสุขลักษณะโดยทั่วถึงกัน ผู้ที่อยู่ภายนอกวงการสาธารณสุขคงจะสงสัยว่า เหตุใดเรื่องส้วมนี้จึงมีความสำคัญมากนัก และเหตุใดเจ้าหน้าที่สาธารณสุขจึงพากเพียรแนะนำราษฎรในเรื่องส้วมเสียจริง ๆ จนกระทั่งชาวบ้านพากันเรียกเจ้าหน้าที่เหล่านั้นว่า "หมอส้วม" ข้าพเจ้าขอถือโอกาสชี้แจงในที่นี้ว่าการแนะนำให้ราษฎรรู้จักใช้ส้วมที่ถูกสุขลักษณะนั้น วงการสาธารณสุขทั่วโลกถือว่า เป็นปัจจัยเบื้องต้นในอันที่จะพัฒนากิจการสาธารณสุขของชาติให้รุดหน้าโดยรวดเร็ว นักสาธารณสุขศาสตร์อเมริกันท่านหนึ่งถึงกับกล่าวว่า "กิจการเบื้องแรกของงานสาธารณสุข ก็คือการควบคุมมิให้อาจมเข้ามาปะปนอยู่กับอาหาร" งานสาธารณสุขของสหรัฐ-อเมริกาที่นำหน้าประเทศอื่น ๆ อยู่ในขณะนี้ ก็เริ่มต้นขึ้นด้วยโครงการปราบพยาธิขอของคณะกรรมการสุขาภิบาลรอคคิเฟลเลอร์ เมื่อ พ.ศ.

๒๔๕๓ ซึ่งมีหลักการอยู่ที่การแนะนำให้ชาวชนบทอเมริกันรู้จักใช้ส้วมที่ถูกลักษณะนั่นเอง

Mark Hollis กล่าวไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง "Aims and Objectives in Environmental Health" (Am. J. Pub. Health, 41: 264-265, Mar. 1951) ว่า "การดำรงชีวิตของมนุษย์จะต้องอาศัยปัจจัยสี่ คือ อากาศ, น้ำ, อาหารและที่อยู่อาศัย การสุขาภิบาลย่อมอารักขาปัจจัยสี่ดังกล่าวให้มนุษย์ได้ใช้โดยปลอดภัย การสุขาภิบาลจึงจำเป็นสำหรับการดำรงคงอยู่ของชุมชน ด้วยเหตุนี้นักสาธารณสุขศาสตร์จึงต้องสนใจในเรื่องการสุขาภิบาลมากกว่ากิจการอย่างอื่น"

การสุขาภิบาลในยุคก่อนประวัติศาสตร์และยุคโบราณ

การปรับปรุงสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมมิใช่เป็นของใหม่ที่เพิ่งเกิดขึ้นในยุคนี้ มีหลักฐานที่แสดงว่า มนุษย์รู้จักการสุขาภิบาลมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์เสียอีก ความจริงการสุขาภิบาลก็ไม่น่าจะเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับมนุษย์ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์มากนัก เพราะในยุคดึกดำบรรพ์มนุษย์ตั้งถิ่นฐานอยู่ตามป่าตามเขา อาศัยอยู่ในถ้ำหรือเพิงพักซึ่งสร้างขึ้นอย่างหยาบ ๆ ชุมชนในยุคโบราณเป็นชุมชนที่มีขนาดเล็กและดำรงชีวิตอยู่อย่างง่าย ๆ ปัญหาในเรื่องสุขาภิบาลจึงไม่ปรากฏ มนุษย์ในสมัยนั้นไม่จำเป็นจะต้องใช้น้ำประปาและไม่จำเป็นจะต้องมีการกำจัดขยะมูลฝอย เพราะในป่าย่อมมีธารน้ำที่ใสสะอาดดุจตาตั๊กแตนไหลรินอยู่เสมอ น้ำในลำธารเหล่านั้นก็บริสุทธิ์พอที่จะใช้บริโภคได้เป็นอย่างดี ไม่มีสิ่งปฏิกูลหรือขยะ

มูลฝอยที่จะทำให้เกิดความโสโครก สิ่งแวดล้อมในยุคดึกดำบรรพ์ประกอบขึ้นด้วยธรรมชาติ ไม่ใช่สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์ปรุงแต่งสร้างขึ้นดังเช่นในสมัยนี้ และธรรมชาตินั่นเองที่ทำหน้าที่จัดการสุขาภิบาลไปในตัว เมื่อมนุษย์สมัยหินออกไปล่าสัตว์ ก็คงจะแล่เนื้อเอาไปแบ่งปันกันกินพออิ่มไปมื้อหนึ่ง ส่วนซากที่เหลือก็เป็นหน้าที่ของแร้งหรือสัตว์ป่าบางจำพวกที่จะจัดการให้หมดจดต่อไป มนุษย์สมัยหินไม่รู้จักวิธีปรุงอาหารให้มีรสพิสดารต่าง ๆ ในบริเวณที่อยู่อาศัยจึงไม่มีสิ่งปฏิกูลอันเกิดจากการประกอบอาหารตกค้างอยู่เลย ขยะมูลฝอยทั้งปวงก็ไม่มีทางที่จะเกิดขึ้นได้ เพราะมนุษย์ในสมัยนั้นไม่มีสัมภาระ หรือสิ่งฟุ่มเฟือยมากมายเหมือนมนุษย์ในยุคปัจจุบัน คงมีแต่หนังสัตว์หรือใบไม้พอใช้ห่อหุ้มอวัยวะที่ควรปกปิดบางส่วน และอาวุธที่ใช้ล่าสัตว์หรือต่อสู้ศัตรูเท่านั้น อีกประการหนึ่งมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์มักจะอยู่ไม่เป็นที่ ชอบอพยพเปลี่ยนแหล่งหากินอยู่เรื่อยไป เมื่ออยู่ที่ใดจนเกิดสิ่งโสโครกหมักหมมขึ้นแล้วก็พากันอพยพไปหาที่สะอาดอยู่ใหม่ ปล่อยให้สิ่งโสโครกที่ทิ้งไว้สลายตัวไปเองโดยธรรมชาติ สิ่งแวดล้อมของมนุษย์ในยุคนั้นจึงบริสุทธิ์สะอาดอยู่เสมอ เรื่องการอพยพของมนุษย์ในยุคนั้น บางทีก็มีเรื่องผีสางเทวดาเข้ามาเกี่ยวข้องอยู่ด้วย คนป่าบางเผ่าในสมัยปัจจุบัน (ซึ่งมีความเป็นอยู่พอเปรียบเทียบได้กับมนุษย์ยุคดึกดำบรรพ์) มีธรรมเนียมที่จะต้องอพยพไปหาที่อยู่ใหม่ทันทีที่มีการตายเกิดขึ้นในหมู่บ้าน ด้วยเกรง "รังควาน" คือผีร้าย พวกเซมัง (เงาะป่า) ทางภาคใต้ของประเทศไทยก็ถือลัทธิอย่างนี้ ซึ่งนอกจากจะกลัวภูตผีปีศาจแล้ว ก็เห็นจะเป็นเพราะหวาดกลัวเสือที่จะมาคุ้ยเขี่ยซากศพอยู่ด้วย (พวกเซมังฝังศพไว้ตื้นมาก) น่าแปลกที่ความเชื่อถือ

ในเรื่องลัทธิผีสางเทวดานี้ บังเอิญมีเรื่องเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์การสุขาภิบาลในยุคต้น ๆ อยู่ไม่น้อย จึงขอนำมาเล่าไว้ในตอนนี้เสียด้วย กล่าวคือ ชนบางเหล่าในสมัยโบราณเชื่อว่าความบริสุทธิ์ทางกายมีความสำคัญเท่ากับความบริสุทธิ์ทางใจ ร่างกายอันโสมมและสถานที่อันสกปรกย่อมไม่เป็นที่โปรดปรานของพระผู้เป็นเจ้า กลับเป็นที่สิงสู่ของปีศาจและเป็นมูลเหตุให้เกิดความเจ็บไข้ขึ้น คัมภีร์ Zoroaster ของพวกเปอร์เซียบัญญัติว่า ธาตุทั้งสี่คือ ดิน, น้ำ, ลม, ไฟ เป็นของบริสุทธิ์ สาวกของพระผู้เป็นเจ้าจึงไม่บังควรทำให้สิ่งเหล่านี้สกปรกหรือมีมลทินขึ้นมา ผู้ใดไม่รักษาความสะอาดจะต้องมีบาปหนัก คัมภีร์ Leviticus ของพวกยิวก็มีข้อความทำนองเดียวกัน กล่าวกันว่า คัมภีร์ Leviticus เป็นกฎหมายสุขาภิบาลที่ดีเยี่ยมฉบับหนึ่ง มีบทบัญญัติว่าด้วยอาหารที่ควรบริโภคและไม่ควรบริโภค, วัตถุที่สะอาดและวัตถุที่สกปรก, วิธีรักษาอนามัยในการคลอดบุตร, การป้องกันโรคติดต่อ ฯ ล ฯ พวกที่เชื่อถือลัทธินิยมความสะอาด (cult – cleanliness) ดังกล่าวแล้ว เมื่อจะทำพิธีทางศาสนาจะต้องชำระล้างบ้านเรือนให้สะอาดหมดจดเสียก่อน ด้วยเกรงว่าเทวดาจะรังเกียจ ไม่เสด็จลงมารับเครื่องสังเวยที่ตนเตรียมไว้เซ่นสรวงบูชา

เมื่อมนุษย์ดึกดำบรรพ์อาศัยอยู่ภายใต้สิ่งแวดล้อมที่สะอาด ปราศจากสิ่งโสโครกอันเป็นภัยแก่สุขภาพดังกล่าวแล้ว จึงไม่น่าจะเกิดโรคติดต่อจำพวกที่เรียกว่า filth – diseases (โรคอันเกิดแต่สิ่งแวดล้อมผิดสุขลักษณะ) ขึ้นในยุคนั้น โรคของมนุษย์ดึกดำบรรพ์คงจะมีแต่โรคที่ติดมาจากสัตว์ป่าเป็นส่วนใหญ่ การค้นคว้าทางวิทยาโรคระบาดในสมัย

ปัจจุบันก็ยืนยันความจริงในข้อนี้ กล่าวคือ ในกลุ่มชนที่อาศัยอยู่ห่างไกลจากอารยธรรม เช่นพวกชาวเกาะ ชาวป่า ชาวเขา โรคติดต่อหลายโรคโดยเฉพาะโรคไวรัส ไม่ใคร่จะเกิดขึ้นบ่อยนัก นอกจากจะมีคนผิวขาวหรือคนต่างถิ่นนำเข้าไป ซึ่งบางครั้งโรคอย่างอ่อน เช่น โรคหัด ถึงกับผลาญชีวิตชาวเกาะแทบหมดเกาะ โดยที่ชาวเกาะเหล่านั้นไม่มีภูมิคุ้มกันสำหรับโรคนี้มาก่อนเลย การที่พวกอินเดียแดงและพวกนิโกรป่วยเป็นวัณโรคได้ง่าย ก็เพราะชนชาติเหล่านี้ไม่เคยชินกับเชื้อวัณโรคมาก่อนนั่นเอง บรรดาโรคติดต่ออันเกิดจากสิ่งแวดล้อมที่ผิดสุขลักษณะคงจะเกิดขึ้นในยุคที่โลกมีวิวัฒนาการไปมากแล้ว กล่าวคือ เมื่อมนุษย์รู้จักดัดแปลงปรุงแต่งสิ่งแวดล้อมทำการหักล้างถางพง, ประกอบการกสิกรรม, ทำการเลี้ยงสัตว์, ก่อสร้างบ้านเรือนและสร้างเมืองขึ้นในที่สุด การที่มนุษย์มาอาศัยอยู่รวมกันอย่างแออัดภายในเมือง ทำให้มีปัญหาในทางสุขาภิบาลมากขึ้นทุกที น้ำในแม่น้ำที่เคยบริสุทธิ์สะอาด ก็กลายเป็นน้ำสกปรก, อาเกียรณ์ไปด้วยสิ่งปฏิกูลอันเกิดจากการดำรงชีพที่ฟุ่มเฟือยเกินความจำเป็นของมนุษย์ ทางเดินในป่าที่เคยร่มรื่นมีพรรณไม้อันสวยงามขึ้นอยู่ดาดาษ ก็กลายเป็นถนนที่เต็มไปด้วยขยะมูลฝอยและฝุ่นละออง อากาศที่เคยสดชื่นอบอวลไปด้วยกลิ่นดอกไม้ป่า ก็คละคลุ้งไปด้วยเขม่าควันและไอโสโครกต่าง ๆ เมื่อมนุษย์สืบพืชพันธุ์ทวีจำนวนหนาแน่นขึ้น ปัญหาเกี่ยวกับการสุขาภิบาลก็ยิ่งเพิ่มขึ้นเสมือนเงาตามตัว ปัญหาเหล่านี้ได้แก่การจัดหาน้ำดื่มและน้ำใช้ การกำจัดสิ่งปฏิกูล ตลอดจนสุขลักษณะของเคหสถาน เป็นการยากที่จะบ่งลงไปว่า การวางระเบียบจัดการสุขาภิบาลได้เริ่มอุบัติขึ้นในยุคใดแน่ การขุดค้นเมืองโบราณทางภาคเหนือของ

อินเดีย ซึ่งมีอายุไม่ต่ำกว่า ๔,๐๐๐ ปี ปรากฏว่าเมืองโบราณที่ขุดพบนั้นมีการวางผังเมืองไว้เป็นอย่างดี อาคารต่าง ๆ สร้างขึ้นอย่างถูกสุขลักษณะและเรียงรายเป็นระเบียบเรียบร้อย ชวนให้สันนิษฐานว่า ผู้สร้างคงจะปฏิบัติตามกฎหมาย ควบคุมการก่อสร้างอาคารที่ใช้บังคับอยู่ในสมัยนั้น ถนนหนทางก็กว้างขวาง และปูอิฐไว้อย่างแน่นหนา มีท่อระบายน้ำโสโครกด้วย ร่องรอยแห่งการจัดการสุขาภิบาลยังมีปรากฏในเมืองโบราณอื่น ๆ อีกหลายแห่ง เช่นเมือง Kahun ประเทศอียิปต์ (อายุ ๔,๐๐๐ ปี) เมือง Troy, Athens และ Rome เป็นต้น ราว ๑๐๐ ปีก่อนคริสตกาลพวกโรมันได้สร้างท่อน้ำขนาดใหญ่ (Appian Aqueduct) จำนวนมากกว่า ๑๐ ท่อ เพื่อนำน้ำบริสุทธิ์จากนอกเมืองเข้ามาสู่ใจกลางนคร (ซึ่งมีประชากร ๑ ล้านคน) ท่อน้ำขนาดใหญ่เหล่านี้สร้างขึ้นด้วยงบประมาณถึง ๒๖๐ ล้านบาท สามารถส่งน้ำได้ถึงวันละ ๒๐๐ ล้านแกลลอน ตอนกลางท่อและตอนปลายท่อมีอ่างพักน้ำ (Piscinae) เพื่อขังน้ำให้ตกตะกอนเสียก่อนที่จะผ่านไปให้ชาวเมืองใช้ แสดงว่า ชาวโรมันเริ่มรู้จักวิธีทำให้น้ำบริสุทธิ์อย่างง่าย ๆ แล้ว ในเมืองมีถังเก็บน้ำใหญ่ (castella) หลายแห่ง ซึ่งมีท่อประปาต่อแยกออกไปยังก๊อกน้ำสาธารณะ ที่อาบน้ำสาธารณะและบ่อน้ำพุตามที่ต่าง ๆ ทั่วเมือง พวกโรมันมีกฎหมายสาธารณสุขว่าด้วยการกำจัดเหตุรำคาญต่าง ๆ การกำจัดสิ่งโสโครก การควบคุมการก่อสร้างอาคาร ตลอดจนการรักษาความสะอาดของสถานที่ด้วย

Hippocrates (๔๐๐ ปีก่อนคริสตกาล) นักปราชญ์ชาวกรีกผู้ได้รับสมญาว่า " บิดาแห่งการแพทย์ " ได้เขียนหนังสือไว้เล่มหนึ่ง ชื่อ

"อากาศ น้ำ และสถานที่" อธิบายถึงความสัมพันธ์ระหว่างโรคภัยไข้เจ็บกับสิ่งแวดล้อมไว้โดยละเอียด เขากล่าวว่า แพทย์ที่ดี จะต้องรอบรู้ถึงภาวะแวดล้อมอันเกี่ยวข้องกับโรค ได้แก่ฤดูกาล, ลักษณะภูมิศาสตร์, สภาพลมฟ้าอากาศ ตลอดจนคุณภาพของน้ำในที่นั้น

การสุขาภิบาลในยุคกลาง

ถึงแม้การสุขาภิบาลในยุโรปจะเคยรุ่งเรืองอย่างถึงขนาดในยุคหนึ่ง ต่อมาในสมัยกลาง (ค. ศ. ๕๐๐ – ๑๕๐๐) การสุขาภิบาลก็กลับทรุดโทรมลง เมื่อกรุงโรมถูกข้าศึกโจมตีพินาศลงใน ค. ศ. ๕๓๗ ท่อน้ำก็ถูกทำลายเสียหายจนไม่สามารถใช้การได้อยู่เป็นเวลาถึง ๒๐๐ ปีเศษ สมัยกลางเป็น "ยุคมืด" ของการสาธารณสุขและวิทยาศาสตร์สาขาอื่น ๆ ทุกสาขา คนในยุคนั้นพากันหลงเชื่องมงายในเรื่องภูตผีปีศาจ และลัทธิเหลวไหลต่าง ๆ หากจะมีการปฏิบัติในทางสาธารณสุขอยู่บ้าง ก็เป็นผลแห่งความเชื่อถือในทางศาสนาและโชคลาง หาได้มีเหตุผลในทางวิทยาศาสตร์แต่อย่างใดไม่ เนื่องจากคริสตศาสนาเป็นปฏิปักษ์กับลัทธิโรมันอย่างรุนแรง พวกคริสเตียนจึงกล่าวหาว่าลัทธิโรมันมุ่งแต่จะส่งเสริมร่างกายให้แข็งแกร่งโดยไม่คำนึงถึงจิตใจหรือวิญญาณ ชาวยุโรปซึ่งส่วนมากถือคริสตศาสนาในยุคนั้น จึงไม่นิยมการสุขาภิบาลและการรักษาอนามัยส่วนบุคคล โดยถือว่าร่างกายไม่สำคัญเท่าจิต แม้แต่มองดูร่างกายตัวเองก็ผิดเสียแล้ว ชาวยุโรปในยุคกลางจึงไม่ค่อยอาบน้ำและไม่ค่อยเปลี่ยนเสื้อผ้าบ่อยนัก การสุขาภิบาลก็ถูกทอดทิ้งไปตามยถากรรม ในที่สุดก็เกิดโรคระบาดขึ้นตามเมืองใหญ่ ๆ อาทิ กาฬโรค และอหิวาตกโรค ทำลายชีวิตคนเสียเป็น

จำนวนล้าน ในระหว่าง ค.ศ. ๙๐๐-๑๒๐๐ ได้มีการประปาขึ้นอีกในบางประเทศ ส่วนมากพวกพระและบาทหลวงเป็นผู้จัดทำขึ้น (เช่นที่เมือง Southampton ประเทศอังกฤษ) สภาพการสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมในยุโรปยุคนั้น นับว่าเสื่อมโทรมที่สุด ชีวิตในเมืองมีสภาพไม่แตกต่างไปกว่าชีวิตในชนบท ชาวเมืองนิยมเลี้ยงสัตว์ มีหมู, เป็ด, ห่าน ฯ ล ฯ ไว้ตามบ้าน ถนนหนทางก็ไม่ได้มีการดาดผิวและมีขยะมูลฝอยทิ้งอยู่เกลื่อนกลาดทั่วไป กล่าวกันว่า แม้พระราชวังในนครปารีสก็ยังมียุงอยู่ด้วย ฝรั่งเศส เพิ่งเริ่มสนใจในเรื่องการสุขาภิบาล เมื่อ ค.ศ. ๑๑๘๕ มีการรักษาความสะอาดเรียบร้อยของถนนหนทาง และมีการออกกฎหมายบังคับให้บ้านทุกบ้านจัดทำท่อระบายน้ำโสโครก ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๓๐๐ เป็นต้นมา ประเทศต่าง ๆ ในยุโรป ก็เริ่มประกาศใช้กฎหมายสุขาภิบาล เช่น อิตาลี ห้ามมิให้ผู้ใดทิ้งซากสัตว์, ขยะมูลฝอยและสิ่งโสโครกอื่น ๆ ลงในแม่น้ำ เยอรมัน ห้ามมิให้ชาวเมืองสร้างเล้าหมูไว้ชิดถนน (ถนนหนทางในเยอรมันเวลานั้นคงรกถึงขนาด กล่าวกันว่า บางครั้งเจ้าหน้าที่เทศบาลไม่อาจจะเข้าประชุมทันกำหนดนัด และพวกพระไม่อาจจะเดินทางไปประกอบพิธีทางศาสนาได้ เนื่องจากความสกปรกรกรุงรังของถนน) อังกฤษ เริ่มส่งเจ้าหน้าที่ออกเก็บกวาดขยะตามถนนหนทาง แต่ชาวลอนดอนก็ยังนิยมทิ้งขยะมูลฝอยลงไปในลำน้ำเทมส์อยู่ ท่อระบายน้ำโสโครกในกรุงลอนดอนก็เต็มไปด้วยสิ่งปฏิกูลต่าง ๆ จนเกิดน้ำเน่าขึ้นทั่วไป น่าสังเกตว่าการบังคับด้วยกฎหมายเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับการจัดการสุขาภิบาล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระยะเริ่มต้น

การสุขาภิบาลในยุคที่มีการพัฒนาอุตสาหกรรมในยุโรป

สภาพการสุขาภิบาลในยุโรปยิ่งทรุดหนักลงไปอีกในระหว่าง ค. ศ. ๑๘๓๐–๑๘๗๕ (สมัยรัชกาลที่ ๓–๔–๕ ของเรา) เนื่องจากได้มีการพัฒนาอุตสาหกรรมอย่างขนานใหญ่ (Imdustrial Revolution) ความเจริญในทางเทคนิค, ความก้าวหน้าในการคมนาคม และการขยายตัวของตลาดจำหน่ายสินค้า ทำให้เกิดระบบโรงงาน (Factory System) ขึ้นในอังกฤษ, ฝรั่งเศส, เบลเยียม, เยอรมัน ตลอดจนสหรัฐอเมริกา ระบบดังกล่าวทำให้ภาวะอนามัยของประชาชนเสื่อมโทรมลงทุกที เช่น ในอังกฤษ จำนวนประชากรในเมืองอุตสาหกรรมเพิ่มขึ้นเท่าตัวภายในระยะเวลาไม่กี่ปี มากกว่า ๗๐% ของประชากรมีอาชีพเป็นกรรมกรตามโรงงานอุตสาหกรรม ชนชั้นกรรมาชีพเหล่านี้ต้องอาศัยกันอยู่อย่างเบียดเสียดเยียดยัด ภายใต้สิ่งแวดล้อมอันเป็นภัยต่อสุขภาพอย่างร้ายแรง เช่นในเมือง Manchester มีห้องใต้ถุนอยู่ ๒,๕๐๐ แห่ง ซึ่งผู้อาศัย ๓–๕ คนต้องนอนอยู่บนเตียงเดียวกัน ความเสื่อมโทรมของการสุขาภิบาลในอังกฤษทำให้รัฐสภาต้องหยิบยกเรื่องนี้ขึ้นพิจารณาเป็นการด่วน Sir Edwin Chadwick ผู้เป็นกรรมการนายหนึ่งในคณะกรรมการสอบสวนภาวะอนามัยของชนชั้นกรรมาชีพ ได้เรียกร้องให้มีการปรับปรุงการสุขาภิบาลทั่วประเทศ โดยที่ "ความยากจนทำให้เกิดความเจ็บไข้และความเจ็บไข้ทำให้เกิดความยากจน วนเวียนเป็นวงกลมอยู่เรื่อยไป" ใน ค. ศ. ๑๘๔๖ เมือง Liverpool ก็ได้ประกาศใช้กฎหมายสุขาภิบาลฉบับแรกให้อำนาจสภาท้องถิ่นแต่งตั้งนายแพทย์สาธารณสุขท้องที่, นายช่างสุขาภิบาลท้องที่, และผู้ตรวจการสุขาภิบาลขึ้น ต่อมาใน ค. ศ. ๑๘๔๘

เกิดอหิวาตกโรคระบาดหนักในกรุงลอนดอน (ตรงกับการระบาด เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๒ ของประเทศไทย ในกรุงเทพ ฯ มีคนตายถึงร้อยละ ๑๐ ของจำนวนพลเมือง) จึงทำให้กฎหมายสาธารณสุขของอังกฤษผ่านรัฐสภาออกมาได้หลังจากที่ต้องประสบอุปสรรคอยู่เป็นเวลานานปี หลังจากนั้น การสุขาภิบาลของอังกฤษและของประเทศอื่น ๆ ในยุโรปก็มีวิวัฒนาการอย่างรวดเร็วมาจนกระทั่งทุกวันนี้ นักสาธารณสุขศาสตร์จึงมักเรียกครึ่งหลังของคริสตศตวรรษที่ ๑๙ ว่า เป็น "ยุคแห่งการปฏิรูปในทางสุขาภิบาล" (The Sanitary Reform) หรือ "ยุคการสุขาภิบาลตื่นตัว" (The Great Sanitary Awakening) พึงสังเกตว่าในเวลานั้น ยังมิได้มีผู้ใดรู้จักจุลชีวันหรือเชื้อโรคเลย (นักวิทยาศาสตร์การแพทย์เพิ่งค้นพบเชื้อโรคและทฤษฎีการแพร่เชื้อโรคในตอนปลายคริสตศตวรรษที่ ๑๙)* อย่างไรก็ตาม การปรับปรุงการสุขาภิบาลของยุโรปในยุคนั้น ก็มีผลทำให้โรคติดต่อหลายโรคลดน้อยลงไป อาทิ ไข้รากสาดน้อย, ไข้รากสาดใหญ่, ไข้เหลือง, และวัณโรค

ประวัติการสุขาภิบาลในประเทศไทย

ผู้สนใจในทางประวัติศาสตร์คงทราบดีว่าการสุขาภิบาลในประเทศไทยได้เริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๕ (ตรงกับ ค.ศ. ๑๖๖๒ ซึ่งเป็นสมัยก่อนที่จะมีการตื่นตัว

---

*Louis Pasteur (๑๘๒๒-๙๕) ชาวฝรั่งเศส เป็นผู้เริ่มงานจุลชีววิทยา เมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๙ และสามารถพิสูจน์ได้ว่า โรคติดต่อทั้งปวงมีเชื้อโรคหรือจุลชีวันเป็นสมุฏฐาน ต่อมา Robert Koch (๑๘๔๓-๑๙๑๐) แพทย์ชาวเยอรมันจึงได้ศึกษาเชื้อโรคชนิดต่าง ๆ โดยละเอียดถี่ถ้วน และได้วางรากฐานในวิชาวิทยาการระบาดโรคติดต่อไว้ตั้งแต่ ค.ศ. ๑๘๗๘ (ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๒๑ ในรัชกาลที่ ๕)

ทางสุขาภิบาลในยุโรปเป็นเวลาเกือบร้อยปี) โดยความร่วมมือช่วยเหลือของชาวต่างประเทศคือ บาทหลวงโธมาส วาลกัวเนรา (ชาวอิตาเลียน) และคณะ บาทหลวงอิตาเลียนผู้นี้ได้แก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำของเมืองลพบุรีได้สำเร็จ โดยได้สำรวจระดับทะเลชุบศรกับตัวเมืองลพบุรีพร้อมทั้งวางแผนผังทางเดินของน้ำทูลเกล้า ฯ ถวายสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ต่อมา บาทหลวงอิตาเลียนอีกผู้หนึ่ง ชื่อ ดาโกลี กับบาทหลวงฝรั่งเศสอีกหลายคน จึงได้เข้ามาดำเนินการสร้างท่อระบายน้ำ จากทะเลชุบศรเข้าสู่ใจกลางเมืองลพบุรี หลักฐานที่แสดงถึงความเจริญของการสุขาภิบาลในเมืองลพบุรียุคนั้น ยังคงเหลืออยู่จนทุกวันนี้ เช่น ท่อน้ำที่ต่อจากทะเลชุบศร โดยผ่านประตูน้ำซึ่งเรียกว่า "ปากจั่น" พุ่งเข้าสู่ที่พักน้ำ (สระแก้ว) สองแห่ง ต่อจากนี้จึงมีท่อขนาดใหญ่ต่อเข้าเมืองลพบุรีเลยทีเดียว มีท่อต่อไปยังบ้านหลวงรับราชทูต (ยังมีรอยท่อดินเผาฝังติดอยู่ในกำแพงห้องอาบน้ำและมีถังเก็บน้ำเรียงรายอยู่หลายถัง) ในพระราชวังก็มีท่อน้ำวางเข้าไปยังพระที่นั่งทุกพระที่นั่ง ตลอดจนโรงช้าง, โรงม้า, วัด, และบ้านเรือนของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ใกล้กับเทวสถาน (โบสถ์พราหมณ์) ก็ยังปรากฏถังเก็บน้ำขนาดใหญ่รูปคล้ายตึกเป็นหลักฐานอยู่ นอกจากทะเลชุบศร ยังมีท่อน้ำต่อจากห้วยซับเหล็ก (ห่างจากตัวเมืองไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ๑๒ กิโลเมตร) เนื่องจากห้วยซับเหล็กนี้มีระดับสูงกว่าตัวเมืองมาก น้ำจึงไหลพุ่งอย่างแรงจนสามารถใช้ทำน้ำพุได้ (ในเมืองลพบุรีสมัยนั้นมีน้ำพุหลายแห่ง) ท่อน้ำจึงต้องมีคอนกรีตหุ้มหนาและต้องทำท่อระบายความกดดันของน้ำไว้เป็นระยะ ๆ มีลักษณะคล้ายปล่องโรงสีไฟ ก่อด้วยอิฐสูงประมาณ ๑๕ เมตร กล่าวกันว่า การต่อท่อน้ำ

มาจากนอกกรุงก็ดี การสร้างน้ำพุก็ดี ล้วนเลียนแบบมาจากพระราชวังแวรซายลส์ในประเทศฝรั่งเศสทั้งสิ้น

การสุขาภิบาลในตอนต้นสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

ในขณะที่ยุโรปกำลังวุ่นวายอยู่กับการปรับปรุงสุขาภิบาลราวตอนปลายคริสตศตวรรษที่ ๑๙ นั่นเอง ในเมืองไทยก็ได้มีการประกาศใช้กฎหมายเกี่ยวกับการสุขาภิบาลขึ้นเป็นครั้งแรก (เท่าที่ค้นพบ) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ (ค.ศ. ๑๘๗๐) ในตอนต้นรัชกาลที่ ๕ ซึ่งบังเอิญตรงกับเวลาที่การสาธารณสุขท้องถิ่นของอังกฤษเริ่มเข้ารูป (สภาการปกครองท้องถิ่นของอังกฤษมีกำเนิดขึ้นในปีเดียวกันนั้น) กฎหมายดังกล่าวมีชื่อว่า "พระราชบัญญัติธรรมเนียมคลอง" แม้จะไม่ใช่พระราชบัญญัติสาธารณสุขโดยตรง ก็อาจนับได้ว่า เป็นกฎหมายฉบับแรกของไทยที่ทำให้เกิดผลพลอยได้ในทางสุขาภิบาลอยู่เป็นอันมาก เช่นมาตรา ๑ บัญญัติไว้ดังนี้

"มาตรา ๑ ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดเททิ้งสิ่งของสิ่งหนึ่งสิ่งใดลงในลำคลองเป็นอันขาดทีเดียว ถ้ามิฟังขืนจะทำให้ผิดธรรมเนียมห้าม นายคลองแลตรวจตรารักษาคลองพบปะจับได้ เห็นว่า คลองจะตื้นจะเสียเพราะผู้นั้นเทถมทิ้งสิ่งของต่าง ๆ ลงในลำคลอง นายคลองจะบังคับให้ผู้นั้นโกยขนขึ้นเสียจากในลำคลองให้หมดจดเรียบร้อย แล้วคิดเอาค่าจ้างกับผู้ซึ่งขัดขืนนั้นสองเท่า ส่วนหนึ่งให้ค่าจ้าง ยังส่วนหนึ่งยกขึ้นเป็นเงินแผ่นดิน"

ข้อความอีกตอนหนึ่งในมาตรา ๔ บัญญัติว่า "อนึ่ง คลองเล็ก ๆ เหมือนเช่นคลองตลาด คลองหลอด แลคลองอื่น ๆ ที่ผ่านทะลุเข้าไปใน

กำแพงพระนครแลใกล้เคียงกำแพงก็มีอยู่หลายแห่ง ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ทั้งสองฝั่งนั้น ทำเวจและถ่ายอุจจาระลงไปในลำคลองนั้น เททิ้งสิ่งของอันโสโครก คือ เนื้อสัตว์ใหญ่ต่าง ๆ แลแมว สุนัข สุกร ตายเป็นอันขาดทีเดียว เพราะคลองเหล่านั้นอยู่ในที่ชุมนุมข้าราชการและราษฎร ถ้าผู้ใดตั้งบ้านเรือนอยู่ริมคลองเหล่านั้น จะทำเวจถ่ายอุจจาระที่ริมคลองก็ให้ก่อด้วยอิฐฤๅทำด้วยไม้ เป็นหีบลงไปในแผ่นดินให้มีประตูเปิดได้ปิดได้ไปข้างริมคลองสำหรับรับกันของโสโครกให้มิดชิดแลผู้ที่เป็นเจ้าของเวจนั้นต้องเสียเงินค่าจ้างให้แก่นายคลองตามสมควรนายคลองจะได้จัดเรือจ้างคนไว้สำหรับมารับเอาของโสโครกไปทิ้งที่แม่น้ำใหญ่ ๓ วัน ฤๅ ๕ วันครั้งหนึ่ง ฤๅเจ้าของโกยไปเองก็ได้ แต่ให้ทำตามเวลาที่กำหนดไว้ แลที่บ้านของผู้ใดริมตลิ่งคลอง ผู้นั้นจะต้องรักษาให้เรียบร้อยหมดจดทุก ๆ แห่ง เพราะเหตุที่คนจะใช้น้ำในลำคลองนั้นมากด้วยกัน ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดมิได้กระทำตามบังคับไว้ นายคลองแลผู้ตรวจตรารักษาคลองพบปะ ฤๅมีผู้มาร้องต่อนายคลอง จะเอาตัวผู้กระทำความผิดธรรมเนียมเป็นโทษ"

จะเห็นได้ว่า การที่พระราชบัญญัติดังกล่าวแล้ว ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดเทสิ่งโสโครกลงในคลองนั้น คงจะมุ่งหมายที่จะรักษาคลองมิให้ตื้นเขินมากกว่า โดยที่ในสมัยนั้นลำคลองเป็นทางสัญจรที่สำคัญที่สุดของเมืองไทย หากตื้นเขินเสียแล้ว การจราจรทางน้ำและการติดต่อค้าขายก็อาจจะติดขัดขึ้นได้ ส่วนที่ห้ามมิให้ผู้อาศัยอยู่ริมฝั่งคลองทำส้วมและถ่ายอุจจาระลงไปในคลอง ก็เห็นจะเป็นเพราะไม่ต้องการให้เป็นที่อุจาดนัยน์ตา และสะอิดสะเอียนแก่สาธารณชน หาได้เนื่องมาจากการกลัวเชื้อโรคหรือไข่

พยาธิในอุจจาระไม่ เพราะในเวลานั้นยังไม่มีผู้ใดรู้จักเชื้อโรคลำไส้แม้แต่ชนิดเดียว (Eberth พบเชื้อไทฟอยด์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๒ Koch พบเชื้ออหิวาต์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕, Shiga พบเชื้อบิด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๐) อย่างไรก็ตาม ถึงแม้พระราชบัญญัติดังกล่าวจะไม่ระบุตรง ๆ ว่า โรคภัยไข้เจ็บอาจเกิดจากน้ำโสโครกได้ก็ดี คนในสมัยนั้นก็เชื่อกันอยู่มากว่า การใช้น้ำสกปรกเป็นมูลเหตุอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บ ดังจะเห็นได้จากประกาศพระบรมราโชวาทไม่ให้ทิ้งสัตว์ตายลงในน้ำ พ.ศ. ๒๓๙๙ (รัชกาลที่ ๔) ซึ่งมีข้อความว่า "ชาวกรุงเทพ ฯ นี้ ทำโสมมนักลงในแม่น้ำลำคลอง ด้วยทิ้งซากศพสัตว์ตายให้ลอยไป ๆ มา ๆ น่าเกลียดน่าชัง แล้วก็ใช้กินแลอาบน้ำในแม่น้ำอยู่เป็นนิจ เป็นที่น่ารังเกียจเสียเกียรติพระมหานคร และการซึ่งทิ้งซากศพสัตว์ต่าง ๆ ลงในน้ำให้ลอยขึ้นลอยล่องอยู่ดังนี้ คิดดูโดยละเอียดก็เห็นเป็นที่รังเกียจแก่คนซึ่งได้อาศัยใช้น้ำอยู่ทั้งสิ้นด้วยกัน ราษฎรชาวนอกกรุง เมื่อมีเหตุต้องลงมายังกรุงเทพ ฯ นี้แล้ว ก็รังเกียจติเตียนว่า เพราะต้องใช้น้ำไม่สะอาดจึ่งเป็นโรคต่าง ๆ ไม่เป็นสุขเหมือนอยู่นอกกรุง ถึงคนนอกประเทศ คือ ฝรั่ง อังกฤษ จีน แขก ทั้งปวง ซึ่งเข้ามาค้าขายในกรุงเทพ ฯ ก็ติเตียนอยู่ดังนั้นโดยมาก"

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๓๒ ก็มีการประกาศใช้ข้อบังคับอีกฉบับหนึ่ง เรียกว่า "ข้อบังคับ เป็นกฎสำหรับการประพฤติแห่งผู้ที่ตั้งทำนาในคลองนิยมยาตราเป็นการรักษาคลอง" มีข้อความเกี่ยวกับการรักษาความสะอาดของคลองอยู่หลายข้อ เช่น ข้อ (๒) บัญญัติว่า "ผู้ใดจะตั้งเวจ ก็ให้ตั้งพ้นคลองขึ้นไป ๔ เส้น จะได้ไม่เป็นที่รังเกียจน้ำในคลอง ซึ่งจะ

บริโภคใช้สอย" และข้อ (๔) บัญญัติว่า "ห้ามมิให้ลงไปอาบน้ำในคลองเมื่อเวลาบีดทำนบ มิให้ถ่ายอุจจาระบั่สสาวะในที่คันคลองเป็นอันขาด เพราะน้ำนั้นจะได้อาศัยบริโภคใช้สอยทั่วกัน ถ้าทำสิ่งโสโครกลงไปก็เป็นที่รังเกียจ ถ้าผู้ใดมิฟังสืบรู้ฤๅจับได้ จะปรับไหมผู้นั้นเป็นข้อละเมิด"

ก่อนประกาศใช้กฎหมายสุขาภิบาลฉบับแรก คือ พระราชกำหนดสุขาภิบาลกรุงเทพ ฯ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) นั้น ในกรุงเทพ ฯ ก็น่าจะมีการจัดการสุขาภิบาลบางอย่างอยู่บ้างแล้ว เช่นการเก็บกวาดขยะมูลฝอยตามถนนหลวง คงจะได้เริ่มกระทำกันมาก่อนหน้านั้นหลายสิบปี กล่าวคือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ มีประกาศในรัชกาลที่ ๔ ฉบับหนึ่ง บังคับให้พวกที่อยู่ทิม (ห้องแถว) ในพระราชวังทำความสะอาดถนนภายในพระราชวังให้เรียบร้อย เนื่องจาก "คนที่อยู่ทิมในพระราชวัง หาใคร่จะทำจะกวาดถนนไม่ พากันอยู่คนละห้อง ทิ้งให้ผงไผ่หยากเยื่อรกอยู่ตามถนนกลางถนนบนถนน ดังนี้เห็นดีแล้วหรือแต่ถนนนอกพระราชวังยังทำยังกวาด ถ้าใครไม่ทำไม่กวาด ทำให้ถนนรกขึ้น ก็ให้ไล่ไปจากทิมไม่ให้อยู่ – – – แขกบ้านแขกเมือง ฝรั่งเขาเดินไปมาเที่ยวอยู่ตามถนนเนือง ๆ เขาจะว่าถนนในพระราชวังซึ่งรกหามีใครทำใครกวาดไม่"

บางทีพวกเราในสมัยนี้อาจจะอยากรู้ว่า กรุงเทพ ฯ เมื่อสมัย ๑๐๐ ปีมาแล้ว มีสภาพสุขาภิบาลเป็นอย่างไร นายแพทย์บรัดเลย์ (D. B. Bradley) มิชชันนารีอเมริกัน ผู้เดินทางเข้ามาถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๗ ได้บรรยายถึงสภาพของกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๙

ไว้ในหนังสือ Bangkok Calender ฉบับประจำ ค.ศ. ๑๘๗๑ (หน้า ๑๓๒) ไว้ดังนี้

"น้ำในแม่น้ำลำคลองขุ่นข้นอยู่ตลอดเวลา แต่หากตักขึ้นมาตั้งทิ้งไว้สักสองสามชั่วโมงก็ค่อยดูสะอาดขึ้นบ้าง พอใส่สารส้มลงไปสักเล็กน้อยก็จะใสแจ๋วทีเดียว อย่างไรก็ตาม สามัญชนดูเหมือนจะไม่เแยแสที่จะทำให้น้ำสะอาดขึ้นไปกว่าสภาพเดิมของมัน – – นอกจากถนนที่ใช้ได้สะดวกสองสามสายในกำแพงพระนครแล้ว ก็แทบจะไม่มีสิ่งใดที่ควรแก่การเรียกว่า "ถนน" ที่จริงก็มีหนทางที่เขาเรียกว่า "ถนน" อยู่หลายสายแต่นั่นก็มีสภาพดีกว่าทางเดินเท้าเพียงเล็กน้อย โดยที่มันแคบนักจนกระ-ทั่งคนสองคนเดินคู่กันไม่ได้ ถนนเหล่านี้บางทีก็มีแผ่นอิฐปูบ้าง มีแผ่นกระดานหรือท่อนไม้ปูทอดเอาไว้บ้าง" (แปลจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ)

อีกตอนหนึ่ง (หน้า ๑๓๖) บรรยายสภาพคลองในกรุงเทพ ฯ ไว้ว่า:–

"แลคลองในเมืองนี้และท้องที่ใกล้เคียง ราษฎรนิยมปลูกบ้านเรือนยื่นลงไปในน้ำอย่างแน่นขนัด เหตุที่ทำดังนั้น ก็เพื่อจะได้ถ่ายเทวัตถุธาตุอันจำเป็นลงไปในน้ำได้โดยสะดวก ลำคลองจึงกลายเป็นท่อโสโครกมหึมาสำหรับพาขยะมูลฝอยและสิ่งปฏิกูลต่าง ๆ ไปให้พ้น แต่ส้วมถ่ายลงในน้ำที่ตั้งอยู่เรียงรายไปตามริมคลองนั่นสิ เมื่ออาจมต้องตกค้างรอกระแสน้ำขึ้นอยู่เป็นเวลานานเกินสมควร ย่อมก่อให้เกิดภาวะอันสุดแสนจะทนทานแก่นาสิกประสาท และจักษุประสาทแห่งบุคคลผู้เคยชินต่อความสะอาดมาแล้ว ผู้ที่สัญจรไปมาตามลำคลองเหล่านั้นคงจะได้เห็นว่า ในบริเวณใกล้กับส้วมนั่นเองมักจะมีคนลงอาบน้ำอยู่เสมอ ลางคนก็เอาถังตักน้ำขึ้น

มาใช้ดื่มหรือใช้หุงต้มอาหารโดยไม่ได้ทำให้บริสุทธิ์เสียก่อนเลย ขณะเดียวกัน ลางคนก็ปล่อยสิ่งปฏิกูลอันน่ารังเกียจเหลือประมาณให้ลอยล่องไปในน้ำเสียอีกเล่า ถึงเราจะได้อาศัยอยู่ท่ามกลางสภาพอันพึงขยะแขยงเหล่านี้มาเป็นเวลานานถึง ๓๕ ปี เราก็ยังไม่อาจจะปรองดองต่อสิ่งเหล่านี้ได้ เพียงแต่ความคิดที่จะตักน้ำจากคลองขึ้นมาใช้ ก็ทำให้เราคลื่นเหียนเสียแล้ว เราจึงต้องเก็บน้ำฝนไว้สำหรับดื่มและใช้ในการปรุงอาหารอยู่ตลอดมา"

ด้วยเหตุนี้ เมื่อมีการประกาศใช้พระราชบัญญัติธรรมเนียมคลองขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๓ พวกมิชชันนารีอเมริกันในกรุงเทพ ฯ จึงพากันสรรเสริญเป็นอันมาก นายแพทย์บรัดเลย์เองก็ชมว่า เมื่อประกาศใช้พระราชบัญญัติดังกล่าวแล้ว ได้สังเกตเห็นคลองต่าง ๆ ในกรุงเทพ ฯ สะอาดเรียบร้อยขึ้นกว่าแต่ก่อน อย่างไรก็ตาม นายแพทย์บรัดเลย์ได้ติอยู่นิดหนึ่งว่า "แต่การที่กฎหมายใหม่กำหนดให้เจ้าหน้าที่ขนอุจจาระไปทิ้งที่แม่น้ำใหญ่ทุก ๓ – ๕ วันนั้น เป็นความคิดที่น่ารังเกียจนักหนา ทางที่ดีควรจะกำจัดอุจจาระด้วยวิธีการอื่น ๆ เช่น บังคับให้ราษฎรใช้ส้วมหลุมเป็นต้น หากใช้ดินกลบอุจจาระโดยสม่ำเสมอก็พอจะขจัดกลิ่นโสโครกได้" (จาก Bangkok Calender ค.ศ. ๑๘๗๑)

ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๔๐ – ๒๔๕๗ ได้มีการประกาศใช้กฎหมายที่เกี่ยวกับการจัดการสุขาภิบาล อีกหลายฉบับ คือ:–

๑. พระราชกำหนดสุขาภิบาลกรุงเทพ ฯ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) กฎหมายฉบับนี้นับว่าเป็นกฎหมายสุขาภิบาลฉบับแรก ที่แสดงเจตนารมณ์ไว้อย่างชัดแจ้งว่า มีวัตถุประสงค์ที่จะป้องกันโรคติดต่อมิให้

เกิดแพร่หลายขึ้น ดังจะเห็นได้จากข้อความตอนต้นของพระราชกำหนด ซึ่งแสดงเหตุผลไว้ดังต่อไปนี้ :-

"ด้วยการสุขาภิบาลกรุงเทพ ฯ พระมหานครนั้น เป็นการสมควรที่จะตระเตรียมการขึ้นไว้ และจะได้จัดการให้สำเร็จบริบูรณ์เป็นแบบต่อไป เพื่อจะได้ป้องกันโรคภยันตรายของมหาชนนั้น ทรงพระราชดำริเห็นว่าสมควรที่จะต้องตั้งเจ้าพนักงานสุขาภิบาลขึ้นอยู่ในบังคับบัญชาของเสนาบดีกระทรวงนครบาล สำหรับให้ได้รีบลงมือจัดการรักษาความสะอาดบางอย่างขึ้นในทันที เพื่อที่ป้องกันโรคภยันตรายในกรุงเทพ ฯ แลให้สืบสวนตรวจตราการที่เกี่ยวในทางโรคภัยของมหาชนทั่วไป เพื่อจะได้ดำริทำข้อบังคับแลทำการต่าง ๆ ตามสมัยตามคราวอันควรแก่การรักษาความสะอาด ป้องกันไม่ให้เกิดโรคภัย กับทั้งจะให้ได้เป็นระเบียบเรียบร้อยแลงดงาม ให้เป็นที่เจริญทั่วไปตลอดเขตแขวงพระนครนั้น"

การจัดการสุขาภิบาลตามพระราชกำหนดฉบับนี้ ได้บัญญัติไว้ ๔ หัวข้อใหญ่ ๆ (เรียกว่าตอน) คือ

(๑) การทลายขยะเยื่อมูลฝอย (๔ มาตรา)

(๒) การจัดเวจที่ถ่ายอุจจาระแลปัสสาวะของมหาชนทั่วไป (๓ มาตรา)

(๓) การจัดห้ามต่อไปในภายหน้า อย่าให้ปลูกสร้างหรือซ่อมโรงเรือนที่จะเป็นเหตุให้บังเกิดโรคได้ (๔ มาตรา)

(๔) การขนย้ายสิ่งโสโครกที่รำคาญให้พ้นเสีย (๑ มาตรา)

การปฏิบัติงานให้เป็นไปตามพระราชกำหนดดังกล่าว เป็นหน้าที่ของกรมสุขาภิบาล (สังกัดกระทรวงนครบาล) ซึ่งมีเจ้าพนักงานแพทย์

สุขาภิบาล แลเจ้าพนักงานช่างใหญ่เป็นผู้บริหารงานตรวจตรา ดูแลสุขลักษณะของสถานที่ต่าง ๆ อาทิ ตลาด, โรงฆ่าสัตว์, ที่ทำการสูบน้ำ, ที่อาบน้ำ, โรงซักผ้า, ส้วม, รางถ่ายโสโครก, ตลอดจนการกวาดถนนและการรดน้ำถนนด้วย แพทย์สุขาภิบาลและนายช่างใหญ่สุขาภิบาลคนแรกได้แก่ ดร. บี.เอช. ไนติงเกล และกัปตัน เย คาตอง ตามลำดับ ต่อมาจึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ เป็นผู้บัญชาการกรมสุขาภิบาล เพื่อช่วยแบ่งเบาภาระเสนาบดีกระทรวงนครบาลกับเพื่อควบคุมเจ้าพนักงานแพทย์สุขาภิบาล (นายแพทย์ใหญ่) และเจ้าพนักงานช่างใหญ่อีกชั้นหนึ่ง

ก. ประกาศรักษาที่ดินริมถนนระหว่างคลองผดุงกรุงเกษม ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) การบูรณะแหล่งเสื่อมโทรมในกรุงเทพ ฯ นั้น ได้กระทำกันมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ ๕ กล่าวคือ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑ กระทรวงโยธาธิการได้ตัดถนนขึ้นสายหนึ่งริมคลองผดุงกรุงเกษม (คือถนนกรุงเกษม) เริ่มตั้งแต่ถนนเจริญกรุงไปจนถึงแม่น้ำเจ้าพระยา ในขณะที่กำลังสร้างถนนอยู่เป็นตอน ๆ ตามลำดับนั้น ได้มีราษฎรมาปลูกเรือนโรงและกระท่อมอยู่ริมคลองผดุงกรุงเกษมเป็นจำนวนมาก ทำให้เกิดความรกรุงรังไม่เป็นระเบียบขึ้น กระทรวงนครบาลจึงออกประกาศบังคับให้เจ้าของเรือนโรง และกระท่อมซึ่งตั้งอยู่ระหว่างปากคลองผดุงกรุงเกษมด้านเหนือกับสี่แยกคลองมหานาค จัดการรื้อถอนเสียภายในเวลา ๔๐ วัน

ข. ประกาศห้ามไม่ให้ปลูกเรือนโรงอันมุงบังด้วยไม้ขัดแตะ หรือด้วยแผง หรือทำด้วยใบไม้ในที่เพลิงไหม้ ร.ศ. ๑๑๗ เมื่อครั้งที่เกิดพลิงไหม้ขึ้นที่ตำบลสำเพ็งใน พ.ศ. ๒๔๔๑ ทรงพระราชดำริเห็นว่า อาคารที่

สร้างด้วยไม้หลังคามุงจากนั้น นอกจากจะเป็นเชื้อเพลิงแล้ว ยังเป็นสิ่งอันไม่สะอาดเป็นที่เจริญตาเจริญใจแก่ผู้ที่ได้พบเห็น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กระทรวงนครบาลออกประกาศห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดปลูกสร้างเรือนโรงอันกำบังด้วยไม้ขัดแตะ หรือด้วยแผง หรือด้วยใบไม้ขึ้นที่ตำบลซึ่งเกิดเพลิงไหม้ต่อไป เว้นแต่จะได้รับอนุญาตจากกระทรวงนครบาลซึ่งจะอนุญาตให้ปลูกเป็นครั้งเป็นคราว เช่น โรงพักทำงานหรือโรงที่มีการเล่นต่าง ๆ ชั่วสมัยหนึ่งเท่านั้น

ค. ประกาศกรมสุขาภิบาล ร.ศ. ๑๑๗ มีข้อความสำคัญ คือ

(๑) ห้ามมิให้ราษฎรปลูกพะเพิงและวางสิ่งของกีดขวางทางรถทางม้าทางคนเดินไปมา

(๒) หากผู้ใดจะทำบุญหรือมีงานรื่นเริง ต้องการจะปลูกพะเพิงยื่นออกมาในถนน ก็ให้ขออนุญาตต่ออธิบดีกรมกองตระเวนก่อน

(๓) ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดขีดเขียน กำแพงเมือง กำแพงวัด ฝาผนังอุโบสถ ตลอดจนสิ่งปลูกสร้างอื่น ๆ

(๔) ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดเทน้ำโสโครกลงในถนน หรือทำน้ำเปรอะเปื้อนถนน ตลอดจนห้ามถ่ายอุจจาระลงข้างถนนอันเป็นที่กลางแจ้ง

(๕) ห้ามมิให้ทิ้งซากสัตว์ลงในที่สาธารณะ

ง. ประกาศจัดการรักษาความสะอาดในจังหวัดพระนคร ร.ศ. ๑๑๗ ได้กำหนดเขตสุขาภิบาลไว้คือ "แนวฝั่งตะวันออกแม่น้ำเจ้าพระยา ตั้งแต่ปากคลองบางลำภูลงไปถึงปากคลองสะพานหัน เลี้ยวไปตามแนวคลองฝั่งข้างกำแพงพระนคร ตลอดไปจนออกปากคลองบางลำภู บรรจบแนวฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา" และให้จัดการสุขาภิบาลรวมทั้งสิ้น ๑๑ ข้อ รวมทั้ง

ห้ามมิให้ตั้งโรงเลี้ยงสัตว์ หรือโรงงานที่มีกลิ่นเหม็น (เช่น โรงย้อมคราม, โรงทำน้ำเคย, โรงทำขนมจีน ฯลฯ) ในที่ชุมนุมชนหรือใกล้ถนนหนทางด้วย นอกจากนี้ยังห้ามมิให้ปลูกอาคารอันกำบังด้วยแผง, ไม้ขัดแตะ หรือใบไม้ขึ้นใหม่ ณ ที่ริมถนนหนทาง อาคารใด ๆ ที่ตั้งอยู่ริมถนน ก็ให้เจ้าของจัดทำให้สะอาดเรียบร้อยอย่าให้รกรุงรัง

๒. พระราชบัญญัติสำหรับตรวจป้องกันโรคสัตว์พาหนะ ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) มีข้อความที่เกี่ยวกับการจัดการสุขาภิบาล คือ

(๑) บรรดาโคกระบือที่มีผู้นำเข้าไปในกรุงเทพ ฯ ให้เอาขึ้นบกได้ที่ท่าโรงเลี้ยงสัตว์ของรัฐบาลตำบลบางคอแหลมแห่งเดียว

(๒) บรรดาสัตว์โคกระบือที่จะเอามาฆ่าเอาเนื้อขายเป็นอาหารนั้น จะฆ่าได้แต่เฉพาะในโรงฆ่าสัตว์ของรัฐบาล

(๓) ให้เจ้าพนักงานแพทย์ตรวจโคกระบือเสียก่อนว่าไม่มีโรคก่อนที่จะย้ายสัตว์ไปที่อื่น และให้ตรวจเนื้อสัตว์โคกระบือว่า สมควรใช้เป็นอาหารได้หรือไม่ ก่อนที่ส่งออกไปขาย

(๔) ให้เจ้าพนักงานใหญ่สำหรับโรงเลี้ยงสัตว์มีอำนาจตรวจตราดูแลความสะอาดในโรงเลี้ยงสัตว์

๓. ประกาศเรื่องเผาศพตามวัด ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) ประกาศของกระทรวงธรรมการฉบับนี้ กำหนดนามวัดต่าง ๆ ที่สมควรอนุญาตให้เผาศพได้ตลอดปี หรือได้เฉพาะตามฤดูลม (ลมว่าว, ลมตะวันตก, และลมตะเภา) หรือห้ามขาดมิให้เผาศพเลยทีเดียว (ได้แก่วัดในกำแพงพระนครทุกวัด ยกเว้นวัดเทพศิรินทราวาส ให้เผาศพได้ต่อเมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตโดยเฉพาะ) ทั้งนี้, จะต้อง

เผาให้เสร็จก่อนเวลาบ่าย ๓ โมง

๔. พระราชบัญญัติลักษณะฆ่าโคกระบือและสุกรตามหัวเมือง ร.ศ. ๑๑๙ (พ.ศ. ๒๔๔๓) มีข้อความสำคัญดังต่อไปนี้

(๑) ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมีอำนาจจัดตั้งโรงฆ่าสัตว์ขึ้นในท้องที่ต่าง ๆ

(๒) ให้พนักงานจัดการโรงฆ่าสัตว์เป็นผู้รับผิดชอบ ที่จะรักษาโรงฆ่าสัตว์ให้สะอาด อย่าให้เกิดปฏิกูลซึ่งจะก่อความรำคาญหรือเกิดโรคภัยไข้เจ็บแก่มหาชน

(๓) ให้เจ้าพนักงานตรวจโรคสัตว์ที่จะฆ่าให้เห็นเป็นที่พอใจว่าสัตว์นั้นปราศจากโรค

(๔) ให้ผู้พาสัตว์มาฆ่าขนซากสัตว์ไปทิ้งหรือทำลายเสียในที่ซึ่งจะไม่เกิดปฏิกูล

๕. พระราชบัญญัติรักษาคลอง ร.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๕) มีข้อความสำคัญ คือ

(๑) ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดเอาหยากเยื่อฝุ่นฝอยหรือสิ่งโสโครกเททิ้งในคลอง ตลอดจนในทางน้ำลำคูซึ่งเลื่อนไหลมาลงคลองได้

(๒) ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดพาสัตว์พาหนะขึ้นลงในคลอง นอกจากท่าข้ามที่กำหนดไว้เป็นอันขาด

(๓) ถ้าผู้หนึ่งผู้ใดละเลยปล่อยให้สัตว์พาหนะมาทำแปลงในถนนหลวง ให้ปรับผู้นั้นรายตัวสัตว์เป็นเงินไม่เกินตัวละ ๑ บาท

(๔) ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดกระทำให้คลองและฝั่งคลองหรือถนนหลวงเสียไปด้วยประการใด ๆ

(โปรดสังเกตว่า พระราชบัญญัติฉบับนี้ได้มุ่งที่จะรักษาถนนให้มีสภาพสะอาดเรียบร้อยด้วย)

๖. ประกาศจัดการป้องกันกาฬโรค ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) เมื่อ ร.ศ. ๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๑) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติจัดการป้องกันกาฬโรคขึ้นเป็นครั้งแรก เนื่องจากเกิดกาฬโรคขึ้นที่ฮ่องกง ทรงเกรงว่าอาจจะแพร่หลายเข้ามาในประเทศไทยได้ พระราชบัญญัตินี้บังคับให้เรือทุกลำที่มาจากประเทศจีน ต้องแวะจอดที่ด่านป้องกันโรค เกาะไผ่ เพื่อรอให้เจ้าพนักงานแพทย์ขึ้นไปตรวจเสียก่อน หลังจากนั้น ก็มีประกาศใช้พระราชบัญญัตินี้ (ประกาศแก้ไขเพิ่มเติม) เป็นครั้งคราวตลอดมาแทบทุกปี สุดแล้วแต่ว่าจะเกิดกาฬโรคขึ้นในประเทศใกล้เคียง (เช่น ฮ่องกง, ซัวเถา, สิงคโปร์, ปีนัง) เมื่อใด เช่นใน ร.ศ. ๑๑๘ ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติดังกล่าวถึง ๓ ครั้ง คือ ในเดือนเมษายน, พฤษภาคม และมิถุนายน แต่เนื่องจากในสมัยนั้นนักวิทยาศาสตร์การแพทย์ยังไม่ค้นพบเชื้อกาฬโรคและยังไม่มีผู้ใดทราบถึงวิธีติดต่อของโรคนี้ การป้องกันจึงมุ่งอยู่แต่ควบคุมมิให้ "บรรดาเรือหรือคนทั้งหลายอันมีโรคติดต่อมานั้น" แพร่กาฬโรคเข้ามาในพระราชอาณาจักร มิได้มุ่งกำจัดหนูและหมัดหนู ต่อมาแพทย์ชาวสวิสชื่อ Yersin ค้นพบเชื้อกาฬโรคเป็นครั้งแรกที่ฮ่องกง* เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ หรือ ร.ศ. ๑๑๓

---

* Kitasato ชาวญี่ปุ่นประกาศว่า ตนค้นพบเชื้อกาฬโรคใน ค.ศ. ๑๘๙๔ คือภายหลัง Yersin เพียง ๑๗ วัน แต่ Kitasato บรรยายลักษณะของเชื้อกาฬโรคคลาดเคลื่อนไปบ้าง เกียรติในการค้นพบเชื้อกาฬโรคจึงควรเป็นของ Yersin มากกว่า

แต่เวลาล่วงเลยมาอีกหลายปี จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๔๗ หรือ ร.ศ. ๑๒๓ จึงมีผู้สามารถพิสูจน์ได้แน่นอนว่าเชื้อกาฬโรคแพร่จากหนูมาสู่คนโดยหมัดเป็นพาหะในปีนั้นเอง คือเมื่อวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ ร.ศ. ๑๒๓ หลังจากเกิดกาฬโรคขึ้นเป็นครั้งแรกในเมืองไทยที่ตำบลตึกแดง ฝั่งธนบุรี กระทรวงนครบาล ได้ออกประกาศจัดการป้องกันกาฬโรคขึ้นฉบับหนึ่ง มีข้อความซึ่งแสดงว่า ความรู้เกี่ยวกับวิทยาการระบาดของกาฬโรคได้เป็นที่ทราบกันในเมืองไทยบ้างแล้ว เช่นมีข้อความตอนหนึ่งว่า "แต่โรคนี้ตามตำราแพทย์ชาวยุโรปสันนิษฐานว่า เป็นโรคที่มีสัตว์เกิดจากของโสโครก และหนูเป็นสัตว์ต้นเหตุที่นำตัวโรคไปจากตำบลหนึ่งถึงยังตำบลหนึ่งยิ่งกว่าสัตว์อย่างอื่น ครั้นเมื่อเดือนธันวาคมเกิดมีหนูตายมากขึ้นที่ตำบลตึกแดง และในกลางเดือนนั้นเองก็เกิดมีกาฬโรคขึ้นในตำบลนั้น" ประกาศฉบับนี้ ได้แนะนำวิธีป้องกันกาฬโรคไว้ด้วยว่า "ให้กวาดล้างบ้านเรือนและบริเวณที่อยู่ให้สะอาด บรรดาขยะนั้น ควรจะกวาดรวมกันแล้วเผาเสีย พื้นเรือนและบันไดควรจะล้างให้สะอาด และฝาเรือนควรทาปูนขาว ควรจะระวังท่อน้ำอย่าให้ตัน ให้น้ำโสโครกไหลไปจากบ้านเรือนได้สะดวก อาหารที่รับประทาน อย่าให้มีตัวแมลงต่าง ๆ ตอมได้ และทั้งหนูด้วย อย่าให้ไปถูกต้องได้ เพราะสัตว์เหล่านี้สามารถจะนำตัวโรค (เชิม) จากคนเจ็บมาที่อาหาร ทำให้ต่อเนื่องกันได้ คนทั้งปวงควรจะอุตสาหะจนเต็มความสามารถที่จะจับหนูหรือฆ่าเสีย หรือจะไปขอยาเบื่อหนูที่โรงพักกองตระเวนซึ่งใกล้เคียงบ้านก็ได้ เจ้าพนักงานจะเอายาไปเบื่อให้ และจะเอาซากหนูที่ตายนั้นไปเผาให้ด้วย" ถึงแม้ข้อความบางตอนจะแสดงว่า กระทรวงนครบาลยังเข้าใจผิดในเรื่องการติดต่อของ

เชื้อกาฬโรคอยู่บ้าง อย่างน้อยประกาศฉบับนี้ก็ทำให้ประชาชนเริ่มเรียนรู้ว่า บ้านเรือนที่รกรุงรังผิดสุขลักษณะนั้นย่อมเป็นช่องทางที่จะทำให้เกิดโรคได้โดยง่าย ถ้าหากเราคิดเสียว่า นักวิทยาศาสตร์ในยุโรปเองก็เพิ่งเรียนรู้ถึงวิธีติดต่อของกาฬโรคในปีเดียวกันนั้น ก็น่าภูมิใจที่การป้องกันโรคของเราก็ติดตามเขาไปอย่างใกล้ชิดตั้งแต่ในสมัยที่การสาธารณสุขของเราเพิ่งเริ่มต้น

๗. ประกาศกรมสุขาภิบาล เรื่องจัดการบ้านเรือนให้สะอาด ร.ศ. ๑๒๓ (พ.ศ. ๒๔๔๗) เนื่องจากข้อความในประกาศฉบับนี้มีสิ่งที่น่าสนใจอยู่หลายประการ จึงขอคัดลอกมาดังต่อไปนี้ :-

"เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ ผู้บัญชากรมสุขาภิบาล รับพระราชโองการใส่เกล้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ว่า ในเวลานี้มีกาฬโรคเกิดขึ้นในกรุงเทพ ฯ อยู่บ้าง และโรคชนิดนี้ตามตำราแพทย์ชาวยุโรปเขาสันนิษฐานกันว่า เป็นโรคที่มีตัวสัตว์อันเกิดจากของโสโครก เป็นโรคที่มีพิษร้ายแรงและติดต่อกันได้ด้วย เพราะฉะนั้น ผู้ที่อยู่บ้านเรือนอันมีของโสโครกอยู่ใกล้เคียง ย่อมเป็นที่น่ากลัวอันตรายแก่ชีวิตอยู่ ทรงพระราชดำริเห็นว่า ตามตำราแพทย์ของยุโรปนั้น ถึงแม้ว่าความจริงจะเพียงใดก็ดี แต่ความสกปรกโสโครกเป็นสิ่งที่ให้เกิดความรำคาญ ไม่เป็นสุขกาย ไม่สบายจิต และความสะอาดเป็นสิ่งที่ให้บังเกิดสำราญกายสบายจิตแก่มนุษย์ได้อยู่เป็นธรรมดา เพราะฉะนั้น ความสะอาดเป็นสิ่งสมควรที่มนุษย์จะทำให้มีขึ้น และรักษาไว้เสมอเป็นปกติอยู่แล้ว มาบัดนี้เกิดมีกาฬโรคขึ้น ทั้งต้องด้วยตำราแพทย์ชาวยุโรปว่าเกิดขึ้นด้วยความสกปรกโสโครก และการที่จะป้องกันไม่ให้โรคนี้มีขึ้นก็ด้วยความ

สะอาดดังนี้ ทรงพระมหากรุณาแก่พระบรมวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาท และราษฎรไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน เพื่อให้พ้นอกาลมรณภัย คือไข้กาฬโรคนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมสุขาภิบาลออกประกาศตักเตือนบรรดาผู้ที่เป็นเจ้าของบ้านเรือนทั้งปวงว่า ให้คิดรื้อถอนเช็ดล้างสิ่งโสโครกอันมีอยู่ ณ ที่บ้านเรือนของตนเสียให้สิ้นเชิง แล้วจัดให้เป็นความสะอาด ส่วนขยะเยื่อมูลฝอย หรือสิ่งของที่ไม่ควรเก็บสะสมไว้ให้เป็นเครื่องโสโครกรกรุงรังนั้น ถ้าที่บ้านกว้างขวางพอ จะฝังหรือเผาเสียก็ได้ ถ้าที่ทางคับแคบ จะนำไปทิ้งเสียที่ที่กรมสุขาภิบาล จะได้บอกไว้ให้ทราบ ณ ตำบลที่อนุญาตให้ทิ้ง เมื่อได้เก็บกวาดบ้านเรือนสะอาดเรียบร้อยดีแล้ว ก็ควรจะจัดดังนี้ ถ้าที่บ้านเรือนชั้นล่างเป็นพื้นดินเปล่าหรือปูพื้นกระเบื้อง หรือพื้นอย่างอื่นนอกจากพื้นกระดานควรให้โรยปูนขาวเสียให้ทั่ว ถ้าเป็นพื้นกระดานควรใช้ยาอย่างที่เรียกว่าเยสฟลุด คือเอายาชนิดนั้น ๑ ส่วนประสมกับน้ำ ๓๐ ส่วน คือประมาณยาครึ่งทะนานใช้น้ำปี๊ปน้ำมัน ๑ ผสมกันเทราดให้ทั่วไป เพื่อจะได้กำจัดกลิ่นโสโครกนั้นให้หาย อนึ่ง, ถ้าผู้ใดปรารถนาจะให้แพทย์ในกรมสุขาภิบาลไปตรวจที่บ้านเรือนของตนว่า มีความสะอาดพอแล้วหรือยัง หรือเพื่อจะขอคำแนะนำจากหมอด้วยบ้าง กรมสุขาภิบาลก็จะจัดให้แพทย์ไปตรวจและให้คำแนะนำตามสมควร”

๘. ประกาศแก้ภาษีโรงร้านจัดสุขาภิบาลตลาดท่าฉลอมเมืองสมุทรสาคร ร.ศ. ๑๒๔ (พ.ศ. ๒๔๔๘) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการสุขาภิบาลเป็นการทดลองขึ้นที่ตำบลท่าฉลอม จังหวัดสมุทรสาคร

เป็นแห่งแรก และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ดำเนินการดังนี้

– ให้เก็บภาษีโรงร้านห้องละ ๑.๕๐ – ๓.๐๐ บาท ต่อปี เพื่อพระราชทานไว้สำหรับจัดการสุขาภิบาลในเขตที่กำหนดไว้แล้ว

– กิจการซึ่งควรใช้เงินภาษีโรงร้านที่พระราชทานนั้น ได้แก่การซ่อมแซมรักษาถนนหนทาง, การรักษาความสะอาด, การกำจัดขยะมูลฝอย, การจุดโคมไฟตามถนนไว้เป็นระยะ ตลอดจนการอย่างอื่น "อันเป็นประโยชน์สำหรับบำรุงความสุขสำราญของมหาชน" ในเขตสุขาภิบาล

– ให้ตั้งคณะกรรมการอันประกอบด้วยกำนันและผู้ใหญ่บ้าน มีหน้าที่จัดการสุขาภิบาลดังกล่าวแล้วข้างต้น ทั้งนี้ให้อยู่ในความควบคุมดูแลของเทศาภิบาล

กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยสำหรับการสุขาภิบาลตำบลท่าฉลอมเมืองสมุทรสาคร ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) เมื่อได้จัดทำการสุขาภิบาลที่ท่าฉลอมไปได้ ๒ ปี ก็ปรากฏว่าราษฎรได้รับความสุขความสะดวกขึ้นเป็นอันมาก แต่ยังมีบุคคลบางคนกระทำการผ่าฝืนระเบียบข้อบังคับของกรรมการอยู่เสมอ กระทรวงมหาดไทยจึงจำต้องออกกฎเสนาบดี เพื่อลงโทษผู้ผ่าฝืนซึ่งมีทั้งโทษปรับ (ไม่เกินครั้งละ ๑๐ บาท) และโทษจำคุก (ไม่เกินครั้งละ ๗ วัน)

๕. พระราชบัญญัติป้องกันสัญจรโรค ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) มีข้อความเกี่ยวกับการสุขาภิบาลอยู่เล็กน้อย คือในมาตรา ๑๒ บัญญัติว่า "นายโรงหญิงนครโสเภณีจะต้องดูแลรักษาหน้าโรงหลังโรงบริเวณของโรงให้สะอาด ปราศจากสิ่งโสโครกและสิ่งที่รกรุงรังต่าง ๆ"

๑๐. กฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) มาตรา ๓๓๕ แห่งกฎหมายฉบับนี้ได้กำหนดลักษณะความผิดลหุโทษในฐานกระทำให้เกิดภยันตรายแก่สาธารณชน และให้สาธารณชนปราศจากความสุขสบายไว้รวม ๒๔ ข้อ ความผิดที่เกี่ยวกับการสุขาภิบาลมีอยู่ ๕ ข้อ คือ :-

(๑) การใช้ปุ๋ยอันทำด้วยของโสโครกมีกลิ่นกล้าในที่ชุมนุมชน

(๒) การทำให้ขัดขวางแก่ท่อถ่ายน้ำ รางน้ำ หรือทางสำหรับน้ำไหล

(๓) การทำให้ในบ่อ สระ หรือในที่ขังน้ำสำหรับสาธารณชนใช้สอยโสโครก

(๔) การขายหรือทอดตลาดเครื่องอาหารอันไม่ควรบริโภค โดยเป็นของเน่าของเสียก็ดี เป็นของที่อาจจะให้เกิดโรคภัยขึ้นแก่ผู้บริโภคก็ดี

(๕) ผู้ใดเป็นโรคติดต่อ ถ้าหากทำหรือขายอาหารใด ๆ ต้องมีความผิด

อนึ่ง มาตรา ๓๓๖ ยังระบุความผิดลหุโทษในฐานประทุษร้ายต่อทางไปมา ทางส่งข่าวและของของสาธารณชนไว้อีก ๑๕ ข้อ ความผิดที่เกี่ยวกับการสุขาภิบาลมีอยู่อีก ๕ ข้อ คือ :-

(๑) การฝ่าฝืนคำสั่งของเจ้าพนักงานเกี่ยวกับการรักษาถนนหลวงให้สะอาด

(๒) การปล่อยปศุสัตว์หรือสัตว์พาหนะให้เที่ยวไปตามถนนหลวง

(๓) การปล่อยให้ปศุสัตว์หรือสัตว์พาหนะไปทำอันตรายแก่ทางสำหรับให้น้ำไหลและรางน้ำ

(๔) การฆ่าปศุสัตว์หรือสัตว์พาหนะในถนนหลวง และการเททิ้งสิ่งโสโครกในถนนหลวง

(๕) การทิ้งซากสัตว์ในทางหลวงหรือริมทางหลวง

๑๑. พระราชบัญญัติการจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมือง ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๑) เนื่องจากการสุขาภิบาลที่ได้โปรดให้จัดขึ้นเป็นการทดลองที่ตำบลท่าฉลอมเมืองสมุทรสาคร ตั้งแต่ ร.ศ. ๑๒๔ นั้น ปรากฏว่าได้เป็นประโยชน์และเป็นที่นิยมเลื่อมใสแก่ประชาชนเป็นอันมาก ทรงพระราชดำริเห็นสมควรจะขยายการสุขาภิบาลออกไปในที่อื่น ๆ โดยวิธีการอย่างเดียวกัน จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมืองขึ้นในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๕๑ พระราชบัญญัติดังกล่าวได้จำแนกกิจการสุขาภิบาลออกเป็น ๓ ประเภท คือ :–

(๑) การรักษาความสะอาดในท้องที่

(๒) การป้องกันและรักษาความไข้เจ็บในท้องที่

(๓) การบำรุงรักษาทางไปมาในท้องที่

และได้แยกวิธีจัดการสุขาภิบาลออกเป็น ๒ อย่าง คือ สุขาภิบาลสำหรับเมืองอย่างหนึ่ง สุขาภิบาลสำหรับตำบลอย่างหนึ่ง สำหรับสุขาภิบาลเมืองให้มีกรรมการ ๙ คน ประกอบด้วย ผู้ว่าราชการเมืองเป็นประธาน ปลัดเมืองฝ่ายสุขาภิบาลเป็นเลขานุการ นายอำเภอ, นายแพทย์สุขาภิบาล, นายช่างสุขาภิบาล และกำนันตำบลที่อยู่ในเขตสุขาภิบาลอีก ๔ คน เป็นกรรมการจัดการสุขาภิบาล มีหน้าที่สำคัญดังต่อไปนี้ :–

(๑) ให้มีที่สำหรับเททิ้งทำลายของโสโครก

(๒) ให้จัดวิธีและมีพนักงานปัดกวาด ขนของโสโครกไปเททิ้งทำลายเสีย

(๓) ให้ตรวจตราว่ากล่าวราษฎรในเขตสุขาภิบาล ให้รักษาบ้านเรือนและคอกสัตว์ให้พ้นเหตุที่จะเกิดโรคภัย

(๔) ให้จัดการปลูกฝี และให้มีที่จำหน่ายยารักษาโรคให้แก่ประชาชน

(๕) ให้จัดการรักษาความสะอาดของน้ำบริโภค

(๖) ให้รักษาถนนหนทางสะพานท่าน้ำให้เรียบร้อย และสะอาดปราศจากสิ่งโสโครก

เมื่อได้ตราพระราชบัญญัติดังกล่าวขึ้นแล้ว ต่อมาก็ได้ประกาศจัดการสุขาภิบาลขึ้นหลายแห่ง เช่น ที่นครราชสีมา, จันทบุรี, ภูเก็ต, สงขลา, นครศรีธรรมราช, ชลบุรี, นครปฐม เป็นต้น การควบคุมดูแลสุขาภิบาลหัวเมืองขณะนั้น อยู่ในหน้าที่ของกรมพลำภังค์กระทรวงมหาดไทย

๑๒. ประกาศการสร้างประปา ร.ศ. ๑๒๘ (พ.ศ. ๒๔๕๒) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริเห็นว่า แม้จะได้โปรดให้จัดการสุขาภิบาลขึ้นในกรุงเทพ ฯ แล้วก็ดี แต่การยังหาได้สำเร็จดังพระราชประสงค์ไม่ เนื่องจากยังขาดน้ำที่จะบริโภคใช้สอย เป็นเหตุให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บขึ้นแก่ประชาชน จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้กรมสุขาภิบาลจัดการนำน้ำมาใช้ในพระมหานคร โดยใช้เงินทุนประมาณ ๓,๐๐๐,๐๐๐ บาท และยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เรียกกิจการนั้นตามภาษาสันสกฤตว่า "การประปา" ได้ทรงพระกรุณาโปรด

เกล้า ฯ ให้จ้างชาวฝรั่งเศสผู้หนึ่งมาเป็นนายช่างสุขาภิบาลจัดการประปาในกรุงเทพ ฯ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๖

ควรกล่าวไว้ในที่นี้ด้วยว่า ในสมัยนั้น น้ำบริโภคในกรุงเทพ ฯ ได้มาจากน้ำฝนเป็นส่วนใหญ่ ในฤดูแล้งประชาชนในกรุงเทพ ฯ ต้องอาศัยน้ำคลองและน้ำแม่น้ำแทบทั้งสิ้น ผู้ที่มีฐานะดีหน่อยก็ใช้สารส้มกวนให้น้ำในโอ่งใสขึ้นบ้าง ถึงแม้จะมีบริษัทแห่งหนึ่งสูบน้ำแม่น้ำขึ้นมาจำหน่ายให้แก่ประชาชนบางท้องที่ และมีบ่อน้ำบาดาลอยู่อีก ๒ – ๓ แห่ง ประชาชนส่วนใหญ่ก็ยังคงต้องใช้น้ำคลองอยู่นั่นเอง (ในขณะนั้นกรุงเทพ ฯ มีประชากร ๓๓๐,๐๐๐ คน) กรมสุขาภิบาลได้ดำเนินการอยู่ถึง ๕ ปี (จัดการซื้อที่ดิน, จัดที่ขังน้ำที่คลองเชียงราก, ขุดคลองประปา, ตั้งโรงสูบขึ้นที่สามเสน ฯลฯ) การประปากรุงเทพ ฯ จึงมาสำเร็จลงในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงเปิดการประปาเมื่อวันที่ ๑๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๕๗

เรื่องการสุขาภิบาลเกี่ยวกับน้ำบริโภคสำหรับประชาชนนี้ ที่จริงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริมานานแล้ว เช่นเมื่อ จ.ศ. ๑๒๔๘ (พ.ศ. ๒๔๒๙) ได้ทรงออกประกาศแจกน้ำจืดให้แก่ประชาชนในท้องที่ที่ขาดแคลนน้ำจืดบางแห่งทั้งในกรุงเทพ ฯ และหัวเมืองใกล้เคียง เป็นการป้องกันโรคลำไส้มิให้เกิดแก่ไพร่ฟ้าประชาราษฎร์ ส่วนในหัวเมืองต่าง ๆ ก็มิได้ทรงนิ่งนอนพระทัยในการจัดหาน้ำบริโภคให้แก่ประชาชน เช่นได้ทรงจัดหาน้ำจืดเพื่อบริโภคที่มณฑลนครไชยศรี ซึ่งเป็นที่กันดารน้ำ โดยวิธีเจาะฝั่งลำหลอดที่ตำบลพระปฐมเจดีย์ และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ขุด "บ่อน้ำอัษฎางค์" ไว้ที่

เกาะสีชัง นอกจากนี้ยังโปรดเกล้า ฯ ให้ขุดคลองจากแม่น้ำจังหวัดสุพรรณบุรีมายังคลองมหาสวัสดิ์ เข้าคลองทวีวัฒนา ถึงคลองภาษีเจริญ ทำให้ประชาชนได้รับพระราชทานน้ำจืดโดยทั่วกัน

๑๓. พระราชบัญญัติระงับโรคระบาด พ. ศ. ๒๔๕๖ โรคติดต่อที่ระบุไว้ในพระราชบัญญัติฉบับนี้ มี ๓ โรค คือ กาฬโรค, อหิวาตกโรค, และไข้ทรพิษ* มาตรา ๓ แห่งพระราชบัญญัติฉบับนี้ ให้อำนาจสมุหเทศาภิบาลจัดการสุขาภิบาลบางอย่าง เพื่อระงับโรคระบาดมิให้แพร่หลายออกไป เช่น :–

(๑) บังคับให้ราษฎรในเขตที่มีโรคระบาด ชำระเคหสถานบ้านเรือนให้หมดเชื้อโรค

(๒) ให้ทำลายสิ่งทั้งปวงบรรดาซึ่งสงสัยว่าเป็นเชื้อโรคระบาด

(๓) สั่งให้รื้อ ทำลายเคหสถานบ้านเรือนเป็นบ่อเกิดของกาฬโรค

(๔) บังคับให้ราษฎรที่อยู่ในเขตซึ่งเกิดกาฬโรคช่วยกันจับและทำลายหนูให้หมดสิ้น

๑๔. พระราชบัญญัติรักษาคลองประปา พ. ศ. ๒๔๕๖ หลังจากได้มีการประปาขึ้นในกรุงเทพ ฯ แล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นว่า สมควรมีข้อบังคับขึ้นไว้ เพื่อป้องกันมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดทำความโสโครกแก่คลองประปา จึงได้ทรงพระกรุณาโปรด

---

* คำว่า "โรคติดต่ออันตราย" ปรากฏเป็นครั้งแรกในพระราชบัญญัติโรคติดต่อพุทธศักราช ๒๔๗๗ ซึ่งระบุชื่อโรคติดต่ออันตรายไว้ ๕ โรค คือ กาฬโรค อหิวาตกโรค ไข้ทรพิษ ไข้กาฬนกนางแอ่น และไข้เหลือง ต่อมาใน พ. ศ. ๒๔๘๕ และ พ. ศ. ๒๔๙๖ จึงได้มีประกาศของรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุขให้ไข้รากสาดใหญ่และไข้รีแลปซิ่ง เป็นโรคติดต่ออันตรายเพิ่มขึ้นอีก ๒ โรค

เกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติขึ้นไว้สำหรับรักษาคลองประปาโดยกำหนดข้อห้ามต่าง ๆ ไว้ ดังต่อไปนี้ :–

(๑) ห้ามเทสิ่งหนึ่งสิ่งใดลงไปในคลอง

(๒) ห้ามซักผ้า หรือล้างสิ่งหนึ่งสิ่งใดลงไปในคลอง

(๓) ห้ามนำสัตว์ลงไปอาบน้ำในคลอง

(๔) ให้รื้อถอนเวจริมคลองให้เสร็จสิ้นภายในกำหนด ๑๕ วัน

๑๕. พระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ พ.ศ. ๒๔๕๗ มีข้อความเกี่ยวกับการจัดการสุขาภิบาลท้องถิ่นอยู่หลายข้อ เช่น :–

มาตรา ๔๕ – ๔๙ (ว่าด้วยแพทย์ประจำตำบล) ได้กำหนดหน้าที่ของแพทย์ประจำตำบลไว้ดังนี้ :– หากเกิดโรคติดต่อขึ้น ต้องแนะนำกำนันผู้ใหญ่บ้านให้สั่งราษฎรจัดการป้องกันโรค เช่น ทำความสะอาดเป็นต้น ช่วยดูแลอย่าให้ในตำบลนั้นมีสิ่งโสโครกอันเป็นเชื้อโรค

มาตรา ๑๑๐ (ว่าด้วยการป้องกันโรคร้าย) บัญญัติว่า "เพราะเหตุที่โสโครกเป็นแดนเกิดของโรคร้าย คือ อหิวาตกโรค และกาฬโรคเป็นต้น กรมการอำเภอต้องคอยตรวจตราว่ากล่าวคนในท้องที่ อย่าให้ทอดทิ้ง หรือปล่อยให้เกิดความโสโครกอันจะเป็นเหตุให้เกิดโรคภัยไข้เจ็บแก่ประชาชน"

ใน พ.ศ. ๒๔๕๕ คือหลังจากที่ได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมืองได้ ๔ ปี กระทรวงมหาดไทยก็ได้ขอพระบรมราชานุญาตตั้งกรมพยาบาลขึ้น โดยแยกงานซึ่งอยู่ในกรมพลำภังค์ คือ กองโอสถศาลารัฐบาล กองทำพันธุ์หนองผี การบังคับบัญชาแพทย์หัวเมือง กองแพทย์ป้องกันโรคและปลูกผี รวมทั้งการควบคุมสุขาภิบาล

หัวเมือง มาอยู่ในกรมพยาบาลที่ตั้งขึ้นใหม่นั้น ต่อมาใน พ. ศ. ๒๔๕๙ กระทรวงมหาดไทยได้ปรับปรุงกิจการของกรมพยาบาลให้กว้างขวางยิ่งขึ้น จึงขอพระบรมราชานุญาตเปลี่ยนชื่อกรมพยาบาลเป็นกรมประชาภิบาล ยกฐานะแผนกสุขาภิบาลขึ้นเป็นกองเรียกว่า "กองบุราภิบาล" จนกระทั่ง พ. ศ. ๒๔๖๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวมการสุขาภิบาลซึ่งยังแยกย้ายกันอยู่หลายกระทรวงมารวมเป็นแผนกเดียวกันเสีย คือ ให้เข้ามารวมกับกรมประชา-ภิบาลในกระทรวงมหาดไทย เปลี่ยนเรียกว่า "กรมสาธารณสุข" ในชั้นแรกมี ๖ กอง รวมทั้งกองบุราภิบาลด้วย อย่างไรก็ตาม การจัดการสุขาภิบาลในกรุงเทพ ฯ ยังคงอยู่กับกรมแพทย์สุขาภิบาลในสังกัดกรมนคราทรเรื่อยมาจนถึง พ. ศ. ๒๔๖๘ จึงได้โอนมาสังกัดอยู่ในกรมสาธารณสุข (ตั้งเป็นกองแพทย์สุขาภิบาลแห่งพระนคร)

ในระหว่าง พ. ศ. ๒๔๔๗ จนถึง พ. ศ. ๒๔๖๐ ได้เกิดกาฬโรคระบาดขึ้นตามเมืองสำคัญ ๆ ซึ่งเป็นที่ตั้งตลาด มีผู้คนหนาแน่น และจัดระเบียบสุขาภิบาลไม่ดีแทบทุกปี แหล่งกาฬโรคที่สำคัญนอกจากในพระนครแล้ว ก็มีนครสวรรค์, นครราชสีมา, บ้านโป่ง, โพธาราม, นครปฐม, ลพบุรี และจันทบุรี เพื่อที่จะป้องกันกาฬโรค จึงได้มีการปรับปรุงการสุขาภิบาล และได้มีการควบคุมการก่อสร้างอาคารให้ถูกสุขลักษณะ โดยเฉพาะในตลาดและแหล่งชุมนุมชนต่าง ๆ เช่น พ. ศ. ๒๔๖๐ ได้มีการบูรณะตลาดปากน้ำโพและตลาดสะพานดำ (จังหวัดนครสวรรค์) เป็นการใหญ่ หลังจากการแก้ไขสุขลักษณะเป็นอย่างดีแล้ว ก็ปรากฏว่ากาฬโรคที่เคยเกิดขึ้นในจังหวัดนครสวรรค์เป็นประจำมาทุกปี มา

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้สงบลงไปในเวลา ๒ ปี แม้จะเกิดระบาดขึ้นอีกใน พ.ศ. ๒๔๖๒ และ พ.ศ. ๒๔๖๓ ก็ไม่รุนแรงเท่าใดนัก เมื่อตอนที่เกิดกาฬโรคระบาดครั้งใหญ่ที่นครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๐ ก็ได้มีการแก้ไขสุขลักษณะของตลาดอย่างแข็งขัน ทางราชการจำต้องสั่งให้ราษฎรอพยพออกไปจากบ้านเรือนของตน โดยจัดเขตอพยพไว้ให้แถบนอกเมือง ทั้งนี้เพราะเจ้าหน้าที่สาธารณสุขสำรวจพบว่า อาคารแทบทุกหลังในตัวเมืองล้วนแต่เป็นแหล่งเพาะพันธุ์หนูทั้งสิ้น เมื่อได้จัดการแก้ไขสุขลักษณะเรียบร้อยแล้ว กาฬโรคก็สงบไปถึง ๔ ปี ภายหลังจึงระบาดขึ้นอีก ใน พ.ศ. ๒๔๖๔ (ตายเพียง ๙ ราย การระบาดครั้งก่อน ๆ ของจังหวัดนครราชสีมา มีคนตายครั้งละ ๕๐๐ – ๘๐๐ คน)

นายแพทย์ไฮเอ็ต แพทย์สุขาภิบาล ได้เขียนเรื่อง "กาฬโรคในจังหวัดพระนคร" ลงพิมพ์ในหนังสือกาชาด เล่ม ๒ พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้เสนอข้อคิดเห็นเกี่ยวกับการปรับปรุงสุขาภิบาลไว้หลายข้อ เช่น "กาฬโรคมักเกิดขึ้นในตำบลสกปรก และตำบลที่อยู่ยัดเยียดกันเหล่านี้เป็นพื้น แต่ถ้าที่ใดได้จัดการสะอาด บ้านเก่ารุงรังรื้อถอนแล้วปลูกตึกขึ้นใหม่ ในที่นั้นกาฬโรคก็สงบลง .... การที่ไม่มีพระราชบัญญัติควบคุมการก่อสร้างอาคาร* เป็นสิ่งหนึ่งซึ่งทำให้ยากยิ่งขึ้นไปอีก สำหรับการกำจัดกาฬโรคในกรุงเทพ ฯ ได้ขอให้ประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาล ร.ศ. ๑๑๖ บทที่ว่าด้วยการก่อสร้างอาคารมาหลายปีแล้วก็ไม่เป็นผลสำเร็จ (เห็นจะติดขัดด้วยเรื่องเงิน)......... การที่จะสร้างเมืองจะ

* พระราชบัญญัติควบคุมการก่อสร้างในเขตเพลิงไหม้ ประกาศใช้เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ ต่อมาจึงได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติควบคุมการก่อสร้างอาคาร เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙

ต้องมีแปลนและค่อย ๆ ทำไปตามแปลนนั้น เมื่อมีถนนตัดใหม่ขึ้นควรห้ามสร้างบ้านอันไม่มีทางเดินทางหลังบ้าน และทุกบ้านให้มีทางเดินสำหรับรถขนขยะเข้าออกได้........ได้อนุมัติเงินเป็นจำนวนมากในการก่อสร้างทำให้พระนครสวยงาม แต่จ่ายเล็กน้อยในการสุขาภิบาลจริง ๆ คือในการจัดการป้องกันโรค ....การปราบโรคร้ายไม่ควรจำกัดอยู่แต่กาฬโรคเท่านั้น ยังมีโรคร้ายที่จะต้องปราบปรามอีกมากหลาย โรคร้ายเหล่านี้เกิดเพราะความสกปรกโสโครก และความโง่เขลาของพลเมือง สิ่งเหล่านี้จะทำให้ดีขึ้นได้ก็โดยอาศัยการสุขาภิบาลและการศึกษา"

การปราบโรคพยาธิขอ

เมื่อวันที่ ๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๐ รัฐบาลไทยได้ขอร้องให้สภาสุขภาพนานาชาติแห่งรอคคิเฟลเล่อร์มูลนิธิเข้ามาปฏิบัติงานร่วมมือกับกรมประชาภิบาลกระทรวงมหาดไทย เพื่อทำการปราบปรามโรคพยาธิขอในประเทศไทย ในชั้นแรกได้เริ่มโครงการทดลองขึ้นที่จังหวัดเชียงใหม่ก่อน โดยนายแพทย์ เอ็ม. อี. บาร์นส์ (M. E. Barnes) เป็นผู้อำนวยการโครงการ ได้เริ่มปฏิบัติงานขั้นต้นตั้งแต่วันที่ ๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๐ จนถึงวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๒ ได้สำรวจประชาชนในจังหวัดเชียงใหม่รวมทั้งสิ้น ๓๑,๘๙๓ คน พบผู้มีพยาธิขอในอุจจาระ ๒๕,๕๔๐ คน หรือประมาณ ๘๐% ได้ให้การบำบัดพยาธิลำไส้ไป ๒๓,๘๕๗ ราย (ใช้ยา Thymol และ Oil Of Chenopodium) บรรยายสุขศึกษา ๓,๓๔๑ ครั้ง พร้อมกับจ่ายเอกสารสุขศึกษา ๑๔,๐๐๐ ฉบับ ได้ทำการตรวจส้วมที่สร้างขึ้นใหม่ ๑,๑๖๐ แห่ง นอกจากนี้ยังได้

ทำการปรับปรุงสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมอย่างจริงจัง ต่อมาเมื่อวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๓ กรมสาธารณสุขกระทรวงมหาดไทยได้โอนงานปราบปรามโรคพยาธิขอไปขึ้นอยู่กับสภากาชาดสยาม โดยเป็นหน้าที่ของกองสุขาภิบาลสภากาชาดสยาม (ตั้งอยู่ที่จังหวัดเชียงใหม่) ที่จะดำเนินการต่อไป และนายแพทย์บาร์นส์ก็ได้รับแต่งตั้งให้ทำหน้าที่ผู้อำนวยการกองสุขาภิบาลสภากาชาดสยามซึ่งตั้งขึ้นใหม่นั้น นายแพทย์บาร์นส์ ได้เสนอข้อคิดเห็นไว้ในหนังสือจดหมายเหตุทางแพทย์ของสภากาชาดสยาม เล่ม ๑ พ.ศ. ๒๔๖๑ ว่า "การที่จะกำจัดโรคพยาธิขอให้หมดสิ้นไปในหมู่ชน จะต้องรวบรวมคนไข้มาอยู่ในที่แห่งหนึ่งแล้วจัดการรักษา และต้องจัดเรื่องส้วมให้ถูกต้องตามสุขลักษณะด้วย เรื่องการทำส้วมนี้จะต้องให้มีราคาถูกสำหรับคนชั้นอนาถา หาไม่การป้องกันคงไม่สำเร็จ การส่งเสริมสุขาภิบาลนี้ จะต้องมุ่งสอนให้ราษฎรเข้าใจมากกว่าที่จะบังคับโดยใช้อำนาจ การเผยแพร่สุขศึกษาในเรื่องการสุขาภิบาลพร้อมกับการบังคับในสิ่งจำเป็นบางอย่าง ไม่เพียงแต่จะช่วยในการกำจัดโรคพยาธิขอให้หมดสิ้นไปเท่านั้น แต่ยังช่วยควบคุมบรรดาโรคลำไส้อื่น ๆ มิให้แพร่หลายอีกด้วย" พึงสังเกตว่า หลักการของนายแพทย์บาร์นส์ ยังคงใช้ได้ดีในสมัยปัจจุบัน

ผลการปราบพยาธิขอของกองสุขาภิบาลสภากาชาดสยาม เฉพาะ พ.ศ. ๒๔๖๔ ได้สำรวจประชาชน ๑๐๓,๑๐๔ คน พบผู้ที่มีพยาธิขอ ๗๐,๑๔๒ ราย ได้ให้การบำบัดโรคพยาธิขอแก่ประชาชน ๑๐๘,๖๗๖ ราย บำบัดโรคพยาธิลำไส้ชนิดอื่น ๆ ๑๗,๔๗๕ ราย จำนวนส้วมที่สร้างขึ้นโดยถูกสุขลักษณะ ๑๐,๗๑๗ แห่ง บรรยายเรื่องการสุขาภิบาล

๘๐๐ ครั้ง ได้จัดงานแสดงสุขาภิบาล ๓ ครั้ง มีผู้เข้าชมการแสดงสุขาภิบาล ๑๕๐,๐๐๐ คน และได้แจกจ่ายเอกสารสุขศึกษาไป ๒๓,๕๑๓ ฉบับ สิ้นงบประมาณค่าใช้จ่าย ๗๖,๒๓๗ บาท

โครงการปราบปรามโรคพยาธิขอได้ขยายออกไปเป็นลำดับ จนกระทั่งเจ้าหน้าที่สามารถทำการสำรวจโรคพยาธิขอได้ถึง ๔๔ จังหวัด เมื่อถึงระยะนั้น ได้พิจารณาเห็นว่าโครงการปราบปรามโรคพยาธิขอได้ขยายตัวกว้างขวางออกไปกว่าเดิมเป็นอันมาก ทำให้เริ่มมองเห็นได้ว่า การส่งเสริมสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อม นอกจากจะช่วยกำจัดโรคพยาธิขอแล้วยังจะช่วยกำจัดโรคติดต่ออื่น ๆ อันเกิดจากสิ่งแวดล้อมผิดสุขลักษณะได้เช่นเดียวกัน ผลจากการปราบปรามโรคพยาธิขอได้ช่วยปฏิวัติอุปนิสัยทางด้านอนามัยของราษฎรชนบท ทำให้ราษฎรชนบทเริ่มตื่นตัวเรียนรู้ถึงวิธีป้องกันโรคภัยไข้เจ็บตามวิทยาการแผนใหม่ ตลอดจนช่วยทำลายความเชื่อถือผิด ๆ ของราษฎรอีกด้วย โครงการเช่นนี้เท่ากับเป็นโครงการบุกเบิกสำหรับการดำเนินงานสาธารณสุขของชาติ สมควรดำเนินการต่อไปโดยไม่หยุดยั้ง เพื่อความเหมาะสมหลายประการ สภากาชาดสยามจึงได้โอนกิจการสุขาภิบาลทั้งหมดมาให้กรมสาธารณสุขอีกครั้งหนึ่ง เมื่อวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๖๖ ส่วนสภาสุขภาพนานาชาติก็ยินยอมที่จะให้ความร่วมมือช่วยเหลือรัฐบาลไทยต่อไปอีก ๕ ปี โดยมีข้อตกลงว่ารัฐบาลไทยจะต้องค่อย ๆ รับงานไปทำเองทีละน้อย จนกระทั่งสามารถดำเนินงานด้วยตนเองทั้งหมดใน พ.ศ. ๒๔๗๑ อันเป็นเวลาสิ้นสุด

ความช่วยเหลือจากสภาสุขภาพนานาชาติ*

งานส่งเสริมสุขาภิบาลเพื่อปราบโรคพยาธิขอ ในความรับผิดชอบของกรมสาธารณสุขนั้น เป็นหน้าที่ของกองส่งเสริมสุขาภิบาลที่จะต้องดำเนินงานร่วมมือกับสภาสุขภาพนานาชาติ อันมีผู้แทนอยู่ในประเทศไทย ๓ นาย คือ นายแพทย์บาร์นส์ นายแพทย์โอไบรน์ (H.R. O'Brien) และนายแพทย์โลเวลล์ (Paul M. Lowell) ในระหว่างเดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๖๐ ถึงเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๖๘ (๘ ปี) ได้ทำการสำรวจโรคพยาธิขอในประชากร ๔๘๔,๔๔๗ คน พบผู้ที่มีพยาธิขอ ๓๒๙,๘๙๕ ราย (ประมาณ ๗๐ %) ได้ให้การบำบัดโรคพยาธิลำไส้แก่ประชาชนรวมทั้งสิ้น ๙๕๐,๙๗๕ คน เฉพาะ พ.ศ. ๒๔๖๗ ได้แนะนำให้ราษฎรสร้างส้วมขึ้นใหม่รวม ๕๒,๑๓๓ แห่ง

วิธีการดำเนินงานส่งเสริมสุขาภิบาล เพื่อปราบโรคพยาธิขอของกรมสาธารณสุขนั้น ได้จัดแบ่งเจ้าหน้าที่ออกเป็น ๙ หน่วย เรียกว่า "หน่วยท้องที่" แยกเป็นหน่วยสามัญ ๕ หน่วย หน่วยพิเศษ ๔ หน่วย หน่วยสามัญมีหน้าที่ตรวจและบำบัดโรคพยาธิลำไส้ แนะนำการสุขาภิบาล รวบรวมสถิติบางอย่าง และบำบัดโรคทั่วไปให้แก่ราษฎรโดยไม่คิดมูลค่า หน่วยเหล่านี้เที่ยวทำการตามจงหวัดต่าง ๆ เมื่อเสร็จงานในจังหวัดใดแล้วก็เคลื่อนย้ายไปทำงานในจังหวัดอื่น ๆ เป็นลำดับไป ในหน่วยหนึ่ง มีแพทย์หัวหน้าหน่วย ๑ คน มีพนักงาน ๘ คน ส่วนหน่วยพิเศษนั้น ได้แก่

---

* คือตั้งเงินทุนไว้ปีละ ๙๐,๐๐๐ บาท ปีแรกออกคนละครึ่ง ปีต่อไปให้สภาสุขภาพนานาชาติออกเงินลดลงปีละ ๑๐ % และรัฐบาลไทยออกเงินเพิ่มขึ้นปีละ ๑๐ % โดยลำดับจนกระทั่งครบ ๕ ปี รัฐบาลไทยเป็นผู้ออกเงินฝ่ายเดียว

หน่วยสุขศึกษา, หน่วยชันสูตรโรค, หน่วยมารดาทารกสงเคราะห์ และหน่วยเรือสาธารณสุข

หน่วยสุขศึกษา มีหน้าที่แพร่สุขศึกษาให้แก่ประชาชนในท้องที่ที่หน่วยสามัญกำลังทำการอยู่ โดยหมุนเวียนกันไป การสุขศึกษาที่จัดขึ้นนั้นคือ การแสดงปาฐกถาโดยใช้แผ่นภาพ, ภาพประกาศ, กระจกฉาย, ตัวอย่างสิ่งของ ตลอดจนใช้ภาพยนตร์ธรรมดา เป็นเครื่องดึงดูดความสนใจ แล้วจึงใช้ภาพยนตร์เกี่ยวกับสุขศึกษาฉายควบกันไป หน่วยนี้ประกอบด้วย พนักงานปาฐก, คนฉายภาพยนตร์, ช่างกล และคนงานรวม ๘ คนด้วยกัน

หน่วยชันสูตรโรค มีหน้าที่ตรวจโลหิต, เสมหะ, ปัสสาวะ, ตรวจหาเชื้อมาเลเรีย, พยาธิลำไส้ และตรวจน้ำจากบ่อต่าง ๆ หน่วยนี้ประกอบด้วยพนักงานชันสูตรโรค และผู้ช่วยรวม ๔ คน

หน่วยมารดาทารกสงเคราะห์ มีหน้าที่ทำการสงเคราะห์แม่และเด็กในท้องที่บางแห่งซึ่งหน่วยสามัญไปตั้งทำการอยู่ มีพนักงานประจำคือนางผดุงครรภ์ ๒ คน

หน่วยเรือสาธารณสุข มีหน้าที่ในการส่งเสริมสุขาภิบาล และตรวจบำบัดโรคพยาธิขอเช่นเดียวกับหน่วยสามัญ คงแตกต่างกันตรงที่หน่วยนี้มุ่งทำการตามจังหวัดต่าง ๆ ที่ตั้งอยู่ริมลำน้ำเจ้าพระยาและลำน้ำสายอื่น มีแพทย์เป็นหัวหน้าหน่วย ๑ คน สารวัตรสุขาภิบาล ๑ คน นางผดุงครรภ์ ๑ คน และพนักงานอื่นอีก ๓ คน รวมเป็น ๖ คน

"เรือสาธารณสุข ๑" มีขนาดกว้าง ๑๐ ฟุต ยาว ๕๒ ฟุต ทาสีขาว ใช้เครื่องยนต์ชนิดเคอร์แมธ มีกำลัง ๒๐ แรงม้า มีเครื่องไดนาโม

สำหรับทำไฟฟ้าเครื่องหนึ่ง สำหรับต่อขึ้นบกเมื่อเรือจอดริมท่า ใช้ในการฉายภาพยนตร์ ภายในลำเรือได้จัดแบ่งเป็นห้องเวชภัณฑ์ มีโต๊ะผ่าตัด ชั้นวางยา และตู้เก็บเครื่องมือ กับห้องชันสูตรโรค ซึ่งมีอุปกรณ์ในการชันสูตรโรคตามสมควร มีท่อสำหรับเปิดน้ำใช้ติดตลอดลำเรือ นายแพทย์ ม. ร. ว. สุวพรรณ สนิทวงศ์ ผู้ได้รับปริญญาแพทยศาสตร์จากมหาวิทยาลัยเอดินเบอเรอ ประเทศสก๊อตแลนด์ เป็นผู้ออกแบบและควบคุมการสร้าง

นอกจากหน่วยเคลื่อนที่ ๙ หน่วย ยังมีเจ้าหน้าที่ถาวรประจำอยู่ตามจังหวัดต่าง ๆ ซึ่งหน่วยเคลื่อนที่ได้เข้าปฏิบัติงานเสร็จแล้ว เรียกว่า "ผู้ตรวจการสุขาภิบาล" มีหน้าที่คอยดูแลกิจการของหน่วยที่ทำเสร็จแล้ว นั้นมิให้กลับเสื่อมทรามลงกับมีหน้าที่แนะนำการสุขาภิบาลเกี่ยวกับเรื่องส้วม, บ่อน้ำ, ตลาด, โรงงานฆ่าสัตว์, ร้านขายอาหาร, ยุ้งข้าว, การระบายน้ำ การจำกัดขยะมูลฝอย, อุจจาระ, ตลอดจนแนะนำการรักษาความสะอาดตามบ้านเรือนทั่วไป รวมเจ้าหน้าที่ในแผนกนี้ ๓๐ คน

นอกจากการส่งเสริมสุขาภิบาลเพื่อปราบโรคพยาธิลำไส้ หน่วยต่าง ๆ เหล่านี้ยังมีส่วนช่วยเหลือในกิจการพิเศษอีกหลายอย่าง อาทิ การสงเคราะห์แม่และเด็ก การควบคุมไข้มาเลเรีย, การเผยแพร่สุขศึกษาในงานเทศกาลต่าง ๆ เป็นต้น เมื่อมีโรคติดต่อระบาดขึ้น เช่น กาฬโรค, อหิวาตกโรค, และไข้ทรพิษ หน่วยเหล่านี้ก็ได้ช่วยเหลือในการป้องกันด้วย

ควรกล่าวไว้ด้วยว่า การอบรมฟื้นฟูความรู้แพทย์สาธารณสุขและสารวัตรสุขาภิบาล (ผู้ตรวจการสุขาภิบาล) ก็ได้เริ่มขึ้นในยุคนั้น เพื่อให้มีเจ้าหน้าที่ที่ได้รับการฝึกฝนดีขึ้น กองส่งเสริมสุขาภิบาลได้ตั้งงบประมาณขึ้นจำนวนหนึ่ง และได้เปิดอบรมแพทย์สาธารณสุขขึ้นเป็นครั้งแรก

ในเดือนมิถุนายน พ. ศ. ๒๔๖๗ ที่สถานเสาวภา มีแพทย์เข้ารับการอบรม รวม ๑๒ นาย ต่อมาใน พ. ศ. ๒๔๖๘ ก็มีการอบรมแพทย์สาธารณสุขอีกรุ่นหนึ่ง มีแพทย์เข้ารับการอบรม ๒๔ นาย และยังเปิดการอบรมสารวัตรสุขาภิบาลขึ้นอีก ๒ คราว คราวละ ๑ เดือน มีสารวัตรสุขาภิบาลเข้ารับการอบรม ๙๖ คน สอบได้ ๗๗ คน หลังจากนั้นก็ได้มีการอบรมสืบต่อมาอีกหลายปี

สำหรับการอบรมเมื่อ พ. ศ. ๒๔๖๘ กรมสาธารณสุขได้ตั้งกรรมการขึ้นพิจารณาวางระเบียบ และหลักสูตรในการอบรมขึ้นชุดหนึ่ง มีรายนามดังต่อไปนี้

๑. มหาอำมาตย์ตรี หม่อมเจ้าสกลวรรณากร ผู้ช่วยอธิบดีกรมสาธารณสุขเป็นประธานในที่ประชุม

๒. นายแพทย์ไอราแอร์ (Ira Ayer) ที่ปรึกษาฝ่ายหัวเมือง กรรมการ

๓. นายแพทย์ พ. ม. โลเวลล์ (P. M. Lowell) ที่ปรึกษากองส่งเสริมสุขาภิบาล กรรมการ

๔. นายแพทย์ จ. ร. เรดฟีลด์ (J. R. Redfield) ผู้ตรวจการสาธารณสุข ประจำภาค กรรมการ

๕. รองอำมาตย์โท หลวงบำราศนราดูร สาธารณสุขมณฑลชั้น ๑ ผู้แทนผู้อำนวยการกองสาธารณสุข กรรมการ

๖. รองอำมาตย์โท ขุนปริวัตน์เวชพากย์ ผู้อำนวยการกองส่งเสริมสุขาภิบาล กรรมการและเลขานุการของที่ประชุม

ในการอบรมแพทย์สาธารณสุขรุ่นแรก พ.ศ. ๒๔๖๗ นั้น สมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ ทรงบรรยายในหัวข้อเรื่อง "วิธีปฏิบัติการสุขาภิบาล" ทรงให้คำจำกัดความของการสุขาภิบาลไว้ว่า "การบำรุงสถานที่และควบคุมหนทางออก ทางเข้าและสิ่งที่ออกจากและเข้าไปในร่างกายและสถานที่ซึ่งมนุษย์อาศัยอยู่ มิให้เป็นบ่อเกิดและนำมาแห่งโรค" และทรงเน้นถึงความสำคัญของโรคภัยไข้เจ็บที่มีต่อเศรษฐกิจของชาติไว้ว่า "โรคลำไส้ต่าง ๆ เช่น อหิวาตกโรค, โรคไข้รากสาด, โรคบิด และโรคพยาธิลำไส้นั้น โดยมากเป็นโรคที่ป้องกันได้ แต่เมื่อไม่มีการป้องกันแล้ว เมื่อเจ็บลงก็เจ็บนานเสียชีวิต หรือเสียเวลาและกำลังแรง เพราะฉะนั้น นับว่าตัดโอกาสหาเงินของผู้ที่เจ็บ ถ้ามานับเงินที่ผู้นั้นอาจหาได้ในเวลาที่เสียไปด้วยเหตุเจ็บไข้ และนับเงินที่ผู้นั้นต้องเสียเกี่ยวกับการรักษาแล้ว จะเป็นเงินมากมาย ถ้านับทั้งประเทศสยามแล้ว เงินที่เปลืองไปเพราะการเจ็บไข้ด้วยโรคลำไส้ปีหนึ่งจะเป็นเงินหลายล้านบาท แม้นึกถึงจำนวนนี้ว่าเป็นเงินที่มีกองอยู่จะเอามาใช้กระทำการกำจัดอุจจาระได้อย่างเรียบร้อย เมื่อจัดการกำจัดอุจจาระได้อย่างเรียบร้อยแล้ว จะลดจำนวนเจ็บไข้ด้วยโรคชนิดนี้ได้กว่ากึ่งหนึ่ง" นอกจากนี้ยังได้ทรงสละเวลาประทานหลายสิบชั่วนาฬิกาในการแสดงตัวอย่าง โดยทรงนำนักเรียนไปดูลักษณะสุขาภิบาลตามที่ต่าง ๆ ด้วยพระองค์เอง ซึ่งเป็นพระกรุณาธิคุณอันบันดาลความสำเร็จในการอบรมครั้งนั้นเป็นส่วนมาก

นอกจากการอบรมภายในประเทศ ในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๕–๒๔๗๑ สภาสุขภาพนานาชาติ แห่งรอคคิเฟลเลอร์มูลนิธิ ยังได้ให้ทุน

แก่แพทย์สาธารณสุขไทย ไปศึกษาวิชาสาธารณสุขศาสตร์ ณ สหรัฐอเมริกา จนกระทั่งได้รับปริญญา Dr. P. H. หลายท่านคือ

๑. นายแพทย์ชู ศีตะจิตต์ (พระเชฏฐไวทยการ) ภายหลังได้เป็นอธิบดีกรมสาธารณสุข และปลัดกระทรวงสาธารณสุข

๒. พระยาบริรักษ์เวชชการ ภายหลังได้เป็นอธิบดีกรมสาธารณสุข และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข (พ.ศ. ๒๔๙๑–๒๔๙๗)

๓. พระบรรจงพยาบาล ภายหลังได้เป็นรองอธิบดีกรมอนามัย

๔. พระไวทยวิธีการ ภายหลังได้เป็นอธิบดีกรมสาธารณสุข และปลัดกระทรวงสาธารณสุข

๕. นายแพทย์แสง สุทธิพงศ์ (พระชาญวิธีเวชช์) ภายหลังได้เป็นอธิบดีกรมสาธารณสุข, ปลัดกระทรวงสาธารณสุข และรัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข (พ.ศ. ๒๔๙๐)

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ กระทรวงมหาดไทยได้มีตราพระราชสีห์น้อยลงวันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๖๙ ถึงสมุหเทศาภิบาลทุกมณฑล ให้ควบคุมการสุขาภิบาลเกี่ยวกับการถ่ายอุจจาระและการทำลายส้วมตามริมแม่น้ำลำคลองทั่วไป พร้อมกับกำชับให้ทวีการสุขศึกษาในเรื่องนี้ให้ทั่วถึงยิ่งขึ้น

เมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๗๑ อธิบดีกรมสาธารณสุขได้มีหนังสือถึงสาธารณสุขมณฑลทุกมณฑล ส่งวิธีทำส้วมหลุมดินซึมของอำมาตย์ตรีหลวงเชฏฐไวทยการซึ่งมีลักษณะเหมาะแก่ท้องที่ทั่วไป เพื่อให้ถือเป็นแบบอย่างในการจัดทำส้วมของราษฎร อธิบดีกรมสาธารณสุขได้กำชับให้แพทย์หรือพนักงานสาธารณสุขทำการ "แนะนำควบคุมให้

ราษฎรรวบรวมกำลังกันจัดสร้างขึ้นด้วยตนเอง จะได้ประโยชน์ต่อราชการดีกว่าที่จะแนะนำด้วยวาจาและไม่เห็นของจริง"

ใน พ.ศ. ๒๔๗๑ นั้นเอง สาธารณสุขมณฑลจันทบุรี (หลวงนรินทร์ประศาสตร์เวช) ได้จัดวางระเบียบให้พระสงฆ์ตามวัดต่าง ๆ ทำถานให้ได้ลักษณะสุขาภิบาล เพื่อป้องกันโรคพยาธิลำไส้ กับ เพื่อเป็นตัวอย่างแก่ประชาชนที่อยู่ใกล้เคียงด้วย โดยขอความร่วมมือจากเจ้าคณะจังหวัดจันทบุรี ให้ช่วยประกาศชี้แจงในที่ประชุมพระสงฆ์ ในโอกาสนั้นสาธารณสุขมณฑลได้บรรยายเรื่องการทำถานให้ได้ลักษณะสุขาภิบาล และได้นำแบบส้วมชนิดต่าง ๆ มาแสดงให้ดูเป็นตัวอย่าง พร้อมกับอธิบายวิธีสร้างให้เข้าใจอย่างชัดเจน

เกี่ยวกับเรื่องการสร้างส้วม สมควรเล่าไว้ในที่นี้ด้วยว่า ส้วมซึมที่ใช้กันอย่างแพร่หลายอยู่ในปัจจุบันนี้ พระยานครพระราม (สวัสดิ์ มหากายี) อดีตสมุหเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลพิษณุโลก เป็นผู้คิดทำขึ้นในระหว่างที่ดำรงตำแหน่งผู้ว่าราชการ จังหวัดสวรรคโลก และจังหวัดอุตรดิตถ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ อันเป็นระยะเวลาที่กรมสาธารณสุขกำลังดำเนินการส่งเสริมสุขาภิบาล ร่วมมือกับ สภาสุขภาพนานาชาติแห่งรอคคิเฟลเล่อร์มูลนิธิอยู่อย่างแข็งขัน และมีการแนะนำให้ราษฎรทั่วประเทศได้รู้จักใช้ส้วมเป็นสำคัญ ในสมัยนั้นราษฎรชอบถ่ายอุจจาระกองบนพื้นดิน หรือขุดหลุมตื้น ๆ หรือถ่ายเรี่ยราดตามพื้นดินหลังบ้านเรียกว่า "ไปทุ่ง" ส่วนในที่ชุมนุมชน เช่นในกรุงเทพ ฯ นั้น ตามบ้านนิยมใช้ส้วมแบบถังเท (บริษัทศิริไอศวรรย์ หรือออนเหวง) ส้วมที่ใช้กันอยู่ในเวลานั้น แม้จะพยายามทำให้มิดชิดสักปานใดก็มักก่อความเดือดร้อน

รำคาญอยู่เสมอ คือ กันแมลงวันไม่ได้ และมีกลิ่นเหม็น นอกจากนี้การนำอุจจาระไปเทก็เป็นข้อเดือดร้อนอีกประการหนึ่ง เช่น ต้องตื่นขึ้นเปิดประตูดึก ๆ ฯ ล ฯ ท่านเจ้าคุณนครพระนาม เป็นนักปกครองชั้นเยี่ยมผู้หนึ่ง เมื่อทางราชการแนะนำให้ราษฎรทำส้วมใช้ท่านก็สนใจ ตั้งแต่ท่านเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดลพบุรี ราว พ. ศ. ๒๔๖๕ ว่า จะทำส้วมอย่างไรให้กันแมลงวันได้ หรือไม่เป็นที่เพาะแมลงวันอันเป็นสัตว์นำเชื้อโรคทางลำไส้อย่างสำคัญ และไม่มีกลิ่นเหม็นอบอ้าว ท่านได้พยายามทำส้วมหลุมหลายแบบ แต่ไม่ได้ผลเป็นที่พึงพอใจ เพราะจะทำให้มิดชิดอย่างไร แมลงวันก็ยังลงไปได้ และข้อสำคัญอุจจาระก็ต้องส่งกลิ่นอยู่ตลอดเวลา ต่อมาใน พ. ศ. ๒๔๖๗ ท่านเจ้าคุณนครพระรามก็ทดลองทำส้วมแบบเทน้ำราด (ส้วมคอหงษ์ หรือคอห่าน) ซึ่งได้รับผลเป็นที่พึงพอใจ คือส้วมชนิดนี้เมื่อถ่ายทุกข์พ้นไปแล้วก็เทน้ำลงไป อุจจาระก็ตกลงไปในหลุมและมีน้ำขังอยู่ในส้วม แมลงวันก็ลงไม่ได้เพราะติดน้ำกั้น และกลิ่นก็ขึ้นไม่ได้เพราะน้ำกั้นเช่นเดียวกัน ตอนทำรูปคอหงษ์ หรือคอห่านคิดอยู่นานกว่าจะได้ส่วนให้มีน้ำขังอยู่มากพอสมควร และเทน้ำเพียง ๒–๓ กะลา (มะพร้าว) อุจจาระก็ลงไปได้ โดยไม่ต้องสิ้นเปลืองน้ำมากนักต้องเสียเวลาทดลองอยู่นาน กว่าจะได้ส่วนสัดดี เมื่อทำสำเร็จแล้ว ท่านก็แนะนำให้ประชาชนในจังหวัดอุตรดิตถ์ลองใช้ดูก็เป็นที่พอใจ เมื่อท่านเห็นว่าส้วมแบบนี้ใช้เป็นผลดี จึงได้ส่งตัวอย่างมากรุงเทพ ฯ (๒ ที่) เพื่อประโยชน์แก่ทางราชการที่จะแนะนำให้ประชาชนใช้ส้วมแบบนี้ ทางราชการได้ส่งให้นายช่างใหญ่ และแพทย์ที่ปรึกษา ดูเหมือนมีนายแพทย์ผู้แทนรอคคิเฟลเล่อร์มูลนิธิประจำประเทศไทยร่วมพิจารณาด้วย เมื่อ

พิจารณากันในแง่วิชาการแล้วเห็นว่าส้วมซึมนี้ถ้าใช้ในที่ชุมนุมชนอาจเป็นอันตรายได้ เพราะอุจจาระจะซึมไปในดิน ทำให้ดินตามบ้านเรือนโสโครกทั่วไปจะเป็นอันตรายในกาลข้างหน้า ถ้าใช้ในบ้านเรือนซึ่งมีอาณาบริเวณมาก ๆ ไม่เป็นไร กำหนดว่า ๑ คนควรมีเนื้อที่ ๓๐ ตารางเมตรสำหรับการใช้ส้วมชนิดนี้ รวมความว่าทางการในสมัยนั้นไม่สนับสนุนการใช้ส้วมชนิดนี้ แต่ท่านเจ้าคุณนครพระรามก็ไม่ท้อถ้อย ให้เรือนจำผลิตส้วมชนิดนี้ออกขายเรื่อย ๆ มา และส่งไปฝากขายในบางจังหวัดหลายแห่ง เมื่อมีผู้พบเห็นทดลองใช้ก็เกิดความสนใจ และเกิดความนิยมเรื่อย ๆ มาจนถึงปัจจุบัน ท่านเจ้าคุณไม่ได้สงวนสิทธิ์แบบไว้ตามกฎหมาย ใช้สติปัญญาคิดขึ้นเพื่อหวังในสาธารณประโยชน์ ใคร ๆ ก็ลอกแบบทำขายทำใช้ตามใจชอบ

เมื่อความช่วยเหลือจากสภาสุขภาพนานาชาติได้สิ้นสุดลงใน พ.ศ. ๒๔๗๑ ตามข้อตกลงแล้ว กรมสาธารณสุขก็ยังคงดำเนินการส่งเสริมสุขาภิบาลต่อไปอีก โดยหน่วยส่งเสริมสุขาภิบาล ๕ หน่วยได้แยกย้ายออกปฏิบัติงานตามจังหวัดต่าง ๆ ทุกภาค แต่ปริมาณงานได้ค่อย ๆ ลดลงทุกปี เช่นในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๑ ทำการตรวจอุจจาระได้เพียง ๗,๗๕๒ ราย พบผู้ที่มีพยาธิขอ ๓,๕๖๑ ราย ทำการบำบัดผู้ป่วยโรคพยาธิลำไส้ ๔๙,๘๑๒ ราย ต่อมาในเดือนมิถุนายน ๒๔๗๒ ยังคงเหลือหน่วยส่งเสริมสุขาภิบาลอยู่เพียง ๓ หน่วย (อีก ๒ หน่วยถูกเรียกกลับกรุงเทพ ฯ เพื่อทำการอื่น) ในเดือนนั้น ทำการตรวจอุจจาระได้เพียง ๗๔๖ ราย และทำการบำบัดผู้ป่วยได้เพียง ๙,๕๕๕ ราย

จนกระทั่งเดือนกันยายน ๒๔๗๓ กองส่งเสริมสุขาภิบาลก็ถูกยุบ

และโอนไปเป็นแผนกหนึ่งของกองสาธารณสุขท้องที่ (กองสุขภาพ) หน่วยส่งเสริมสุขาภิบาลที่เหลือเพียง ๒ หน่วย ก็เปลี่ยนชื่อเป็น "หน่วยสุขาภิบาลชนบท" การปราบพยาธิขอในระยะหลังนั้น กรมสาธารณสุขได้รับความร่วมมือจากกองอนามัยแห่งสภากาชาด, กองแพทย์สุขาภิบาลทหารบก, ตลอดจนโรงพยาบาลและโอสถสภาในเขตบุราภิบาลจังหวัดต่าง ๆ ด้วย

การส่งเสริมสุขาภิบาลเพื่อกำจัดโรคพยาธิลำไส้ ซึ่งจัดทำขึ้นด้วยความร่วมมือช่วยเหลือจากสภาสุขภาพนานาชาติแห่งรอคคิเฟลเล่อร์มูลนิธิ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๐ จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๑ นั้น นับว่าเป็นวิวัฒนาการขั้นใหญ่ยิ่งในการดำเนินงานสาธารณสุขของประเทศไทย โดยที่

๑. เป็นรากฐานแห่งการดำเนินงานสาธารณสุขสมัยหลัง ๆ

๒. เป็นการพัฒนาการอนามัยท้องถิ่นครั้งแรกในประวัติศาสตร์การสาธารณสุข ประเทศไทย

๓. เป็นโครงการรณรงค์เพื่อปราบโรคติดต่อทั่วราชอาณาจักรที่มีกำเนิดขึ้นเป็นครั้งแรก และมีหลักการคล้ายคลึงกับ Mass Campaign ในการกำจัดกวาดล้างคุดทะราด, ไข้มาเลเรีย, วัณโรค, และโรคเรื้อนในยุคปัจจุบัน

๔. เป็นครั้งแรกที่ได้เริ่มงานสุขศึกษาอย่างจริงจัง

๕. เป็นครั้งแรกที่รัฐบาลไทยได้รับความช่วยเหลือจากองค์การสาธารณสุข ต่างประเทศอย่างเป็นล่ำเป็นสัน ทั้งในด้านผู้เชี่ยวชาญ อุปกรณ์ และการเงิน

๖. เป็นการปฏิวัติอุปนิสัยของราษฎรชนบทในด้านการอนามัย โดยเฉพาะเกี่ยวกับการสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อม และการป้องกันโรค

๗. เป็นครั้งแรกที่ได้มีการอบรมแพทย์สาธารณสุขทางด้านวิทยาการเกี่ยวกับการป้องกันโรคแผนใหม่ โดยเฉพาะแพทย์ไทยที่ได้รับทุนของสภาสุขภาพนานาชาติไปศึกษาต่างประเทศในยุคนั้น ได้กลับมารับราชการในตำแหน่งสูง และทำงานอย่างเข้มแข็งจนเกิดประโยชน์ยิ่งแก่การสาธารณสุขของชาติ

๘. ทำให้มีการทดลองจัดการบริหารงานสาธารณสุขส่วนท้องถิ่นขึ้นเป็นครั้งแรก ที่จังหวัดลพบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ กล่าวคือ หน่วยส่งเสริมสุขาภิบาลได้ร่วมกับบุราภิบาลเมืองลพบุรี จัดโครงการสาธารณสุขแบบรวบรัด (Intensive Work) ขึ้นเป็นพิเศษ โดยมีความมุ่งหมายที่จะทำการพัฒนาการอนามัยท้องถิ่นด้วยกำลังของท้องถิ่นเอง ได้มีการสำรวจสำมะโนประชากรในเขตทดลอง การรวบรวมสถิติชีพและสถิติอนามัย การเผยแพร่สุขศึกษาเพื่อให้ราษฎรเข้าใจวิธีดำเนินการ ตลอดจนการจัดบริการอนามัยบางอย่างให้แก่ราษฎรในท้องถิ่น (การชันสูตรโรค, การบำบัดโรค, การมารดาทารกสงเคราะห์ ฯลฯ) ปรากฏว่าโครงการดังกล่าวได้รับผลเป็นที่น่าพอใจ ซึ่งอาจใช้เป็นตัวอย่างแก่จังหวัดอื่น ๆ ได้เป็นอย่างดี

ในด้านการปราบปรามพยาธิขอ โครงการส่งเสริมสุขาภิบาลที่กระทำเป็นการใหญ่ในยุคนั้น ก็ได้ยังผลให้ความชุกชุมของโรคพยาธิขอตาม

จังหวัดต่าง ๆ ลดน้อยลงเป็นอันมาก โดยเฉพาะทางภาคเหนือ ดังจะได้เปรียบเทียบผลการสำรวจภาวะโรคพยาธิขอ พ. ศ. ๒๔๖๐-๒๔๖๖ กับผลการสำรวจภาวะโรคพยาธิขอของกองควบคุมโรคติดต่อ กรมอนามัยระหว่าง พ. ศ. ๒๔๙๕-๒๔๙๘ ให้เห็นดั่งต่อไปนี้ :-

จังหวัด	อุบัติการของพยาธิขอในอุจจาระที่ได้ตรวจ (ร้อยละ)	
	พ. ศ. ๒๔๕๙-๒๔๖๖	พ. ศ. ๒๔๙๕-๒๔๙๘
เชียงใหม่	๘๑	๒๖
ลำปาง	๗๕	๑๒
ลำพูน	๙๑	๑๖
แพร่	๖๙	๙
น่าน	๘๕	๕
เชียงราย	๘๑	๗
นครสวรรค์	๕๕	๑๓
อุตรดิตถ์	๖๒	๙
พิษณุโลก	๕๘	๙
สระบุรี	๖๙	๓๑
นครราชสีมา	๗๕	๒๘
ขอนแก่น	๖๑	๕๐
บุรีรัมย์	๕๐	๓๖

จังหวัด	อุบัติการของพยาธิขอในอุจจาระที่ได้ตรวจ (ร้อยละ)	
	พ. ศ. ๒๔๕๙–๒๔๖๖	พ. ศ. ๒๔๙๕–๒๔๙๘
สุรินทร์	๖๑	๔๓
อุบลราชธานี	๕๐	๓๖
สมุทรปราการ	๗	๐.๕
ฉะเชิงเทรา	๒๐	๖
ปราจีนบุรี	๔๘	๓๑
ชลบุรี	๓๔	๒๕
นครปฐม	๒๔	๒๑
ราชบุรี	๒๙	๒๘
สุพรรณบุรี	๑๙	๖
เพชรบุรี	๓๔	๑๘
สงขลา	๘๙	๒๖
ภูเก็ต	๖๔	๕๒
ตรัง	๖๘	๕๐
พัทลุง	๘๕	๓๘

นอกจากโรคพยาธิขอ โรคพยาธิลำไส้อื่น ๆ ที่ติดต่อทางอุจจาระก็ลดน้อยลงไปด้วยเช่นเดียวกัน แสดงว่า การส่งเสริมสุขาภิบาลที่กระทำกันอย่างจริงจังชั่วระยะเวลาเพียงไม่กี่ปี ก็ช่วยกำจัดโรคพยาธิลำไส้ให้ลดน้อยลงได้มาก และผลที่ได้รับก็ไม่เสื่อมทรามลงไปมากนัก แม้เวลาจะล่วงเลยมาแล้วถึง ๔๐ ปี ทั้งนี้, ยกเว้นบางท้องที่ซึ่งราษฎรไม่สนใจ

ในเรื่องสุขาภิบาล และไม่ยอมเปลี่ยนอุปนิสัยในการถ่ายอุจจาระง่าย ๆ แต่ถึงกระนั้น โรคพยาธิขอก็ลดน้อยลงอย่างเห็นได้ชัด นอกจากนี้โครงการส่งเสริมสุขาภิบาลโดยความช่วยเหลือจากสภาสุขภาพนานาชาติ ยังมีผลทำให้ราษฎรชนบทรู้จักการใช้ส้วมมากขึ้นกว่าแต่ก่อน กล่าวคือ การสำรวจในระหว่าง พ. ศ. ๒๔๕๙–๒๔๗๑ ปรากฏว่า ราษฎรชนบทมีส้วมใช้ไม่ถึง ๑๐% แต่เมื่อได้ทำการส่งเสริมสุขาภิบาลแล้วราษฎรชนบทมีส้วมใช้เพิ่มขึ้นเป็น ๗๖% ถ้าหากได้มีการพัฒนาการสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมอย่างจริงจังตลอดมาโดยไม่รามือลงแล้ว โรคพยาธิลำไส้และโรคทางเดินอาหารอื่น ๆ ก็คงไม่เป็นปัญหาสาธารณสุขสำคัญดังที่เราประสบอยู่ในขณะนี้ จึงน่าเสียดายที่หลังจากสภาสุขภาพนานาชาติได้ถอนความช่วยเหลือออกไปแล้ว การส่งเสริมการสุขาภิบาลก็เริ่มคลายความคึกคักลงเป็นลำดับ ทั้งนี้ก็เพราะมีงบประมาณไม่เพียงพอ ประกอบกับกรมสาธารณสุขในยุคนั้นต้องมีภาระหนักในการปราบโรคติดต่ออันตรายซึ่งระบาดอยู่เป็นประจำทุกปี จนต้องถอนเจ้าหน้าที่หน่วยส่งเสริมสุขาภิบาลและหน่วยสุขศึกษารวมทั้งเรือสาธารณสุข ๑ ไปปฏิบัติงานปราบโรคติดต่ออันตรายอยู่เนือง ๆ ผู้ตรวจการสุขาภิบาลก็ต้องใช้เวลาส่วนใหญ่ไปในการป้องกันโรคติดต่ออันตราย เช่น ทำการปลูกฝีให้แก่ราษฎรในท้องที่ สารวัตรสุขาภิบาลที่ประจำอยู่ตามสุขศาลาต่าง ๆ ก็ใช้เวลาส่วนใหญ่ไปในการบำบัดโรคและการปลูกฝี ไม่ใคร่สนใจที่จะทำการปรับปรุงการสุขาภิบาลในเขตที่ตนรับผิดชอบมากนัก อย่างไรก็ตาม เหตุสำคัญที่สุดที่การสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมในชนบทมิได้มีวิวัฒนาการไปเท่าที่ควรในระยะ ๔๐ ปีหลังนี้ ก็คือ ราษฎรชนบทยังไม่เข้าใจถึงความสำคัญของการสุขาภิบาลอย่างซึมทราบ การส่งเสริม

การสุขาภิบาลที่กระทำในระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๐–๒๔๗๑ แม้จะวางหลักการไว้เป็นอย่างดี แต่ในทางปฏิบัตินั้นได้กระทำกันอย่างรวบรัดเกินไป เนื่องจากมีเจ้าหน้าที่น้อยคนประการหนึ่ง และเนื่องจากมีเวลาปฏิบัติงานจำกัดอีกประการหนึ่ง การโฆษณาเผยแพร่สุขศึกษาซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่สุดในการปฏิวัติอุปนิสัยความเชื่อถือของราษฎร ก็ไม่อาจกระทำได้โดยทั่วถึง เพราะมีหน่วยสุขศึกษาอยู่เพียง ๒ หน่วย (รวมทั้งหน่วยเรือสาธารณสุข ๑) ซึ่งนอกจากจะปฏิบัติงานส่งเสริมสุขาภิบาลแล้ว ยังต้องถูกถอนไปช่วยงานปราบโรคติดต่ออันตรายและช่วยเผยแพร่สุขศึกษาตามงานเทศกาลต่าง ๆ เป็นครั้งคราวอีกด้วย ด้วยเหตุขัดข้องดังกล่าวมาแล้ว เจ้าหน้าที่หน่วยส่งเสริมสุขาภิบาลทั้ง ๕ หน่วย จึงต้องจำใจใช้วิธีบังคับเอาแก่ราษฎร คือบังคับให้สร้างส้วมให้แล้วเสร็จภายในเวลาเท่านั้นเท่านี้วัน หากราษฎรผู้ใดขัดขืนก็อาจถูกเรียกตัวไปชี้แจงที่อำเภอ ราษฎรจึงต้องสร้างส้วมขึ้นด้วยความไม่เต็มใจ เมื่อสร้างขึ้นแล้วก็หาได้ใช้เป็นประโยชน์ตามความมุ่งหมายของเจ้าหน้าที่ไม่ เพราะราษฎรไม่รู้ไม่เข้าใจว่า เหตุใดจึงต้องสร้างส้วมขึ้นใช้ อุทาหรณ์ที่แสดงถึงความไม่เข้าใจของราษฎรมีอยู่เรื่องหนึ่ง ซึ่งนายแพทย์แฮนลอน (J. J. Hanlon) นำไปเขียนลงในหนังสือของเขาชื่อ Principles of Public Health Administration (พิมพ์เผยแพร่ครั้งที่ ๒ เมื่อ ค.ศ. ๑๙๕๕) อันเป็นตำราสาธารณสุขที่มีผู้ใช้กันแพร่หลาย นายแพทย์แฮนลอนเล่าว่า วันหนึ่งเขาได้มีโอกาสสนทนากับชาวนาไทยผู้หนึ่ง (โดยผ่านล่าม) ชาวนาไทย

กล่าวกับเขาดังนี้ "พวกท่านอเมริกันนี่แปลกแท้ เมื่อก่อนนี้ เวลาฉันปวดท้อง ฉันก็ออกไปหาที่เงียบ ๆ กลางแจ้ง มีลมโชยและมีวิวน่าดูรอบตัว พอท่านมาถึง ท่านก็สอนฉันว่า เจ้าสิ่งที่ฉันถ่ายออกมานั่นน่ะมีอันตรายน่ากลัวที่สุด ซึ่งฉันควรจะหลีกให้ไกลเชียวละ ต่อมาท่านก็บอกให้ฉันขุดหลุมขึ้นหลุมหนึ่ง แล้วก็แนะนำให้ฉันกับคนอื่น ๆ ปล่อยเจ้าสิ่งอันตรายสุมลงไปในหลุมนั้น ทีนี้ก็เป็นอันว่า ฉันจะต้องกล้ำเกลือยอยู่กับเจ้าสิ่งนั้นใกล้เข้าไปอีก ซึ่งไม่ใช่จะมีเฉพาะของฉันคนเดียว มันยังรวมของคนอื่น ๆ ปนเปเข้าไปด้วย มิหนำซ้ำมันยังมืดทึบอุดอู้ จะดูวิวอะไรก็ไม่เห็น กลิ่นก็เหม็นเหลือทน สู้กลางแจ้งก็ไม่ได้– – –" เมื่อไม่นานมานี้ ผู้เขียนเคยเข้าไปตรวจสภาพสุขาภิบาลในหมู่บ้านพัฒนาการแห่งหนึ่งทางภาคกลาง รู้สึกแปลกใจที่พบส้วมหลายแห่ง ซึ่งเพิ่งสร้างเสร็จใหม่ ๆ ลั่นกุญแจไว้อย่างแน่นหนา เมื่อสอบถามเจ้าของบ้านดูก็ได้ความว่า ไม่ได้ใช้ส้วมนั้นเลย และเหตุที่ลั่นกุญแจไว้ก็เพราะเกรงว่าเด็ก ๆ บ้านใกล้เรือนเคียงจะแอบเข้าไปทำสกปรกไว้ ดังนี้เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงอุปนิสัยทางด้านอนามัยของราษฎรชนบทจะต้องค่อยทำค่อยไปโดยใช้การสุขศึกษาเป็นเครื่องกระตุ้นอยู่ตลอดเวลา จะเร่งรีบทำโดยใช้วิธีรวบรัด หรือวิธีบังคับนั้นย่อมไม่บังเกิดผลยั่งยืน อีกประการหนึ่ง เมื่อทำการเสร็จแล้วจะต้องมีการติดตามผลอยู่เสมอ การส่งเสริมสุขาภิบาลในยุคนั้น ยังบกพร่องในข้อเหล่านี้อยู่ โครงการจึงไม่บรรลุผลสำเร็จอย่างสมบูรณ์

สถิติที่แสดงให้เห็นว่า การสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมในชนบทได้เริ่มเสื่อมทรามลงภายหลังโครงการส่งเสริมสุขาภิบาล พ.ศ. ๒๔๖๐–๒๔๗๑

ก็คือเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ หลังจากที่หน่วยส่งเสริมสุขาภิบาลที่ ๒ ปฏิบัติงานในท้องที่อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์แล้ว ก็ปรากฏว่าในจำนวนบ้าน ๓,๙๑๙ หลังคาเรือน มีส้วมที่ถูกสุขลักษณะ ๑,๑๕๕ ส้วม หรือเท่ากับ ๒๗.๐% แต่การสำรวจส้วมทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐ พบว่า จำนวนส้วมที่ถูกสุขลักษณะมีอยู่น้อยเหลือเกิน เช่นการสำรวจหมู่บ้าน ๔๐ แห่งในจังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งมีจำนวนบ้าน ๗,๒๙๘ หลังคาเรือน พบส้วมที่ถูกสุขลักษณะเพียง ๕๖ ส้วมเท่านั้นเอง (๐.๗%)

นายแพทย์ซาดุน (E. H. Sadun) ซึ่งเข้ามาสำรวจภาวะโรคพยาธิลำไส้ในประเทศไทย (โดยความร่วมมือช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ ได้รายงานว่า การสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมในประเทศไทยโดยเฉพาะการใช้ส้วมที่ถูกลักษณะ ยังอยู่ในระดับล้าหลัง ราษฎรยังคงนิยมถ่ายอุจจาระลงในคลองหรือถ่ายไว้ตามพื้นดิน (ทุ่งนา) เขาให้ข้อคิดเห็นว่า "ความสำเร็จของโครงการส่งเสริมการสุขาภิบาล ไม่ได้อยู่ที่การสร้างส้วม แต่ราษฎรจะต้องใช้ส้วมซึ่งตนสร้างขึ้นนั้นด้วย โครงการส่งเสริมสุขาภิบาลในประเทศไทย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้ชี้ให้เห็นว่าเว้นเสียแต่ราษฎรจะเข้าใจถึงประโยชน์ของส้วมอย่างแท้จริงแล้ว เขาจะไม่ใช้หรือซ่อมแซมส้วมที่เขาสร้างขึ้นนั้นเลย แม้จะใช้สุขศึกษาเข้าช่วยก็ไม่ควรคาดหวังว่าการสุขาภิบาลจะสัมฤทธิผลโดยบริบูรณ์"

การสุขาภิบาลในประเทศไทย พ.ศ. ๒๔๗๒–๒๔๙๖

๑. การบริหารงาน ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๒ จนถึง พ.ศ. ๒๔๙๕ ได้มีการปรับปรุงการแบ่งส่วนราชการของกรมสาธารณสุขหลายครั้ง ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับงานสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อม คงสรุปได้ดังนี้ :–

พ.ศ. ๒๔๗๖–๒๔๗๘ โอนกองบุราภิบาล ซึ่งมีหน้าที่ควบคุมกิจการสุขาภิบาลหัวเมืองไปขึ้นกับกรมมหาดไทย จัดตั้งขึ้นเป็นกองควบคุมเทศบาล โอนกองวิศวกรรมซึ่งได้เปลี่ยนนามเรียกว่ากองสถาปัตยกรรมไปรวมกับกองช่างของกรมนคราทร จัดตั้งขึ้นเป็นกรมโยธาเทศบาลในสังกัดกระทรวงมหาดไทย เปลี่ยนชื่อกองแพทย์สุขาภิบาลแห่งพระนครเป็นกองสาธารณสุขพระนคร ภายหลังประกาศจัดตั้งเทศบาลนครกรุงเทพ ฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๐ กองนี้โอนไปขึ้นกับเทศบาลเรียกว่ากองสาธารณสุขเทศบาล ในราชการส่วนภูมิภาค ได้เปลี่ยนตำแหน่งสาธารณสุขมณฑลเป็นนายแพทย์ตรวจการสาธารณสุข ตั้งตำแหน่งนายแพทย์ผู้ช่วย นายแพทย์เทศบาล และเปลี่ยนชื่อนางสงเคราะห์สุขาภิบาลขึ้นเป็นนางสงเคราะห์เทศบาล

การเปลี่ยนแปลงทั้งนี้ เนื่องจากหลังจากที่ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติจัดระเบียบเทศบาล พ.ศ. ๒๔๗๖ แล้ว รัฐบาลเห็นเป็นการสมควรที่จะยกฐานะของท้องที่ต่าง ๆ บรรดาที่ได้จัดเป็นสุขาภิบาลแล้วตามพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมือง ร.ศ. ๑๒๗ ขึ้นเป็นเทศบาล เพราะการเทศบาลเป็นบทเรียนเบื้องต้นของประชาชนในระบอบประชาธิปไตย และโดยที่การจัดเทศบาลเป็นเรื่องของเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองท้อง

ถิ่นมากกว่า การสาธารณสุขเป็นเพียงส่วนหนึ่งในกิจการเทศบาลเท่านั้น ใน พ.ศ. ๒๔๗๘ จึงได้ยกฐานะสุขาภิบาล ๓๕ แห่งขึ้นเป็นเทศบาล (เทศบาลนคร ๑ แห่ง เทศบาลเมือง ๓๒ แห่ง และเทศบาลตำบล ๒ แห่ง)

พ.ศ. ๒๔๘๓ เปลี่ยนชื่อกองสาธารณสุขท้องที่ (ซึ่งควบคุมสาธารณสุขจังหวัดและการสุขาภิบาลในชนบท) เป็นกองสุขภาพ (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นกองสุขาภิบาล)

พ.ศ. ๒๔๘๕ ได้ตั้งกระทรวงสาธารณสุขขึ้นโดยรวมการสาธารณสุขและแพทย์ที่ยังแยกย้ายอยู่ในกระทรวงทบวงกรมบางแห่งมารวมอยู่ในที่เดียวกัน โอนกองสุขาภิบาลโรงเรียน กรมพลศึกษา กระทรวงศึกษาธิการ มาสังกัดกรมสาธารณสุข ตั้งเป็นกองอนามัยโรงเรียน ในกองสุขาภิบาลนั้นได้จัดให้มีแผนกอนามัยและสุขาภิบาลเรือนจำไว้ด้วย โดยโอนจากกรมราชทัณฑ์กระทรวงมหาดไทยมาตั้งขึ้นเป็นแผนก เรียกว่าแผนกอนามัยเรือนจำ

พ.ศ. ๒๔๙๔–๒๔๙๖ ปรับปรุงแผนกช่างสุขาภิบาลของกองสุขาภิบาลตั้งขึ้นเป็นกองช่างสุขาภิบาล, จัดตั้งศูนย์อบรมและแสดงการปฏิบัติงานอนามัย ชลบุรี, เปลี่ยนชื่อกรมสาธารณสุขเป็นกรมอนามัย, เปลี่ยนชื่อกองสุขาภิบาลเป็นกองสาธารณสุขภูมิภาค (ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นกองสุภาพ)

๒. กฎหมายเกี่ยวกับการสุขาภิบาล ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๒ ถึง พ.ศ. ๒๔๙๖ ได้ตรากฎหมายขึ้นใหม่หลายฉบับ เพื่อความสะดวก

ในการดำเนินงานปรับปรุงการสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อม คือ

(๑) พระราชบัญญัติการสาธารณสุข พ.ศ. ๒๔๗๗ ซึ่งต่อมาได้ยกเลิกและประกาศใช้ พระราชบัญญัติสาธารณสุข พ.ศ. ๒๔๘๔ แทน พระราชบัญญัตินี้มีหลักการเพื่อจะจัดการสุขาภิบาลในท้องถิ่น โดยวางระเบียบเกี่ยวกับการกำจัดสิ่งโสโครก, การค้าซึ่งเป็นที่รังเกียจหรืออาจเป็นอันตรายแก่สุขภาพ, สถานที่ผิดสุขลักษณะ, ส้วม, น้ำ, ตลาด, สถานที่เอกชนสำหรับค้าอาหารหรือน้ำแข็ง, เหตุรำคาญ ฯ ล ฯ ไว้โดยละเอียด

(๒) พระราชบัญญัติโรคติดต่อ พ.ศ. ๒๔๗๗ ให้อำนาจเจ้าพนักงานสาธารณสุขในการจัดการสุขาภิบาลบางอย่าง เพื่อป้องกันโรคติดต่ออันตราย เช่น แก้ไขหรือทำลายส้วม, ที่อาบน้ำ และบรรดาสิ่งที่ไม่ต้องสุขลักษณะเป็นต้น

(๓) พระราชบัญญัติควบคุมการใช้อุจจาระเป็นปุ๋ย พ.ศ. ๒๔๙๐ มีหลักการที่จะควบคุมมิให้บุคคลใดใช้อุจจาระเป็นปุ๋ย หรือมีขาย หรือจำหน่ายอุจจาระเพื่อใช้เป็นปุ๋ย

(๔) พระราชบัญญัติควบคุมสุสานและฌาปนสถาน พ.ศ. ๒๔๙๑ ให้อำนาจเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นในการควบคุมสุสานและฌาปนสถาน, กำหนดวิธีเผา, ฝัง, เก็บ, ขุด, และย้ายศพ ตลอดจนการรักษายวดยานและเครื่องใช้ในการเหล่านี้เพื่อให้ได้สุขลักษณะ

(๕) พระราชบัญญัติไข้จับสั่น พ.ศ. ๒๔๙๕ กำหนดให้เจ้า

พนักงานสาธารณสุขมีอำนาจจัดการสุขาภิบาลบางอย่างภายในเขตควบคุมไข้จับสั่น และปริมณฑลแล้วแต่กรณี เช่น แก้ไขเปลี่ยนแปลงโรงเรือนเท่าที่จำเป็น หรือกำจัดรุกขชาติ หรือสิ่งอื่นใดที่น่าจะเป็นเหตุให้ไข้จับสั่นแพร่หลาย ตลอดจนมีอำนาจจัดการเกี่ยวกับลำเหมือง, รางระบายน้ำและคูอีกด้วย

๓. การดำเนินงานปรับปรุงสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อม

การตรวจและบำบัดโรคพยาธิลำไส้โดยหน่วยสุขาภิบาลชนบท และเรือสาธารณสุข ๑ ยังคงดำเนินต่อมาอีก แต่ปริมาณงานที่ทำนั้นลดน้อยลงไปโดยลำดับ เช่นใน พ.ศ. ๒๔๗๙ ได้ทำการตรวจอุจจาระเพียง ๑,๔๘๔ ราย พบพยาธิขอ ๑,๑๖๐ ราย และทำการบำบัดโรคพยาธิลำไส้ได้เพียง ๓,๓๖๔ รายเท่านั้น ในปีนั้นเอง หน่วยสุขาภิบาลชนบทก็ถูกย้ายไปทำการปราบโรคคุดทะราดในท้องที่จังหวัดอุบลราชธานี เนื่องจากกรมสาธารณสุขได้วางโครงการที่จะทำการบำบัดโรคคุดทะราดให้แก่ราษฎรทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ หลังจากนั้น งานควบคุมโรคพยาธิลำไส้ก็ชะงักงันไปเป็นเวลานาน จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๙๕ ด้วยความช่วยเหลือขององค์การบริหารการร่วมมือกับต่างประเทศของสหรัฐอเมริกา กองควบคุมโรคติดต่อ กรมอนามัย จึงได้เริ่มงานควบคุมโรคพยาธิลำไส้อย่างจริงจังอีกครั้งหนึ่ง โดยได้ทำการสำรวจภาวะโรคพยาธิลำไส้ในท้องที่ ๑๗ จังหวัดก่อน แล้วจึงจัดตั้งหน่วยควบคุมพยาธิลำไส้ขึ้น ๒ หน่วยที่จังหวัดนครราชสีมาและอุดรธานี ทำการตรวจอุจจาระในปีนั้น ๑๗,๗๐๐ ราย พบพยาธิชนิดต่าง ๆ ๘,๙๓๗ ราย หรือ ๕๐.๕% และได้ทำการ

บำบัดโรคพยาธิลำไส้ ๑,๗๓๖ ราย ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๙๖ ได้จัดตั้งหน่วยควบคุมโรคพยาธิลำไส้เพิ่มขึ้นอีก ๒ หน่วย ที่จังหวัดพระนครและสงขลา รวมเป็น ๔ หน่วย ทำการตรวจอุจจาระได้ ๔๕,๙๒๙ ราย พบพยาธิชนิดต่าง ๆ ๒๘,๘๓๗ ราย หรือ ๖๒.๓% ได้ทำการบำบัด ๑๕,๔๘๗ ราย

ส่วนการปรับปรุงการสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อม อันเป็นปัจจัยสำคัญในการกำจัดโรคพยาธิลำไส้นั้น กรมสาธารณสุข (กรมอนามัย) ได้ถือเป็นนโยบายสำคัญอย่างหนึ่ง เจ้าหน้าที่ของกองสุขภาพในส่วนภูมิภาคและหน่วยสาธารณสุขเคลื่อนที่ได้ดำเนินงานด้านนี้อยู่เป็นประจำตลอดมา กล่าวคือ ได้ตรวจแนะนำราษฎรในเรื่องความสะอาดของบ้านเรือน, สุขลักษณะของตลาดและร้านขายอาหาร, น้ำอุปโภคบริโภค, การกำจัดอุจจาระ, การกำจัดขยะมูลฝอยและสร้างรางระบายน้ำ, การควบคุมอาหารและเครื่องดื่ม, สุขลักษณะของโรงแรม, การสุขาภิบาลในงานเทศกาลต่าง ๆ การสุขาภิบาลในเรือนจำ ตลอดจนโรงฆ่าสัตว์และที่เลี้ยงสัตว์ โดยเฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวกับน้ำบริโภคนั้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๙ กรมสาธารณสุขเห็นเป็นการสมควรที่จะช่วยเหลือประชาชนตามชนบทที่มีโรคลำไส้ชุกชุม จึงได้ตั้งงบประมาณเป็นจำนวนเงิน ๓๐,๐๐๐ บาท สำหรับสร้างบ่อน้ำขึ้น ๕๐ บ่อ โดยมีความมุ่งหมายจะให้เป็นตัวอย่างแก่ราษฎรเพื่อจัดสร้างขึ้นเองต่อไปด้วย แต่ได้รับอนุมัติตามงบประมาณเพียง ๑๕,๐๐๐ บาท จึงสร้างได้เพียง ๓๓ บ่อเท่านั้น ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๘๐ ก็ได้รับงบประมาณอีก ๑๕,๐๐๐ บาท จัดสรรให้จังหวัดต่าง ๆ สร้างบ่อน้ำได้ ๔๖ บ่อ ใน พ.ศ. ๒๔๘๑ ก็ได้รับงบประมาณอีก ๓๐,๐๐๐ บาท

จัดสรรให้จังหวัดต่าง ๆ ทำการสร้างบ่อน้ำรวม ๖๒ บ่อ อนึ่ง เทศบาลจังหวัดต่าง ๆ ได้เริ่มจัดการประปาขึ้นโดยลำดับ คือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา, นครราชสีมา, เชียงใหม่, เพชรบุรี, ลพบุรี, พิษณุโลก, อุทัยธานี, นครสวรรค์, นครปฐม, ชลบุรี, และภูเก็ต ฯ ล ฯ เฉพาะ พ. ศ. ๒๔๘๐ และ พ. ศ. ๒๔๘๑ เจ้าหน้าที่สาธารณสุขได้ทำการตรวจบ่อน้ำของประชาชน ๒๑,๑๑๘ บ่อ ปรากฏว่าเป็นบ่อน้ำที่ได้ลักษณะสุขาภิบาล ๙,๙๙๕ บ่อ เกี่ยวกับการกำจัดอุจจาระ ระหว่าง พ. ศ. ๒๔๗๙–๒๔๘๑ เจ้าหน้าที่สาธารณสุขได้ทำการตรวจส้วม ๕๗,๖๐๙ ส้วม ปรากฏว่าเป็นส้วมที่ได้ลักษณะสุขาภิบาล ๒๘,๔๙๓ ส้วม หรือประมาณ ๕๐.๐% ระหว่าง พ. ศ. ๒๔๙๔–๒๔๙๖ เจ้าหน้าที่สาธารณสุขได้ทำการตรวจส้วม ๒๒๖,๔๙๙ ส้วม และได้แนะนำให้แก้ไขให้ถูกสุขลักษณะ ๗,๑๐๔ ส้วม

การที่นำสถิติผลงานส่งเสริมสุขาภิบาลบางอย่างมาเปรียบเทียบให้เห็นข้างต้นนั้น ก็เพื่อจะแสดงให้เห็นว่า งานปรับปรุงสุขาภิบาลเป็นกิจการสำคัญอย่างหนึ่งของกรมสาธารณสุขและได้กระทำติดต่อกันมาโดยมิได้หยุดยั้ง แต่เนื่องจากงานปรับปรุงสุขาภิบาลที่เจ้าหน้าที่สาธารณสุขได้กระทำอยู่เป็นกิจวัตรนั้นไม่ได้ก้าวหน้าไปโดยรวดเร็วสมความมุ่งหมาย เนื่องจากมีอุปสรรคอยู่หลายประการ กรมอนามัยจึงได้เริ่มวางโครงการพัฒนาการอนามัยท้องถิ่นขึ้นใน พ. ศ. ๒๔๙๖ ในสมัยนั้นเรียกว่า "การจัดการอนามัยชุมชนตัวอย่าง" หรือ "การส่งเสริมอนามัยชนบท" มีวัตถุประสงค์ที่จะให้ราษฎรมีส่วนเข้ามาดำเนินงานปรับปรุงสุขาภิบาล ร่วมกับเจ้าหน้าที่สาธารณสุขด้วย ในชั้นแรกได้เปิดหน่วยอนามัยชุมชนตัวอย่าง

ขึ้นที่จังหวัดเชียงใหม่ก่อน โดยส่งเจ้าหน้าที่ไปดำเนินงานเป็นตัวอย่างให้ราษฎรเห็นเพื่อศึกษา แล้วจะได้จัดการปรับปรุงสุขาภิบาลในหมู่บ้านด้วยกำลังของตนเอง หากติดขัดประการใด ก็มีเจ้าหน้าที่คอยช่วยเหลือชี้แจงแนะนำให้ถูกต้องตามแบบแผน เช่น การสร้างส้วมหรือบ่อน้ำให้ถูกสุขลักษณะเป็นต้น นับว่าได้ผลดีเป็นอันมากในระยะนั้น กองช่างสุขาภิบาลซึ่งเพิ่งตั้งขึ้นใหม่ในกรมอนามัย ก็ได้มีส่วนช่วยเหลือในการส่งเสริมสุขาภิบาลชนบทอย่างแข็งแรง เช่น ได้ดำเนินการสำรวจหาที่สร้างบ่อน้ำให้แก่ราษฎร ทำการเจาะสร้างบ่อน้ำในท้องถิ่นชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือมากกว่า ๓๐๐ แห่ง ทำการติดตั้งเครื่องสูบน้ำด้วยมือให้ราษฎรใช้ตลอดจนแนะนำราษฎรในเรื่องการสร้างส้วมให้ถูกสุขลักษณะด้วย

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๙๗ ได้ขยายงานจัดการอนามัยชุมชนตัวอย่างไปเปิดทำการที่อำเภอท่าม่วง จังหวัดกาญจนบุรี และกิ่งอำเภอพระพุทธบาท จังหวัดสระบุรี อีก ๒ แห่ง ใน พ.ศ. ๒๔๙๘ ก็ได้เปิดทำการขึ้นที่อำเภอมีนบุรี จังหวัดพระนครอีกแห่งหนึ่ง พร้อมกับเตรียมที่จะเปิดทำการที่จังหวัดภูเก็ตอีก ๑ แห่งด้วย ต่อมา ใน พ.ศ. ๒๔๙๙ แผนกอนามัยจังหวัดนครราชสีมา และแผนกอนามัยจังหวัดอุบลราชธานี ก็ได้ทำการทดลองจัดงานพัฒนาการอนามัยชุมชนขึ้นอย่างเข้มแข็ง และได้รับผลเป็นที่น่าพอใจอย่างยิ่ง กรมอนามัยและองค์การบริหารการร่วมมือกับต่างประเทศของสหรัฐอเมริกา จึงมีนโยบายที่จะขยายงานออกไปอีก โดยให้แผนกอนามัยจังหวัดต่าง ๆ เปิดเขตหมู่บ้านพัฒนาการอนามัยชุมชนขึ้นในจังหวัดของตนตามกำลังความสามารถของเจ้าหน้าที่ และได้เริ่มวางโครงการระยะยาวขึ้นใน พ.ศ. ๒๕๐๑ ใน พ.ศ. ๒๕๐๒ กิจการ

อนามัยชุมชนได้มีการปฏิบัติอยู่ในจังหวัดต่าง ๆ ๓๕ จังหวัด เป็นจำนวนหมู่บ้านที่ทำการพัฒนาการอนามัยชุมชน ๑๘๕ หมู่บ้าน

การสุขาภิบาลในประเทศไทยสมัยปัจจุบัน

เพื่อจะให้กิจการพัฒนาการสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมในชนบทได้บรรลุผลสำเร็จโดยกว้างขวางยิ่งขึ้น ใน พ.ศ. ๒๕๐๒ กรมอนามัย และองค์การบริหารการร่วมมือกับต่างประเทศแห่งสหรัฐอเมริกา จึงได้จัดร่าง "โครงการพัฒนาการอนามัยท้องถิ่น" (Village Health and Sanitation Project) ขึ้นโดยเฉพาะ โดยมีความมุ่งหมายที่จะปรับปรุงการสุขาภิบาลสถานที่ให้ดีขึ้นเป็นเบื้องต้น อันจะมีผลสะท้อนทำให้เกิดประโยชน์ในด้านการป้องกันโรคลำไส้และโรคอื่น ๆ ที่อาจป้องกันได้อีกหลายโรค ในที่สุดก็พร้อมที่จะเริ่มดำเนินงานตามโครงการดังกล่าวได้ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๐๓ เป็นต้นมา ทั้งนี้ ได้อาศัยหลักการเดิมนั่นเองเป็นแต่ขยายงานออกไปทั่วประเทศ โดยจะเริ่มพัฒนาหมู่บ้าน ซึ่งตั้งอยู่ใกล้เคียงกับสถานีอนามัยก่อน แล้วจึงขยายงานออกไปโดยลำดับ จนกว่าหมู่บ้านทั่วประเทศจะมีส้วมถูกสุขลักษณะใช้ และมีน้ำสะอาดบริโภคโดยทั่วถึงกันทุกครัวเรือน เนื่องจากการดำเนินงานในระยะหลัง ๆ นี้ เจ้าหน้าที่ได้รับความชำนาญจากประสบการณ์ในการปฏิบัติงานขั้นทดลองระยะแรก และได้ศึกษาค้นคว้าหาวิธีปฏิบัติงานที่จะได้ผลดีที่สุดมาเป็นระยะ ๆ อย่างละเอียดรอบคอบแล้ว จึงสามารถแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ และปฏิบัติงานได้ผลดียิ่งกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก ผลงานตั้งแต่เริ่มแรกมาจนถึงสิ้นเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๔ ปรากฏว่าได้ขยายงานพัฒนาการ

อนามัยท้องถิ่นไปโดยลำดับ มีหมู่บ้านที่ทำการพัฒนาการอนามัยรวมทั้งสิ้น ๑,๑๔๐ หมู่บ้าน นับว่าการพัฒนาการอนามัยท้องถิ่น โดยการร่วมมือประสานงานกับกระทรวงทบวงกรมอื่น ๆ ได้รุดหน้าไปโดยรวดเร็วตามสมควร

อันที่จริงการพัฒนาการอนามัยท้องถิ่น มิใช่เป็นของใหม่สำหรับประเทศไทย ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้นว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดการสุขาภิบาลเป็นการทดลองขึ้นที่ตำบลท่าฉลอม จังหวัดสมุทรสาคร ต่อมาเมื่อสภาสุขภาพนานาชาติแห่งรอคคิเฟลเล่อร์มูลนิธิ เข้ามาร่วมมือกับรัฐบาลไทยทำการส่งเสริมสุขาภิบาล ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๖๐-๒๔๗๑ ก็ได้ดำเนินงานโดยมีหลักการคล้ายคลึงกับการพัฒนาการอนามัยท้องถิ่นในยุคปัจจุบันนี้ คงแตกต่างกันในวิธีปฏิบัติเท่านั้น ควรเล่าไว้ด้วยว่า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๔ กรมสาธารณสุขได้จัดโครงการพัฒนาการอนามัยท้องถิ่นขึ้นในจังหวัดพระนครครั้งหนึ่ง กล่าวคือ นายแพทย์ หลุยส์ เชไปโร ที่ปรึกษาการสาธารณสุขของกระทรวงมหาดไทย ได้แนะนำให้กรมสาธารณสุขจัดงานสุขาภิบาลตัวอย่างขึ้นในท้องที่อำเภอบางรัก และมอบให้นายแพทย์แสง สุทธิพงษ์ (พระชาญวิธีเวชช์) เป็นผู้ดำเนินการ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อจัดการสุขาภิบาล และการบำบัดโรคตามสมัยนิยมแก่ประชาชนในท้องถิ่นให้ได้ผลดียิ่งขึ้น จะได้เป็นตัวอย่างแก่ท้องถิ่นอื่น ๆ ในการจัดการสุขาภิบาล กับทั้งจะได้เป็นที่อบรมเจ้าพนักงานของกรมสาธารณสุขอีกด้วย การดำเนินครั้งนั้น เจ้าหน้าที่ได้แบ่งเขตอำเภอบางรักเป็นเขตปฏิบัติงานรวม ๖ เขต มีการสำรวจภาวะสุขาภิบาลตามบริเวณ

บ้าน การสำรวจภาวะอนามัยของประชาชน การตรวจตลาด การแนะนำความสะอาดตามสถานที่ การเผยแพร่สุขศึกษา โดยจัดห้องพิพิธภัณฑ์และฉายภาพยนตร์ การรวบรวมสถิติชีพสถิติอนามัย ตลอดจนการสงเคราะห์แม่และเด็ก ต่อมาก็ได้เปิดการดำเนินงานสุขาภิบาลตัวอย่างขึ้นที่อำเภอพระนครอีกแห่งหนึ่ง แม้นายแพทย์หลุยส์ เชไปโร จะได้ถึงแก่กรรมไปเสียก่อนที่จะได้เห็นผลงานที่เขาได้เริ่มไว้ กรมสาธารณสุขก็ยังหาได้ทอดทิ้งงานนั้นไม่ คงดำเนินงานต่อมาอีกหลายปี ปรากฏว่าการปรับปรุงสุขาภิบาลเคหสถานได้รับผลดีมาก แต่การปรับปรุงสุขาภิบาลของตลาดร้านขายอาหาร ตลอดจนสถานที่สาธารณะยังไม่ได้ผลดีนัก ภายหลังเมื่อได้ตั้งเทศบาลนครกรุงเทพ ฯ ขึ้นแล้ว งานพัฒนาการอนามัยท้องถิ่นของจังหวัดพระนครในความรับผิดชอบของกรมสาธารณสุขก็เลิกล้มไป

การปรับปรุงสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อม เป็นเรื่องใหญ่มีปัญหาซับซ้อนหลายอย่าง เพราะมีความสัมพันธ์กับภาวะสังคม, ฐานะเศรษฐกิจของครอบครัว, ขนบธรรมเนียมลัทธิความเชื่อถือ ตลอดจนระดับการศึกษาของประชาชน จึงจำต้องค่อยทำค่อยแก้ไขไปทีละน้อยจึงจะสัมฤทธิผล ความร่วมมือร่วมใจจากประชาชนนับว่าเป็นปัจจัยสำคัญที่สุด โครงการพัฒนาการอนามัยท้องถิ่นซึ่งกระทรวงสาธารณสุขจัดทำอยู่ในขณะนี้ ก็มีหลักการสำคัญอยู่ที่การกระตุ้นให้ประชาชนรู้จักร่วมแรงร่วมใจกันปรับปรุงการสุขาภิบาลในหมู่บ้านโดยช่วยตัวเองให้มากที่สุด โครงการพัฒนาการอนามัยท้องถิ่น นอกจากจะช่วยกำจัดโรคลำไส้อันเป็นปัญหาทางสาธารณ-สุขของประเทศไทยให้ลดน้อยลงหรือหมดสิ้นไปแล้ว ยังช่วยยกระดับการครองชีพและการสังคมของประชาชนชาวชนบทให้สูงขึ้น ซึ่งย่อมมีผลใน

การพฒนาเศรษฐกิจของชาติโดยทางอ้อมด้วย ผลของการสำรวจสถิติโรคพยาธิลำไส้ในภาคต่าง ๆ พบว่าชาวชนบทของไทยป่วยเป็นโรคพยาธิลำไส้นานาชนิด เป็นปริมาณถัวเฉลี่ยถึง ๖๐% ประชาชนไทยต้องเสียชีวิตด้วยโรคลำไส้ปีหนึ่ง ๆ เป็นจำนวนหมื่น โรคลำไส้จึงเป็นโรคที่บั่นทอนเศรษฐกิจและกำลังผลิตของชาติอย่างร้ายแรง การควบคุมโรคลำไส้จะสำเร็จได้ก็โดยการปรับปรุงสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อม และการรักษาความสะอาดอย่างจริงจัง ซึ่งจะต้องกระทำเป็นโครงการระยะยาว เป็นที่น่ายินดีที่รัฐบาลปัจจุบันได้เล็งเห็นความสำคัญของการปรับปรุงสุขาภิบาลและการรักษาความสะอาดโดยถ่องแท้ จึงได้พยายามดำเนินการเรื่องนี้อย่างไม่หยุดยั้งตลอดมา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ฯ พณ ฯ นายกรัฐมนตรีได้กรุณาเอาใจใส่ในเรื่องความสะอาดเป็นพิเศษ นอกจากจะได้ติดตามผลงานด้วยตนเองอยู่เป็นเนืองนิจแล้ว ยังได้กระตุ้นเจ้าหน้าที่ท้องถิ่นตลอดจนประชาชนทั้งหลายให้ตื่นตัวในการปรับปรุงสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมในทุกโอกาสที่พึงกระทำได้ จึงเป็นที่หวังได้ว่า การพัฒนาการสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมที่รัฐบาลได้เร่งรัดอยู่ในขณะนี้จะประสบความสำเร็จด้วยดี และจะมีผลใหญ่ยิ่งในทางสาธารณสุขในอนาคต อย่างไรก็ดี, พร้อมกับวิวัฒนาการในด้านเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมในยุคปัจจุบันปัญหาเกี่ยวกับการสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมก็เพิ่มขึ้นเสมือนเงาตามตัว เช่นปัญหาเรื่องความสกปรกของบรรยากาศ (Air pollution) ความโสโครกของทางน้ำ (Stream pollution) การกำจัดสิ่งปฏิกูลหรือเคมีวัตถุซึ่งโรงงานอุตสาหกรรมปล่อยออกมา (Industrial wastes) การบูรณะแหล่งเสื่อมโทรม (Slum clearance) การวางผังอาคาร

และผังเมือง การป้องกันอุบัติเหตุ การอนามัยโรงงาน การจัดให้มีสวนสาธารณะและที่พักผ่อนหย่อนอารมณ์ การควบคุมเสียงรบกวน การป้องกันอันตรายจากกัมมันตภาพรังสี (Radiologic health) เป็นต้น นอกจากนี้ การที่ประชากรทวีจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว ย่อมทำให้เกิดความแออัดยัดเยียดในเรื่องที่อยู่อาศัย ปัญหาเกี่ยวกับการสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมก็ยิ่งยุ่งยากสลับซับซ้อนมากขึ้นทุกที ฉะนั้น, ถึงแม้เราจะบรรลุผลสำเร็จตามโครงการพัฒนาการอนามัยท้องถิ่น ก็มิได้หมายความว่าการปรับปรุงสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมจะสัมฤทธิผลโดยสมบูรณ์ ความจริงโครงการพัฒนาการอนามัยท้องถิ่นเป็นเพียงการปรับปรุงสุขาภิบาลบางอย่างที่จำเป็นจริง ๆ สำหรับราษฎรชนบทเท่านั้น แต่เราก็มีความหวังอยู่ว่าเมื่อได้ชี้แจงแนวทางให้ราษฎรรู้จักปรับปรุงการอนามัยเบื้องต้นด้วยกำลังของตนเองแล้ว ถึงจะมีปัญหาสุขาภิบาลเกิดขึ้นในอนาคต ราษฎรในท้องถิ่นก็คงจะร่วมแรงกันแก้ไขปัญหานั้นๆให้ลุล่วงไปด้วยตนเองเช่นเดียวกัน อนึ่ง ในอนาคตเมื่อประชาชนในท้องถิ่นชนบทได้รับการศึกษาทั่วถึงกันและมีความรู้ความสามารถพอที่จะปกครองตนเองได้โดยสมบูรณ์แล้ว งานสาธารณสุขส่วนใหญ่อาจจะโอนมาอยู่ในความรับผิดชอบขององค์การปกครองส่วนท้องถิ่นก็ได้ เมื่อเวลานั้นมาถึง งานปรับปรุงสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมก็จะเป็นหน้าที่โดยตรงของท้องถิ่น รัฐบาลหรือราชการบริหารส่วนกลาง คงมีหน้าที่แต่เพียงช่วยเหลือในกิจการบางอย่างที่เหลือความสามารถของท้องถิ่นจะจัดให้มีขึ้นได้เอง เมื่อสรุปแล้วจึงอาจกล่าวได้ว่าการปรับปรุงสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมในประเทศไทย จะยังคงมีวิวัฒนาการต่อไปโดยไม่มีที่สิ้นสุด พร้อมกับความเปลี่ยนแปลงไม่หยุดนิ่งของสิ่ง

ทั้งปวงในโลก อีก ๕๐ ปีข้างหน้า งานพัฒนาการสุขาภิบาลหมู่บ้านที่เราตั้งหน้าตั้งตาทำกันอยู่ทุกวันนี้ ก็จะเป็นเพียงบทหนึ่งของประวัติศาสตร์การสุขาภิบาลในประเทศไทยเท่านั้น แต่ถ้าหากเราทำดีที่สุดแล้ว ก็ควรจะพอใจและภูมิใจในผลงานของเรา อีก ๕๐ ปีข้างหน้าอาจจะมีผู้กล่าวถึงงานชิ้นนี้ว่า "การปฏิรูปทางสุขาภิบาลครั้งใหญ่ของประเทศไทยสมัยต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๖" ก็ได้

เอกสารที่ใช้ประกอบในการเรียบเรียง

1. Rosen, G. : A History of Public Health. M. D. Publication, U. S. A., 1958.
2. Hanlon, J. J. : Principles of Public Health Administration. C.V. Mosby Company, U. S. A., 1955.
3. Smillie, W. G. : Preventive Medicine and Public Health. The MacMillan Company, U. S. A., 1955.
4. Calder, R. : Medicine and Man. The New American Library, U. S. A., 1958.
5. Prince Sakol Voravarn : Public Health and Medical Service. Siam-General and Medical

Features, the Bangkok Times, Press, Thailand, 1930.

6. Bradley, D. B. : Description of the City of Bangkok. Bangkok Calender, the American Missionary Association Press, Thailand, 1871.

7. Sadun, E. H. : Present Knowledge about Helminthic Diseases in Thailand. Journal of the Medical Association of Thailand, Vol. 36 No. 3, June 1953.

๘. ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔–๒๔, พ.ศ. ๒๔๕๓–๒๔๕๔

๙. ราชกิจจานุเบกษา แผนกกฤษฎีกา เล่ม ๓๐–๓๑ พ.ศ. ๒๔๕๖–๒๔๕๗

๑๐. รายงานกรมสาธารณสุข พ.ศ. ๒๔๖๕–๒๔๖๙, พ.ศ. ๒๔๗๙–๒๔๘๑, พ.ศ. ๒๔๘๕

๑๑. จดหมายเหตุทางแพทย์ของสภากาชาดสยาม พ.ศ. ๒๔๖๑–๒๔๖๓, พ.ศ. ๒๔๖๕–๒๔๖๗, พ.ศ. ๒๔๗๑

๑๒. หนังสือกาชาด เล่ม ๑ พ.ศ. ๒๔๖๖

๑๓. หนังสือพิมพ์สนองโอฐสภากาชาด เล่ม ๒ พ.ศ. ๒๔๖๗

๑๔. พระบำราศนราดูร : ประวัติกระทรวงสาธารณสุข, หนังสืออนุสรณ์กระทรวงสาธารณสุขครบ ๑๕ ปี พ.ศ. ๒๔๘๕–๒๕๐๐

๑๕. เชื่อม ชื่นประสิทธิ : พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่-หัว ทรงทะนุบำรุงอนามัยของประชาชนอย่างไร, เรียงความยอพระเกียรติ ร. ๕ ฉบับได้รับรางวัลที่ ๑ พ.ศ. ๒๔๖๗-๒๔๙๙, องค์การค้าของคุรุสภาพิมพ์จำหน่าย พ.ศ. ๒๕๐๔

๑๖. รายงานประจำปี กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข พ.ศ. ๒๔๙๔-๒๕๐๒

๑๗. ประวัติและผลงานของกรมอนามัย, หนังสืออนุสรณ์กระทรวงสาธารณสุขครบ ๑๕ ปี พ.ศ. ๒๔๘๕-๒๕๐๐

๑๘. แถลงการณ์สาธารณสุข พ.ศ. ๒๔๖๗-๒๔๗๘

๑๙. กมล เกตุสิริ : เมืองลพบุรี, พ.ศ. ๒๔๙๗

การสาธารณสุขมูลฐาน
และบัตรสุขภาพ

โดย

นายแพทย์ อมร นนทสุต

การสาธารณสุขมูลฐาน และบัตรสุขภาพ

โดย

นายแพทย์อมร นนทสุต

---

๑. การดำเนินงานสาธารณสุขมูลฐานในประเทศไทย

ในปี ๒๕๒๐ กระทรวงสาธารณสุขได้นำแนวความคิดในการดำเนินงานที่อำเภอสารภี จังหวัดเชียงใหม่และนครราชสีมา มาเริ่มดำเนินการโดยกำหนดไว้ในแผนพัฒนาสาธารณสุข ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๔ (๒๕๒๐ – ๒๕๒๔) เรียกว่า "แผนงานสาธารณสุขมูลฐาน" และคณะรัฐมนตรีได้อนุมัติให้โครงการสาธารณสุขมูลฐานเป็นโครงการที่ ๒๐ ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ ๔ พร้อมทั้งได้ตั้งคณะกรรมการกลางขึ้นมาคณะหนึ่งเพื่อทำหน้าที่ประสานงาน เพื่อจะทำให้การสาธารณสุขมูลฐานดำเนินการไปด้วยดี คือ คณะกรรมการการสาธารณสุขมูลฐานแห่งชาติ ตามหนังสือสำนักงานคณะรัฐมนตรีที่ สร. ๐๒๐๒/๑๓๖๔๗ ลงวันที่ ๒๖ กรกฎาคม ๒๕๒๒ ในปี พ.ศ. ๒๕๒๓ จึงได้จัดตั้งสำนักงานขึ้นเพื่อทำหน้าที่เป็นหน่วยงานกลางในการกำหนดนโยบาย แผนงาน และสนับสนุนการดำเนินงานของหน่วยงานทำหน้าที่เกี่ยวกับการสาธารณสุขมูลฐาน คือ สำนักงานคณะกรรมการการสาธารณสุขมูลฐาน เป็นส่วนราชการเทียบเท่ากองสังกัดสำนักงานปลัดกระทรวงสาธารณสุข เมื่อวันที่ ๓ ธันวาคม ๒๕๒๓

ในแผนพัฒนาสาธารณสุขตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ ๕ (๒๕๒๕ – ๒๕๒๙) มีแผนการดำเนินงานสาธารณสุขมูลฐานอยู่และยังได้เพิ่มมาตรการในการดำเนินงานสาธารณสุขมูลฐานในเขตพื้นที่ยากจนในพื้นที่เป้าหมาย ๒๑๖ อำเภอ และ ๓๐ กิ่งอำเภอใน ๓๘ จังหวัด ของแผนพัฒนาชนบทยากจนของสำนักนายกรัฐมนตรีด้วย

ในปี ๒๕๒๕ การดำเนินงานสาธารณสุขมูลฐานได้ขยายครอบคลุมทั้ง ๗๓ จังหวัดทั่วประเทศ รวมทั้งได้ร่วมประสานงานในการทำแผนงานสาธารณสุขมูลฐานในเขตกรุงเทพมหานคร โดยกำหนดจะดำเนินงาน ๒ เขต คือ

ก. เขตชั้นใน หมายถึง แหล่งชุมชนแออัดหรือแหล่งสลัมในเขตเมือง

ข. เขตชั้นนอก หมายถึง เขตที่มีสภาพคล้ายกับชนบทในต่างจังหวัด

อาจกล่าวได้ว่า นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๒๕ เป็นต้นมา งานสาธารณสุขมูลฐานเป็นงานที่เป็นปึกแผ่นมั่นคง โดยได้รับการสนับสนุนอย่างจริงจังจากรัฐบาล คือมีการกำหนดงบประมาณเพื่อดำเนินงานตามขั้นตอนอย่างจริงจังในระยะเริ่มแรก ส่วนใหญ่ได้งบประมาณสนับสนุนการดำเนินงานเกือบทั้งหมดจากองค์การต่างประเทศ คือองค์การอนามัยโลก และองค์การยูนิเซฟ นอกจากนั้นแล้ว ในปี ๒๕๒๕ นี้อีกเช่นกัน ที่ประเทศได้กำหนดโครงการพัฒนาประชาชนที่อยู่ในชนบทยากจน เช่น งานสาธารณสุขมูลฐาน เป็นโครงการสำคัญโครงการหนึ่งที่สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติได้กำหนดให้เป็นปัจจัย

สำคัญในการพัฒนาความรู้พื้นฐานของประชาชน และได้กำหนดงบประมาณเพื่อสนับสนุนโครงการนี้โดยเฉพาะ ทำให้งานดำเนินรุดหน้าไปได้อย่างดียิ่ง

๒. ความหมายและความสำคัญของการสาธารณสุขมูลฐาน

การสาธารณสุขมูลฐานเป็นกลวิธีทางสาธารณสุขซึ่งเพิ่มขึ้นจากระบบบริการสาธารณสุขของรัฐที่มีอยู่ในระดับตำบลและหมู่บ้าน ซึ่งในการประชุมระดับชาติครั้งแรกที่จังหวัดเชียงใหม่ได้มีการให้คำนิยามไว้ดังนี้

"การสาธารณสุขมูลฐาน เป็นวิธีการให้บริการสาธารณสุขผสมผสานทั้งทางด้านการรักษาพยาบาล การส่งเสริมสุขภาพ การป้องกันโรค และการฟื้นฟูสภาพที่ดำเนินการโดยประชาชนเอง ซึ่งประชาชนจะต้องมีส่วนร่วมในการวางแผนการดำเนินงานและการประเมินผลโดยได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐในด้านวิชาการ ข้อมูลข่าวสาร การให้การศึกษาฝึกอบรม และระบบส่งต่อผู้ป่วยโดยอาศัยทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่นเป็นหลัก"

ความสำคัญของงานสาธารณสุขมูลฐานนั้นอยู่ที่ว่า ประชาชนจะต้องมีส่วนร่วมและเป็นเจ้าของในงานสาธารณสุขที่จำเป็นเบื้องต้นหรือมูลฐาน คือ งานด้านการดูแลรักษาโรคหรือการเจ็บป่วยที่จำเป็น การรู้จักระวังและป้องกันโรคติดต่อที่สำคัญ ๆ และพบบ่อย ๆ ในบ้านหรือในหมู่บ้าน การมีความรู้ทางด้านสาธารณสุข เช่น เรื่องสุขาภิบาล อาหารและโภชนาการ การอนามัยแม่และเด็ก การวางแผนครอบครัว ฯลฯ และจะต้องมีการเผยแพร่กระจายความรู้ดังกล่าวไปสู่เพื่อนบ้านและชุมชน อีกทั้งมีส่วนร่วม

ในการฟื้นฟูสภาพของเพื่อนบ้าน ซึ่งไม่สามารถช่วยตนเองได้ในระยะหนึ่งด้วย

การสาธารณสุขมูลฐาน จึงเป็นกลวิธีเดียวและกลวิธีที่เหมาะสมที่จะช่วยให้ประชาชนทุกคนมีสุขภาพดีถ้วนหน้าในปี ๒๕๔๓ และเป็นกลวิธีสำคัญที่เสริมบริการสาธารณสุขของรัฐให้ได้ผลครอบคลุมประชาชนทุกคน โดยที่ไม่ต้องคำนึงถึงทรัพยากรอันมีอยู่จำกัดนั้นมากนัก

๓. กลวิธีหลักในการดำเนินงานสาธารณสุขมูลฐาน

๓.๑ อาศัยหลักความร่วมมือของชุมชน

การที่จะให้ประชาชนมีสุขภาพดีถ้วนหน้านั้น ประชาชนจะต้องดำเนินการด้วยตนเอง โดยรัฐให้การสนับสนุน การมีส่วนร่วมของชุมชนมีหลายรูปแบบแล้วแต่สภาพสังคมและวัฒนธรรมของแต่ละท้องถิ่น สำหรับในด้านสาธารณสุขนั้น ดำเนินการดังต่อไปนี้ คือ

๓.๑.๑ จะต้องมีการเตรียมชุมชนโดย

ก. เตรียมเจ้าหน้าที่สาธารณสุข ของรัฐทุกระดับให้พร้อมที่จะทำงานกับประชาชน โดยเฉพาะเจ้าหน้าที่สาธารณสุขในระดับอำเภอและตำบลซึ่งใกล้ชิดกับประชาชนมากที่สุด เจ้าหน้าที่จะต้องมีความเสียสละ เห็นแก่ประโยชน์ของประเทศชาติและประชาชน และจะต้องเป็นผู้ที่มีความกระตือรือร้นในการทำงานต่อส่วนรวมดี งานสาธารณสุขมูลฐานจึงประสบความสำเร็จ

ข. การเตรียมประชาชน ให้เห็นถึงความสำคัญของงานสาธารณสุขด้วย จึงจะเข้าร่วมในการแก้ไขปัญหาสาธารณสุขด้วยตนเอง

๓.๑.๒ การคัดเลือกอาสาสมัคร (ผสส. และ อสม.) การคัดเลือกมีความสำคัญที่สุด เพราะถ้าเลือกผู้ที่ไม่มีจิตใจเสียสละต่อส่วนรวมแล้ว การปฏิบัติงานของ ผสส./อสม. จะไม่มีประสิทธิภาพ จึงต้องใช้เวลาและเตรียมประชาชนให้เข้าใจเป็นพิเศษ ประชาชนจะเป็นผู้คัดเลือกโดยการใช้วิธีสังคมมิติหรือแบบประชาธิปไตย

๓.๑.๓ การฝึกอบรม ผสส./อสม. เมื่อ ผสส./อสม. ได้รับคัดเลือกจากประชาชนแล้วจะเข้ารับการฝึกอบรมความรู้ด้านสาธารณสุขจากเจ้าหน้าที่ของรัฐในเรื่องที่สำคัญ ๆ คือ

- หลักการและแนวความคิดสาธารณสุขมูลฐาน
- การทำงานเป็นกลุ่ม
- การวิเคราะห์ปัญหาสาธารณสุขแม่บ้าน
- การใช้บริการสาธารณสุขของรัฐ
- โรค อาการของโรค ตลอดจนการป้องกันและรักษา

เมื่อ ผสส./อสม. ได้รับความรู้ดังกล่าวแล้วก็สามารถที่จะถ่ายทอดความรู้ให้กับประชาชนในหมู่บ้าน ตลอดจนช่วยเหลือผู้อื่นได้

๓.๑.๔ การติดตามสนับสนุนโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐ เมื่อ ผสส. และ อสม. กลับไปปฏิบัติงานในหมู่บ้าน เจ้าหน้าที่จะต้องให้การสนับสนุนทางด้านวิชาการ วัสดุอุปกรณ์ที่จำเป็นช่วยเหลือ เป็นที่ปรึกษาร่วมมือปฏิบัติงานกับ ผสส. และ อสม. และประชาชนในหมู่บ้านต่อการแก้ไขปัญหาสาธารณสุขในหมู่บ้าน การติดตามอย่างสม่ำเสมอโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐจึงเป็นเรื่องที่จะขาดเสียมิได้

๓.๑.๕ การจัดตั้งกองทุนต่าง ๆ การจัดตั้งกองทุนขึ้นในหมู่บ้านโดยประชาชนเป็นรูปแบบที่ชัดเจนในการมีส่วนร่วมของประชาชนต่อการแก้ไขปัญหา เช่นการจัดตั้งกองทุนยาและเวชภัณฑ์ในหมู่บ้าน จากลักษณะของการจัดตั้งกองทุนยาเช่นนี้สามารถที่จะพัฒนาต่อไปให้เป็นกองทุนอเนกประสงค์ได้ ในส่วนของการบริหารและจัดการเกี่ยวกับกองทุนต่าง ๆ นั้น เจ้าหน้าที่ของรัฐจะต้องเป็นพี่เลี้ยงคอยช่วยเหลือแนะนำตลอดเวลา และต้องเป็นรูปแบบที่ง่ายต่อการที่ชาวบ้านจะนำไปปฏิบัติได้

๓.๒ การผสมผสานงานกับงานอื่น การผสมผสานงานระหว่างหน่วยงานที่เกี่ยวข้องในงานสาธารณสุขมูลฐานเป็นเรื่องที่สำคัญมากต่อผลสำเร็จของงาน เพราะการพัฒนาชนบทไม่สามารถจะทำสำเร็จได้ด้วยงานสาธารณสุขเพียงด้านเดียว จะต้องผสมผสานกับทุก ๆ ฝ่าย ดังนี้

๓.๒.๑ ภายในกระทรวงสาธารณสุข จะต้องมีการผสมผสานกันทั้งในส่วนเนื้อหาของงานและแผนการปฏิบัติงานบริการสาธารณสุขมูลฐาน ๑๐ อย่าง เพื่อให้การกำหนดรูปแบบและวิธีการเป็นไปในแนวเดียวกัน ซึ่งจะเป็นการประหยัดงบประมาณด้วย

๓.๒.๒ นอกกระทรวงสาธารณสุข ประสานงานกับกระทรวงต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กระทรวงเกษตร ศึกษาธิการ และมหาดไทย (กรมการปกครองและกรมการพัฒนาชุมชน) ในการพัฒนาชนบท โดยการวางแผนร่วมกัน ปฏิบัติงานร่วมกัน และแก้ไขปัญหาร่วมกัน

๓.๓ การใช้เทคโนโลยีที่เหมาะสม ความสำเร็จของงานสาธารณสุขมูลฐานนั้นอยู่ที่ประชาชนสามารถช่วยตนเองได้ในเรื่องที่พอจะ

ทำได้ เช่น เรื่องการรักษาพยาบาลเล็ก ๆ น้อย ๆ การดูแลและป้องกันโรคติดต่อ การส่งเสริมสุขภาพอนามัยและการฟื้นฟูสภาพของร่างกายหลังการเจ็บป่วย แต่การช่วยเหลือตนเองในเรื่องดังกล่าว จะต้องเป็นเรื่องที่ไม่ซับซ้อนหรือทำได้ยาก ถ้าไม่แน่ใจก็ไม่ควรนำเทคโนโลยีนั้นมาใช้ในงานสาธารณสุขมูลฐาน

๓.๔ ระบบบริการสาธารณสุขของรัฐจะต้องสนับสนุนงานสาธารณสุขมูลฐาน บริการสาธารณสุขของรัฐให้บริการทุกชนิดแก่ประชาชนซึ่งเป็นผู้รับบริการ ในงานสาธารณสุขมูลฐานนั้นเน้นให้ประชาชนเป็นผู้ดำเนินการบริการด้วยตนเอง ซึ่งเป็นงานอย่างต่อเนื่องกับบริการของรัฐ ด้วยเหตุนี้ถ้าบริการของรัฐไม่ให้การสนับสนุนอย่างเต็มที่แล้ว บริการที่ประชาชนจะดำเนินการได้ด้วยตนเองนั้นจะเป็นไปได้ยากหรืออาจเป็นไปไม่ได้เลย

๔. ขั้นตอนในการดำเนินงานสาธารณสุขมูลฐาน

กระทรวงสาธารณสุขได้จัดให้มีการดำเนินงานสาธารณสุขมูลฐานเป็นระบบ นับตั้งแต่ส่วนกลางจนถึงส่วนภูมิภาคดังต่อไปนี้

๔.๑ ส่วนกลาง กระทรวงสาธารณสุขได้ตั้งสำนักงานคณะกรรมการการสาธารณสุขมูลฐานขึ้น โดยให้ผู้อำนวยการสำนักงาน ฯ เป็นเลขานุการของคณะกรรมการสาธารณสุขมูลฐานแห่งชาติ และรับผิดชอบในการประสานงานกับหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอก เพื่อให้การดำเนินงานเป็นไปตามนโยบายการสาธารณสุขมูลฐานและมีประสิทธิภาพ หน้าที่ของสำนักงานคณะกรรมการการสาธารณสุขมูลฐานมีดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ ประสานงานด้านนโยนาย เป็นตัวกลางในการนำนโยบายไปปฏิบัติให้เป็นจริง

๔.๑.๒ ประสานงานด้านทรัพยากรและงบประมาณ เพื่อสนับสนุนการดำเนินงานของจังหวัด อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน

๔.๑.๓ ประสานงานด้านการสนับสนุนวิชาการและเทคโนโลยี โดยร่วมกับกรมกองวิชาการในองค์ประกอบที่สำคัญของงานสาธารณสุขมูลฐาน พิจารณาหารูปแบบและวิธีการที่เหมาะสมในการดำเนินงานสาธารณสุขมูลฐาน

๔.๑.๔ ประสานงานด้านการวิจัยและประเมินผล ติดต่อหางบประมาณในการค้นคว้าวิจัย วิจัยหารูปแบบที่เหมาะสม ตลอดจนประเมินผลเพื่อหาข้อบกพร่องและปัญหาอุปสรรคในการดำเนินงานสาธารณสุขมูลฐาน ร่วมกับหน่วยงานต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง เพื่อนำข้อสรุปไปแก้ไขข้อบกพร่องต่อไป

๔.๒ ส่วนภูมิภาค

๔.๒.๑ ระดับจังหวัด มีสำนักงานสาธารณสุขจังหวัดเป็นผู้รับผิดชอบในการบริหารงานสาธารณสุขทั้งจังหวัดมีฝ่ายเผยแพร่อบรม ฯ (บางจังหวัดเป็นฝ่ายแผนงานและประเมินผล) เป็นผู้รับผิดชอบหลักในการปฏิบัติ โดยสำนักงานสาธารณสุขจังหวัดมีหน้าที่สนับสนุนงานใน

ระดับอำเภอ ตำบล และหมู่บ้านในด้านทรัพยากร วิชาการ และงบประมาณ รวมทั้งประสานการนำนโยบายไปปฏิบัติ

๔.๒.๒ ระดับอำเภอ มีสำนักงานสาธารณสุขอำเภอโดยสาธารณสุขอำเภอเป็นผู้รับผิดชอบในการประสานงานระหว่างสำนักงานสาธารณสุขจังหวัด กับเจ้าหน้าที่สาธารณสุขระดับตำบล และช่วยเหลือเสนอแนะการทำงานแก่เจ้าหน้าที่ระดับตำบลให้ได้ตามนโยบายที่วางไว้

๔.๒.๓ ระดับตำบล มีสถานีอนามัยและสำนักงานผดุงครรภ์เป็นผู้รับผิดชอบในการปฏิบัติงานสาธารณสุขมูลฐาน ในการฝึกอบรม ผสส./อสม. ติดตามให้การสนับสนุนด้านความรู้และแก้ไขข้อขัดข้องต่าง ๆ ตลอดจนร่วมปฏิบัติงานกับ ผสส./อสม. และประชาชนในหมู่บ้าน

๔.๒.๔ ระดับหมู่บ้าน มี ผสส./อสม. ซึ่งได้รับการคัดเลือกจากประชาชนและได้รับการอบรมด้านสาธารณสุขจากเจ้าหน้าที่สาธารณสุขตำบล เป็นตัวกลางในการดำเนินงานสาธารณสุขร่วมกับผู้นำชุมชนและชาวบ้าน

ในหมู่บ้านแต่ละหมู่บ้านจะมี ผสส. ๑ คน ต่อ ๘ – ๑๕ หลังคาเรือน หลังจากการรอบรมระยะแรก และ ผสส. ได้ปฏิบัติงานแล้วประมาณ ๓ – ๔ เดือน ให้เจ้าหน้าที่สาธารณสุขดำเนินการคัดเลือก ผสส. เป็น อสม. ตามหลักการ ดังนี้

- ผู้มีสิทธิเลือก อสม. ได้แก่ ผสส. ทุกคน คณะกรรมการหมู่บ้าน ผู้แทนคณะกรรมการอื่น ๆ ที่มีอยู่ในหมู่บ้านซึ่งเจ้าหน้าที่และผู้ใหญ่เห็นสมควรคณะละ ๑ คน และ

เจ้าอาวาสหรือผู้นำทางศาสนา

- อสม. ต้องมีความรู้อ่านออกเขียนได้ และมีควมสมัครใจที่จะทำงานเพื่อส่วนรวมด้วยความเสียสละและมีเวลาพอที่จะช่วยเหลือชุมชน เป็นผู้ที่ชาวบ้านไว้วางใจ มีสุขภาพอนามัยสมบูรณ์ มีที่อยู่อาศัยและประกอบอาชีพมีรายได้เลี้ยงตัวเองได้ อยู่ในหมู่บ้านนั้น และมีบ้านเรือนอยู่ในสถานที่ที่ประชาชนจะไปติดต่อด้วยง่าย จะเป็นเพศหญิงหรือชายก็ได้
- ไม่ควรเป็นข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน หรือแพทย์ประจำตำบล

ในแต่ละหมู่บ้านจะมี อสม. เพียง ๑ คน แต่ในกรณีที่หมู่บ้านกระจายมากและชาวบ้านจะไม่สะดวกในการติดต่อให้พิจารณาเพิ่มได้อีก ๑ คน รวมกันแล้วไม่เกิน ๒ คน

อสม. จะได้รับการอบรมเพิ่มเติมในเรื่องการรักษาพยาบาลโรคง่าย ๆ

ก. บทบาทของ ผสส.

(๑) แจ้งข่าวสาธารณสุขแก่ชาวบ้านในเขตรับผิดชอบ

(๒) รับข่าวสาธารณสุขและข่าวสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิบัติงานจากชาวบ้าน

(๓) ให้คำแนะนำเผยแพร่ความรู้และชักชวนชาวบ้านในด้านสาธารณสุขต่าง ๆ ที่เป็นองค์ประกอบของงานสาธารณสุขมูลฐาน

(๔) ประสานงานสาธารณสุขและงานส่วนรวมอื่น ๆ ในหมู่บ้าน

ข. บทบาทของ อสม. อสม. มีบทบาทเช่นเดียวกับ ผสส. แต่เมื่อได้รับการอบรมเพิ่มเติมแล้วจะมีบทบาทเพิ่มขึ้นในด้านบริการ และการบันทึกข้อมูลข่าวสาร บทบาทของ อสม. มีดังนี้

(๑) แจ้งข่าวสารสาธารณสุขแก่ ผสส. และชาวบ้านในเขตรับผิดชอบ

(๒) รับข่าวสารสาธารณสุขและข่าวสารอื่น ๆ ที่เกี่ยวกับการปฏิบัติงานจาก ผสส. และชาวบ้าน

(๓) ให้คำแนะนำเผยแพร่ความรู้ และชักชวนชาวบ้านในเรื่องต่าง ๆ ขององค์ประกอบงานสาธารณสุขมูลฐานตลอดจนการเกษตร

(๔) ประสานงานสาธารณสุขและงานส่วนรวมอื่น ๆ ในหมู่บ้าน

(๕) ให้การช่วยเหลือและรักษาพยาบาลโรคง่าย ๆ

(๖) ติดตามการรักษาและจ่ายยาให้แก่ผู้ป่วยที่ได้รับการส่งต่อมาจากสถานบริการสาธารณสุข

(๗) จ่ายยาเม็ดคุมกำเนิดในรายที่เจ้าหน้าที่สาธารณสุขได้ตรวจแล้วและจ่ายถุงยางอนามัย

(๘) เจาะโลหิตเพื่อตรวจหาเชื้อไข้มาเลเรีย

(๙) เป็นแกนกลางในการประสานการดำเนินงานสาธารณสุขของหมู่บ้านระหว่างกลุ่ม ผสส. และกลุ่มผู้นำอื่น ๆ

โดยการกระตุ้นจัดให้มีการวางแผนร่วมกันในการดำเนินงานสาธารณสุขของหมู่บ้าน

สรุปบทบาทของ ผสส./อสม.

แจ้งข่าวร้าย	กระจายข่าวดี
ชี้บริการ	ประสานงานสาธารณสุข
บำบัดทุกข์ของประชาชน	ทำตนเป็นตัวอย่างที่ดี

๕. องค์ประกอบของงานสาธารณสุขมูลฐาน

๕.๑ งานสุขศึกษา ให้สุขศึกษาในเรื่องต่าง ๆ เช่น เรื่องที่หมู่บ้านได้เลือกจะดำเนินงานตามแผนงานสาธารณสุขของหมู่บ้าน หรือเรื่องที่เป็นปัญหาของท้องถิ่น โดยการสำรวจในด้านสาธารณสุข และสภาพของชุมชนที่เกี่ยวกับปัญหาด้านสาธารณสุขของท้องถิ่นและดำเนินงานตามกิจกรรมที่กำหนด เผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับการป้องกันโรค และการส่งเสริมสุขภาพอนามัยให้แก่ประชาชนในหมู่บ้านหรือในชุมชน

๕.๒ งานโภชนาการ ผสส. อสม. มีหน้าที่กระตุ้นเตือนให้ประชาชนได้ตระหนักถึงปัญหาโภชนาการที่เกิดขึ้น เช่น โรคขาดสารอาหารในเด็ก ๐ – ๕ ขวบ หรือเด็กแรกเกิดมีน้ำหนักต่ำเป็นต้น โดยร่วมกับกรรมการและผู้นำหมู่บ้าน ค้นหาสำรวจภาวะอนามัยเด็ก ทำการชั่งน้ำหนักเด็ก ๐ – ๕ ขวบ ทุกคนเป็นประจำ เมื่อพบเด็กขาดสารอาหารจะต้องให้อาหารเสริมโดยเร็ว ให้ความรู้แก่แม่ในการให้อาหารแก่ทารก การดูแลรักษาเด็กเจ็บป่วยในระยะแรก ตลอดจนส่งเสริมการปลูกผักเลี้ยงสัตว์ เพื่อนำมาใช้เป็นอาหารเด็ก

๕.๓ การสร้างเสริมภูมิคุ้มกันโรคติดต่อ ผสส./อสม. ชี้แจงให้แก่ประชาชนให้ทราบถึงความสำคัญของการให้วัคซีนป้องกันโรคติดต่อ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเด็ก ๐ – ๕ ปี และนัดหมายเจ้าหน้าที่ออกไปให้บริการแก่ประชาชนตามจุดนัดพบต่าง ๆ ซึ่งอาจจะเป็นที่บ้าน ที่ประชุมหมู่บ้าน

๕.๔ การรักษาพยาบาล อสม. ให้การรักษาพยาบาลที่จำเป็นเบื้องต้นแก่ชาวบ้านและชี้แจงให้ประชาชนทราบถึงความสามารถในการรักษาพยาบาลโรคง่าย ๆ ของตน ตลอดจนชี้แจงให้ทราบถึงสถานบริการของรัฐ ร่วมกับประชาชนในหมู่บ้าน ช่วยกันจัดหาเวชภัณฑ์สำหรับหมู่บ้าน และส่งต่อผู้ป่วยถ้าเกินความสามารถของ อสม.

๕.๕ การสุขาภิบาลและจัดหาน้ำสะอาด ผสส./อสม. ชี้แจงให้ประชาชน กรรมการหมู่บ้านทราบถึงความสำคัญของการจัดหาน้ำสะอาดไว้ดื่ม การสร้างส้วม การกำจัดขยะมูลฝอย และการจัดบ้านเรือนให้สะอาด และรวบรวมข้อมูลในหมู่บ้าน พร้อมทั้งกำหนดเป้าหมายที่จะดำเนินการเพื่อการพัฒนาการสุขาภิบาลในหมู่บ้าน

๕.๖ การจัดหายาที่จำเป็น ดำเนินการจัดตั้งกองทุนยาและเวชภัณฑ์ประจำหมู่บ้าน และดำเนินให้ประชาชนสามารถซื้อยาได้จาก อสม. หรือกองทุนยาและเวชภัณฑ์ประจำหมู่บ้านได้ตลอดเวลา สะดวก รวดเร็ว และราคาถูก

๕.๗ การอนามัยแม่และเด็กและการวางแผนครอบครัว

๕.๗.๑ การอนามัยแม่และเด็ก ผสส. / อสม. ชี้แจงให้ประชาชนทราบถึงความสำคัญและความจำเป็นของการดูแลก่อนคลอด

(การฝากครรภ์) การดูแลหลังคลอด พร้อมทั้งนัดหมายเจ้าหน้าที่ในการออกไปตรวจครรภ์ก่อนคลอด นัดหมายแม่มารับบริการและความรู้ในการปฏิบัติตน การกินอาหาร ชั่งน้ำหนัก และวัดความดันโลหิต นดเด็กให้มีฉีดวัคซีนป้องกันโรคติดต่อที่สถานีอนามัย

๕.๗.๒ การวางแผนครอบครัว ผสส. / อสม. ชี้แจงและจูงใจให้ประชาชนทราบถึงความสำคัญของการวางแผนครอบครัว รวบรวมข้อมูลในหมู่บ้านว่าบ้านใดได้ใช้บริการวางแผนครอบครัวบ้าง และด้วยวิธีใด เพื่อ อสม. จะได้ประสานกบเจ้าหน้าที่ในการจัดเตรียมยาเม็ด อุปกรณ์ และจ่ายยาเม็ดในรายเก่าที่เคยรับบริการยาเม็ดคุมกำเนิดจากสภาพบริการของรัฐอยู่แล้ว

๕.๘ งานควบคุมป้องกันโรคในท้องถิ่น ผสส. / อสม. ชี้แจงให้ประชาชนทราบว่าในหมู่บ้านมีโรคอะไรที่เป็นปัญหา เช่น อุจจาระร่วง โรคพยาธิ ไข้เลือดออก โรคขาดสารอาหาร ซึ่งจำเป็นต้องได้รับการป้องกันและรักษา รวมทั้งร่วมมือกันในการดำเนินการควบคุมป้องกันมิให้เกิดโรคระบาดขึ้นได้

๕.๙ การส่งเสริมสุขภาพฟัน ผสส. / อสม. ชี้แจงและให้ความรู้แก่ประชาชนถึงการดูแลฟัน โดยเฉพาะในเด็กจะต้องมีการรักษาสุขภาพของช่องปากและฟัน ผสส. / อสม. นัดหมายให้ประชาชนรับบริการ เมื่อมีหน่วยทันตกรรมเคลื่อนที่เข้ามาในชุมชน

๕.๑๐ การส่งเสริมสุขภาพจิต ผสส. / อสม. ชี้แจงให้ประชาชนทราบถึงการส่งเสริมสุขภาพจิต การค้นหาผู้ป่วยในระดับชุมชน เพื่อจะ

ได้รับการแนะนำที่ถูกต้อง และคาดว่างานนี้จะได้ผลต่อเมื่อผสมผสานกับงานบริการอื่น รวมทั้งการร่วมมือของชุมชน

องค์ประกอบของงานสาธารณสุขทั้ง ๑๐ ประการนี้ ไม่จำเป็นต้องเริ่มทีเดียวพร้อมกัน อาจจะเริ่มในเรื่องที่ประชาชนคิดว่าเป็นเรื่องที่มีความจำเป็นจริง ๆ ก่อน แล้วจึงขยายต่อไปอีกได้ และหากไม่มีปัญหาในเรื่องใด ก็อาจลดลงได้ตามสภาพความเป็นจริงของชุมชนนั้น ๆ

โครงการบัตรสุขภาพกระทรวงสาธารณสุข

๑. ความนำ

แนวทางการดำเนินงานสาธารณสุขมูลฐานเน้นการจัดบริการ โดยให้ชาวบ้านมีบทบาทในการช่วยตนเอง และช่วยชุมชนในด้านการดูแลสุขภาพอนามัย และการร่วมกันแก้ปัญหาสาธารณสุขในหมู่บ้านของตนเอง ซึ่งในการพัฒนาการดำเนินงานสาธารณสุขมูลฐาน เพื่อให้มีกิจกรรมองค์ประกอบอย่างน้อย ๘ ประการ ในระดับหมู่บ้านที่ประชาชนจะมีส่วนร่วมได้นั้น มีรูปแบบที่ค่อนข้างชัดเจนแล้ว ๔ ประการ คือ

๑. การรักษาพยาบาลโรคง่าย ๆ ที่พบบ่อยในท้องถิ่น
๒. การจัดหายาที่จำเป็นไว้ใช้ในหมู่บ้าน
๓. การสุขาภิบาลและการจัดหาน้ำสะอาด
๔. การโภชนาการ

สำหรับองค์ประกอบที่ยังไม่มีรูปแบบการดำเนินงาน โดยประชาชนมีส่วนร่วมยังมีอีก ๔ ประการ ได้แก่

๑. การอนามัยแม่และเด็ก และการวางแผนครอบครัว

๒. การสร้างเสริมภูมิคุ้มกันโรค

๓. การควบคุมโรคติดต่อ

๔. การสุขศึกษา

เมื่อพิจารณาถึงว่า การพัฒนานั้นไม่ว่าจะเป็นงานใด จะต้องมี ๒ ด้านด้วยกัน คือ ด้านเทคโนโลยี และด้านบริหารจัดการ สำหรับงานอนามัยแม่และเด็ก และการวางแผนครอบครัว เป็นงานให้บริการซึ่งรัฐเป็นผู้ให้และชาวบ้านเป็นผู้รับ ซึ่งเป็นแนวความคิดเก่า และถูกจำกัดโดยที่หน่วยงานของรัฐเองไม่สามารถให้บริการทั้งสองนี้ไปถึงทั่วประเทศได้ ทั้งในด้านเทคโนโลยี ด้านอนามัยแม่และเด็ก ส่วนที่จะให้ประชาชนร่วมดำเนินการได้มีน้อย และมีขอบเขตจำกัดไม่เห็นชัดเจนเหมือนโครงการอื่น ดังนั้นควรเน้นในด้านบริหารจัดการโดยประชาชนมากกว่า จึงเกิดแนวความคิดเรื่องกองทุนขึ้น โดยนำเรื่องอนามัยแม่และเด็ก และการวางแผนครอบครัวมาผนวกเข้ากับการรักษาพยาบาล ซึ่งเป็นการนำเอาเรื่องความเจ็บป่วยมาร่วมในงานใหม่นี้ด้วย เพราะการเจ็บป่วยเป็นสิ่งที่ชาวบ้านยอมรับและเห็นคุณค่า และเป็นการจูงใจให้เข้าร่วมเป็นสมาชิกกองทุนพัฒนาอนามัยแม่และเด็กที่จะจัดให้มีขึ้นในระดับหมู่บ้านเพื่อการนี้

๒. โครงการบัตรสุขภาพ

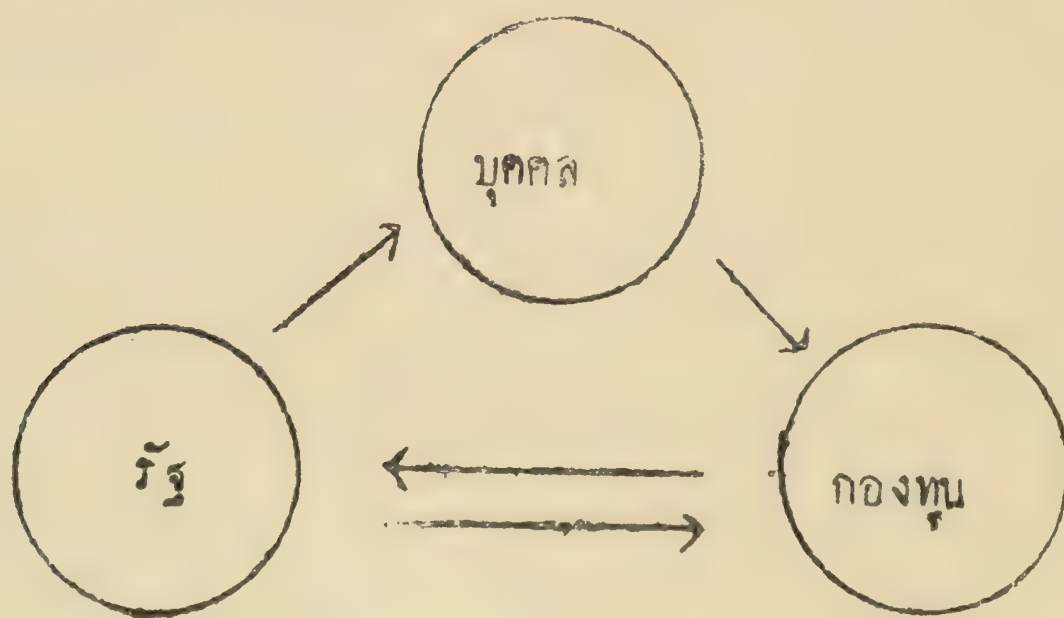
โครงการบัตรสุขภาพ กระทรวงสาธารณสุขนี้ แต่เดิมเป็นโครงการทดลองใช้ชื่อว่า "โครงการกองทุนพัฒนาอนามัยแม่และเด็ก" จัด

ขึ้นเพื่อทดลองศึกษาหารูปแบบความเป็นไปได้ ด้านการบริหารจัดการควบคุมโดยชาวบ้านและองค์กรชุมชน ตลอดจนกลวิธีดำเนินงานและค่าใช้จ่าย เพื่อนำโครงการไปขยายในพื้นที่อื่น โดยในชั้นต้นมีวัตถุประสงค์หลักเพื่อพัฒนางานอนามัยแม่และเด็ก และการวางแผนครอบครัว โดยทำการทดลองใน ๗ จังหวัด ๘ ตำบล ๑๘ หมู่บ้าน หลังจากดำเนินงานมาแล้ว ๑ ปี จึงได้ทำการประเมินผล และขยายไปยังพื้นที่อื่น โดยมีการปรับปรุงเรื่องประเภท และราคาใหม่ พร้อมทั้งเงื่อนไขบางประการโดยการกลั่นกรองผู้ป่วย และระบบส่งต่อผู้ป่วยเพื่อให้เกิด "ระบบทางด่วน" ในการอำนวยความสะดวกของสถานบริการโครงการนี้ และเปลี่ยนเป็นใช้ชื่อว่า "โครงการบัตรสุขภาพ กระทรวงสาธารณสุข"

การดำเนินงานกองทุนพัฒนาอนามัยแม่และเด็กในระยะแรกนั้น มีลักษณะการดำเนินงานเช่นเดียวกับกองทุนอื่น ๆ คือจะต้องมีปัจจัยนำเข้าซึ่งมีทั้งภาครัฐ และเอกชน ในรูปของการซื้อหุ้นเป็นสมาชิกของกองทุนเมื่อมีกองทุนแล้วจะต้องมีการบริหารจัดการ โดยมีคณะกรรมการดำเนินงานซึ่งเป็นชาวบ้านเอง โดยเจ้าหน้าที่ของรัฐเป็นเพียงที่ปรึกษา เมื่อดำเนินการแล้วย่อมมีการผลิตงานและเกิดผลกำไร ซึ่งการจัดสรรเป็นผลกำไรส่วนใหญ่อาจแบ่งไว้เพื่อใช้จ่ายในการดำเนินงานบ้าง บางส่วนปันผลคืนให้สมาชิกกองทุนตามจำนวนหุ้น อีกส่วนหนึ่งนำไปใช้เพื่อการพัฒนาท้องถิ่น และอีกส่วนหนึ่งจะจัดสรรไว้เพื่อให้ความช่วยเหลือทางด้านสังคมเช่น นำไปซื้ออาหารเสริมผลิตเองในหมู่บ้าน เพื่อแจกให้แก่เด็กที่ขาดสารอาหารระดับ ๒ และ ๓ โดยไม่คิดมูลค่าจากกองทุนโภชนาการ จึง

มีความคิดว่า งานสาธารณสุขมูลฐานของประเทศ มาถึงขั้นที่จะจัดในเรื่องด้านสวัสดิการสังคมได้แล้ว ดังนั้นกองทุนพัฒนาอนามัยแม่และเด็ก จึงมีรูปแบบดำเนินการ เช่นเดียวกับกองทุนอื่น ๆ ในหมู่บ้าน แต่ได้นำเอามาออกแบบให้เป็นรูปสวัสดิการสังคม โดยรวมเอาการรักษาพยาบาลเข้ามาร่วมด้วย เพื่อการดึงดูดให้มีสมาชิกมาก

ในการนี้ มีส่วนสำคัญอยู่ ๓ ส่วน ซึ่งจะต้องเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน คือ บุคคลจะต้องจ่ายเงินเข้ากองทุน กองทุนสนับสนุนรัฐ และรัฐให้บริการแก่บุคคล

เพื่อที่จะให้เป็นไปได้ ประชาชนจะต้องจ่ายเงิน และการที่เขาจะจ่ายเงินนั้น หน่วยงานของรัฐจะต้องให้บริการที่ดีด้วย และเรื่องบริการที่จะให้นั้นนอกจากการอนามัยแม่และเด็ก และการวางแผนครอบครัวแล้วจะมีการให้ภูมิคุ้มกันโรค และการรักษาพยาบาลเต็มขั้นด้วย จึงได้นำเรื่องบัตรสุขภาพเข้ามาใช้ เป็นกลวิธีในการดำเนินการกองทุนพัฒนาอนามัยแม่และเด็ก

๒.๕ บัตรสุขภาพ

บัตรสุขภาพ คือบัตรที่แสดงถึงความผูกพันร่วมกัน หรือการมีพันธะหน้าที่ร่วมกันระหว่าง ประชาชนผู้ถือบัตร กองทุนผู้ออกบัตร และหน่วยงานของรัฐที่มีหน้าที่ให้บริการทางด้านสุขภาพอนามัยของประชาชน เช่น สถานีอนามัยในระดับตำบล โรงพยาบาลอำเภอในระดับอำเภอ โรงพยาบาลจังหวัดในระดับจังหวัด หรือศูนย์ ฯ

กลุ่มประชาชนผู้ถือบัตร :- มีส่วนร่วมโดยการเป็นสมาชิกของกองทุน มีหน้าที่ปฏิบัติตามระเบียบและเงื่อนไขของการเป็นสมาชิก และมีสิทธิ และผลประโยชน์ตามที่ระบุไว้ในบัตรสุขภาพ

กลุ่มกองทุนผู้ออกบัตร :- มีสิทธิและหน้าที่ตามระเบียบที่กำหนดไว้ เช่น บริหารจัดการ และประสานงานให้การดำเนินงานเป็นไปด้วยความเรียบร้อย อำนวยความสะดวกให้แก่ผู้ถือบัตรสุขภาพ ฯลฯ

กลุ่มหน่วยงานของรัฐเกี่ยวข้องกับการให้บริการสุขภาพอนามัย :- มีหน้าที่ให้บริการตามที่กำหนดในบัตรสุขภาพ ซึ่งอาจแบ่งได้เป็น ๒ ลักษณะ คือ ให้บริการอนามัยแม่และเด็ก และการรักษาพยาบาล

บัตรสุขภาพมี ๒ ประเภท คือ

ประเภทที่ ๑ บัตรสีแดง ใช้เพื่อการรักษาพยาบาล มูลค่า ๒๐๐ บาท

ประเภทที่ ๒ บัตรสีฟ้า ใช้เพื่อการอนามัยแม่และเด็ก การให้ภูมิคุ้มกันโรค มูลค่า ๑๐๐ บาท

การที่กำหนดไว้ ๒ ประเภท เพื่อวัตถุประสงค์ต่างกันและราคาต่างกัน เพื่อความเป็นธรรมแก่ครอบครัวประชาชนที่ยังไม่พร้อม หรือยังไม่มีโอกาสใช้สิทธิในเรื่องนั้น ๆ

๓. **ทางด่วนหรือทางสะดวก** (Green Channel)

เป็นวิธีส่งคนไข้เพื่อความสะดวกรวดเร็ว แก่สมาชิกผู้ถือบัตรสุขภาพที่มาใช้บริการที่สถานบริการระดับต่าง ๆ ในระบบและตามระเบียบตั้งแต่กองทุนไปที่สถานีอนามัย ซึ่งจะพิจารณาส่งต่อไปที่โรงพยาบาลชุมชน และบางรายอาจจะต้องส่งต่อไปที่โรงพยาบาลจังหวัด หรือโรงพยาบาลเฉพาะทาง เช่น ศูนย์อนามัยแม่และเด็ก เป็นต้น เรื่องนี้จะมีความสัมพันธ์สูงกับระบบส่งต่อ (Referal System) ที่มีอยู่เดิม ซึ่งควรปรับปรุงให้มีประสิทธิภาพสูงขึ้น โดยพิจารณาตามลำดับ ดังนี้

(๑) โรงพยาบาลระดับจังหวัด ควรจัดตั้งผู้จัดการ (Manager) ขึ้นรับผิดชอบ จัดระบบทางด่วนให้มีประสิทธิภาพในการให้บริการแก่สมาชิกผู้ถือบัตรสุขภาพ ในกรณีที่มาใช้บริการของโรงพยาบาลอย่างดีเป็นที่ประทับใจ การนี้อาจตั้งเป็นคณะกรรมการ หรือคณะทำงานเฉพาะกิจ

ขึ้น หรืออาจพิจารณาให้คณะกรรมการพัฒนาโรงพยาบาลที่มีอยู่เดิมรับผิดชอบดำเนินการเรื่องนี้ด้วย และที่สำคัญคือฝ่ายเวชกรรมสังคม คงจะช่วยและมีประโยชน์แก่งานนี้อย่างมาก เมื่อได้ตกลงอย่างไรแล้ว ควรทำเป็นเอกสารขึ้นเพื่อประโยชน์ในการอ้างอิงและความเข้าใจ ตลอดจนแลกเปลี่ยนกับจังหวัดอื่น

(๒) โรงพยาบาลระดับอำเภอ หรือโรงพยาบาลชุมชน ควรพิจารณามอบหมายให้มีผู้ดูแลรับผิดชอบจัดการบริการเรื่องนี้ หากจัดระบบอย่างไร ก็ควรเขียนเป็นเอกสารขึ้นไว้เป็นหลักฐานด้วย

(๓) ระดับตำบลหมู่บ้าน ได้แก่ สถานีอนามัยในชุมชนและกองทุน ควรทำความเข้าใจกับผู้ที่รับหน้าที่ดำเนินงานเรื่องให้แจ่มแจ้งที่สุด

(๔) ถ้าเป็นไปได้ควรจัดประชุมชี้แจง อภิปรายกันถึงเรื่องการดำเนินงานให้เป็นที่เข้าใจอย่างแท้จริง ทั้งเจ้าหน้าที่และสมาชิกผู้ถือบัตร

แต่เดิมมาเมื่อการเจ็บป่วยในระดับหมู่บ้านตำบลและอำเภอ หรือจังหวัดก็ตาม มักจะต้องพาผู้ป่วยไปโรงพยาบาล ซึ่งมักจะต้องการไปโรงพยาบาลที่คิดว่าให้บริการดีที่สุด หรือมีหมอที่มีความสามารถ โดยคิดว่าโรงพยาบาลยิ่งใหญ่ ยิ่งมีหมอที่มีความสามารถและมีเครื่องมือที่ทันสมัย ดังนั้นจะเห็นได้ว่ามักจะมีผู้ป่วยนอกมากจนหมดให้บริการไม่ทัน ทั้ง ๆ ที่การเจ็บป่วยบางอย่างเป็นการเจ็บป่วยที่รักษาให้หายได้โดยง่ายโดยให้ยา เช่น คนไข้ปวดหัว ตัวร้อน ถึงแม้จะได้มีการนำระบบส่งต่อมาใช้แล้วก็ยังไม่ได้ผลดีเท่าที่ควร

ในเมื่อมีโครงการสาธารณสุขมูลฐาน ซึ่ง อสม. อาจให้ความช่วยเหลือในด้านการรักษาพยาบาลอยู่แล้ว ควรจะมีการกลั่นกรองคนไข้ (Screening) เสียก่อน เพื่อให้คนไข้ที่ต้องการความสามารถของเจ้าหน้าที่หรือแพทย์ พยาบาล เท่านั้นที่จะได้รับบริการจากสถานบริการของรัฐระดับเหนือขึ้นไป

สมาชิกโครงการบัตรสุขภาพจะไปติดต่อที่กองทุนบัตรสุขภาพเสียก่อน ซึ่งอาจเป็นโรคที่ อสม. อาจให้การรักษาพยาบาลได้ ถ้าเกินความสามารถของ อสม. ก็จะส่งต่อไปสถานีอนามัยในระดับตำบล ถ้าเจ้าหน้าที่สถานีอนามัยรักษาได้ก็ให้บริการไป ถ้าเกินความสามารถจะส่งต่อไปที่ รพช. หรือ รพอ. ในระดับอำเภอ และ รพจ. ในระดับจังหวัดตามลำดับ

๔. ผลที่คาดว่าจะได้รับ

๔.๑ มีการพัฒนางานอนามัยแม่และเด็ก งานวางแผนครอบครัว ตลอดจนงานส่งเสริมสุขภาพป้องกันโรค และการรักษาพยาบาล

๔.๒ เปลี่ยนบทบาทให้ชาวบ้านเป็นผู้ริเริ่มและมีส่วนร่วมในการบริหารจัดการและเงินกองทุนโดยเจ้าหน้าที่เป็นผู้สนับสนุนและให้บริการ

๔.๓ มีการพัฒนาคุณภาพของเจ้าหน้าที่และหน่วยให้บริการให้สามารถทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพและประสิทธิผล

๔.๔ ลดปริมาณผู้ป่วยนอก ที่จะไปรับการรักษาที่โรงพยาบาลศูนย์/โรงพยาบาลทั่วไป และประชาชน จะได้รับบริการในระดับของ

สถานบริการสาธารณสุขที่เหมาะสมกับสภาวะความเจ็บป่วย โดยมีระบบส่งผู้ป่วยเพื่อตรวจรักษาต่อที่มีประสิทธิภาพ

นอกจากนั้นแล้ว ยังได้มีการดำเนินงานโครงการบัตรสุขภาพในเขตเมืองในหลายจังหวัด เพื่อหารูปแบบการดำเนินงานโครงการในเขตเมือง

๕. การประเมินผลโครงการบัตรสุขภาพ

ในวันที่ ๑๓ และ ๑๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๘ กระทรวงสาธารณสุขได้จัดให้มีการประชุมเชิงปฏิบัติการในเรื่องการประเมินผลโครงการบัตรสุขภาพ และรายงานผลการศึกษาวิจัยในเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับโครงการบัตรสุขภาพ ได้แก่เรื่อง การพัฒนาสถานบริการสาธารณสุขทุกระดับ เพื่อรองรับโครงการบัตรสุขภาพ รายงานการประเมินค่าใช้จ่ายและการยอมรับในการดำเนินงานโครงการบัตรสุขภาพและแนวคิดในการขยายงานโครงการบัตรสุขภาพ พอสรุปได้ว่า โครงการบัตรสุขภาพได้ดำเนินการใน ๑๕๒ อำเภอ ๔๔๘ ตำบล ๙๕๒ หมู่บ้าน โดยมีการร่วมดำเนินการระหว่างกองแผนงาน กองสาธารณสุขภูมิภาค และกองโรงพยาบาลภูมิภาค หาข้อมูลกองทุนน้ำขาว บึงปลาทู และขามเฒ่า จาก ๓ จังหวัด และสรุปว่า

๑. จำเป็นต้องเพิ่มราคาบัตร

๒. อายุของบัตรจำเป็นต้องมีอายุเพียง ๑ ปี

๓. การจัดสรรเงินส่วนชดเชยสถานบริการจำเป็นต้องได้รับส่วนแบ่ง ๖๕-๗๕ % ควรลดในส่วนพัฒนากองทุน (เดิมมี ๔๐ %) เพราะ

ในปีรณรงค์เพื่อคุณภาพชีวิต (พ.ศ. ๒๕๒๘-๒๕๒๙) หมู่บ้านจะได้รับเงินพัฒนากองทุนจากรัฐบาล

๔. โรงพยาบาลควรประหยัดการใช้จ่ายเงินบำรุง ไม่ควรใช้ในการลงทุนเป็นจำนวนมาก

๕. ควรเร่งดำเนินการโครงการบัตรสุขภาพในเขตเมืองเพื่อหาผลกำไรสนับสนุนโครงการบัตรสุขภาพในชนบท

นอกจากนั้นแล้ว ยังได้มีการประชุมกลุ่มในเรื่องต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับโครงการบัตรสุขภาพ ซึ่งผลที่ได้จากการประชุมปฏิบัติการในครั้งนี้จะได้นำไปปรับปรุงการดำเนินงานโครงการบัตรสุขภาพ กระทรวงสาธารณสุขต่อไป.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร
นายเฉลียว โพธิเกษม ผู้พิมพ์โฆษณา โทร. ๒๘๑๗๗๙๐